

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»



ПРИКАРПАТСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК

збірник наукових праць

науково-практичне юридичне видання

Випуск 4(29)

Том 1



Видавничий дім
«Гельветика»
2019

У збірнику висвітлюються результати наукових досліджень проблем сучасної правової науки, зокрема актуальних питань теорії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального права, процесуальних та комплексних галузей права, правозастосовної практики, правової освіти, а також інші аспекти правової політики держави.

Для наукових та науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів, здобувачів, практичних працівників, студентів, курсантів та всіх зацікавлених осіб.

Головний редактор:

Цуркан-Сайфуліна Юлія Василівна – д-р юрид. наук, професор

Заступник головного редактора:

Сафончик Оксана Іванівна – д-р юрид. наук, доцент

Відповідальний секретар:

Ковальчук Сергій Олександрович – д-р юрид. наук, доцент

Редакційна колегія:

Некіт Катерина Георгіївна – канд. юрид. наук, доцент

Давидова Ірина Віталіївна – д-р юрид. наук, професор

Латковський Павло Павлович – канд. юрид. наук, доцент

Глиняна Катерина Михайлівна – канд. юрид. наук, доцент

Мазуренко Світлана Вікторівна – канд. юрид. наук

Dr. Michael Geistlinger – професор (Австрія)

Bernd Wieser – д-р юрид. наук, професор (Австрія)

Emre Sencer – д-р, професор (США)

Відповідальний за випуск:

О.П. Головка

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 26.07.2019 р. (протокол № 9)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)
Офіційний сайт видання: www.pjv.nuoua.od.ua

Науково-практичний журнал «Прикарпатський юридичний вісник» зареєстровано Державною реєстраційною службою України (Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 18118-6918Р від 16.08.2011 р.), внесено до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук, відповідно до Наказу МОН України від 04.07.2013 р. № 893

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.13

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).385](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).385)

Л. М. Андрусів
orcid.org/0000-0002-4155-5999
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Прикарпатського факультету
Національної академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ОПРИЛЮДНЕННЯ ЗАКОНІВ УКРАЇНИ

Найбільш деталізованим, забезпеченим правовим підґрунтям й техніко-юридичними правилами повинен бути порядок оприлюднення законів, оскільки ці нормативно-правові акти мають не тільки найвищу юридичну силу, а й регулюють найважливіші суспільні відносини. Окрім того, Конституцією встановлено правило, що всі закони та нормативно-правові акти, які стосуються прав і обов'язків, повинні бути доведені до відома населення. Тому постала потреба не тільки адекватної правової регламентації, а і створення ефективного порядку оприлюднення законів України та запровадження в цю діяльність техніко-юридичних правил для досягнення якості та ефективності законодавства. Зосереджуємо увагу безпосередньо на самому порядку оприлюднення законів в Україні, адже саме його аналіз дасть змогу виокремити особливості та проблемні аспекти техніко-юридичного забезпечення оприлюднення.

Безпосередньо оприлюднення нормативно-правових актів, його змістові ознаки серед вітчизняних науковців досліджували В. Шаповал, Л. Богачова, С. Фесенко, В. Барський, Д. Мазур. Електронна форма оприлюднення нормативно-правових актів не залишилася без уваги таких українських дослідників, як М. Ільницький, Н. Блинова, М. Плотнікова. Однак більшість наукових досліджень оприлюднення законів України проведено в межах законотворчого процесу та законотворчості. Саме тому актуальною сферою наукового пошуку є особливості та проблемні аспекти оприлюднення законів України для формування техніко-юридичних правил їх оприлюднення.

Метою статті є встановлення особливостей та проблемних аспектів оприлюднення законів України.

Відповідно до пункту першого Указу Президента «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності», закони України не пізніше як у п'ятнадцятиденний строк після їх ухвалення у вста-

новленому порядку і підписання підлягають оприлюдненню державною мовою в офіційних друкованих виданнях [8].

Згідно з вимогами статті 139 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» підписані Президентом України закони публікуються в газеті «Голос України» та у Відомостях Верховної Ради України. Публікація законів та інших актів Верховної Ради у цих друкованих засобах масової інформації є офіційною [9]. Водночас Указом Президента «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» визначено ще й інший перелік офіційних друкованих видань для опублікування законів. До цього переліку належать: «Офіційний вісник України», газета «Урядовий кур'єр», газета «Голос України», «Відомості Верховної Ради України» та інформаційний бюлетень «Офіційний вісник Президента України» [8].

Аналіз статті 139 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» вказує на те, що офіційним оприлюдненням законів України є розміщення текстів підписаних Президентом України законів України у друкованих засобах масової інформації газеті «Голос України» та у Відомостях Верховної Ради України. З огляду на колізію між Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» та Указом Президента «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» практика офіційного оприлюднення законів України у друкованих засобах масової інформації викликає певні застереження.

Проаналізуємо засоби офіційного оприлюднення законів України, які використовувалися для законів, прийнятих у 2019 році. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту права власності» від 03 жовтня 2019 року було оприлюднено: у газеті «Голос України» 23 жовтня 2019 року, в «Урядовому кур'єрі» 25 жовтня 2019 року,

в «Офіційному віснику України» – 01 листопада 2019 року, у «Відомостях Верховної Ради України» – 22 листопада 2019 року [4]. Закон України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі» від 03 жовтня 2019 року офіційно оприлюднено: у газеті «Голос України» 30 жовтня 2019 року, в «Урядовому кур'єрі» 31 жовтня 2019 року, в «Офіційному віснику України» – 08 листопада 2019 року, у «Відомостях Верховної Ради України» – 22 листопада 2019 року [6].

Закон України «Про фахову передвищу освіту» від 06 червня 2019 року офіційно оприлюднено: у газеті «Голос України» 09 липня 2019 року, в «Урядовому кур'єрі» 31 липня 2019 року, в «Офіційному віснику України» – 19 липня 2019 року, у «Відомостях Верховної Ради України» – 26 липня 2019 року [11]. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року офіційно оприлюднено: у газеті «Голос України» 16 травня 2019 року, в «Урядовому кур'єрі» 18 травня 2019 року, в «Офіційному віснику України» – 31 травня 2019 року, у «Відомостях Верховної Ради України» – 24 травня 2019 року [5]. Закон України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року офіційно оприлюднено: у газеті «Голос України» 27 квітня 2019 року, в «Урядовому кур'єрі» – 15 травня 2019 року, в «Офіційному віснику України» – 03 травня 2019 року, у «Відомостях Верховної Ради України» – 03 травня 2019 року [10].

Аналіз практики офіційного оприлюднення законів України, прийнятих протягом 2019 року, вказує, що закони офіційно оприлюднювалися в таких друкованих засобах масової інформації: у газетах «Голос України», «Урядовий кур'єр», в «Офіційному віснику України», «Відомостях Верховної Ради України». Але чи розміщення текстів у перелічених нами друкованих засобах масової інформації можна вважати офіційним? На офіційному веб-сайті Верховної Ради України вказано, що є офіційним опублікуванням.

Цю проблему розглянемо бівалентно, оскільки саме з дня офіційного оприлюднення обчислюється строк для набрання законом юридичної сили. Так, згідно зі статтею 8 Конституції України закони та нормативно-правові акти України повинні відповідати Конституції України. Водночас відповідно до статті 57 Конституції України закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом. Хочемо зробити наголос на те, що порядок доведення законів до відома населення проводиться у порядку, який є встановленим законом. Єдиним законодавчим актом, який чітко вказує на за-

соби офіційного оприлюднення законів України, є Закон України «Про Регламент Верховної Ради України». Аналіз статті 139 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» вказує на те, що офіційним оприлюдненням законів України є розміщення текстів підписаних Президентом України законів України у друкованих засобах масової інформації газеті «Голос України» та у «Відомостях Верховної Ради України». Водночас практика офіційного оприлюднення законів України протягом 2019 року вказує, що для офіційного оприлюднення використовуються офіційні друковані видання, передбачені як Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» так і Указом Президента «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності».

Можемо стверджувати про наявність між вказаними нормативно-правовими актами правової колізії щодо засобів офіційного оприлюднення законів України. Оскільки один і той же предмет правового регулювання, а саме засоби офіційного оприлюднення, врегульовано двома нормативно-правовими актами, різними за юридичною силою, то йдеться про ієрархічну колізію. Відповідно до Листа Міністерства юстиції України щодо практики застосування норм права у випадку колізії від 26 грудня 2008 року неузгодженість між чинними нормативно-правовими актами, їхнє протиріччя з одного й того самого предмета регулювання, а також суперечність між двома або більше формально чинними нормами права, прийнятими з одного і того ж питання, в теорії права відомі як колізія норм права [12]. На думку А. Мірошниченко, до ієрархічних колізій необхідно відносити колізії, що виникають між нормами права, які мають різну юридичну силу. Юридичну силу норм права визначають у залежності від юридичної сили нормативно-правового акта, який містить колізійну норму [3, с. 18]. Теорія права використовує для подолання ієрархічної колізії правило, що у випадку невідповідності чи розбіжності між нормативно-правовими актами застосуванню підлягає той, який має вищу юридичну силу [1, с. 91]. Тому з огляду на загальні правила застосування норм у випадку ієрархічної колізії застосуванню підлягають норми права, які визначають засоби офіційного оприлюднення законів України, що містяться в Законі України «Про Регламент Верховної Ради України», а не в Указі Президента «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності». Також робимо висновок, що засобами для офіційного оприлюднення законів України є друковані засоби масової інформації – газета «Голос України» та «Відомості Верховної Ради України». Виключно розміщення текстів прийнятих законів України у вказаних друкованих

засобах масової інформації можна розглядати як офіційне оприлюднення.

Щодо інших форм оприлюднення, то на нормативному рівні передбачені такі форми. Так, Указ Президента «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» містить правове застереження, що закони можуть бути опубліковані в інших друкованих виданнях лише після їх офіційного оприлюднення в офіційних друкованих виданнях. Такі закони, опубліковані в інших друкованих виданнях, мають інформаційний характер і не можуть бути використані для офіційного застосування [8].

Як передбачено Законом України «Про Регламент Верховної Ради України», окрім офіційного опублікування, закони також доводяться до відома населення шляхом їх оприлюднення на офіційному веб-сайті Верховної Ради [9]. Також Указом Президента передбачена можливість оприлюднення законів в окремих випадках офіційно через телебачення і радіо. Отже, для оприлюднення законів України передбачена можливість використання таких форм, які не мають статусу офіційного: неофіційне опублікування, електронне оприлюднення на офіційному веб-сайті Верховної Ради та оприлюднення через телебачення і радіо.

Важливими є вимоги статті 139 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» щодо невідповідностей опублікованого закону оригіналу. Так, у разі виявлення невідповідності не пізніше як через десять днів із дня її виявлення публікується в газеті «Голос України» та в черговому номері «Відомостей Верховної Ради України» уточнений текст закону, а також здійснюються відповідні виправлення в офіційній електронній версії тексту акта в базі даних «Законодавство України» на офіційному веб-сайті Верховної Ради [9]. Це важливе техніко-юридичне правило, яке дає змогу усувати виявлені невідповідності закону, який офіційно оприлюднений, його оригіналу.

Наступне техніко-юридичне правило стосується поняття «оригінал закону». Підписаний Президентом України закон є оригіналом і зберігається в Апараті Верховної Ради в установленому порядку, а всі інші примірники закону є копіями [9]. Фактично вперше в Україні на нормативному рівні визначено поняття «оригінал закону» та передбачено його зберігання. Зокрема, це передбачено статтями 139, 140 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України».

Однак щодо техніко-юридичних правил зберігання оригіналів законів, то тут є певні прогалини. Законодавець визначив, що після набрання чинності законом Апарат Верховної Ради разом із відповідним головним комітетом веде справу закону, яка містить: 1) ухвалений текст закону; 2) прийнятий Верховною Радою план організацій-

них, кадрових, матеріально-технічних, фінансових, інформаційних заходів для реалізації положень ухваленого закону, а також повідомлення, що надійшли до Верховної Ради, про хід виконання цього плану Кабінетом Міністрів України; 3) перелік і тексти прийнятих Президентом України, Кабінетом Міністрів України, міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади нормативно-правових актів на виконання положень цього закону; 4) повідомлення Вищої ради правосуддя, Верховного Суду, вищих спеціалізованих судів України, Міністерства юстиції України, Генерального прокурора, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб про дотримання положень закону, а також у разі надходження їхніх пропозицій щодо підвищення ефективності дії цього закону; 5) документи, відповідні остаточні редакції тексту закону, пов'язані зі зміною, втратою чинності законом; 6) рішення та висновки Конституційного Суду України щодо закону [9]. Отже, спеціально визначеного порядку зберігання оригіналів законів, передбаченого статтею 139 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», не сформульовано, однак з аналізу статті 140 виходить, що ухвалений текст закону, який зберігається у справі закону, і є оригіналом закону.

Особливістю оприлюднення законів в Україні є наявність спеціальних норм для оприлюднення законів з питань державної митної справи, які визначені статтею другою Митного кодексу України. Зокрема, Митним кодексом України визначено, що офіційним опублікуванням закону України з питань державної митної справи вважається опублікування його повного тексту в одному з періодичних друкованих видань, визначених законодавством України як офіційні [2].

Проведений аналіз порядку оприлюднення законів в Україні дає можливість стверджувати про характерні для нього особливості:

1. Для оприлюднення законів України використовуються нормативно визначені форми: офіційне опублікування, неофіційне опублікування, електронне оприлюднення на офіційному веб-сайті Верховної Ради та оприлюднення через телебачення і радіо в окремих випадках.

2. Закріплення на нормативно-правовому рівні офіційного оприлюднення законів, з яким пов'язане набрання законами юридичної сили, та форм неофіційного оприлюднення.

3. Офіційне оприлюднення законів здійснюється у формі опублікування в офіційних друкованих виданнях.

4. Наявність нормативно закріпленого правового застереження щодо використання неофіційного опублікування законів лише після їх офіційного опублікування.

5. Оприлюднення законів здійснюється державною мовою у п'ятнадцятиденний строк після їх прийняття у встановленому порядку і підписання.

6. Перелік офіційних друкованих видань для оприлюднення законів визначений Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» та Указом Президента «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності».

7. Офіційними друкованими виданнями є газета «Голос України» та «Відомості Верховної Ради України».

8. Встановлення електронної форми оприлюднення законів, яка не має статусу офіційного оприлюднення, зокрема оприлюднення законів на офіційному веб-сайті Верховної Ради.

9. Визначення на нормативно-правовому рівні поняття «оригінал закону» та місце його зберігання.

10. Наявність спеціальних норм оприлюднення для законів, що регулюють митні правовідносини (статті Митного кодексу).

11. Визначення алгоритму дій у разі виявлення невідповідностей опублікованого закону його оригіналу.

Наявний порядок оприлюднення законів необхідно вдосконалювати з огляду на науково-технічні досягнення суспільства та потреби доступу до текстів законів. Парламентарі вже робили спроби вдосконалення оприлюднення нормативно-правових актів, впровадження правил юридичної техніки та електронного оприлюднення. Зокрема, йдеться про альтернативний законопроект «Про нормативно-правові акти» № 7409-1 від 15 грудня 2010 року, в якому було запропоновано встановити офіційне оприлюднення нормативно-правових актів, яке здійснювалося б органами чи посадовими особами, що їх видали, шляхом розміщення інформації про нормативно-правовий акт на своєму офіційному веб-сайті із зазначенням дати і часу розміщення [7].

Проаналізувавши порядок оприлюднення законів України, доходимо висновку, що основними проблемними аспектами оприлюднення законів, що потребують техніко-юридичного забезпечення, є: 1) відсутність нормативно визначеного поняття «оприлюднення» та принципів оприлюднення; 2) брак нормативно визначеного поняття «офіційне оприлюднення» та закріплення засобів його здійснення; 3) потреба нормативного закріплення поняття «неофіційне оприлюднення» та його форм (через радіо, телебачення, веб-сайт, неофіційні друковані видання); 4) відсутність вимог до електронної форми оприлюднення законів, забезпечення доступу до текстів законів і гарантій достовірності й автентичності; 5) необхідність у дефініції нормативно визначеного поняття

«офіційне друковане видання», встановлених вимог до нього, порядку друку й видання та поширення примірників; 6) регулювання відносин з оприлюднення законів двома різними за юридичною силою та правовою природою нормативно-правовими актами: Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» й Указом Президента «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності»; 7) відсутність нормативно визначеного поняття «день офіційного опублікування закону України» та визначених техніко-юридичних правил під час опублікування законів частинами чи опублікування в декількох офіційних друкованих виданнях; 8) недостатність техніко-юридичних правил для обчислення строків набрання законами юридичної сили після їх оприлюднення; 9) відсутність встановленого порядку моніторингу текстів оприлюднених законів з метою встановлення їх відповідності чи невідповідності оригіналам, відповідальних осіб за таку діяльність; 10) потреба у встановленні юридичної відповідальності за невідповідності у текстах оприлюднених законів їхнім оригіналам; 11) відсутність нормативно встановленого порядку зберігання оригіналів законів, відповідальних за таке зберігання осіб чи органів, а також відсутність юридичної відповідальності за неналежне зберігання оригіналів; 12) брак правил доступу до оригіналів законів та отримання копій таких оригіналів; 13) необхідність установа правил оприлюднення законів, ухвалених на всеукраїнському референдумі та законів про надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів Україною.

Література

1. Іванченко О.М. Колізія норм у міжнародному та національному праві. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.). Одеса : Фенікс, 2013. Т. 1. С. 90–92.
2. Митний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> (дата звернення: 15.04.2019).
3. Мірошниченко А.М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні. Київ, 2010. 270 с.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту права власності : Закон України № 159-IX, від 03 жовтня 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/159-20> (дата звернення: 11.11.2019).
5. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України № 2671-VIII від 25 квітня 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2704-19> (дата звернення: 11.11.2019).
6. Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі : Закон України № 160-IX, від 30 жовтня 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/160-20> (дата звернення: 11.11.2019).
7. Про нормативно-правові акти : проект Закону України № 7409-1. URL: <http://gska2.rada.gov.ua>

gov.ua:7777/pls/zweb_n/webproc2 (дата звернення: 21.08.2018).

8. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності : Указ Президента. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503/97> (дата звернення: 23.07.2019).

9. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17> (дата звернення: 03.09.2019).

10. Про соціальні послуги : Закон України № 2745-VIII від 17 січня 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19/card6#Public> (дата звернення: 11.11.2019).

11. Про фахову передвищу освіту : Закон України № 2745-VIII від 06 червня 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2745-19> (дата звернення: 11.11.2019).

12. Щодо практики застосування норм права у випадку колізії : Лист Міністерства юстиції України від 26 грудня 2008 року № 758-0-2-08-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0758323-08>. (дата звернення: 11.11.2019).

Анотація

Андрусів Л. М. Особливості та проблемні аспекти оприлюднення законів України. – Стаття.

У статті розглянуто порядок оприлюднення законів України з огляду на потребу в деталізації, забезпечення правовим підґрунтям та техніко-юридичними правилами. Наголошено на тому, що техніко-юридичні правила оприлюднення законів України зумовлюються тим, що ці нормативно-правові акти мають не тільки найвищу юридичну силу, а й регулюють найважливіші суспільні відносини. Установлено, що порядок та засоби офіційного оприлюднення законів України безпосередньо регулюються Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» та Указом Президента «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності». Констатовано, що між цими нормативно-правовими актами існує правова колізія щодо засобів офіційного оприлюднення, яка є ключовою проблемою, адже колізія стосується засобів офіційного оприлюднення. До характерних особливостей оприлюднення законів України віднесено: для оприлюднення використовуються нормативно визначені форми: офіційне опублікування, неофіційне опублікування, електронне оприлюднення на офіційному веб-сайті Верховної Ради та оприлюднення через телебачення і радіо в окремих випадках; закріплення на нормативно-правовому рівні офіційного оприлюднення законів, з яким пов'язане набрання законами юридичної сили, та форм неофіційного оприлюднення; офіційне оприлюднення законів здійснюється у формі опублікування в офіційних друкованих виданнях; оприлюднення здійснюється державною мовою у п'ятнадцятиденний строк після їх прийняття у встановленому порядку і підписання; офіційними друкованими виданнями є газета «Голос України» та «Відомості Верховної Ради України»; передбачення електронної форми оприлюднення зако-

нів, яка не має статусу офіційного оприлюднення, зокрема оприлюднення законів на офіційному веб-сайті Верховної Ради; визначення на нормативно-правовому рівні поняття «оригінал закону» та місце його зберігання; наявність спеціальних норм оприлюднення для законів, що регулюють митні правовідносини; визначення алгоритму дій у разі виявлення невідповідностей опублікованого закону його оригіналу.

Ключові слова: закон, оприлюднення законів, офіційне оприлюднення, офіційне опублікування законів, засоби офіційного оприлюднення законів.

Summary

Andrusiv L. M. Features and problematic aspects of the promulgation of the laws of Ukraine. – Article.

The article deals with the procedure of the promulgation of the laws of Ukraine in view of the need for detail, the provision of the legal basis and technical and legal rules. It is emphasized that the technical and legal rules for the promulgation of the laws of Ukraine are conditioned by the fact that these normative and legal acts have not only the highest legal force, but also regulate the most important social relations. It is established that the procedure and means of the official promulgation of the laws of Ukraine are directly regulated by the Law of Ukraine «On the Regulation of the Verkhovna Rada of Ukraine» and the Decree of the President «On the Procedure of the Official Promulgation of the Normative and Legal Acts and their Entry into Force». It is stated that there is a legal conflict between these normative and legal acts regarding the means of the official promulgation which is a key problem, since the conflict concerns the means of the official promulgation. The specific features of the promulgation of the laws of Ukraine include: for the promulgation normatively determined forms are used: the official publication, the unofficial publication, the electronic publication on the official website of Verkhovna Rada and the promulgation through television and radio in some cases; fixing at the normative and legal level the official promulgation of laws, which entails the entry into force of laws, and forms of the informal promulgation; the official promulgation of the laws is carried out in the form of the publication in the official printed editions; the promulgation is made in the state language within fifteen days after their adoption in due course and signature; the official printed editions are the newspaper «Holos Ukrainy» and «Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy»; the provision of an electronic form for the promulgation of laws which does not have the status of the official promulgation, in particular the promulgation of laws on the official website of the Verkhovna Rada; the definition at the normative and legal level of the concept of the «original law» and place of its storage; availability of the special disclosure rules for laws governing customs relations; the definition of the algorithm of the actions at the detection of the discrepancies of the published law with its original.

Key words: law, promulgation of laws, official promulgation, official publication of laws, means of the official promulgation of laws.

УДК 340.132.6

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).386](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).386)**В. К. Антошкіна***orcid.org/0000-0003-2136-3073**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри галузевих юридичних дисциплін
Бердянського університету менеджменту і бізнесу*

СПОСОБИ І ПРАВИЛА ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА ТА ДОГОВОРІВ

Необхідність тлумачення викликана багатьма факторами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. При цьому можна стверджувати, що необхідність тлумачення зумовлена не тільки і не стільки технічною недосконалістю зовнішньої форми частини правових норм (їх незрозумілістю, неоднозначністю), а впливає із суті правореалізації, оскільки в самій природі правової норми закладена необхідність її інтерпретації.

Загальний характер правової норми, а отже, неможливість указати в ній абсолютно всі конкретні життєві ситуації, є об'єктивною причиною тлумачення. Відповідно до закону загальної ентропії будь-яка передача інформації пов'язана із втратою її певної частини, тому інформація кодується з певним запасом – її носій є більш об'ємним, ніж обсяг переданої інформації. Законодавець же, навпаки, враховуючи потреби практики, повинен створити максимально стислий нормативний текст, що у свою чергу викликає необхідність у роз'ясненні, «розшифровці».

Також тлумачення майже завжди потребують норми з оцінними поняттями: «істотне значення», «істотно зменшений розмір», «істотні недоліки», «негайно», «належним чином», «неналежне виконання», «своєчасно», «малозначність», «тяжка шкода», «значна суспільно корисна мета».

Враховуючи зазначене, можемо стверджувати, що тлумачення – доволі складний процес, результатом якого може бути правильне розуміння правової норми, але також і помилкове, що викривляє її зміст та породжує помилки.

Дана тема набуває ще більш важливого характеру у зв'язку з діяльністю державних органів і посадових осіб по застосуванню норм права до конкретних життєвих відносин. Прикладом може слугувати неоднорідність сучасної правозастосовної практики, передусім судової. Причиною такої ситуації часто вказують недосконалість чинного законодавства, пробіли і суперечності. Але більш глибокий аналіз цієї проблематики свідчить про наявність істотних проблем саме в тлумаченні закону. У свою чергу виникають питання до правозастосовувачів, що втратили за останнє сторіччя «почуття права», що зрештою і призвело до «механізації» судової практики, домінування буквального тлумачення над усіма іншими видами

тлумачення. Така ситуація не може бути визнана задовільною, і тому необхідним є дослідження всіх способів і методів тлумачення, які можуть бути використані в практиці для приведення її до певної однаковості, що зумовлює актуальність даного дослідження [1, с. 92].

Проблеми тлумачення становили певний інтерес для вчених в усі періоди розвитку правової доктрини. Першою масштабною і завершеною роботою в цій сфері на наших теренах по праву вважається монографія Є.В. Васьковського. Серед радянських учених, що займалися даною проблематикою, можна відмітити таких: Ю.Г. Ткаченко, А.С. Шляпочников, Н.Н. Вопленко, А.С. Пиголкин, А.Ф. Черданцев, Н.Л. Гранат. В останні десятиліття долучилися до розроблення проблем інтерпретаційної діяльності такі українські правознавці, як П.М. Рабінович, В.В. Гончаров, В.Я. Карабань, В.Г. Ротань, І.Л. Самсін, Ю.Л. Власов, І.П. Косцова. Разом із тим залишаються питання у вченні про тлумачення, які дотепер не знайшли свого остаточного вирішення.

Одним із таких є способи тлумачення права, важливість яких важко переоцінити, оскільки вони дають нам уявлення про механізм і інструментарій правоінтерпретаційної діяльності. Саме тому метою цієї роботи є дослідження вказаних питань.

Під способом тлумачення в правовій літературі розуміють систему прийомів, засобів та правил здійснення з'ясування змісту та смислу правової норми в результаті їх застосування в інтелектуально-вольовій діяльності суб'єктів права, забезпечують всебічність та комплексність здійснення тлумачення норм права, визначають офіційний або неофіційний характер тлумачення правових норм, зумовлені змістом правової норми та професійним рівнем суб'єктів тлумачення норми права; забезпечують результативність тлумачення правових норм в цілому, а їх застосування відображається в змісті акту тлумачення норм права, що має індивідуально визначений характер [2, с. 64].

Джерелом формування принципів, прийомів і правил тлумачення, використовуваних у національному праві, були загальні правила, більшість з яких застосовувалися ще в Стародавньому Римі [3, с. 23]. Серед таких правил, наприклад, правило

розумної норми, яке передбачає, що право продиктовано розумом, а результат тлумачення не повинний бути безглуздом і даремним, оскільки сам закон не говорить про це.

Варто відмітити, що серед учених дотепер не вироблено єдиного, усталеного підходу до визначення конкретних прийомів і правил з'ясування змісту норм права та їх об'єднання в способи тлумачення.

На думку Є.В. Васьковського, найбільш детальна класифікація способів тлумачення належить Е.М. Форстеру, який, окрім граматичного, розрізняв також цілий ряд способів у залежності від того, які знання застосовуються в процесі тлумачення. Автор виділяв такі способи і, відповідно, види тлумачення, як діалектичне, риторичне, історичне, етико-політичне, поетичне, арифметичне, геометричне, фізико-медичне тощо [4, с. 95–96]. Сам Е.В. Васьковський окремі способи тлумачення (інструментальний підхід) пов'язував з метою. Вченим були сформульовані такі правила тлумачення: кому заборонена дія, тому заборонена і дія, яка веде до цієї мети; кому заборонені дії, тому заборонена і дія, до якої вони ведуть, якщо її не можна досягти іншими діями; хто правомірний до мети, той правомочний і до дії, яка веде до цієї мети, якщо вона не може бути досягнута іншими діями; хто правомірний до відомого дії, той правомочний і до мети, яка досягається цією дією.

Аналіз наукових джерел показує, що вчені правознавці основними способами тлумачення права вважають такі: філологічний (мовний, граматичний), систематичний, логічний, історичний, історико-політичний, спеціально-юридичний, функціональний, телеологічний способи тлумачення [5, с. 28; 6, с. 35–117; 7, с. 131]. Разом із тим більшість дослідників саме перші чотири визнають як основні, тому приділимо їм більшу увагу в межах даної роботи.

Граматичний спосіб (мовний, словесний, філологічний, буквальный, лексичний – варіанти назви) [8, с. 133] найбільш розповсюджений. Граматичне тлумачення полягає як у з'ясуванні сенсу використаних у нормах права слів, термінів, так і у встановленні між ними синтаксичного зв'язку. Останній включає в себе дослідження поєднання слів у речення, звороти і т.п. Сюди ж відносять і врахування правил пунктуації. Граматичне тлумачення дає можливість у кожному конкретному випадку з'ясувати зміст слів і термінів, а також сенс речення (речень), з яких складається той чи інший текст закону.

Неможливо здійснити граматичне тлумачення, минаючи лексичний рівень мови. Однією з основних проблем лексичного компонента граматичного аналізу є розпізнавання значення багатозначних слів, а також встановлення тотожності визначень різних слів і словосполучень, які ви-

користовуються під час формулювання правових норм [9, с. 154–155].

Як приклад граматичного тлумачення можна привести норму ч. 2 ст. 36 ЦКУ, згідно з якою суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. Оскільки законодавець у цій нормі використовує під час перерахування випадки «кому», то для обмеження дієздатності досить одного з трьох перерахованих випадків.

Також як приклад мовного способу тлумачення може виступати й офіційне тлумачення поняття «щомісячне довічне грошове утримання», що міститься у підпункті «е» пп. 165.1.1 п. 165.1 ст. 165 Податкового кодексу України, яке визначене Конституційним Судом України за поданням Верховного Суду України як «неоподаткована грошова виплата як судді, який, маючи право на відставку, продовжує працювати на посаді судді та одержує її з Державного бюджету України у вигляді щомісячного грошового утримання, що є складовою правового статусу судді і однією з гарантій його незалежності, так і судді у відставці, який одержує таку виплату з Пенсійного фонду України за рахунок коштів Державного бюджету України» [10, с. 16].

Логічне тлумачення – це тлумачення правового акта за його змістом з використанням законів логіки. Саме за допомогою зазначеного способу встановлюється весь обсяг змісту норми, усуваються наявні в ній неясності. Якщо в разі граматичного тлумачення стоїть завдання з'ясувати буквальный сенс того, що закріплено безпосередньо в тексті, то логічне має на меті за допомогою правил формальної логіки виявити те, що законодавець хотів виразити в тексті закону, але не висловив. За допомогою логічних операцій, які включають аналіз і синтез, побудову силогізму (логічного умовиводу, який складається з двох посилок і висновку), з нормативних приписів, «розкиданих» по тексту законодавчого акту, формулюється норма права, яка підлягає тлумаченню [11, с. 407].

Логічний спосіб тлумачення полягає у використанні законів і правил формальної та діалектичної логіки під час пізнання змісту правової норми на базі самої норми без звернення до інших способів тлумачення. Логічні закони, принципи та категорії використовуються самостійно, поряд із засобами лінгвістичного аналізу тексту закону [12, с. 3].

Конкретні логічні прийоми (висновки з норм, проста дедукція, висновки а fortiori (умовиводи ступеня), висновки з понять, висновки за аналогією, висновки від протилежного, доведення до

абсурду) і багаточисельні приклади їх застосування можемо знайти в юридичній літературі. Зокрема, використання прийому висновку ступеню застосовується щодо тлумачення ч. 1 ст. 231 Господарського Кодексу («законом щодо окремих видів зобов'язань може бути визначений розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається»). Постає запитання про те, чи можна в господарському договорі встановити умову, якою б виключалось застосування штрафних санкцій, встановлених законом стосовно даного виду зобов'язань. Автор зазначає, що якщо тлумачити суто формально, то дійдемо висновку про можливість включення в текст договору такої умови. Але якщо застосовувати логічне тлумачення, то зробимо висновок: якщо забороняється змінювати в господарському договорі розмір штрафних санкцій, встановлених законом, то тим більше забороняється встановлювати в господарському договорі умови, що виключають застосування штрафних санкцій, встановлених законом щодо даного виду зобов'язань. Разом із тим така умова в разі включення в договір не є нікчемною, а оспорюваною [13].

Як ще один приклад логічного способу тлумачення можна привести тлумачення норми ст. 1166 ЦК, яка встановлює, що майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. При цьому виникає питання: під особою, що заподіяла шкоду, розуміти тільки фізичні особи, юридичні особи або ж й інші суб'єкти цивільного права? Якщо звернутися до ст. 2 ЦК, учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. Це також можна обґрунтувати тим, що в розділі 2 ЦК три підрозділи носять аналогічну назву. За цією ж підставою можна тлумачити і норми ст. 1190 ЦК, яка встановлює, що особи, спільними діями або бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим. Ця стаття застосовується не лише до юридичних осіб, але й до будь-яких інших суб'єктів цивільного права.

Під системним способом тлумачення розуміють сукупність прийомів, використання яких, спираючись на зіставлення двох або більше юридичних норм, дозволяє з'ясувати сенс норми права, яка підлягає тлумаченню [14, с. 37].

Як вірно зазначає І.П. Косцова, основними причинами системного тлумачення є системність права, відсилання до інших норм і смислові зв'язки з іншими нормами. Оскільки норми права регулюють суспільні відносини у певній сукупності, між

ними існують певні зв'язки, які впливають з їх спеціалізації, а зміст конкретної норми права часто залежить від інших норм. Останні у свою чергу можуть розширювати чи звужувати зміст тлумаченої норми права [15, с. 171]. Використання даного способу тлумачення характеризується застосуванням таких прийомів: встановлення місця норми права в системі права, встановлення інших норм, які співвідносяться з нормою, що підлягає тлумаченню, на підставі різних взаємозв'язків і залежностей, встановлення ієрархічного становища двох або більше юридичних приписів, залежно від їх приналежності до вищестоящих чи нижчестоящих юридичних актів; зіставлення норм вже після того, як визначено їх підпорядкування, виявлено їхні відносини до близьких за змістом правових інститутів, встановлення особливостей спільного застосування двох і більше правових норм [14, с. 58–62].

Системне тлумачення базується на презумпції логічної єдності закону, а наявні пробіли та протиріччя трактуються як відхід від загального правила. «Передумовою систематичного тлумачення є презумпція відсутності прогалин позитивного права і пов'язана з нею віра в безмежну «логічну розтяжність» понять закону [16, с. 84].

Завдяки системному способу можна виявити юридичну силу правової норми, сферу її дії. Найчастіше сам текст нормативного акта містить підстави для системного тлумачення. До нього, зокрема, доводиться вдаватися в разі реалізації бланкетних і відсильних норм.

Так, тлумачимо ч. 2 ст. 296 КК України. У даній статті йдеться про «ті самі дії, вчинені групою осіб». Які ж це «ті самі дії»? Звертаючись до ч. 1 цієї ж статті КК України, знайдемо вказівку на хуліганство, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом. З метою відокремити хуліганство, яке карається в кримінальному порядку, від дрібного хуліганства, яке карається в адміністративному порядку, слід зіставити ст. 296 КК України і Постанову Пленуму Верховного Суду України «Про посилення відповідальності за хуліганство», яка визначає дії, що складають дрібне хуліганство. Щоб з'ясувати зміст ст. 296 КК України стосовно суб'єкта хуліганства, необхідно звернутися до ст. 22 КК України. Там зазначено, що суб'єктом хуліганства є особа, яка досягла 14-ти років [15, с. 84].

Також можемо навести один із випадків системного тлумачення положень законів органом конституційної юрисдикції України. Зокрема, розглядаючи справу щодо офіційного тлумачення положень статей 38, 78 Конституції України, статей 1, 10, 12, ч. 2 ст. 49 Закону України «Про місце самоврядування в Україні», Конституційний суд у рішенні від 06 липня 1999 року № 7-рп/99

(справа про сумісництво посад народного депутата України і міського голови) аргументував свою позицію, виходячи із системних зв'язків правових норм: генетичних, структурних, координаційних, функціональних, семантичних та дійшов висновку, що «сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою громади із представницьким мандатом». Отже суміщення посад суперечить Конституції України [17, с. 46].

Дослідження волі законодавця, правової системи і норм у розрізі їх генетичного розвитку має важливе значення для з'ясування дійсного змісту норми права і зумовлює існування історичного способу тлумачення [18, с. 81].

З метою правильного розкриття змісту норми доцільно ознайомитися з історією виникнення законодавчого акту. Для цього підлягають аналізу тексти нормативно-правових актів, що втратили силу, але регулювали схожі відносини, матеріали підготовки та прийняття актів. Це дозволяє порівняти діючі та скасовані норми, визначити мету, обставини, причини, які зумовили прийняття певного припису. Наприклад, у ст. 421 ЦК РРФСР 1922 р. вживається термін «предмет розкоші». Зміст цього терміна зазнав серйозних змін у силу збільшення матеріального добробуту людей і тому тепер він тлумачиться трохи інакше, чим у двадцять роки, коли був прийнятий Цивільний кодекс.

Не можемо не розглянути у світлі тенденції переосмислення підходів до юридичного тлумачення такий спосіб, як телеологічний, що передбачає з'ясування смислу норми права за допомогою її мети. Підтримуючи думку Г. Мальцева про те, що «телеологічний аналіз юридичної норми відкриває шлях у світ правових цінностей, ідеалів, ідеології взагалі», Б.В. Малишев підкреслює, що «телеологічний спосіб тлумачення є основним напрямом пізнання цінностей, що закладені в нормативну структуру права». Він зазначає: «найважливішим наслідком використання цього способу тлумачення є те, що він запобігає формалізованому, «бюрократичному» тлумаченню норм права, який спотворює аксіологічні установки правового регулювання, зневажає соціальні наслідки того чи іншого висновку про смисл норми права; цей спосіб допомагає впроваджувати у поведінку суб'єктів стандарти основоположних принципів права, забезпечуючи тим самим доцільність кожної норми права» [19, с. 8, 13]. При цьому кожен спосіб складається з певного набору правил тлумачення.

В юридичній літературі можемо зустріти такий підхід, коли науковці з практичною метою задля «спрощення» розуміння процесу юридичного тлумачення таким чином викладають перелік основних (найважливіших) правил інтерпретаційної діяльності:

– «золоте правило» (термінам й іншим словами тексту законодавчого акта надається значення,

яке вони мають у літературній мові, якщо немає підстав надання їм іншого значення);

– науковим, технічним та іншим спеціальним термінам, які вживаються в тексті законодавчого акту, надається те значення, яке вони мають у відповідній галузі знань, якщо в законі не встановлено інший зміст конкретного терміна;

– за наявності автентичного (тобто наданого законодавцем) або легального (тобто наданого офіційним уповноваженим органом) роз'яснення терміна, що використовується в тексті закону, інтерпретатор повинен дотримуватися цих роз'яснень;

– за неоднозначності правового тексту під час тлумачення повинна віддаватися перевага найбільш справедливому, з огляду на конкретну правову систему і соціальні відносини, варіанту змісту;

– під час тлумачення необхідно враховувати конституційні принципи, міжнародні договори, практику вищих судових органів держави, а також загально визнані доктринальні погляди фахівців у даній галузі права;

– в окремих випадках під час тлумачення має бути встановлено, якими цілями керувався законодавець, створюючи норму права, що інтерпретується [20].

Разом із тим постає питання: як саме використовувати ці методи для тлумачення нормативних приписів? Якому віддати перевагу, чи потрібно застосовувати їх усі одразу? Більшість дослідників права притримується думки, висловленої в роботі А.В. Смірнова та А.Г. Манукян «Тлумачення норм права», які стверджують, що саме граматичний спосіб насамперед підлягає застосуванню під час тлумачення норми права [21, с. 25]. Якщо визначити принципи взаємодії граматичного та системного тлумачення норм права, то можна зазначити таке: пріоритетність перед іншими граматичного способу зовсім не означає його самодостатності. Воно за визначенням обмежене рамками тієї словесної оболонки, в яку оформлений конкретний правовий припис. За межі окремо взятої синтаксично закінченої думки інтерпретатор, який використовує лише граматичний спосіб, не те, що не буде, але й не зможе вийти. Така інструментальна обмеженість граматичного тлумачення якраз і повинна бути подолана за допомогою інших способів тлумачення, передусім системного, що дозволяє вийти на наднормативний рівень. Отже, «системний» сенс норми права є первісним по відношенню до «граматичного» [22, с. 25].

В.Л. Горбатюк таким чином пропонує своє бачення використання досліджуваних методів задля досягнення мети тлумачення: «граматичне тлумачення – телеологічне тлумачення – з'ясування відповідності сутності змісту правової норми принципам права – системне тлумачення – спеціальнo-юридичне тлумачення – логічне тлумачення –

функціональне тлумачення – історичне тлумачення – повторне застосування процедури тлумачення в разі отримання нових даних [23, с. 83].

Варто відмітити: що стосується тлумачення індивідуальних актів у праві, зокрема договорів, то до них можемо застосовувати вищезазначені способи з урахуванням того, що в разі використання системного тлумачення буде враховуватися текст інших розділів договору, окрім норм законодавства, а в разі використання історичного – документи сторін, що передували його укладанню.

На підтвердження вважаємо за необхідне навести підхід до використання способів тлумачення індивідуально-правових договорів, викладений у роботі О.О. Березіної: оскільки договір у більшості випадків здійснюється в письмовій формі, тому неминуче граматичне тлумачення; воля сторін договору виражається і в логічній організації, отже, необхідно логічне тлумачення; укладаючи договір, сторони переслідують певні цілі, а отже, їх з'ясування здійснюється через телеологічне тлумачення; договір здійснюється у визначених умовах, отже, потрібне знання специфіки відносин, чинників та умов реалізації даного договору – функціональне тлумачення; якщо кожне положення договору пов'язане з іншими умовами і зі змістом договору в цілому, нормами законодавства, то треба вдаватися до систематичного тлумачення; спеціально-юридичний спосіб тлумачення договору є необхідним, оскільки в ньому наявні спеціальні дефініції, презумпції, юридичні конструкції; договір створюється і реалізується в певній історико-політичній обстановці, тому потрібно історико-політичне тлумачення; оскільки договір має динаміку зародження і розвитку (попередні листування, переговори, укладення, виконання, внесення змін), тобто свій генезис, виникає потреба і в генетичному тлумаченні та ін. [24, с. 135–136].

Також таким, що має велике значення для практичної діяльності, є дослідження Н.В. Степанюк щодо правил тлумачення цивільно-правових договорів, яке здійснено автором на підставі вивчення законодавства інших країн та міжнародних договорів. Наведемо лише окремі такі правила, викладені автором:

– прийняти той зміст, який буде мати юридичні наслідки, а не використовувати вислови в тому сенсі, який не має ніяких наслідків;

– значення неоднозначних висловів повинно бути встановлено з контексту всього договору в цілому;

– усі умови повинні тлумачитися у взаємозв'язку;

– під час тлумачення договору повинні враховуватися звичаї місця укладення договору, а недостатня воля сторони повинна заповнюватися звичайними умовами.

– у разі сумніву договори повинні тлумачитися проти того, хто висловив умову, і на користь того, хто прийняв на себе зобов'язання.

При цьому автор наголошує, що проблемами розробки таких правил тлумачення повинні займатися судова практика і доктрина. Наприклад, у праві Англії правила тлумачення договорів повністю вироблені судовою практикою, де категорія розумної особи дуже часто використовується під час тлумачення договору. Якщо в континентальній системі права необхідно виявлення справжньої волі сторін, то правила тлумачення, вироблені англійськими й американськими судами, передбачають займати позицію звичайного розуміння і розумного значення [25, с. 170–194].

Є. Зверев у роботі «Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практика» запропонував комплексну методику тлумачення міжнародних договорів національними судами України з поділом його на відповідні етапи: з'ясування їх природи і статусу в міжнародному праві та в національному праві [26, с. 185].

Висновки. Отже, відповідні компетентні органи, які здійснюють правозастосовну діяльність, не вправі відмовити у вирішенні спору через незрозумілість правової норми, що підлягає застосуванню. З метою уникнення неправильного застосування необхідно передусім установити зміст норми, для чого використовувати всі відомі способи, прийоми, правила тлумачення до повного з'ясування дійсного змісту норми. Немає чітко визначених правил використання зазначених способів. Вони можуть використовуватися суб'єктом тлумачення всі одночасно, або може бути обраний один чи кілька на розсуд особи, залежно від можливості досягнення мети тлумачення. При цьому якщо граматичне і логічне тлумачення відштовхуються від самих текстів, то системний та історичний способи спираються на елементи зовнішні.

Відмова правозастосовувача від використання всього арсеналу призводить до односторонності в застосуванні норм закону. Тлумачення ґрунтується на тезі, що система норм права повинна бути вільною від протиріч, і кожна норма повинна гармоніювати з усією системою. Тому в межах даної тези потрібно вибрати той варіант тлумачення, за якого правова норма буде найкраще гармоніювати з іншими нормами.

Література

1. Личман Л. Толкование норм гражданского законодательства: теория и практика. *Leges Si Viata*, 2014. August. С. 92–95.
2. Котенко М.В. Спосіб тлумачення правових норм як юридична категорія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія Право*. 2013. Випуск 21. Частина II. Том 1. С. 62–64.

3. Перетерский И.С. Толкование международных договоров. Москва : Госюриздат, 1959. 172 с.
4. Васильковский Е.В. Цивилистическая методология. Москва : Центр ЮрИнфоР, 2002. Ч. 1. Учение о толковании и применении гражданских законов. 508 с.
5. Волленко Н.Н. Толкование права. Волгоград : Изд-во Волгоградского госуниверситета, 2007. 126 с.
6. Черданцев А.Ф. Толкование советского права. Москва, 1979. 168 с.
7. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. Москва : Устав, 1999. 712 с.
8. Тодика Ю.М. Тлумачення законів і Конституції України: теорія і практика : монографія. Харків : Факт, 2001. 328 с.
9. Волосюк Е.А. Грамматическое толкование уголовного закона и его компоненты. *Общество и право*. 2012. № 3 (40). С. 154–157.
10. Баїк О.І. До питання тлумачення податково-правових норм. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Юридическі науки». 2018. № 2 (7). С. 13–20.
11. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. ; пер. з рос. Харків : Консум, 2006. 688 с.
12. Чулінда Л.Г. Застосування юридико-лінгвістичного та логічного способів тлумачення нормативно-правових актів. *Законодавство України*. 2005. № 2. С. 3–8.
13. Новітнє вчення про тлумачення правових актів : навч. посіб. з курсу тлумачення прав. актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / В.Г. Ротань та ін. ; за ред.: В.Г. Ротань. Харків : Право, 2013. 751 с. URL: <https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/132/1-30.pdf> (дата звернення: 16.11.2019)
14. Толстик В.А., Дворников Н.Л., Каргин К.В. Системное толкование норм права. Москва : ИД «Юриспруденция», 2010. 136 с.
15. Косцова І.П. Системне тлумачення норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ, 2016. 218 с.
16. Люблинский П.И. Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса: Пособие к практическим занятиям по уголовному праву. Петроград : Типо-лит. Руманова, 1917. 270 с.
17. Євграфова Є. Доктринальне тлумачення норм права (законів): природа і здійснення. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 2. С. 40–51.
18. Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення норм права : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 180 с.
19. Малишев Б.В. Телеологічний спосіб тлумачення норм права: загальнотеоретичні аспекти. *Адвокат*. 2011. № 10 (133). С. 7–14.
20. Долголенко Т.Н. Цели и правила толкования норм права. *Вопросы современной юриспруденции* : сб. ст. по матер. X междунар. науч.-практ. конф. Новосибирск : СибАК, 2012. URL: <https://sibac.info/conf/law/x/26772> (дата звернення: 02.12.2019).
21. Смирнов А.В., Манукян А.Г. Толкование норм права : учебно-практ. пособие. Москва : Проспект, 2008. 144 с.
22. Васев И.Н. Грамматический и системный способы толкования норм права: характер взаимодействия. *Юрислингвистика*. 2018. № 7–8. С. 17–26.
23. Горбатюк В.Л. Багатоаспектна процедура тлумачення правових норм. *Інформація і право*. 2016. № 1 (16). С. 79–84.
24. Березина Е.А. Толкование договора как вид юридического толкования : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 ; Уральская государственная юридическая академия. Екатеринбург, 2001. 226 с.
25. Степанюк Н.В. Толкование гражданско-правового договора : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 ; Московская государственная юридическая академия. Москва, 2008. 213 с.
26. Зверев Є.О. Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2015. 227 с.

Анотація

Антошкіна В. К. Способи і правила тлумачення норм права та договорів. – Стаття.

Ця стаття присвячена такому аспекту права інтерпретаційної діяльності, як методи тлумачення. Загальний характер правової норми, а отже, неможливість указати в ній абсолютно всі конкретні життєві ситуації є об'єктивною причиною тлумачення. Питання про те, як тлумачити право, є важливим у теорії юридичного тлумачення. Воно дає нам уявлення про механізм та інструменти такої діяльності. Під методом тлумачення в юридичній літературі розуміють конкретні прийоми та знання правил, необхідних для уточнення реального змісту правових норм. Слід зазначити, що серед учених досі не вироблений єдиний підхід до визначення конкретних методів і правил, що роз'яснюють закон, їх об'єднання в способах тлумачення.

Автор статті розглядає граматичний, логічний, системний, історичний способи тлумачення та їх застосування у праві. Граматичний спосіб (словесний, філологічний, буквальний, лексичний – варіанти назви) є найпоширенішим. Логічне тлумачення – тлумачення правового акта з використанням законів логіки. Існування системного методу визначено системністю права.

У статті розглядаються питання застосування вказаних способів тлумачення для з'ясування змісту договорів.

Автором наголошується, що відповідні компетентні органи, які здійснюють правозастосовну діяльність, не вправі відмовити у вирішенні спору через незрозумілість правової норми, що підлягає застосуванню. З метою уникнення неправильного застосування необхідно насамперед встановити зміст норми, для чого використовувати всі відомі способи, прийоми, правила тлумачення до повного з'ясування дійсного змісту норми. Немає чітко визначених правил використання зазначених способів. Вони можуть використовуватися суб'єктом тлумачення всі одночасно, або може бути обраний один чи кілька на розсуд особи, залежно від можливості досягнення мети тлумачення. При цьому якщо граматичне і логічне тлумачення відштовхуються від самих текстів, то системний та історичний способи спираються на елементи зовнішні.

Відмова правозастосовувача від використання всього арсеналу призводить до однобокості в застосуванні норм закону. Тлумачення ґрунтується на тезі, що система норм права повинна бути вільною від протиріч і кожна норма повинна гармоніювати з усією системою. Тому в межах даної тези потрібно вибрати той варіант тлумачення, за якого правова норма буде найкраще гармоніювати з іншими нормами.

Ключові слова: тлумачення правових норм, спосіб тлумачення правових норм, правила тлумачення, співвідношення способів тлумачення правових норм.

Summary

***Antoshkina V. K. Methods and rules for interpreting of law and contracts.* – Article.**

This article is devoted to problems of interpretation in law, including methods of interpretation. The general nature of rules, inability to specify it absolutely all specific life situation is an objective reason for interpretation. The question of how to interpret law is important in the doctrine of interpretation. They give us an idea of the mechanism and tools for such activities. Under the method of interpretation in legal literature understand specific techniques and knowledge of the rules necessary to clarify the interpretation of the subject real content of legal norms. It should be noted that among the scientists are still not developed a common approach to determining the specific methods and rules clarify the law, their union in ways of interpretation.

The author of the article considers the grammatical, logical, systematic, historical interpretation and their application in law. The grammatical way (verbal, philology, literal, the lexical – variants of the name) the most common. The logical interpretation – an interpretation of a legal act on its contents using the laws of logic. The existence of systemic predetermined systematic interpretation of law.

Interpretation of the individual acts in law, including contracts made by the same means. When using systematic interpretation be accounted into other parts of the contract, with the provisions of the law, and the use of historical – documents the parties prior to its conclusion.

Consequently the competent authorities that carry out law enforcement activities is not entitled to refuse the dispute through obscurity legal standard. There are no clearly defined rules of these methods.

They can be used all at once or can be selected for one or more individual discretion, depending on the possibility of achieving the objective interpretation. Thus if the grammatical and logical interpretation repelled from the texts themselves, the systematic and historical methods rely on elements external to them.

Disclaimer enforcer of the whole gamut resulting in a one-sided application of the law. The interpretation is based on the premise that the system of law should be free from contradictions and each provision should be in harmony with the whole system.

Key words: interpretation of law, method of interpretation of law, rules of interpretation, correlation of ways of interpretation of legal norms.

УДК 342.9
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).387](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).387)

О. С. Бакумов
orcid.org/0000-0002-4003-1974
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного і міжнародного права
факультету № 4
Харківського національного університету внутрішніх справ

РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ «ДЕРЖАВА У СМАРТФОНІ» ЯК НАПРЯМ ПІДВИЩЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Підписанням у 2014 році Угоди про асоціацію з Європейським Союзом Україна засвідчила своє прагнення до запровадження європейських стандартів взаємовідносин громадян з державою. Серед них – принципово нова якість публічних сервісів (послуг) та належний рівень культури спілкування держави з громадянами і бізнесом. Водночас сучасна політико-правова реальність України також відзначається активізацією пошуків інновацій у сфері державного управління, розвитку законодавства, новітніх можливостей і технологій, що тісно пов'язана з проголошенням Президентом України В. Зеленським курсом на масштабні реформи в різних сферах суспільного і державного життя й узагальнено позначається концептом «держава в смартфоні». Цей концепт узагальнює зміст і спрямованість низки масштабних реформ, суть яких зводиться до цифровізації більшості послуг, які надає держава людині, переведення цих послуг у доступну для користування форму (на рівні смартфонів). 12 червня 2019 року в Адміністрації Президента України, зокрема, відбулося перше експертне обговорення концепції «Держава у смартфоні», в якому взяли участь представники «Коаліції електронної держави», що об'єднує 65 різних організацій та експертів у сфері ІТ. У ході обговорення було доручено підготувати відповідні ініціативи, законопроекти та здійснювати кроки, що знімуть бар'єри до розвитку цифрової економіки та електронного урядування [1]. Концепт «держави в смартфоні» передбачає, що через 5 років понад 90% усіх державних послуг будуть переведені в онлайн-режим, що мінімізує суб'єктивний фактор та істотно знизить корупційні ризики під час їх надання.

Зазначені практичні обставини зумовлюють необхідність ретельного та виваженого дослідження різних, насамперед конституційно-правових, аспектів реалізації такого концепту. Адже, як слушно зазначають вітчизняні конституціоналісти, «одним із завдань конституційно-правової доктрини на сучасному етапі є не тільки фокусування уваги законотворця на прогалинах і недоліках у забезпеченні електронних форм демократії та пояснення причин утворення таких прогалин

чи колізій, але й реалізація креативного потенціалу доктринального конституціоналізму, з тим, щоби розробляти, ініціювати, пропонувати правові механізми, засоби і процедури гарантування захисту демократичних свобод і принципів демократії електронними формами. Іншими словами, йтися має не тільки про академічне обґрунтування готових світоглядних концепцій е-демократії, запропонованих політологами і соціологами, але й про представлення власних, юридичних, конституційно-правових, доктринальних концептів розвитку демократичного режиму, оскільки конституційно-правова наука володіє величезним потенціалом, доробками й унікальним інструментарієм щодо дослідження демократії з точки зору її кореляції у правовідносинах як явища юридичного порядку» [2]. Крім того, саме модифікація взаємодії між державою та громадянином в умовах реалізації концепту «держава в смартфоні» має фундаментальне конституційно-правове значення, оскільки супроводжується кардинальними змінами у низці конституційно-правових інститутів. Особливе значення у контексті порушеної проблематики юридичної відповідальності держави матиме, вочевидь, те, що така модифікація невідворотно призведе до істотної модифікації й інституту юридичної відповідальності держави, яка візьме на себе додаткові позитивні зобов'язання, а отже, матиме відповідати за їх належне виконання перед суспільством загалом та перед кожною особою.

Стан наукового дослідження. Як показує досвід, зазначений концепт не можна розглядати у відриві від тлумачення «електронної», «сервісної», «цифрової» держави у сучасній науці. Зазначимо, що проблематика такої держави останнім часом доволі активно досліджується в межах юриспруденції, політології, науки державного управління тощо. Серед наукових праць правничого циклу, автори яких розкривають сутність, специфіку, тенденції розвитку такої держави та забезпечення цифрових прав громадян, слід відзначити доробок таких учених, як Р.Ф. Азізов, Н.В. Варламова, С.В. Габуєв, М.П. Ільницький, О.В. Карпенко, Дж. Кокколі, Д.В. Кононенко, С. Коулман, В.Дж. МакІвер, А. Макінтош,

Т.Л. Сиволапенко, Е.В. Талапіна, В.В. Туровець, Т.Я. Хабрієва та ін.

Отже, на сучасному етапі розвитку держави дедалі частіше неодмінним елементом конституційно-правового дискурсу стає проблематика побудови «електронної», «сервісної», «цифрової» держави. Зазначені термінологічні інваріанти позначення сутності сучасної держави відображають не примхи їхніх авторів, а швидше констатують нову державно-правову реальність цифрової (інформаційної) доби (Інтернет-доби). Проте реалізація концепту «держава в смартфоні» як напряду підвищення юридичної відповідальності держави в сучасній Україні ще не були предметом самостійного наукового дослідження.

Мета статті полягає в дослідженні особливостей реалізації концепту «держава в смартфоні» як напряду підвищення юридичної відповідальності держави в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. Реалізація парадигми сервісної держави передбачає насамперед «зміну підходу до управління в публічній сфері, трансформацію засад відносин між публічними органами і громадянами. Основною метою держави стає служіння людині, а ключовою функцією публічних установ – надання якісних послуг громадянам. Сервісний підхід у публічному управлінні передбачає упровадження методів і технологій управління, спрямованих на підвищення якості публічних послуг» [3, с. 39]. Але все ж головне у зміні сутності цієї держави – це те, що в ній «людина все більшою мірою починає розглядатися як клієнт і споживач послуг, що надаються агентами – державними установами, і у зв'язку з цим вся діяльність державних установ розглядається крізь призму задоволення потреб і конкретних запитів споживача [4, с. 166]. При цьому сервісна держава повинна дбати про належне надання послуг споживачам через різні канали, турбуватися про всі групи громадян і бізнесу, не допускаючи дискримінації при цьому [5], що в новітніх умовах окреслюється як «цифрова нерівність».

Проте розглядати суб'єкта права як звичайного споживача послуг сервісної держави було б надмірним спрощенням. За рахунок цифровізації каналів зв'язку між людиною та державою розширюються можливості людини брати безпосередню участь в управлінні державними справами, що відповідає становленню нової концепції народовладдя, зокрема імплементації до традиційного народовладдя цифрових (електронних) форм, таких як електронні петиції, електронний парламент, електронне голосування, електронний референдум [6, с. 14], що істотно розширюють масштаби громадянської включеності в управління державою, продукують нетрадиційні, нетипові мережі зв'язків між державою та людиною, позначають деформалізацію та де бюрокра-

тизацію таких відносин у цілому. Відповідно, ця концепція передбачає, по-перше, реорганізацію всієї системи управління державою, а, по-друге, не лише внутрішньої організаційної й інформаційної структури влади, але й зовнішньої інфраструктури її взаємодії з громадянами і приватним сектором економіки [7, с. 197].

При цьому через призму юридичної відповідальності держави слід розглядати, зокрема, такі прояви електронної держави, як системне спрощення законодавства і де бюрократизація управління; активізація взаємодії державного управління та інших видів управління, розширення і ускладнення кореляції і взаємодії публічного управління і самоврядування, публічного порядку і автономного позаправового нормативного порядку; розширення обсягу і багатоманітності наданих електронних публічних послуг [8, с. 53].

Утім, не менш значимих, кардинальних змін зазнає не лише сама державно-правова реальність, а й суб'єкт права, який є центральним елементом людиноцентричної правової системи, який набуває нового виміру у зв'язку з виникненням і поширенням феномену так званих цифрових прав або навіть прав, які деякі вчені відносять до прав нового покоління [9; 10; 11]. Природно, що постанови цього покоління прав, їх поширення, поступова універсалізація переводять у нову площину і динаміку взаємовідносин між людиною та державою.

Остання набуває нових обов'язків у зв'язку з необхідністю сприяти утвердженню та захищати, поряд із традиційними, і нові права людини, має їх визнавати, легітимізувати в нормативно-правових актах. Крім того, цифрова доба надає додаткові імпульси відкритості, транспарентності державної влади, доступності адміністративних послуг людині і громадянину, інклюзивності. Модифікація системи державного управління має спрямовуватися на доступність публічних послуг населенню. При цьому, на думку В.В. Пиліна, електронна держава вже здійснює безперервну оптимізацію ефективності і менш витратного адміністрування, підвищення оперативності і зручності доступу до послуг держави з будь-якого місця і в будь-який час, удосконалення демократії і підвищення відповідальності влади перед народом, на основі здійснення створення цілісної та ефективної системи використання інформаційних технологій, за якої громадяни отримують максимум вигод [12, с. 248].

Водночас держава бере на себе додаткові обов'язки із забезпечення такого наближення. «Використання цифрових технологій надало нові і майже безмежні можливості державі в реалізації її функцій, що неминуче ставить під загрозу приватне життя громадян, у тому числі і коли воно проявляється публічно» [13, с. 134–135].

Так, «систематичний збір відомостей секретними службами являє собою втручання у приватне життя, навіть якщо ці відомості отримані в публічних місцях і якщо містять інформацію виключно про професійну або громадську діяльність особи. Ті ж дії, здійснювані за допомогою застосування ІР-технологій, і зберігання даних про місцезнаходження особи і його пересування, також являють собою втручання у приватне життя» [14, с. 137].

З визнання і утвердження цифрових прав людини і громадянина, а також щодо захисту доступу до відповідних електронних реєстрів, з усією очевидністю виникає проблема переосмислення специфіки юридичної відповідальності держави як суб'єкта права перед іншими суб'єктами права у цифрову добу.

Варто зазначити, що в Україні вже є певна система базового законодавства, яка забезпечує діджиталізацію. Так, перше згадування терміна «електронне урядування» у вітчизняному законодавстві міститься в документах Уряду, а саме в розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про затвердження Концепції формування системи національних електронних інформаційних ресурсів» від 5 травня 2003 року № 259-р та в Доповіді Кабінету Міністрів України Верховній Раді України про стан та розвиток інформатизації в Україні за 2003 рік (одним із напрямів розвитку нормативно-правової бази сфери інформатизації в 2003 р. було визначено запровадження технологій електронного урядування) [15, с. 305]. Згодом були прийняті закони України «Про електронні документи та електронний документообіг» [16], «Про адміністративні послуги» [17], «Про електронні довірчі послуги» [18] тощо.

15 травня 2013 року розпорядженням Кабінету Міністрів України № 386-р була схвалена Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні, розрахована до 2020 року [19], в якій електронне урядування визначається як один з основних напрямів її реалізації. Основними засадами розвитку електронного урядування в Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні вказано такі: удосконалення нормативно-правового забезпечення; розроблення та впровадження концептуальних засад інтегрованої системи «Електронний Уряд»; забезпечення ефективності та якості адміністративних послуг населенню й бізнесу, що надаються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; створення системи електронної взаємодії державних органів; створення Єдиного державного порталу адміністративних послуг для забезпечення надання органами виконавчої влади, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування адміністративних послуг громадянам та організаціям тощо [19].

Розпорядженням від 20 вересня 2017 року № 649-р Уряд України схвалив Концепцію розвит-

ку електронного урядування в Україні, якою були визначені напрями, механізми і строки формування ефективної системи електронного урядування в Україні для задоволення інтересів та потреб фізичних і юридичних осіб, вдосконалення системи державного управління, підвищення конкурентоспроможності та стимулювання соціально-економічного розвитку держави [20]. Реалізація Концепції дасть змогу: підвищити ефективність роботи органів державної влади й органів місцевого самоврядування та досягти якісно нового рівня управління державою, що базується на принципах результативності, ефективності, прозорості, відкритості, доступності, довіри та підзвітності; покращити якість надання публічних послуг фізичним і юридичним особам відповідно до європейських вимог, а також забезпечити необхідну мобільність і конкурентоспроможність громадян та суб'єктів господарювання у сучасних економічних умовах; мінімізувати корупційні ризики під час виконання владних повноважень; покращити інвестиційну привабливість, діловий клімат та конкурентоспроможність країни; стимулювати соціально-економічний розвиток в Україні. Реалізація Концепції була передбачена на період до 2020 р.

У розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації» від 17 січня 2018 року № 67-р уперше було визнано, що традиційні (офлайн) демократичні процеси можуть бути переведені до цифрового формату.

В Україні електронна демократія перебуває на початковому етапі розвитку і тісно пов'язана із суспільно-політичними явищами. Головними складниками розвитку електронної демократії визначені: е-парламент, е-голосування, е-правосуддя, е-медіація (досудове вирішення спорів), е-референдуми, е-консультації, е-петиції, е-політичні кампанії, е-опитування. При цьому одним із найбільш перспективних в умовах України напрямів розвитку визнано електронне голосування виборців.

В Указі Президента України «Про деякі заходи із забезпечення надання якісних публічних послуг» від 4 вересня 2019 року № 647/2019 зазначається, що документ прийнято з метою утвердження функціонування сервісної держави – держави для громадян і бізнесу, забезпечення належної реалізації прав фізичних та юридичних осіб у сфері надання публічних, у тому числі адміністративних, послуг, створення сучасної інфраструктури, зручних та доступних електронних сервісів для надання таких послуг. Президент, зокрема, доручив Уряду України забезпечити визначення та впровадження єдиних вимог до надання публічних послуг, зокрема ключових показників

ефективності, граничного часу очікування, показників задоволеності суб'єктів звернення. Крім того, Уряд має забезпечити поступове переведення окремих публічних послуг в електронну форму та оприлюднення на Єдиному веб-порталі органів виконавчої влади щоквартальних звітів про стан реалізації відповідних заходів з відображенням інформації про послуги, переведені в електронну форму, та послуги, порядок та умови отримання яких спрощено. Також Кабінету Міністрів України доручено опрацювати питання щодо запровадження нових підходів до утворення та діяльності центрів надання адміністративних послуг, зокрема шляхом переходу до надання адмінпослуг обласних та районних державних адміністрацій центрами надання адмінпослуг органів місцевого самоврядування на засадах співфінансування державою відповідних видатків. Згідно з Указом Уряд має опрацювати також питання щодо доцільності подальшого надання адміністративних послуг державними та комунальними підприємствами та спростити процедури надання й отримання публічних послуг [21].

Уряд прийняв Постанову «Питання Міністерства цифрової трансформації» від 18 вересня 2019 року № 856, згідно з якою створив Міністерство цифрової трансформації України та прийняв Положення про це Міністерство. Документом визначено, що Мінцифри забезпечує: формування та реалізацію державної політики у сфері цифровізації, цифрової економіки, цифрових інновацій, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства; формування та реалізацію державної політики у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; формування та реалізацію державної політики у сфері відкритих даних, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності, розвитку інфраструктури ширококутного доступу до Інтернету та телекомунікацій, електронної комерції та бізнесу; формування та реалізацію державної політики у сфері надання електронних та адміністративних послуг; формування та реалізацію державної політики у сфері електронних довірчих послуг; формування та реалізацію державної політики у сфері розвитку IT-індустрії; виконання функцій центрального засвідчувального органу шляхом забезпечення створення умов для функціонування суб'єктів правових відносин у сфері електронних довірчих послуг [22].

Нарешті, Указом Президента України «Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави» від 8 листопада 2019 року № 837/2019 передбачено запровадження надання переважної більшості адміністративних послуг в електронному вигляді, насамперед послуг, пов'язаних із реєстрацією місця проживання, оформ-

лення паспорта громадянина України та послуг у сфері пенсійного забезпечення, з обов'язковим урахуванням потреб осіб з інвалідністю, зокрема з порушеннями зору та/або слуху [23].

Міністр цифрової трансформації М. Федоров у межах розвитку ідеї «держави в смартфоні» представив проєкт «Дія». Це сайт та мобільний додаток, в якому планується об'єднати всі електронні послуги, які надає держава. Такий сервіс допоможе максимально спростити відносини держави та громадянина, зробивши максимум процесів електронними та автоматичними, щоб чиновник особисто взагалі не впливав на термін отримання довідки або видачі дозволу. Вже зараз кожен може протестувати цей ресурс на сайті: plan.diaa.gov.ua. Наразі Міністерство працює над послугами, які планується надавати через цей сервіс: е-Малятко – дозволить отримувати до 10 державних послуг, пов'язаних з народженням дитини, лише за однією заявою (зареєструвати народження дитини, її місце проживання, оформити фінансову допомогу тощо); е-Пенсія – проєкт електронної взаємодії з державними реєстрами для призначення, перерахунку пенсії, доплат, компенсацій; кабінет забудовника – автоматичне надання інформації забудовнику про початок підготовчих і будівельних робіт, внесення змін у повідомлення про їх початок, введення об'єкта в експлуатацію; е-Вибори – доступне голосування через мережу Інтернет як в Україні, так і за її межами, автоматизований підрахунок голосів. Окрім того, планується запровадити електронний перепис населення, можливість реєстрації та ведення бізнесу онлайн для нерезидентів без потреби виїжджати за межі країни проживання, можливість отримувати довідки (наприклад, про реєстрацію місця проживання, про склад сім'ї) онлайн [24].

Варто також окремо відзначити, що в парламенті України дев'ятого скликання вже зареєстровано кілька законопроектів, спрямованих на розвиток політики діджиталізації та посилення державного регулювання цієї сфери:

– «Про публічні електронні реєстри», метою якого є створення єдиного правового поля функціонування та інформаційної взаємодії державних, комунальних та інших реєстрів, кадастрів та інформаційних систем, запровадження єдиних вимог до їх створення, ведення, взаємодії, адміністрування, модернізації, реорганізації та ліквідації [25];

– «Про електронні комунікації», дія якого поширюється на правові відносини, пов'язані з електронними комунікаційними мережами загального користування та електронними комунікаційними послугами (зокрема, в частині захисту прав споживачів послуг, у тому числі споживачів з обмеженими можливостями), користуванням обмеженими ресурсами та забезпеченням

конкуренції на ринку електронних комунікацій, що дозволить установити засади державного управління та регулювання у сфері електронних комунікацій [26];

– «Про розвиток інфраструктури для цифрової трансформації економіки і суспільства», який закріплює право кожного на доступ до мережі Інтернет (з цією метою широкопasmовий доступ до Інтернету у фіксованому місці визначається універсальною послугою та пропонуються механізми забезпечення державою його доступності на всій території України); містить низку норм, спрямованих на посилення захисту прав споживачів, конфіденційності послуг електронних комунікацій, у тому числі повноваження національного регулятора з досудового розгляду спорів за зверненнями споживачів, створення незалежного онлайн-інструменту порівняння умов надання послуг електронних комунікацій різними постачальниками, посилення відповідальності за порушення прав споживачів [27].

Водночас надзвичайно важливим у контексті нашого дослідження є врахування в означених законодавчих актах та законодавчих ініціативах необхідності, поряд із розширенням мережі цифрових прав, також їх державного гарантування та встановлення відповідальності держави за їх порушення. Між тим системно ці питання ані в національному законодавстві, ані в законопроектних розробках навіть не були порушені. Проте необхідність передусім їх конституційно-правового вирішення зумовлене тим, що, як показує зарубіжний досвід, втілення концепції цифрової держави приховує в собі певні небезпеки для конституційної соціальної держави.

Так, наголошуючи на перевагах цифрового соціального майбутнього, Спеціальний доповідач ООН з питань злиденності та прав людини Ф. Олсен нещодавно зазначив, що «цифрова соціальна держава може стати свого роду «тroyанським коном» неолібералізму і негативного ставлення до систем соціального захисту», адже цифрові технології не лише використовуються для скорочення соціальних видатків, але і спотворюють підзвітність держави громадянам. Особливу небезпеку ці тенденції являють у країнах, де не існує тривалого досвіду дії принципу верховенства права. Цифрові технології можуть бути використані державою для автоматизації, прогнозування, ідентифікації, стеження, виявлення і покарання, тобто гіпотетично можуть призвести до масштабних порушень прав людини та до відтворення системи масштабного стеження держави за всіма в межах усього суспільства [28, с. 210]. Окрему небезпеку несе й те, що цифровізацію державних послуг упроваджують зазвичай приватні компанії, які часто оперують у зоні, вільній від додержання прав людини [29].

Отже, цифровізація економіки і державного управління має відбуватися в контексті визнання власне цифрових прав громадян, їх упорядкування та законодавчої легітимації. Так, згідно з визначенням «Словника тактичної реальності» К. Беккера, «цифрові права людини – це розширення і застосування універсальних прав людини до потреб суспільства, заснованих на інформації. Базисні цифрові права людини включають право доступу до електронної мережі, право вільно спілкуватися і висловлювати думки в мережі, право на недоторканність приватної сфери» [30]. ООН фундаментальним правом людини визначає право доступу до Інтернету (цифрове право). Якщо ви не можете розрахуватися банківською картою, або в певній місцевості немає доступу до Інтернету, або не можете скористатися електронним квитком чи отримати консультацію лікаря онлайн, це вважається порушенням цифрового права. Тут постає питання: як захистити свої цифрові права та який порядок такого захисту? Необхідним видається закріплення переліку таких прав у законодавстві, межі їх здійснення та випадки обмеження їх здійснення [30].

До зазначених міркувань слід додати й те, що цифрова держава, впроваджувана в Україні, реалізується в умовах незавершеного переходу економіки країни до нового технологічного укладу та тривалої економічної кризи, в умовах якої відбулися процеси деіндустріалізації цілих секторів економіки. Ці тенденції, природно, накладаються на процеси стрімкого зростання масштабів соціальної нерівності, що у цифрову добу породжують явище «цифрової нерівності» або «цифрової дискримінації», що означає нерівний доступ різних верств населення до адміністративних послуг, які надає чи надаватиме держава у виключно електронній формі. Так, спеціальний доповідач ООН зі свободи вираження поглядів Ф. Ла Рю у своєму щорічному звіті зосередився на ролі Інтернету як засобу, через який можлива реалізація права на свободу вираження поглядів. Він зазначив, що «без конкретних політик та планів дій щодо впровадження загального доступу до Інтернету мережа стане технологічним інструментом, доступним лише для певної еліти, що у такий спосіб лише поглибить цифровий розрив (digital divide)» [31]. Тому, на його думку, «держави мають позитивний обов'язок сприяти реалізації права на свободу вираження поглядів та забезпечувати засоби для здійснення цього права, включно з доступом до Інтернету», а тому мають розробляти, в консультаціях зі стейкхолдерами, ефективні й конкретні політики та стратегії щодо якнайширшого доступу до мережі. У підсумкових рекомендаціях державам Ф. Ла Рю стверджує: «Оскільки Інтернет став незамінним інструментом для реалізації низки прав людини, боротьби з нерівністю,

прискорення розвитку та прогресу людини, забезпечення загального доступу до Інтернету має бути пріоритетом для всіх держав. Кожна держава повинна, таким чином, розробляти конкретні та ефективні політики, консультуючись із представниками всіх верств суспільства, включно з представниками приватного сектору та урядових структур для того, аби зробити Інтернет доступним для всіх верств населення» [31]. Тому цілком очевидно, що, впроваджуючи цифрову державу в Україні, необхідно подбати про вирівнювання прав людини у сфері отримання державних послуг, не допускаючи тотального заміщення адмінпослуг у нинішній формі на винятково електронну форму. Громадянам має бути надана можливість вибрати, в якій саме формі отримувати послугу від держави, – в електронній чи в нинішній.

Національне законодавство, на нашу думку, має імплементувати положення Спільної декларації щодо свободи вираження поглядів та Інтернету [32], у пункті 6 (е) якої зазначено, зокрема, що держави мають позитивні зобов'язання щодо сприяння загальному доступу до Інтернету. При цьому, щонайменше, вони мають: запровадити регуляторні механізми (режими ціноутворення, вимоги до універсальних послуг та ліцензійні угоди тощо), які сприятимуть більшому доступу до Інтернету, в тому числі для бідних та у віддалених сільських районах; надавати пряму підтримку для сприяння доступу через створення у громадах ІТ-центрів та інших точок публічного доступу; сприяти адекватній обізнаності про використання Інтернету та його користь, особливо серед бідних, дітей та людей похилого віку та ізольованого сільського населення; запровадити спеціальні заходи для забезпечення рівноправного доступу до Інтернету для людей з інвалідністю та непривілейованих верств населення [31].

Варто також зважити на ту обставину, що надання послуг в електронній формі призведе до практично повного вилучення особистісного чинника у сфері надання відповідних послуг. Йдеться про значне знеособлення процесу прийняття державою рішень про надання тієї чи іншої послуги або відмови в її наданні. Природно, що за таких умов модифікуються можливості держави застосовувати процес зворотного регресу до тих державних службовців, які, наприклад, прийняли незаконне рішення про відмову громадянину в доступі до тієї чи іншої послуги. Вочевидь, і це питання потребує свого врегулювання на законодавчому рівні з тим, щоб «знеособлення» прийняття рішень державою та її посадовими особами не призвели б до реального обмеження сфери застосування її юридичної відповідальності за власні незаконні дії та рішення.

Крім того, тотальна цифровізація державних послуг має супроводжуватися істотним зміцнен-

ням систем безпеки електронних реєстрів, які підтверджують наявність тих чи інших можливостей у громадян. Адже «сфера захисту персональних даних на сучасному етапі розвитку України стає дедалі більш актуальною та пріоритетною для уповноважених органів влади, особливо в умовах європейської інтеграції» [33, с. 185]. Незахищеність відповідних реєстрів робить їх потенційно вразливими для різних зловмисників, які можуть втручатися в електронні комунікації з метою порушення майнових та інших прав і свобод громадян. Тож і ця проблема повинна знайти своє конституційно-правове вирішення, передусім на законодавчому рівні. При цьому самими лише каральними заходами (як-от посиленням адміністративної та кримінальної відповідальності) тут, вочевидь, не обійтись. Держава повинна забезпечити як свою позитивну, так і негативну відповідальність за порушення цифрових прав своїх громадян.

Висновки. Україна, як і більшість інших сучасних держав, вступила в цифрову добу, законності суспільного розвитку якої вимагають глибоких наукових досліджень. Цифровізація суспільних відносин зумовила виникнення нової форми сучасної держави – електронної або цифрової. У наукових дослідженнях, що акцентують увагу довкола цього феномену, виокремлюються дві провідні парадигми: одна наголошує на комплексності електронної держави до тієї системи державного управління, що виробилася на основі попередніх адміністративних практик, тоді як друга наполягає на принциповій новизні сутності електронної держави, яка суттєво модифікує як внутрішню інституційну будову держави, так і специфікує механізм її взаємодії з громадянами та сферою приватного бізнесу. У контексті розгляду електронної держави потребує переосмислення юридична відповідальність такої держави, зумовлена як інституційними зрушеннями в самій електронній державі, так і суттєвим розширенням каталогу людських прав, зокрема включенням до нього так званих цифрових прав. Рівень захищеності цифрових прав у сучасну добу залежить не лише від цифровізації суспільних відносин та спроможності держави, але також від правової урегульованості означених процесів. Зокрема, українське законодавство досить стрімко розвивається в напрямі супроводження процесів цифровізації, хоча досі не відзначається системним та завершеним характером. Додаткового імпульсу цьому розвитку надала концепція «держави в смартфоні», що передбачає комплекс масштабних зусиль держави в напрямі цифровізації більшості публічних послуг населенню та супроводжується наближенням цих послуг до споживача. Водночас означена програма змін не містить системних заходів щодо зміцнення юридичної відповідальності держави з метою

унікнення ситуацій використання електронних засобів та методів для відходу від демократичних принципів і засад управління, подолання цифрової нерівності, захисту особистих даних, які містять електронні реєстри, від можливих уражень. Загалом, у контексті реалізації концепту «держави в смартфоні» порушується питання істотного розширення меж і подальшої конституційно-правової специфікації юридичної відповідальності держави перед особою та суспільством.

Література

1. «Держава у смартфоні»: Зеленський зібрав експертів і намітив план. *Українська правда*. 2019. 13 черв. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/06/13/7217993/>
2. Куфтирев П. Правова герменевтика електронної демократії, як конституційно-правової категорії. *Інститут прямої демократії*. 2019. 10 черв. URL: <http://uidd.com.ua/2019/06/10/pravova-germenevtyka-elektronnoyi-demokratii-yak-konstytutsijno-pravovoyi-kategoriyi/>
3. Місюра В.Я. Сервісна сутність державної політики як основа модернізації державного управління. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 12. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=933>
4. Туркова О.К. Сервісна спрямованість надання адміністративних послуг в Україні: процедурні аспекти. *Право і суспільство*. 2015. № 5/2. Ч. 3. С. 189–194.
5. Миськевич Т. Цифрова нерівність у сучасному суспільстві: український вимір світових тенденцій. *Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук*. 2019. Вип. 3. С. 87–107.
6. Електронне урядування: підручник / В.П. Горбулін та ін.; за заг. ред. проф. Ю.В. Ковбасюка. Київ: НАДУ, 2014. 352 с.
7. Сиволапенко Т.Л. Механізми стратегічного управління в сервісно-орієнтованій державі: дис. ... канд. наук з держ. управл.: 25.00.02. Харків, 2019. 244 с.
8. Дзевелюк М.В. Традиції та новації в розвитку функцій сучасної держави: дис. ... канд. юрид.: 12.00.01. Одеса, 2017. 209 с.
9. Матвійчук Р. Тотальна «цнапизація» чи держава у смартфоні? *Економічна правда*. 2019. 23 жовт. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2019/10/23/652875/>
10. Антонов Я.В. Электронная демократия как конституционно-правовой феномен. *Государственная власть и местное самоуправление*. 2016. № 11. С. 13–16.
11. Нисневич Ю.А. Государство XXI века: тенденции и проблемы развития: монография. Москва: КНОРУС, 2012. 288 с.
12. Понкин И.В. Концепт электронного государства в рамках новой системы публичного управления. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Юридические науки»*. 2013. № 4. С. 52–58.
13. Яковлева О.А. Новые технологии и права человека. Рязань, 2012. 208 с.
14. Талапина Э.В. Защита персональных данных в цифровую эпоху: российское право в европейском контексте. *Труды Института государства и права РАН*. 2018. № 5. Т. 13. С. 117–150.
15. Cocoli J. The Challenges of New Technologies in the Implementation of Human Rights: An Analysis of Some Critical Issues in the Digital Era. *Peace Human Rights Governance*. 2017. Vol. 1. Iss. 2. P. 223–250.
16. Пылин В.В. Конституционализм в сфере ценностей и проблем электронной демократии. *Методология современного конституционализма: конституционализация позитивного права; конституционная аксиология пропорциональности: Материалы конференции*. Санкт-Петербург: Фонд «Университет», 2017. 344 с.
17. Талапина Э.В. Эволюция прав человека в цифровую эпоху. *Труды Института государства и права РАН*. 2019. № 3. С. 122–146.
18. Грачёва М.А. Защита права на уважение частной жизни в Европейском Суде по правам человека. *Вестник Московского университета МВД России*. 2013. № 5. С. 135–140.
19. Дніпров О.С. Парадигма виконавчої влади в Україні: адміністративно-правовий аспект: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2019. 498 с.
20. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 року № 851-IV (зі змін.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 36. Ст. 275.
21. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI (зі змін.). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2013. № 32. Ст. 409.
22. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2155-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 45. Ст. 400.
23. Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 року № 386-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/386-2013-p>
24. Концепція розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 року № 649-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/250287124>
25. Про деякі заходи із забезпечення надання якісних публічних послуг: Указ Президента України від 4 вересня 2019 року № 647/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/647/2019>
26. Питання Міністерства цифрової трансформації: постанова Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 року № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-p>
27. Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави: Указ Президента України від 8.11.2019 року № 837/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8372019-30389>
28. IT-міністр презентував проект «Держави в смартфоні». *Економічна правда*. 2019. 27 верес. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/09/27/652053/>
29. Про публічні електронні реєстри: проект Закону України за реєстр. № 2110. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66772
30. Про електронні комунікації: проект Закону України за реєстр. № 2264. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67082
31. Про розвиток інфраструктури для цифрової трансформації економіки і суспільства: проект Закону України за реєстр. № 2320. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67199
32. Габуев С.В. «Электронное правительство»: проблемы эффективности политического управления (сравнительный анализ российского и мирового опыта): дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Москва, 2018. 225 с.
33. Эксперт ООН: цифровизация госуслуг используется для сокращения социальных расходов и внедрения систем слежки. *Новости ООН*. 2019. 17 окт. URL: <https://news.un.org/ru/story/2019/10/1365131>

34. Сідей О. Україна у стилі digital. *Юридична Газета*. 2019. 16 лист. URL: <http://jur-gazeta.com/publications/practice/informaciune-pravo-telekomunikaciyi/ukrayina-u-stili-digital.html>

35. Дворовий М. Чи будемо ми говорити про право на інтернет в Україні? *Детектор М*. 2019. 15 лист. URL: <https://detector.media/infospace/article/172446/2019-11-15-chi-budemo-mi-govoriti-pro-pravo-na-internet-v-ukraini/>

36. Joint Declaration on Freedom of Expression and the Internet. 01 June 2011. URL: <http://www.osce.org/fom/66176>

37. Ільницький М.П. Адміністративно-правове регулювання електронного урядування у сфері публічного управління в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ужгород, 2017. 215 с.

Анотація

Бакумов О. С. Реалізація концепту «держава в смартфоні» як напрям підвищення юридичної відповідальності держави в сучасній Україні. – Стаття.

У статті виявляються особливості реалізації концепту «держава в смартфоні» як напрям підвищення юридичної відповідальності держави в сучасній Україні. Вказується, що Україна, як і більшість інших сучасних держав, вступила в цифрову добу, закономірності суспільного розвитку якої вимагають глибоких наукових досліджень. Цифровізація суспільних відносин зумовила виникнення нової форми сучасної держави – електронної або цифрової. Своєю чергою у наукових дослідженнях, що акцентують увагу довкола цього феномену, виокремлюються дві провідні парадигми: одна наголошує на компліментарності електронної держави до тієї системи державного управління, що виробилася на основі попередніх адміністративних практик, тоді як друга наголошує на принциповій новизні сутності електронної держави, яка суттєво модифікує як внутрішню інституційну будову держави, так і специфікує механізм її взаємодії з громадянами та сферою приватного бізнесу. У контексті розгляду електронної держави потребує переосмислення юридичної відповідальності такої держави, зумовлена як інституційними зрушеннями в самій електронній державі, так і суттєвим розширенням каталогу людських прав, зокрема включенням до нього так званих цифрових прав. Зроблено висновок, що українське законодавство досить стрімко розвивається в напрямі супроводження процесів цифровізації, хоча досі не відзначається системним та завершеним характером. Додаткового імпульсу цьому розвитку надала концепція «держава в смартфоні», що передбачає комплекс масштабних зусиль держави в напрямі цифровізації більшості публічних послуг населенню та супроводжується наблизенням цих послуг до споживача. Водночас означена програма змін не містить системних заходів щодо зміцнення юридичної відповідальності держави з метою уникнення ситуацій використання електронних засобів та методів для відходу від демократичних принципів і засад управління, подолання цифрової нерівності, захисту особистих даних, які містять електронні реєстри, від можливих уражень. Загалом, у контексті реалізації концепту «держава в смартфоні» порушується

питання істотного розширення меж і подальшої конституційно-правової специфікації юридичної відповідальності держави перед особою та суспільством.

Ключові слова: юридична відповідальність держави, взаємовідносини громадян з державою, цифровізація, правова система, де бюрократизація управління, цифрова економіка, цифрові права людини і громадянина.

Summary

Bakumov O. S. Implementation of the concept «the state in a smartphone» as a direction for improving the legal responsibility of the state in modern Ukraine. – Article.

The article reveals the peculiarities of implementation of the concept of "state in a smartphone" as a direction of increasing the legal responsibility of the state in modern Ukraine. It is stated that Ukraine, like most other modern states, has entered the digital age, the laws of social development of which require deep scientific research. The digitalization of social relations has led to the emergence of a new form of modern state - electronic or digital. In turn, the research that focuses on this phenomenon highlights two leading paradigms: one emphasizes the complementarity of the electronic state to the system of public administration that has been developed on the basis of previous administrative practices, while the other insists on the fundamental novelty of the electronic state which significantly modifies both the internal institutional structure of the state and specifies the mechanism of its interaction with citizens and the sphere of private business. In the context of considering an electronic state, the legal responsibility of such a state requires rethinking, driven both by institutional shifts in the electronic state itself and by a substantial expansion of the human rights catalog, including the inclusion of so-called digital rights. It is concluded that Ukrainian legislation is developing quite rapidly in the direction of digitalisation processes, although it is still not characterized by a systemic and complete nature. An additional impetus to this development was given by the concept of "state in a smartphone", which envisages a set of large-scale efforts of the state in the direction of digitization of most public services to the population and is accompanied by the approximation of these services to the consumer. At the same time, the program of changes does not contain systematic measures to strengthen the state's legal responsibility in order to avoid situations of using electronic means and methods for moving away from democratic principles and principles of governance, overcoming digital inequality, protecting personal data containing electronic registers from possible damage. In general, in the context of the implementation of the concept of "state in a smartphone", the issue of substantial extension of borders and further constitutional and legal specification of the legal responsibility of the state to the individual and society is raised.

Key words: legal liability of the state, man to state relationship, digitalization, legal system, management's red tape reduction, digital economy, human and civil digital rights.

УДК 340.1

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).388](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).388)

І. Д. Веркалець
orcid.org/0000-0002-2411-2811
аспірант спеціальності 081 «Право»
Університету Короля Данила

ЮРИДИЧНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ФУНКЦІЙ ПРАВА В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОГО РІВНЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Складний динамічний характер правової реальності зумовлює необхідність визначення її функціонального призначення. Дослідження категорії «функції» у сфері права не надає можливості констатувати наявність єдиного погляду на цю проблему. Це зумовлено особливістю та запозиченням категорії «функції» з інших наук, складністю правових явищ як багатоаспектних та поліструктурних, а також відсутністю єдності в поглядах на правову реальність, правовому свідомості та їхні основні складники.

Функція права впливає з її сутності і визначається призначенням права в суспільстві. Функції – це фактично відображення сутності права в суспільних відносинах. Водночас повністю солідаризуємось із дослідником П. Рабіновичем у тому, що будучи проявом іманентних властивостей сутності, функції не зводяться до них і не є простою їх проекцією. Не можна механічно пов'язувати функції і сутність права, адже настільки явище завжди містить момент незалежності від сутності, так і функція права має певну ступінь незалежності від його сутності. Отже, функція права, як визначає дослідник, – це такий напрям його впливу на суспільні відносини, потреба в здійсненні якого породжує необхідність існування права як соціального явища. У цьому сенсі можна сказати, що функція характеризує напрям необхідного впливу права, без якого суспільство на конкретному етапі розвитку обійтися не може (регулювання, охорона, закріплення певного виду суспільних відносин) [9, с. 94].

Функція виражає найбільш істотні, головні риси права і спрямована на здійснення корінних завдань, що стоять перед правом на даному етапі його розвитку. Функція права виявляє, як було вже зазначено, напрям його активного впливу, покликаною впорядкувати певний вид суспільних відносин. Тому однією з іманентних ознак функції права є її динамізм. Водночас про перманентний характер функції права можна говорити в тому сенсі, що вона постійно властива праву. Але це не означає, що незмінним залишається механізм і форми її здійснення, які змінюються і розвиваються відповідно до потреб практики.

Функціональність права є його інтегральною й універсальною характеристикою, вираженням

його природи і характерна для будь-якої правової системи на всіх історичних етапах її розвитку. Функція права виявляється водночас у суспільному бутті й у свідомості індивіда.

Науковці наголошують, що правосвідомість виявляється на всіх стадіях механізму правового регулювання, впливає на функціонування практично кожного елемента правової системи [7, с. 353]. Одним із найбільш поширених є розуміння функцій правосвідомості як напрямів впливу цього явища на суспільні відносини [13, с. 618], [14, с. 555]. Таке розуміння фактично відповідає традиційним уявленням про функції права [3, с. 110] і, загалом, правильно характеризує функціонування правосвідомості. Однак варто уточнити, що основне призначення права полягає саме в регулюванні суспільних відносин, натомість правосвідомість суспільні відносини безпосередньо не регулює, її регулятивна сила спрямована на внутрішній світ людини, її переконання та оцінки. Інакше кажучи, правосвідомість регулює поведінку людей, її можна розглядати як спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їхньої правової позитивної поведінки. Таким чином, вплив правосвідомості на суспільні відносини є опосередкованим: прямо впливаючи на поведінку людей, правосвідомість впливає і на суспільні відносини, що виникають між ними. У зв'язку з цим вважаємо, що визначення функцій правосвідомості потребує уточнення щодо об'єкта впливу даного феномену. У цьому контексті слушним уявляється зауваження О.Ф. Скакун, яка вважає правосвідомість суб'єктивною формою реалізації функцій права [12, с. 91].

Відомо, що структуру правової свідомості становлять три складники: правові знання, правові оцінки і правові установки. Більшість учених виділяють два елементи її структури: правову ідеологію і правову психологію. Як уявляється, в сучасному суспільстві правова ідеологія відіграє провідну роль, що зумовлено передовсім «юридизацією» суспільного життя, підвищенням значення правових регулятивних та охоронних інститутів, перетворенням правових цінностей на інтегративну, цементуючу основу суспільної свідомості. Функція правової ідеології у найбільш

загальному вигляді – це утворення її інтелектуально-вольової сфери, накопичення знань про право, правову дійсність загалом, що у свою чергу становить основу для формування відповідного ставлення до права, вироблення правових установок, націленості на ті чи інші варіанти поведінки. Інакше кажучи, саме правова ідеологія як елемент правосвідомості виконує пізнавальну функцію [12, с. 91].

Отже, пізнавальна (або інформативно-пізнавальна) функція правосвідомості полягає в тому, що людина на основі набутих юридичних знань та юридичного досвіду формує уявлення про чинне право, зокрема, про свої суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Зазначимо, що ефективність вказаної функції правосвідомості залежить від рівня правової інформованості людини та залучення її до системи правових відносин. Джерелами правової інформації є документальні юридичні акти, оприлюднені в установленому законом порядку, повідомлення преси, радіо і телебачення, публічні виступи державних і громадських діячів тощо, а джерелом правового досвіду – практичні дії людини у сфері права.

Правова психологія – найпоширеніша форма сприйняття права, яка тією чи іншою мірою властива всім людям, колективам людей, соціальним групам; до змісту її передовсім належать правові емоції, почуття, настрої. Сучасна наука долає уявлення про правову психологію як другорядну і менш важливу, порівняно з правовою ідеологією, складову частину правосвідомості. На думку О.Ф. Скакун, було б неправильно принижувати значення емоцій і почуттів (правову психологію) порівняно з інтелектом (правовою ідеологією). Емоції і почуття – необхідний ґрунт, на якому виявляються (складаються, реалізуються) правові погляди, ідеї, теорії [12, с. 95].

Функції права як основні напрями правової дії на громадське життя неодмінно мають бути реалізовані. Відсутність реалізації функцій права означатиме, що право не діє, не робить впливу, тобто не має ніякої соціальної цінності. При цьому не можна не вказати на те, що хоча категорія «реалізація права» у вітчизняній юридичній науці проаналізована дуже детально, основні аспекти реалізації функцій права практично не дослідилися. Як справедливо відмічає А. Абрамов, сьогодні, попри те, що термін «реалізація функцій права» досить широко живається в юридичній літературі, це поняття в науці розроблене недостатньо [1, с. 179].

Дослідник Р. Зварич зазначає, що в сучасній літературі із загальної теорії права традиційно пропонують дві групи критеріїв класифікації функцій права – зовнішні (такі, що знаходяться за межами права) і внутрішні (такі, що знаходяться в його межах). За зовнішнім критерієм виділяють

так звані соціальні функції права (політичну, економічну, ідеологічну, культурно-виховну, інформаційну та ін.), за внутрішнім критерієм – основні власне юридичні функції (регулятивну, охоронну і захисну). В залежності від значення та сутнісних властивостей правового впливу функції права поділяють на основні (регулятивну, охоронну) і неосновні (обмежувальну, компенсаційну, відновлювальну, інформаційну, екологічну та інші) [4, с. 35].

У вказаній сфері існує чимало дискусійних питань. Найконцептуальніше з них полягає в такому: чи збігається зміст категорій «реалізація права» і «реалізація функцій права»? Тут ми вважаємо за можливе підтримати найбільш поширену позицію, згідно з якою поняття «реалізація права» і «реалізація функцій права», безперечно, мають немало спільного, проте вони не ідентичні в усіх відношеннях [1, с. 180].

Через функції як основні напрями його впливу на соціальне і духовне життя проявляється суть права. Функціональна характеристика права дозволяє визначити, яким чином право імплементується в суспільне життя, які зміни спричиняє. При цьому слід підкреслити, що право є потужним засобом не лише регламентації соціальних процесів, але і впливу на духовну сферу, на сферу цінностей, ідеології, свідомості людей. Функціональна характеристика права, що відображає його в динаміці, є базовою для досягнення розуміння соціального призначення права.

На слушну думку Т. Радько, поняття «функція права» повинне одночасно охоплювати як призначення права, так і напрями його впливу на суспільні відносини, а також ефективність і легітимність державних інституцій. Тому, аналізуючи доцільність застосування тієї чи іншої функції права, необхідно постійно мати на увазі зв'язок призначення права з основними напрямками його впливу на суспільство, і навпаки – залежність останніх від призначення права. Функція права в розумінні дослідника полягає в єдності двох моментів: призначення права в суспільстві й основних напрямів його впливу на суспільство й державні інституції [11, с. 25].

Далі, згідно з позицією Т. Радько, як соціальне призначення права, так і основні напрями його впливу на суспільні відносини, взяті окремо, не вичерпують собою поняття функції права. Якщо під функцією права розуміти тільки його соціальне призначення, то подібне поняття носитиме надто загальний характер. По-перше, сам термін «соціальне призначення» вживається в декількох сенсах. По-друге, ми фактично ототожнюємо його з цілями і завданнями, які покликане вирішувати право, оскільки призначення характеризує право з точки зору того, що повинне воно робити відповідно до цілей держави, всього суспільства,

вираженням волі яких воно є. Водночас під час визначення функції права тільки як основного напрямку впливу на суспільні відносини не береться до уваги рушійна сила цього впливу. За такого розуміння є велика небезпека загубитися в масі подробиць і деталей, упустити головне, сутнісне. У цьому плані з позицією Т. Радько можна погодитися і підкреслити, що функції як основні напрями впливу права без виконання його соціального призначення з'являються як випадкові, такі, що не мають сенсу й обґрунтування [11, с. 26].

Основне призначення ж самих функцій права полягає в опосередкуванні зв'язків між правом і об'єктами його дії – суспільними відносинами, свідомістю людей, іншими чинниками соціальної дійсності [2, с. 80.] Зважаючи на викладене вище, стверджуємо, що в послідовності об'єктів впливу функцій права на перше місце має бути поставлена особа, її світогляд, потреби й інтереси, можливості для самореалізації, соціально корисної діяльності, а потім уже власне забезпечення ефективної діяльності державних інституцій та суспільні відносини.

Функції права можна розглядати і як концентрований прояв його специфічних властивостей. При цьому, на наш погляд, необхідно мати на увазі не лише їх множинність, але і їхню роль, місце у формуванні самостійного основного напрямку впливу на особу і суспільні відносини.

Функції права отримують втілення в основних напрямках діяльності Української держави, зокрема в державних та регіональних програмах. Прагматичний аспект функцій права впливає із завдань базових нормативно-правових актів у конкретний історичний період, обслуговування і захисту соціально-прийнятних інтересів. Залежність функцій права від цих завдань та інтересів дістає вияв у тому, що вони тісно пов'язані між собою, адже часто безпосередньо зумовлюють саме існування функцій, визначають їхній зміст, а також суттєво впливають на історично зумовлені форми їх реалізації, на функціонування певних державних інституцій. Отже, функції та функціонування права є пов'язаними проявами його дії [15, с. 211]. У цьому зв'язку необхідно розрізняти основні (сутнісні) та похідні (атрибутивні) завдання функцій права. Перші, так би мовити, основні, завдання відбиваються, на нашу думку, в принципах та напрямках політики держави (внутрішньої, соціальної, правової), напрямках та стилі управлінської діяльності (авторитарному, демократичному, технократичному). Інші, або похідні завдання втілюються у правових режимах, певному напрямі діяльності (обвинувальному – в досудовому слідстві чи каральному – у внутрішній політиці держави, соціальному захисті прав і свобод людини, вертикально підпорядкованій бюджетній політиці, у певних засобах підтримки

національної валюти, забезпечення митних режимів, захисті вітчизняного товаровиробника тощо) і спираються саме на конституційні принципи державної внутрішньої політики.

Поряд із процесом реалізації функцій права постає питання щодо форм їх реалізації. Т.Я. Радько вважає, що якщо розглядати функції права з позицій того впливу, що здійснюється правом, то стає можливим виокремлення трьох основних форм: інформаційної, орієнтаційної та правового регулювання. Інформаційна форма реалізації функцій права полягає в тому, щоб повідомити адресатам вимоги держави, які стосуються поведінки людей. Наступною, не менш значущою формою реалізації функцій права є орієнтаційна, суть якої полягає у здійсненні орієнтаційного правового впливу та виробленні у громадян позитивних правових установок, які у своїй сукупності утворюють правову орієнтацію [8, с. 208].

Центральне місце в системі форм реалізації функцій права займає правове регулювання, оскільки воно для права вважається безпосереднім юридичним впливом і здійснюється за допомогою особливої системи правових засобів, які у своїй сукупності утворюють механізм правового регулювання. Як вже було зазначено, реалізація права і реалізація функцій права не є тотожними [10, с. 92].

Сучасний реальний механізм практичної реалізації концепції правової держави в Україні потребує низки кардинальних змін правового регулювання в окремих сферах державного і суспільного життя, зокрема: конституційно-правової реформи; реформи органів місцевого самоврядування; системи освіти та соціального захисту людини; прозорого правового регулювання партнерських взаємовідносин держави і сфери приватного бізнесу; чіткого визначення основних напрямів внутрішнього розвитку та зовнішньої політики держави; консолідація влади, опозиції та громадянського суспільства; зміцнення національної свідомості громадян та сприяння розвитку інноваційних технологій тощо [5, с. 15].

Форма реалізації функцій права, виступаючи характеристикою функцій права в зовні, що виражається в ефективності і результативності правового впливу, повинна відповідати виключно об'єктивним критеріям. Інакше дуже складно буде оцінити ефективність правового впливу загалом і кожної функції права окремо.

Отже, оскільки правовідносини є однією з форм реалізації права, а без реалізації права неможлива реалізація його функцій (оскільки самі функції визначаються суттю і соціальним призначенням права і є похідними від нього, реалізація функцій права зумовлена реалізацією правових норм), то абсолютно очевидно, що правовідносини є тією сферою (формою), в якій також відбувається реалізація функцій права [1, с. 185].

Тісний взаємозв'язок між категоріями «функції права» і «правовідносини» проявляється і в інших аспектах. Зокрема, право традиційно наділяється двома головними власне юридичними функціями – регулятивною й охоронною, саме вони найбільшою мірою відображають соціальне призначення права, цілі і завдання, що стоять перед ним.

Проаналізована проблематика характеризується новизною та масштабністю завдань державного будівництва, поєднанням багатьох інститутів, зокрема, охорони та захисту як у публічній, так і приватній сферах правового регулювання суміжних галузей права. Це стосується, безумовно, і взаємодії правових підсистем, якими є, зокрема, праворегуляційна, правоохоронна та правозахисна підсистеми, окремі інститути, що здатні належним чином функціонувати у випадку досягнення належного рівня правосвідомості більшістю громадян.

У зв'язку з цим значною мірою по-новому в розвитку правового життя постає питання про комплексні правові реалії, зокрема такі важливі інститути, як національна безпека, правовий порядок, законність, відповідальність державних інститутів за організацію соціальних процесів, розвиток демократії та становлення системи забезпечення конституційних прав людини. У реальному житті ці інститути пов'язані між собою завдяки певним правовим властивостям, якими є стабільність правових відносин, правомірність прийнятих рішень, законність у сенсі загального дотримання чинних нормативно-правових актів [6, с. 5].

Таким чином, важливість функцій відбивається в сутнісних ознаках права, включаючи мету, завдання, зміст інститутів і норм права, меж впливу тощо, а також роль, яку відіграють саме конституційні норми у формуванні засад, які в сукупності визначають соціальну і правову сутність держави, спрямовують діяльність її керівних та уповноважених органів. Тобто функції права мають бути каталізатором розвитку правової державності, проявом соціальної сутності і спрямованого поступу української держави до демократії, до людини і громадянина. Загалом, сама сутність права, якщо вона аналізується в контексті його функцій, має розглядатися у безпосередньому зв'язку з процесами соціалізації індивідів і самої держави, демократизації політичного життя за активної участі громадян у процесі правотворчості. Суб'єкт функцій існує для права, а право існує та визначається ним; суб'єкт – це та персона, чиєю свідомістю, ментальністю та діяльністю створюється, діє право, чії ідеали та намагання реалізуються у праві; він є тим центром, який визначає правопорядок, існуючі правові норми, зв'язки та правовідносини.

Висновки. Підводячи підсумок дослідженню процесів юридичного закріплення та реалізації функцій права в контексті загального рівня правосвідомості, необхідно ще раз підкреслити, що

право має соціальну цінність тільки тоді, коли воно чинить реальну, а не номінальну дію на стан суспільних відносин, підвищує якість державних органів та інститутів громадянського суспільства. При цьому саме якість реалізації функцій права як динамічного складника правосвідомості, на наш погляд, має ключове значення при визначенні міри ефективності сучасного українського права.

Література

1. Абрамов А.И. Понятие реализации функций права: Соотношение понятий «реализация права» и «реализация функций права». *Правоведение*. 2006. № 3. С. 179–189.
2. Абрамов А.И. Понятие функции права. *Журнал российского права*. 2006. № 2. С. 78–85. С. 80.
3. Загальна теорія держави і права / за ред. В.В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 320 с.
4. Зварич Р. Трансформація регулятивної функції права: історико-правове та компаративне дослідження : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 ; Університет Короля Данила. Івано-Франківськ, 2019. 448 с.
5. Зварич Р.В. Проблеми реалізації концепції правової держави в Україні. *Європейські перспективи. Науково-практичний журнал*. 2013. № 5. С. 11–15.
6. Ковальський В. Функції права: поняття, джерела, динаміка. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2009. № 2. С. 3–10.
7. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права. Елементарний курс : навч. посіб. Харків : Одиссей, 2007. 432 с.
8. Общая теория права / под ред. В.К. Бабаева. Н. Новгород, 1993. 534 с.
9. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Вид. 5-те, зі змінами. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
10. Радько Т.Н. Методологические вопросы познания функций права. Волгоград, 1974. 183 с.
11. Радько Т.Н. Основные функции социалистического права : учебное пособие. Волгоград : НИИРИО ВСШ МВД СССР, 1970. 254 с.
12. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2010. 603 с.
13. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрист, 2007. 786 с.
14. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
15. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 319.

Анотація

Веркалець І. Д. Юридичне закріплення та реалізація функцій права в контексті загального рівня правосвідомості. – Стаття.

У статті проаналізовано особливості юридичного закріплення функцій права. Охарактеризовано зміст функцій сучасного українського права та їх реалізації в контексті правової свідомості. З'ясовано, що функція виражає найбільш істотні, головні риси права і спрямована на здійснення корінних завдань, що стоять перед правом на даному етапі його розвитку. Функція права виявляє, як було вже зазначено, напрям його активного впливу, покликаною впорядкувати певний вид суспільних відносин. Функціональність права є його

інтегральною та універсальною характеристикою, вираженням його природи і характерна для будь-якої правової системи на всіх історичних етапах її розвитку. Функція права виявляються водночас у суспільному бутті й у свідомості індивіда. Визначено, що основне призначення права полягає саме в регулюванні суспільних відносин, натомість правосвідомість суспільні відносини безпосередньо не регулює, її регулятивна сила спрямована на внутрішній світ людини, її переконання та оцінки. Інакше кажучи, правосвідомість регулює поведінку людей: правосвідомість можна розглядати як спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їхньої правової позитивної поведінки. Таким чином, вплив правосвідомості на суспільні відносини є опосередкованим: прямо впливаючи на поведінку людей, правосвідомість впливає і на суспільні відносини, що виникають між ними. У зв'язку з цим вважаємо, що визначення функцій правосвідомості потребує уточнення щодо об'єкта впливу даного феномену. Наголошено, що форма реалізації функцій права, виступаючи характеристикою функцій права в зовні, що виражається в ефективності й результативності правового впливу, повинна відповідати виключно об'єктивним критеріям. Інакше дуже складно буде оцінити ефективність правового впливу загалом і кожної функції права окремо. Зроблено висновок, що право має соціальну цінність тільки тоді, коли воно чинить реальну, а не номінальну дію на стан суспільних відносин, підвищує якість державних органів та інститутів громадянського суспільства. При цьому саме якість реалізації функцій права як динамічної складової частини правосвідомості, на наш погляд, має ключове значення під час визначення міри ефективності сучасного українського права.

Ключові слова: функція, функції права, правосвідомість, функції правосвідомості, реалізація функцій права.

Summary

Verkalets I. D. Statutory consolidation and implementation of the functions of law in the context of general level of legal consciousness. – Article.

The article analyzes the features of the legal consolidation of the functions of law. It characterizes

the content of the functions of modern Ukrainian law and their implementation in the context of legal awareness. It has been found out that the function expresses the most essential, main features of the law and is aimed at accomplishing the fundamental tasks that the law faces at this stage of its development. The function of law reveals, as already stated, the direction of its active influence, designed to regulate a certain type of social relations. Functionality of law is its integral and universal characteristic, expression of its nature and characteristic of any legal system at all historical stages of its development. The function of law is manifested at the same time in public life and in the mind of the individual. It is determined that the main purpose of law lies precisely in the regulation of social relations, while the legal consciousness does not directly regulate social relations. In other words, justice regulates people's behavior: justice can be seen as a way of influencing law through the consciousness of individuals to consolidate the skills of their legal positive behavior. Thus, the influence of justice on social relations is indirect: directly affecting the behavior of people, justice also affects the social relations that arise between them. In this regard, we believe that defining the functions of consciousness requires clarification about the object of influence of this phenomenon. It is emphasized that the form of implementation of the functions of law, acting as a characteristic of the functions of law externally, which is expressed in the efficiency and effectiveness of legal influence, must meet only objective criteria. Otherwise, it will be very difficult to evaluate the effectiveness of the legal impact in general and each function of law separately. It is concluded that law has social value only when it has real, and not nominal, effect on the state of public relations, and improves the quality of state bodies and institutions of civil society. At the same time, in our opinion, the quality of implementation of the functions of law as a dynamic component of justice is of key importance in determining the degree of effectiveness of modern Ukrainian law.

Key words: function, functions of law, legal awareness, functions of justice, implementation of functions of law.

УДК 342.9
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).389](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).389)

Д. В. Крилов
orcid.org/0000-0001-8522-5433
доктор економічних наук, докторант
Науково-дослідного інституту публічного права

ДОСВІД ОКРЕМИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ У СФЕРІ ЗДІЙСНЕННЯ ПУБЛІЧНО-СЕРВІСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Постановка проблеми. В основу реформування адміністративно-обслуговуючої функції органів державної влади розвинутих країн світу покладено принцип орієнтації на клієнта, створення демократизованої державної інституції, що поступово переходить від суто фіскальної функції до функції стимулювання господарської діяльності конкретного суб'єкта звернення й економічного розвитку країни загалом, а висока ефективність фінансових та правових систем базується на широкому використанні інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема вільного доступу одних органів державної влади до інформаційних баз даних інших відповідних органів, а також підстави, умови та порядок отримання різного роду адміністративних послуг у будь-якій сфері [1]. Усе це потребує здійснення активних наукових пошуків, присвячених аналізу закордонного досвіду у сфері здійснення публічно-сервісної діяльності органами державної влади.

Стан дослідження. Питанню публічно-сервісної діяльності різних органів державної влади у своїх наукових дослідженнях неодноразово приділяли увагу багато науковців, зокрема: А.Б. Лис, Л.М. Щербаківська, Л.Л. Білик, І.І. Бригілевич, С.І. Ванько, В.А. Загайний, І.Б. Коліушко, О.В. Курінний, В.О. Стоян, В.П. Тимошук, О.В. Власенко, П.В. Ворона, М.О. Пухтинський, В.В. Юзефович, Н.Л. Астапова, Н.І. Ільчанінова, М.І. Мельник, В.Л. Федоренко, Я.О. Кагляк та багато інших. У своїх наукових працях учені звертали свою увагу на багато проблемних аспектів розвитку даного інституту, однак водночас малодослідженим залишився закордонний досвід щодо здійснення публічно-сервісної публічними адміністраціями, що є суттєвою прогалиною на теоретичному та практичному рівнях.

Мета статті – узагальнити досвід окремих європейських держав у сфері здійснення публічно-сервісної діяльності органами державної влади, визначити можливості його використання в Україні.

Виклад основного матеріалу. Перша європейська держава, досвіду якої ми приділимо увагу, – Франція. У 1992 р. Радою міністрів Франції була ухвалена «Хартія про надання державних послуг», у якій були представлені основні прин-

ципи регулювання роботи французької державної служби на основі рівності, безпристрасності та наступництва, а також викладені нові принципи діяльності, як реакція на зміни в очікуваннях і вимогах населення, появу у споживачів нових потреб і запитів, необхідності прозорості та підзвітності, простоти і доступності [2, с. 45]. У Франції підвищення якості публічних послуг здійснюється шляхом регулярного оцінювання наявної практики їх надання та самої системи державного управління. Так, для оцінювання якості надання публічних послуг у цій країні було проведено кілька масштабних експериментів. Водночас виявлені чинники, що сприяють запровадженню нових підходів щодо питань якості. Одним із засобів підвищення якості надання послуг у Франції є конкурс на визнання інноваційних ініціатив. Цей конкурс, починаючи із 2003 р., проводиться щорічно, сприяє демонстрації досягнень у діяльності з покращення якості прийому громадян, підвищення рівня управління якістю, діяльності зі створення партнерства. Крім того, основні принципи діяльності державних установ Франції, правила поведінки їх посадових осіб під час спілкування зі споживачами, а також зобов'язання з надання публічних послуг закріплені в «Хартії Маріанна», яка являє собою документ, аналогічний «Хартії громадян» у Великій Британії. Подальшим кроком щодо підвищення якості послуг у Франції було створення Комісії з питань якості державних послуг, яка є незалежним органом і складається з високопоставлених службовців, до компетенції яких входить внесення пропозицій щодо формування політики уряду з питань якості. Цілями діяльності Комісії є: визначення стійких і реалістичних вимог для формування фактичних зобов'язань міністерств і служб; прагнення до дієвої (ефективної та результативної) системи державного управління; визначення місця споживача; формування культури проведення оцінювання; запровадження в адміністративну діяльність органів влади системи управління якістю [3; 4, с.187].

Ще одна європейська держава – Німеччина. У цій країні з метою отримання громадянином без ускладнень, швидко, за можливості, у рамках одного візиту адміністративної послуги,

як і в багатьох європейських країнах, була розроблена модель єдиного офісу для громадян ("one-stop-shop"). На початку запровадження цієї новачки у Федеративній Республіці Німеччина (далі – ФРН) активно вивчався досвід Нідерландів. Офіси для громадян у ФРН набагато повільніше утворювалися у великих містах, аніж у малих. Проте, наприклад, у Берліні нині вже 46 таких офісів. Ініціативи зі створення таких офісів у Німеччині віддано на розсуд муніципалітетів, оскільки ні спеціального законодавства, ні урядових (федеральних чи земельних) програм із цієї тематики не було. Отже, більшість міст запроваджували такі установи на власний розсуд, тому практика має багато особливостей. Універсами послуг (або «офіс для громадян» чи «бюро для громадян») є візитною карткою адміністрації (відображають її імідж у громадськості), оскільки в них відбувається до 80% контактів адміністрації із приватними особами. Тому створювати універсам послуг рекомендується незалежно від розмірів громади, оскільки він є центральним місцем звернення громадян до адміністрації [5].

Кожен універсам послуг ухвалює рішення про спектр послуг, які ним будуть надаватися. У ФРН такий перелік включає послуги, які є часто запитуваними та надання яких не потребує тривалого опрацювання. Варто постійно переглядати ухвалений перелік для того, щоб інтегрувати в універсам послуг функції інших структур (наприклад, консультаційні пункти для пенсіонерів тощо). Зазвичай 80% послуг становлять видача посвідчень особи та паспортів, реєстрація про прибуття (вибуття), перереєстрація, надання податкових карток. Універсами послуг в середніх і невеликих містах (від 25 000 жителів), у яких немає служби реєстрації транспортних засобів, часто надають також і послуги, віднесені до компетенції цієї служби. Передача в офіс для громадян даної служби здійснюється на основі адміністративної угоди. Решта послуг (20%), що надаються: загальні довідки та надання консультацій; видача формулярів заявок інших відомств; засвідчення документів; бюро знахідок (прийняття загублених речей та їх продаж через аукціони), продаж квитків та мішків для сміття; інформація для туристів та гостей; надання інформаційних матеріалів інших установ, продаж карт міст, книжок, рекламної продукції тощо [5].

Підсумовуючи досвід Німеччини, Н.В. Шамрай виділяє такі важливі аспекти, які вбачаються доцільними для впровадження в Україні: 1. Наявність Єдиного стандарту якості для таких сфер: асортимент / вибір завдань; обробка документації одним органом; організація структури; години прийому для громадян; персонал; інформаційна та комунікаційна техніка; облаштування робочих приміщень. 2. Забезпечення таких критеріїв

якості: сервіс з одних рук; широкий асортимент послуг (80% усіх комунальних адміністративних послуг, які громадяни потребують протягом року, надаються універсами послуг); зручне для громадян транспортне сполучення. 3. Повний асортимент завдань: виконання в повному обсязі функцій з оформлення документів, паспортів, а також реєстрації громадян; надання повного асортименту послуг із документального оформлення транспортних засобів (від реєстрації до виводу з експлуатації); видача водійських посвідчень (зокрема, міжнародного зразка); інші «швидкі» послуги в соціальній сфері, сфері громадського порядку, реєстрації актів цивільного стану; широкий асортимент інформаційних і консультаційних послуг. 4. Ефективний підхід до організації структури. Чим більшою є кількість мешканців комуні, тим більшою є доцільна кількість децентралізованих універсамів послуг (комунна спілка з адміністративного менеджменту). 5. Ротація діловодів між універсами послуг залежно від потреб (черги, сезонність послуг). 6. Персонал: відбір та підготовка персоналу; формалізована процедура вибору, після якої здійснюється трирічна підготовка за напрямом «Фаховий адміністративний працівник». Потім відбувається призначення на вільну посаду у службах обслуговування громадян; підвищення кваліфікації, план тренінгів не менше трьох місяців, обрані працівники виконують роль наставників. Тренінги в інших структурах у контексті набуття соціальних компетенцій. Внутрішні та зовнішні тренінги в контексті фахової роботи. Наприклад, практика в іншому галузевому органі. 7. Облаштування приміщень: центральне та зручне розташування в адміністративній будівлі; зручний доступ для громадян з обмеженими фізичними можливостями; світлі та приємні для відвідування великі приміщення; приємна атмосфера (освітленість, вентиляція, захист від шуму, рослини, картина тощо); приміщення для підготовчої роботи; зручна та велика зона очікування з безкоштовними інформаційними матеріалами; кімната психологічної розгрузки для діловодів; ігрові куточки для дітей. 8. Бюджет офісів з обслуговування громадян [6; 7; 8, с. 80–81].

На особливу увагу заслуговує досвід Польської Республіки, адже ця країна першою з усіх посткомуністичних держав стала на шлях європейської інтеграції. У Польщі формування єдиної централізованої системи надання публічних послуг населенню пов'язане з адміністративно-територіальною реформою, яка проводилася у країні у 2000-х рр., відповідно до якої організацію надання публічних послуг було покладено на органи територіального самоврядування. Територіальне самоврядування є важливою частиною публічної адміністрації в Республіці Польща. Воно

поділяється на місцеве (рівень гміни та повіту) і регіональне (рівень воєводства), які не мають ієрархічної залежності. Варто зазначити діалектичну єдність діяльності в Польщі урядової та самоврядної адміністрацій. Якщо для органів державної виконавчої влади характерне вертикальне підпорядкування, то органи територіального самоврядування всіх рівнів є незалежними як між собою, так і від органів державної виконавчої влади. Але ця незалежність поєднується з необхідністю спільно вирішувати проблеми територій, що неминуче веде до співпраці. Основним завданням органів територіального самоврядування є організація надання публічних послуг для мешканців. Ці послуги поділяються на комунальні (енергія, водопостачання та каналізація, транспорт, утримання доріг і зелених насаджень тощо), соціальні (навчання, охорона здоров'я, соціальна допомога, безпека, культура, питання ринку праці тощо) й адміністративні. Органи самоврядування повинні організувати надання послуг мешканцям, але не зобов'язані їх самостійно надавати. Зазвичай для цього укладаються контракти із суб'єктами господарювання чи неурядовими організаціями [9, с. 101; 10].

У Польщі також запроваджено ідею єдиного офісу для громадян – WOM, так було заплановано в усіх районах Варшави для забезпечення мешканцям міста належної якості послуг і прискорення адміністративних процедур. Зазначені відділи створено як установи, де кожен мешканець Варшави має можливість легко вирішити свої справи в офіційній сфері, зокрема питання обміну ID-карток, реєстрації транспортного засобу, отримання ліцензії тощо. Відділи WOM пропонують споживачам надійні, кваліфіковані та швидкі послуги: якщо раніше споживачам потрібно було відвідати декілька кабінетів у приміщенні установи, то зі створенням відділів адміністративні процедури було значно спрощено [11; 12].

Варто навести думку В.В. Юзефовича і Н.Л. Астапової, які у своєму науковому дослідженні обґрунтували, що в контексті вдосконалення здійснення органами публічної адміністрації публічно-сервісної діяльності найбільш доцільно використовувати такий досвід Польської Республіки [13, с. 132]:

- удосконалення законодавчої бази у сфері публічно-сервісної діяльності;
- створення альтернативних систем надання послуг;
- підготовка керівників і фахівців сфери державного управління, регіонального управління та місцевого самоврядування зі здійснення якісно орієнтованого надання послуг;
- запровадження новітніх інформаційних технологій із метою більш повного і якісного задоволення адміністративних потреб громадян та

надання послуг державними органами з використанням електронних мереж;

– моніторинг діяльності службовців державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, оцінки показників кінцевих результатів [13, с. 132].

Наступна посткомуністична країна досвіду, якої ми приділимо увагу, – Естонія. Ця держава першою з республік колишнього Радянського Союзу пододала трансформаційний спад і в 1994 р. перейшла до економічного зростання. Естонців завжди відрізняв твердий індивідуалістичний настрій, незалежність мислення, що сприяло становленню раціонального підприємницького капіталізму в державі. Ключовими складовими частинами перетворень були глибока мікроекономічна лібералізація, радикальна валютна реформа і грошова приватизація. Здійснені урядом заходи з лібералізації цін і укладення низки угод з Європейським Союзом дозволили республіці отримати право користуватися свободою торгівлі нарівні з європейськими країнами. Усе це дозволило не лише швидко подолати дефіцит товарів і послуг (характерний для соціалізму), а й перетворити Естонію на державу з найменшим рівнем корупції серед усіх пострадянських республік [14; 8, с. 82–83]. Пріоритетним напрямом у ліквідуванні бюрократичної паперової тяганини, яка вимагала від громадян спілкування з великою кількістю відомств, стало впровадження державного проекту «Електронна Естонія». Це потребувало уніфікації численних реєстрів і формування централізованої інформаційної бази, упровадження принципу «єдиного вікна», за якого всі послуги населенню надавалися за допомогою автоматизованих центрів обслуговування [8, с. 82–83]. В Естонії приділяється значна увага послугам для пересічних громадян. Серед них дослідники виділяють такі: Е-поліція – отримання через електронну пошту квитанцій на оплату штрафів за порушення правил дорожнього руху; Е-школа – електронний щоденник, який дозволяє налагодити зв'язок шкільної адміністрації з батьками учнів, включає розклад занять, отримані учнями оцінки, а також домашні завдання; Е-депозитарій – централізований реєстр усіх акціонерних товариств у країні та цінних паперів; Е-пенсія – електронна система обслуговування фізичних осіб із питань отримання пенсій, вибору пенсійних фондів, обмін звітністю тощо; ID-білет – сервіс продажу квитків на муніципальний транспорт, відвідування закладів культури тощо [15].

Загалом, аналіз естонського досвіду дозволяє говорити про низку корисних результатів надання адміністративних послуг в електронному вигляді. Сюди можна віднести вільний доступ споживачів до послуг у будь-який час із будь-якого місця, де є доступ до Інтернету. Особливо це корисно для осіб,

які за об'єктивних причин не мають можливості особисто відвідати відповідний орган публічного управління за отриманням послуги [15; 16; с. 133]. Не останнє місце в позитивних результатах електронного врядування посідає значна економія фінансів і часу. Збирання всієї необхідної інформації в одній базі створює умови для зручності сервісної діяльності. Особливо актуальним для України можна назвати безпеку електронного документообігу, зведення до мінімуму технічних помилок, створення умов для більшої прозорості та зменшення корупціогенної складової частини під час надання адміністративних послуг. У свою чергу, це дозволяє створити позитивний імідж органів публічного управління та налагодити їх взаємодію із широкою громадськістю. Загалом естонський досвід залучення новітніх технологій у модернізації механізму надання адміністративних послуг потребує більш ретельного аналізу з метою його використання й адаптації до українських реалій, оскільки беззаперечно його результативність і відносна економічність [15; 16; с. 133].

Висновки. Завершуючи наукове дослідження, варто узагальнити, що світова практика налічує досить багато позитивних прикладів здійснення органами публічної адміністрації публічно-сервісної діяльності. Це стосується як держав – світових лідерів (Німеччина, Франція), так і країн посткомуністичного простору (Польща, Литва, Естонія). Отже, дуже важливо, щоб Україна продовжувала свій курс на європейську інтеграцію та використовували вже існуючі напрацювання інших країн. Тож, на нашу думку, з метою вдосконалення здійснення органами публічної адміністрації публічно-сервісної діяльності в Україні важливий для запозичення такий закордонний досвід: окрему увагу варто приділити професійній підготовці державних службовців, зокрема посилити їхню психологічну готовність до здійснення відповідної діяльності; треба суттєво покращити матеріально-технічне забезпечення публічних адміністрацій, оскільки сьогодні в Україні наявна ситуація відмов програмного забезпечення, що перешкоджає якісному та швидкому наданню відповідних послуг; необхідне створення загальнодержавної єдиної інформаційної бази.

Література

1. Миронюк Р.В. Окремі напрями впровадження зарубіжного досвіду надання адміністративних послуг податковими органами. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 179–188.
2. Лис А.Б. Світовий досвід надання послуг населенню державними і самоврядними органами влади. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 9. С. 43–50.
3. Жерліцин Д.К. Деякі аспекти практики надання якісних публічних послуг органами влади у США, Великій Британії, Канаді, Польщі, Японії,

Швеції, Франції. URL: <http://82-117-235-189.gpon.sta.kh.velton.ua/e-book/db/2010-2/doc/5/03.pdf>.

4. Циганов О.Г. Зарубіжний досвід ініціатив органів публічної влади щодо удосконалення системи надання адміністративних послуг. *Visegrad Journal on Human Rights* (Словацька Республіка). 2018. С. 185–190.

5. Драган І.О. Організація надання публічних послуг населенню органами влади : зарубіжні практики. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2014_4_3.

6. Офіційний сайт міста Саарбрюккен, Німеччина. URL: <http://www.Saarbruecken.de/rathaus>.

7. Офіційний сайт міста Трір, Німеччина. URL: <http://www.trier.de/Startseite/>.

8. Шамрай Н.В. Організація надання публічних послуг у містах з районним поділом : дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.04. Київ, 2017. 279 с.

9. Зарубіжний досвід організації та роботи місцевої влади : монографія / О.В. Власенко та ін. Полтава : Полтав. НТУ, 2009. 288 с.

10. Тихонова Д.С. Зарубіжний досвід надання адміністративних послуг органами публічної влади та можливості його використання в Україні. *Право і Безпека*. 2014. № 4. С. 70–75.

11. Витяг з матеріалу, підготовленого експертом ЦППР Олексієм Курінним. URL: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/1544/1/centry_nadannia_poslug_2011.pdf.

12. Топча А.О. Організація надання адміністративних послуг у зарубіжних країнах: досвід для України. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 350–353.

13. Юзефович В.В., Астапова Н.Л. Досвід зарубіжних країн у сфері надання адміністративних послуг: організаційний аспект. *Право та державне управління*. 2016. № 3. С. 130–136.

14. Васильєва Н.В. Досвід Естонії у наданні електронних послуг населенню. *Державне управління: удосконалення та розвиток* : електронне наукове фахове видання. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=650>.

15. Туркова О.К. Надання електронних послуг в Естонії: адміністративно+правовий аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2016. Вип. 20. С. 60–62.

16. Ільчанінова Н.І. Перспективи впровадження зарубіжного досвіду формування механізму надання адміністративних послуг в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 10. С. 130–134.

Анотація

Крилов Д. В. Досвід окремих європейських держав у сфері здійснення публічно-сервісної діяльності органами державної влади. – Стаття.

Мета статті – узагальнення досвіду окремих європейських держав у сфері здійснення публічно-сервісної діяльності органами державної влади, з'ясування можливості його використання в Україні. У статті, на основі аналізу наукових поглядів учених, узагальнено закордонний досвід у сфері здійснення публічно-сервісної діяльності органами державної влади, визначено можливості його використання в Україні. Обґрунтовано необхідність підвищення уваги законодавця до професійної підготовки державних службовців, зокрема зазначено, що варто посилити їхню психологічну готовність до здійснення відповідної діяльності. Наголошено на важливості суттєвого покращення матеріально-технічного

забезпечення публічних адміністрацій. Визначено, що в Польщі формування єдиної централізованої системи надання публічних послуг населенню пов'язане з адміністративно-територіальною реформою, яка проводилася у країні у 2000-х роках, відповідно до якої організацію надання публічних послуг було покладено на органи територіального самоврядування. Територіальне самоврядування є важливою частиною публічної адміністрації в Республіці Польща. З'ясовано, що в Польщі також реалізовано ідею єдиного офісу для громадян – WOM, так було заплановано в усіх районах Варшави для забезпечення мешканцям міста належної якості послуг та прискорення адміністративних процедур. Зазначені відділи створено як установи, де кожен мешканець Варшави має можливість легко вирішити свої справи в офіційній сфері, зокрема питання обміну ID-карток, реєстрації транспортного засобу, отримання ліцензії тощо. Наголошено, що аналіз естонського досвіду дозволяє говорити про низку корисних результатів надання адміністративних послуг в електронному вигляді. Сюди передусім можна віднести вільний доступ споживачів до послуг у будь-який час із будь-якого місця, де є доступ до Інтернету. Зроблено висновок, що особливо актуальна для України безпека електронного документообігу, зведення до мінімуму технічних помилок, створення умов для більшої прозорості та зменшення корупційної складової частини під час надання адміністративних послуг. У свою чергу, це дозволяє створити позитивний імідж органів публічного управління та налагодити їх взаємодію із широкою громадськістю.

Ключові слова: зарубіжний досвід, публічно-сервісна діяльність, органи державної влади, законодавство.

Summary

Krylov D. V. The experience of European states in public service activities by the state bodies. – Article.

The purpose of the article is to summarize the experience of individual European states in the field of public service activities by public authorities, and to determine the possibilities of its use in Ukraine.

The article, based on the analysis of scientific views of scientists, generalizes foreign experience in the field of public-service bodies of state power and identifies the possibility of its use in Ukraine. The necessity of increasing the attention of the legislator to the professional training of civil servants is substantiated, in particular, it is noted that their psychological readiness for carrying out the corresponding activity should be enhanced. The importance of significantly improving the logistics of public administrations is emphasized. It has been determined that the formation of a single centralized public service delivery system in Poland is linked to the administrative-territorial reform that took place in the country in the 2000s, whereby the organization of public service provision was entrusted to territorial self-government bodies. Territorial self-government is an important part of public administration in the Republic of Poland. It is revealed that Poland has also introduced the idea of a single office for citizens – WOM, so it was planned in all parts of Warsaw to provide the city residents with good quality services and speed up administrative procedures. These departments are established as institutions where every resident of Warsaw has the opportunity to easily solve their business in the official field, in particular, the issue of exchange of ID-cards, registration of the vehicle, obtaining a license, etc. It is emphasized that the analysis of the Estonian experience allows us to speak about a number of useful results of the provision of administrative services in electronic form. These include, first of all, free access of consumers to services at any time from any place where there is access to the Internet. It is concluded that electronic document circulation, minimizing technical errors, creating conditions for greater transparency and reducing the corruption component in the provision of administrative services are particularly relevant for Ukraine. This, in turn, helps to create a positive image of public administration bodies and to establish their interaction with the general public.

Key words: foreign experience, public service activity, public authorities, legislation.

УДК 349.2
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).390](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).390)

О. М. Нестеренко
orcid.org/0000-0001-5661-7083
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри публічного управління, адміністрування та права
Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного

Н. А. Горбова
orcid.org/0000-0003-1428-895X
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри публічного управління, адміністрування та права
Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ НА ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ СВДОМОЇ ОСОБИСТОСТІ

Одним із головних факторів, який визначає специфіку правового виховання у різних типах правових систем світу, на наш погляд, є панівна у державі ідеологія. Як свідчить вся історія становлення та розвитку людської цивілізації, державна влада завжди передбачає ідеологічну регуляцію суспільного життя, від помірнього впливу певних ідей на суспільно-політичні процеси до існування повністю детермінованих ідеологічними системами держав (теократичних, комуністичних тощо) [1, с. 292]. Ще античні філософи докладно писали про роль ідей у житті держави, необхідності виховання громадян у душі відданості батьківщині, самопожертви. Типи державної ідеології, наприклад, в Афінах і Спарті, суттєво відрізнялися, зумовлюючи тим самим різні характеристики базисного типу особистості – в одному випадку громадянська активність і політична культура громадянина, в іншому – ж суто військові чесноти [2, с. 139].

Підкреслюючи важливість існування ідеології для стабільної життєдіяльності соціуму, О.І. Заздранова вказує, що вона виступає джерелом соціальної мотивації для індивідів, а також виконує надзвичайно важливу функцію легітимації всього, з чим вона має справу у змістовому плані: уявлень про світ і місце людини в ньому, певних форм соціальної організації, соціальних відносин, типів поведінки і способу життя [3, с. 7]. Польська дослідниця Б. Дубер визначає три головні функції національної ідеології: селективну (поділяє членів спільноти на угруповання прихильників певної ідеології), інтеграційну (притягує групи спільноти до сповідування певної ідеологічної орієнтації) і виховну (пропагує певний вид поведінки, цінності та норми) [4, с. 41–43]. Вважаємо, що вказані функції притаманні не лише національній, а й іншим різновидам ідеології: релігійній, політичній, державній, правовій.

Щоправда, правова ідеологія має певну специфіку, на що у науковій літературі вже зверталася

увага. Зокрема, М. Недюха пише, що правова ідеологія має моністичний характер, оскільки її сутність зумовлюється нормою права, на відміну, скажімо, від політичної ідеології, яка завжди є плюралістичною, оскільки ґрунтується на певних інтересах – групових, корпоративних чи суспільних [5, с. 300]. Водночас існує безпосередній зв'язок між правовою та політичною ідеологією. Політична ідеологія – це система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали соціальних класів, націй, різних суб'єктів політики. Структурними елементами політичної ідеології є політичні теорії та ідеї, концепції політичного розвитку, соціально-політичні ідеали, цінності, політичні програми, символи тощо [6, с. 108]. Усі ці елементи неминуче відображаються у законодавстві держави, тобто стають частиною правової ідеології. За словами І.І. Кравченка, закон – це аспект матеріалізації панівної ідеології та фундаментальна категорія державного суверенітету. Він виконує і функції легітимації, замінює відсутню або невиражену ідеологію, дає формулювання спільних цілей, історичних завдань суспільства, обґрунтовує ідеологію будь-якого розвитку, майбутнього тощо. Він сам стає своєрідною ідеологією, покликаною формувати соціальну єдність [7, с. 53]. О.І. Клименко також вказує, що ідеологія держави є соціально-політичною за своєю природою, як і будь-яка ідеологія, і правовою по своїй суті [8, с. 37]. Саме ідеологія дозволяє забезпечити єдність ціннісних орієнтацій індивіда і держави, інтегрувати всю множину соціальних, конфесійних, територіальних, етнічних та інших груп у дещо ціле, самоідентифікація з яким є для індивіда суб'єктивно значимою [2, с. 114].

Панівна у державі ідеологія багато в чому визначає характер правосвідомості, правової культури, а відтак – і правового виховання, спрямованого на прищеплення громадянам відповідних

цінностей і думок. Найбільш потужним вплив ідеології на свідомість населення є у державах не-демократичного вектору розвитку. Наприклад, у мусульманських країнах навіть статус тієї чи іншої науки залежить від оцінки її корисності для релігії ісламу. Ще з XII–XIII ст. склалася практика, згідно з якою астрономія, арифметика і геометрія оголошувалися «корисними», оскільки для здійснення молитви кожному мусульманину необхідно було знати точний час і напрям на Мекку. Інші ж науки, насамперед природні та філософія, критикувалися як непотрібні або такі, що підривають справжню картину пізнання світу. Офіційно визнана державою ісламська наука концентрувалася в мусульманських центрах освіти (медресе) і зосереджувалася на вивченні Корану, життя Пророка і його послідовників, дедалі більше занурюючись у вирішення внутрішніх богословських суперечностей (наприклад, обґрунтування сунітської або шіїтської концепції влади). Незалежна арабська наука ставала або глибоко особистою справою, або переходила в розряд «придворних», як, наприклад, астрологія і медицина [9, с. 20].

У державах із тоталітарним режимом вихованню «правильного» мислення приділяється велика увага. Наприклад, К.С. Гаджієв акцентує на тому, що найважливішим компонентом тоталітаризму є ідеологічний монізм, який пронизує всю ієрархію владних відносин зверху донизу. Єдина універсальна мета зумовлює єдину моно-ідеологію в особі державної ідеології та сконструйовані на її основі політичні орієнтації, установки, принципи, які за допомогою розгалуженої комунікаційної мережі наполегливо впроваджуються у масову свідомість. Ці установки покликані обґрунтувати і пояснити реальну дійсність у термінах цієї мети, подолати перешкоди на шляху до неї, для чого використовуються всі засоби, в т. ч. пропагандистські і виховні. Усе, що не узгоджується з одностайністю щодо даної мети, піддається анафемі та ліквідується. Наслідком цього є прагнення держави до трансформації людини відповідно до панівних ідеологічних установок, конструювання нового типу особистості з особливою ментальністю, поведінковими та інтелектуальними характеристиками [10, с. 15]. Часто за таких умов як інструмент впливу на свідомість громадян використовують правову демагогію, яку В.М. Баранов визначає як навмисний (іноді обманний) вплив на почуття і знання людей за допомогою різних форм односторонньої або грубо спотвореної подачі правової дійсності для досягнення власних цілей, зазвичай приховуваних під виглядом користі для народу і добробуту держави [11, с. 22–23].

На відміну від цього, у демократичних країнах ідейний плюралізм є необхідною умовою політичного життя, своєрідним конституційно закріпле-

ним і гарантованим державою індикатором, за яким, власне, і можна судити про ступінь реальної демократичності суспільства. Неминучим наслідком його є багатопартійність, політична боротьба, легітимні форми конкурування приватних ідеологій [2, с. 122]. Попри наявність у демократичних державах альтернативних ідеологічних підходів до різних питань, можна говорити також про формування єдиної, інтегративної ідеології демократичного суспільства. Демократична ідеологія обґрунтовує та зміцнює у свідомості людей природно-правові та гуманістичні ідеї, переконує їх у необхідності дотримання режиму законності та правопорядку. Основною метою такої ідеології є формування громадянського суспільства та правової держави. Вона тісно й органічно пов'язана з правовою психологією, враховує традиції, настрої та емоції людей. Демократична ідеологія – це частина демократичної правосвідомості [6, с. 106]. Оскільки характерною рисою сучасної демократії є не тільки дотримання прав більшості, але і повага до прав меншості, виховання поваги до прав меншин є важливою складовою частиною сучасного процесу правового виховання у демократичних державах.

Важливим проявом ідеологічного впливу на свідомість громадян є патріотичне виховання. А.Г. Мовсесян відзначає, що не можна збудувати сильну державу без виховання у громадян почуття патріотизму, почуття значимості дії конкретної людини в житті своєї країни, почуття причетності до проблем свого народу, і ці завдання належать до функцій державної ідеології [12, с. 3].

Стан і характер виховання молодого покоління визначаються економічними, соціальними, культурними та історичними умовами суспільного розвитку, які склалися в різних країнах. Підходи до розвитку патріотизму у громадян на кожному етапі становлення і розвитку тієї чи іншої держави зазнають змін відповідно до розроблених і прийнятих філософських концепцій, педагогічних теорій, а також вимог суспільства до організації виховної діяльності. Попри те, що патріотизм є універсальним явищем, у різних типах правових систем є різні підходи до його виховання. Наприклад, у державах, для яких характерна англосаксонська модель молодіжної політики, панує підхід підтримки виключно добровільної діяльності молоді, без системної участі держави. У Великій Британії патріотичне виховання побудоване на ознайомленні з військово-історичними традиціями, популяризації армійської служби. Важливу роль у прищепленні патріотизму британській молоді відіграють скаутські загони. Принцип КАРЕ (тримати армію під наглядом населення), який діє у країні, сприяє підняттю патріотичного духу серед молоді. У Великій Британії створено розгалужену систему центрів і програм, зокрема Об'єднані

сили кадетів, Армійські сили кадетів, Морський кадетський корпус та ін. До навчання в таких кадетських центрах залучаються представники Міністерства оборони, офіцери запасу, добровольці та інші зацікавлені особи. Відвідування центрів при школах є добровільною справою. Школярів навчають не лише військовій справі, а й історії війн, соціальним наукам, основам держави [13, с. 2–3]. У США найвпливовішими суб'єктами патріотичного виховання також є організації скаутизму: бойскаути Америки, які налічують близько 3,8 млн членів; відділення Всесвітньої асоціації дівчат-провідників і дівчат-скаутів (World Association of Girl Guides and Girl Scouts); молодіжні організації: «Молода Америка»; «Молоді американці за свободу» [14, с. 56]. Незважаючи на те, що провідна роль у підготовці офіцерів у США відводиться військовим училищам, найбільш численним (за кількістю випускників) джерелом поповнення офіцерського корпусу є цивільні навчальні заклади, які здійснюють позавійськову підготовку на підставі закону про національну оборону, що передбачає створення військових відділів при середніх і вищих навчальних закладах.

На відміну від цього, європейська модель молодіжної політики характеризується більш централізованою системою виховання патріотизму. Щоправда, сам термін «патріотизм» у європейських країнах майже не вживається. Наприклад, німецькі педагоги, остаточно засудивши ідеологію нацизму, перестали вживати термін «патріотизм», оскільки в часи Другої світової війни цей феномен асоціювався у них з відданістю фюреру і Рейху [15, с. 139]. Його виховання було замінено вихованням громадянськості – нової інтегративної якості особистості, що сприяє соціалізації молодих людей в умовах сучасного світу. Громадянськість визначається як духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, зумовлена її державною самоідентифікацією [16]. Це складне особистісне утворення, яке включає в себе почуття поваги та любові до рідної країни, політичну і моральну відповідальність, правову культуру, усвідомлення власної гідності, повагу і довіру до співгромадян. Громадянськість має ціннісно-смыслову природу і проявляється у єдності громадянської свідомості та громадянської поведінки. Тобто вона повинна проявлятися не тільки в усвідомленні своєї належності до країни, а й у активних діях, спрямованих на виконання своїх громадських обов'язків перед суспільством і державою. Громадянськість виступає критерієм особистісної зрілості. Громадянськість пов'язана також із формуванням розвинутої правосвідомості, законслухняності, правової культури.

У Франції виховання громадянськості є важливою складовою частиною шкільного навчаль-

ного процесу. У школах Франції проводяться спеціальні уроки громадянської освіти, на яких розповідають про ідеї рівноправності, соціальної справедливості, свободи особистості. У початковій школі діти дізнаються про місце Франції у сучасному світі, а також вивчають слова «Марсельези». У середній школі знання про країну поглиблюються. Більш того, змалечку діти знають багато інформації про французьку армію, національну безпеку. На законодавчому рівні закріплено, щоб на фасадах будівель шкіл були прапори Франції та девіз «Свобода, Рівність, Братерство» [17].

У Німеччині на питання: «Що потрібно для того, щоб бути справжнім громадянином своєї Батьківщини?», дається така відповідь: поважати й дотримуватися прав і свобод людини та громадянина; вчити, досліджувати, розуміти історію своєї Батьківщини; дотримуватися правил і норм поведінки, які діють у сучасному демократичному суспільстві; розуміти й брати участь у життєдіяльності державних інститутів; розвивати свої розумові здібності; формувати своїм прикладом оточення (суспільство), в якому панує толерантність (терпимість), людяність, взаємодопомога, підтримка, справедливість, чесність, наполегливість, воля. Сучасна німецька педагогіка стимулює участь підростаючого покоління в управлінні країною, адже це є основною функцією громадянина в демократичному суспільстві; а також намагається підвищити активність молоді в недержавних організаціях, рухах, які сприяють розбудові громадянського суспільства [15, с. 140–141].

Республіка Польща також має значні напрацювання у сфері патріотичного виховання населення. Так, польським урядом розроблена і реалізується програма, яка має назву «Патріотизм завтрашнього дня». Відповідно до неї у різних містах Польщі місцева влада влаштовує дні національного прапора. В агітаційних роликах на телебаченні та на радіо лунають пісні, які обіцяють, що Польща перетвориться на державу, яка базуватиметься на принципах верховенства права, солідарності та справедливості. Програма спрямована здебільшого на молодих людей, котрих закликають залишатися на Батьківщині та будувати тут своє майбутнє. Патріотичне виховання у Польщі розпочинається з дошкільного віку. Дітей ще із садочка вчать, як виглядає прапор, вчать національного польського гімну, виховують у них локальний патріотизм. Дошкільнят водять по музеях рідного міста, показують пам'ятники, знайомлять із місцевими героями, з місцевими традиціями. Дитину вчать розуміти, ким вона є, пізніше її почуття патріотизму розширюється до містечка, згодом до воеводства і врешті – до держави загалом. Можна сказати, що цей досвід відповідає трьом етапам патріотичного виховання,

які виокремлює О. Вишневецький: 1) формування раннього етнічного самоусвідомлення, яке розпочинається в родині шляхом передачі традицій та обрядів; 2) національно-політичне самоусвідомлення, що відбувається під впливом усвідомлення соціального життя, вивчення історії та культури; 3) державно-політичне самоусвідомлення, формування почуття причетності до своєї нації і розбудова власної державності [18, с. 97].

Показовим стосовно ідеологічного впливу на процес патріотичного виховання молоді є приклад Китаю. Велику увагу патріотичному вихованню приділяють органи державної влади КНР. Останнім часом збільшилася кількість патріотичних матеріалів у ЗМІ та Інтернеті, в партійних виданнях частіше стали з'являтися звернення до молоді патріотичної спрямованості. Помітною у цьому напрямі є діяльність Комуністичної партії Китаю та Комуністичного союзу молоді Китаю. Як наслідок, серед молоді дедалі більш популярною стає думка про те, що західна демократія суперечить китайським духовним цінностям, і що для Китаю основним завданням нині є фізичне виживання народу, проведення економічних реформ, а не свобода вираження думок. Парадигма патріотичного виховання Китаю будується на принципі: «Не забудемо, не пробачимо національного приниження». Часто пригадується той факт, як на початку минулого століття над входом у Британські Публічні сади в Шанхаї було встановлено табличку «Собакам і китайцям вхід заборонено». Сьогодні ця національна реліквія урочисто виставлена в центрі міста, як доказ того, що Китай постійно принижують, бажають образити. А це не забувається і не прощається [14, с. 56–57].

Отже, незважаючи на деякі зусилля, до вирішення проблем патріотичного виховання в Україні ще відсутній комплексний і збалансований підхід. Ще не створена цілісна система, для чого необхідно скоординувати зусилля законодавчої та виконавчої влади, всіх зацікавлених громадських організацій, вітчизняної педагогічної науки.

Література

1. Горбова Н.А. Правова культура та культура прав людини: співвідношення понять та шляхи імплементації. *Порівняльно-аналітичне право*. № 1. С. 16–18.
2. Горбова Н.А. Формування правової культури: антропологічний підхід. *Порівняльно-аналітичне право*. С. 24–27.
3. Остапович І.Ю. Сущность и особенности неюридической формы воздействия на правотворчество. *Мир науки, культуры, образования*. 2011. № 4. С. 292–294.
4. Сальников В.П., Степашин С.В., Хабибуллин А.Г. Государственность как феномен и объект типологии: теоретико-методологический анализ. Санкт-Петербург : Университет, 2001. 208 с.
5. Заздранова О.І. Ідеологія в еволюціонуючому соціумі. Харків : Консум, 1999. 208 с.

6. Duber B. Problematyka narodu jako społeczności ideologicznokulturowej (na przykładzie narodu polskiego). *Między Polską a Ukrainą: Pogranicze mniejszości, współpraca regionalna*. Rzeszów, 1999. S. 37–43.

7. Недюха М. Правова ідеологія: основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття. *Публічне право*. 2012. № 3. С. 299–306.

8. Нестеренко О.М. Актуальні проблеми та цілі правового виховання молоді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 35, ч. 2. Т. 1. С. 53–55.

9. Панчук І.О. Особливості правової ідеології у перехідних суспільствах (транзитних демократіях) в контексті досвіду вітчизняного державотворення. *Наукові праці МАУП*. 2014. Вип. 1 (40). С. 105–110.

10. Кравченко І.І. Власть и общество. Власть. Очерки современной политической философии Запада / отв. ред. В.В. Мшвениерадзе. Москва : Наука, 1989. С. 37–64.

11. Клименко А.И. Правовая идеология в контексте пространственно-временных характеристик современного общества. *Пространство и Время*. 2012. № 4. С. 36–41.

12. Якубенко К.Ю. Формирование арабо-исламской политической идеологии (VIII–XIV вв.). *Сибирский юридический вестник*. 2008. № 4. С. 13–21.

13. Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века. *Вопросы философии*. 1992. № 2. С. 3–25.

14. Баранов В.М. О правовой демагогии. *Право. Власть. Законность. Нижегородские юридические записки*. 1997. Вып. 3. С. 10–28.

15. Мовсеян А.Г. О форме и содержании. Нужна ли идеология рыночной экономике. *Независимая газета*. 1998. 17 июля. С. 3.

16. Афанасьева Ю.В. Закордонний досвід патріотичного виховання. *Актуальні проблеми державного управління*. 2017. № 2 (52). С. 1–5.

17. Діденко О.Г. Зарубіжний досвід патріотичного виховання громадян та можливості його адаптації в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2014. № 3–4. С. 52–59.

Анотація

Нестеренко О. М., Горбова Н. А. Теоретико-методологічні механізми впливу державної політики на процес формування свідомої особистості. – Стаття.

У статті розглянуті теоретико-методологічні механізми впливу державної політики на процес формування свідомої особистості. Необхідність досягнення ефективності правових інститутів вимагає, щоб правова доктрина вбирала в себе результати всебічного дослідження як ідеологічного, так і історико-культурного аспектів юридичних конструкцій. Панівна у державі ідеологія багато в чому визначає характер правосвідомості, правової культури, а відтак – і правового виховання, спрямованого на прищеплення громадянам відповідних цінностей і думок. Найбільш потужним вплив ідеології на свідомість населення є у державах недемократичного вектору розвитку.

Стан і характер виховання молодого покоління визначаються економічними, соціальними, культурними й історичними умовами суспільного розвитку, які склалися в різних країнах. Підходи до розвитку патріотизму у громадян на кожному етапі становлення і розвитку тієї чи іншої держави зазнають змін відповідно до розроблених і прийнятих філософських концепцій, педагогічних теорій, а також вимог суспільства до організації виховної діяльності. Попри те, що патріотизм

є універсальним явищем, у різних типах правових систем існують різні підходи до його виховання.

Вивчення механізмів формування та впливу правової культури і правової ідеології має істотне значення для прояснення механізму наступності та формування інновацій у правових системах, розкриття ідейних підстав інтеграції професійної і суспільної правосвідомості. Правова ідеологія об'єктивує право, перетворює його з продукту інтерсуб'єктивної соціальної взаємодії у відносно самостійний, об'єктивно існуючий регулятор, який накладає на адресатів стандарти належної поведінки.

Отже, незважаючи на деякі зусилля, до вирішення проблем патріотичного виховання в Україні ще відсутній комплексний і збалансований підхід. Ще не створена цілісна система, для чого необхідно скоординувати зусилля законодавчої та виконавчої влади, всіх зацікавлених громадських організацій, вітчизняної педагогічної науки.

Ключові слова: ідея права, правова доктрина, правова ідеологія, правова культура, правова система, юридична догматика.

Summary

Nesterenko O. M., Gorbova N. A. Theoretical and methodological mechanisms of influence of public policy on the process of formation of conscious personality. – Article.

The article deals with theoretical and methodological mechanisms of influence of public policy on the process of formation of conscious personality. The need to achieve the effectiveness of legal institutions requires that the legal doctrine incorporates the results of a comprehensive study of both the ideological and historical-cultural aspects of legal structures. The ideology prevailing in the state largely determines the nature of justice, legal culture, and therefore legal education aimed at imparting to the citizens relevant values and thoughts.

The ideology prevailing in the state largely determines the nature of justice, legal culture, and thus legal education aimed at imparting to the citizens relevant values and opinions. The most powerful influence of ideology on the consciousness of the population is in the states of the undemocratic vector of development.

The state and nature of the upbringing of the young generation are determined by the economic, social, cultural and historical conditions of social development that have developed in different countries. Approaches to the development of patriotism in citizens at every stage of formation and development of a state undergo changes in accordance with the developed and accepted philosophical concepts, pedagogical theories, as well as the requirements of society for the organization of educational activities. Although patriotism is a universal phenomenon, different types of legal systems have different approaches to nurturing it.

Studying the mechanisms of formation and influence of legal culture and legal ideology is essential to clarify the mechanism of continuity and formation of innovations in legal systems, to reveal the ideological grounds for the integration of professional and social justice. Legal ideology objects the law, transforms it from the product of intersubjective social interaction into a relatively independent, objectively existing regulator that imposes on the addressees standards of good behavior.

Thus, despite some efforts to address the problems of patriotic education in Ukraine, there is still no comprehensive and balanced approach to addressing these challenges. A coherent system has not yet been established, for which it is necessary to coordinate the efforts of the legislative and executive power, all interested public organizations, national pedagogical science.

Key words: idea of law, legal doctrine, legal ideology, legal culture, legal system, legal dogma.

УДК 343.14
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).391](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).391)

О. В. Острогляд
orcid.org/0000-0003-0003-3075
кандидат юридичних наук, доцент,
проректор з наукової роботи
Університету Короля Данила

ДОКАЗУВАННЯ В АПЕЛЯЦІЙНОМУ СУДІ (ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС)

Постановка проблеми. Стаття 2 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачає «Кожен, кого суд визнав винним у вчиненні кримінального правопорушення, має право на перегляд судом вищої інстанції факту визнання його винним або внесення йому вироку». Можливість перегляду рішення суду першої інстанції, що зазвичай наближений до населення, але має значно більшу завантаженість, ніж інші інстанції, дозволяє мінімізувати можливість помилок. Оскільки кожного року в апеляційному порядку закривається біля 50 кримінальних проваджень за відсутності події злочину чи складу злочину, а це біля 50 осіб, притягати до відповідальності яких не було підстав.

Тому чим більше гарантій постановлення законного і обґрунтованого рішення має підозрюваний, обвинувачений, засуджений, потерпілий, тим краще. І в цьому випадку роль апеляційного суду не варто применшувати.

Згідно з чинним Кримінальним процесуальним кодексом України (стаття 392) в апеляційному порядку можуть бути оскаржені судові рішення, які були ухвалені судами першої інстанції і не набрали законної сили, що дозволяє відносно оперативно усунути помилки та не допустити набрання необґрунтованим рішенням законної сили. Проте це не повторення суду першої інстанції, оскільки в такому разі втрачався б будь-який сенс існування цих інстанцій, оскільки (стаття 404 КПК) суд апеляційної інстанції переглядає судові рішення суду першої інстанції лише в межах апеляційної скарги, що скорочує процес доказування до вимог, що викладаються в ній. Відповідно, повноваження стосовно дослідження доказів визначаються переглядом кримінального провадження в межах вимог апеляційної скарги з урахуванням можливості прийняття рішення з виходом за межі скарги, якщо цим не погіршується становище обвинуваченого.

Та чи був притаманний такий перегляд рішень суду першої інстанції Україні завжди? І чи не має певних історичних положень, які варто переглянути і частково запозичити зараз? Відповідь на ці питання можна дати лише шляхом історичного аналізу інститутів перегляду, що діяли раніше на українських землях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання апеляційного та інших переглядів рішень суду першої інстанції тією чи іншою мірою досліджувалося в працях таких науковців, як В. Головков, В. Маляренко, А. Разінкіна, А. Рівлін, А. Рижаків та інші. Проте їх дослідження в більшості стосувалися аналізу наявних на той час форм перегляду та не мали комплексного підходу щодо території України з урахуванням особливостей доказування в конкретний історичний період.

Постановка завдання. Метою роботи є історичний аналіз існування апеляційного перегляду рішень суду першої інстанції на території України в різні історичні періоди в аспекті доказування та побудова на підставі цього можливостей удосконалення цього інституту в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 407 Кримінального процесуального кодексу Апеляційний суд, проводячи повторне дослідження доказів, вправі залишити вирок без змін, змінити його, скасувати та постановити власний вирок, а також закрити провадження чи призначити новий розгляд в суді першої інстанції. Необхідно також підкреслити, що в апеляційному порядку рішення суду можна оскаржити лише один раз, оскільки в іншому разі це порушувало б принципи юридичної визначеності та стабільності судових рішень. Отже, суть апеляційного перегляду полягає в тому, що законність і обґрунтованість вироку перевіряється шляхом перегляду справи в порядку, аналогічному розгляду справи в суді першої інстанції.

Справедливість судового рішення неможлива без реалізації права зацікавленої особи на його перевірку іншим складом суду. Причому таким складом суду, який є колегіальним, незалежним від суду, що постановляв оскаржуване рішення, та який без відправлення справи в той самий суд може сам скасувати попереднє рішення і, дослідивши необхідні обставини справи, постановити своє, остаточне. Такий порядок перевірки судових рішень прийнято називати апеляційним. Через свою надійність він притаманний більшості країн світу і служить додатковою гарантією дотримання прав людини та уникнення судової помилки.

Інститут апеляційного перегляду був здавна відомий і в Україні. Л.О. Богословська зазначає,

що перші спроби впровадження апеляції в судовий процес України мали місце ще в XVI столітті. Апеляційний порядок перегляду судових «декретів» – постанов закріплений у Литовському статуті 1588 року, який був провідним джерелом права протягом декількох століть [11, с. 207]. Проте вже з 1581 року діяв Головний литовський трибунал як основна апеляційна інстанція у Великому князівстві Литовському, Руському та Жемантійському (офіційна назва держави), до якого входили землі України [5, с. 12].

Процедурі доказування особливої уваги під час історичного дослідження цього періоду не приділялося. Епізодично можна знайти твердження про те, що не переглядалися обставини, що не досліджувалися місцевим судом.

Вперше в українському законодавстві інститут апеляційного перегляду найбільш детально був врегульований у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), де він визначався як «правильне відкликання і перенесення з нижчого суду до вищого справи сторін, що судяться, коли одна якась з них вважала себе скривдженою вироком, винесеним у її справі в цьому нижчому суді». Як сторонам у цивільному процесі, так і підсудному та потерпілому у кримінальному процесі належало право подати апеляцію на тій підставі, що судові рішення не відповідали праву і справедливості. «Права, за якими судиться малоросійський народ» визначили підстави, строки і порядок подання апеляції, порядок її розгляду та вирішення. Було встановлено строки подання апеляції:

– до 15 днів – на рішення сотенного суду до полкового;

– до 6 тижнів – на рішення полкового суду до Генерального суду і до Генеральної військової канцелярії;

– до 7 днів (а за наявності поважних причин і більше) – на рішення Генерального суду до Генеральної військової канцелярії.

Перешкоджання з боку суддів у поданні обґрунтованої апеляції до вищого суду або передчасне виконання рішення (тобто до перегляду справи вищим судом) тягло скасування рішення, а особі, яка постраждала від нього, судді сплачували штраф і відшкодовували заподіяну їй шкоду. Якщо вищий суд, розглянувши апеляцію, встановив, що нижчим судом було винесено неправильний вирок, за яким підсудного засуджено до жорстокої або смертної кари, то судді підлягали такому ж покаранню. Разом з тим жорстоко каралось і подання учасниками процесу необґрунтованих апеляцій, особливо поєднаних з обвинуваченням суддів у винесенні вироку з мотивів користолюбства чи злоби. «Права, за якими судиться малоросійський народ» передбачали перелік обставин, за яких подання апеляції не

допускалось (зокрема, якщо апелянт-підсудний добровільно зізнався в суді у вчиненні злочину), зазначалися безперечні підстави для скасування судового рішення [13, с. 150].

В цьому періоді можна стверджувати, що суд міг перевіряти не лише докази попереднього суду, на підставі чого міг винести новий вирок, а також переглядалися можливості обману, фальшування документів, підкупу свідків та інших протиправних дій.

Подальший розвиток інституту апеляційного перегляду в Україні тісно пов'язаний з впровадженням на її землях законодавства Російської імперії, точніше, із Судовою реформою 1864 року, що передбачала створення змішаної форми кримінального процесу.

29.09.1862 року Олександром II були затверджені «Основні положення кримінального судочинства», а 20.11.1864 року видані «Судові Статути», а в їх числі «Статут кримінального судочинства» і «Статут про покарання, що накладалися мировими судьями» [4, с. 393].

Відповідно до названих законів судова система повинна була складатися з таких інстанцій:

– судів мирових: дільничні мирові судді, що обиралися в повітах земськими зборами (складалися з дворян і сільських багатіїв), а в містах – міськими думами (складалися з дворян, купців, фабрикантів), розглядали незначні кримінальні справи (до одного року позбавлення волі) і цивільні справи (до 1 000 руб.). Другою інстанцією для них був з'їзд мирових суддів повіту чи міста з участю почесних мирових суддів. Цей з'їзд і був апеляційною інстанцією, причому інстанцією, найбільш наближеною до розгляду справ в суді першої інстанції, а тому вона більше забезпечувала перевірку доказів за принципами усності і безпосередності [2, с. 34].

– судів загальних: окружні суди розглядали справи про нетяжкі злочини в складі трьох коронних суддів, а справи про тяжкі злочини – в складі трьох коронних суддів і дванадцяти присяжних засідателів. На вироки окружного суду без участі присяжних можна було приносити апеляційні скарги в судову палату, а вироки суду з участю присяжних могли бути опротестовані в Сенат лише в касаційному порядку.

Третьою касаційною інстанцією, що направляла діяльність всіх судів «у правильному і однозначному застосуванні законів», був кримінальний касаційний департамент Сенату [1, с. 274–275; 4, с. 394; 7, с. 49].

За законом 12.07.1889 року апеляційною інстанцією для міських судів і земських начальників став повітовий з'їзд, який складався з повітового начальника дворянства чи повітового члена окружного суду як головуючого і міських суддів як його членів. Усність і безпосередність при розгляді справ з'їздом не застосовувалась.

Апеляційне провадження було обов'язковою стадією кримінального процесу для перегляду рішень всіх ланок судової системи (крім Правлячого Сенату), що не вступили в законну силу. Суди розглядали кримінальні справи за апеляційними скаргами і протестами колегіально. Завдання апеляційного розгляду полягало в тому, щоб надати сторонам новим розглядом справи додаткову гарантію справедливості судового вироку [8, с. 32].

Предметом апеляційного оскарження був вирок неостаточний і який не вступив в законну силу. Поняття вироку протиставляється поняттям постанови і ухвали, які можуть бути предметом приватного оскарження чи підлягають оскарженню не інакше, як разом із оскарженням вироку по суті [12, с. 540].

Апеляційному оскарженню підлягали лише неостаточні вирoki. Поняття остаточної і неостаточної вироку визначалось суттю справи, тяжкістю покарання і судом, що постановив рішення. Рішення окружного суду, постановлене з участю присяжних засідателів, було остаточною і скасовувалося за скаргою чи протестом лише в касаційному порядку. Виправдувальні вирoki перегляду не підлягали, навіть якщо виникали нові обставини, що викривали виправданого. Всі інші рішення по суті вважалися неостаточними. Коло осіб, що мали право апеляційного оскарження, обмежувалося сторонами, тобто апеляційні скарги були вправі принести обвинувач, підсудний і цивільний позивач, і тільки в деяких випадках, як виняток, це право надавалось особам, які прямої участі в справі не приймали. Підсудному належало право оскаржити рішення суду в повному обсязі як особисто, так і через законних представників (чоловіка, жінку, батьків, опікунів) і добровільних представників за угодою [8, с. 33].

Апеляційне провадження розпочиналось із подачі скарги чи протесту в суд, що постановив рішення, але не пізніше двох тижнів з моменту проголошення вироку. У скарзі вказувалося: від кого вона подається, місце проживання скаржника, межі оскарження, мотиви, з яких оскаржується вирок, і вимоги сторони. Неповнота скарги не виключала прийняття її до розгляду. Однією з особливостей апеляційного перегляду було те, що він здійснювався лише в межах, які вказані в скарзі чи протесті (ст. ст. 168 і 889 Статуту кримінально-судочинства) [9, с. 283].

Подання апеляційної скарги чи протесту призупиняло виконання вироку, але тільки в тій його частині, яка була оскаржена. Проти скарги, поданої однією стороною, інша сторона могла подати свої заперечення чи пояснення обов'язковому члену мирового з'їзду (якщо справа розглядалася мировим суддею) і в судову палату (при оскарженні рішень загальних судових ухвал), куди передавалась і сама справа для апеляційного розгляду.

Процедура апеляційного розгляду була схожою до порядку розгляду справи у мирового судді, але мала певні особливості. Відсутність сторін не була перешкодою для розгляду справи. Виняток склали випадки обов'язкової участі обвинуваченого в справах, за які як покарання було передбачено тюремне ув'язнення [2, с. 36].

Апеляційний перегляд був значною мірою позбавлений усності і безпосередності. Присутність обвинуваченого не була обов'язковою, допит свідків і експертів був різко обмежений. У результаті цього апеляційний перегляд у більшості справ, особливо в судових палатах, зводився до доповіді членом суду письмових актів справи і до дебатов сторін, якщо такі були присутні. Дебати ж не виходили за межі скарги чи протесту (ст. ст. 164, 888, 889 СКС) [9, с. 283].

Під час постановлення рішення апеляційна інстанція не могла вийти за межі апеляційних вимог. Якщо вирок був оскаржений державним обвинувачем (чи приватним), то апеляційна інстанція могла відмінити рішення тільки відносно тих підсудних, які вказані в скарзі чи протесті. Якщо скарга подавалась тільки деякими з підсудних у справі, то апеляційна інстанція була не вправі пом'якшити покарання тим підсудним, що скарги не подавали. Розглянувши справу і заново дослідивши її юридичну і фактичну сторони, апеляційний суд приймав рішення: затверджував вирок суду першої інстанції чи постановляв новий вирок. Апеляційна інстанція не мала права повернути справу до суду, що розглядав її в першій інстанції [2, с. 37].

Декретом РНК УСРР «Про суд» від 14.11.1919 р. апеляційний перегляд як такий, що затягує процес, було замінено касаційним.

Апеляційне провадження на території України як незалежної держави було введено Законами від 21 червня і 12 липня 2001 року «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України», якими було суттєво змінено порядок перегляду судових рішень [3].

Апеляційний перегляд рішень суду першої інстанції у кримінальних справах – одна з контрольних стадій, покликана служити посиленню гарантій правосуддя, конституційних прав і законних інтересів особи, що бере участь у кримінальному судочинстві.

Апеляційний перегляд рішень суду першої інстанції характеризується свободою оскарження сторонами. Це означає, що судові рішення можуть бути оскаржені сторонами у вищестоящий суд [10, с. 5].

Інститут апеляційного оскарження кримінальних справ дозволяє, по суті, з новим дослідженням доказів в суді вищестоящої інстанції, а не лише на основі письмових матеріалів, як в касаційному порядку, перевірити законність,

обґрунтованість і справедливість вироку чи постанови, що винесені судом першої інстанції, з правом їх заміни новим рішенням, в тому числі і тим, що погіршує становище підсудного, яке прийняте на основі безпосереднього аналізу фактів і обставин справи [8, с. 4].

Введення в Кримінально-процесуальний кодекс України нового інституту – апеляційного перегляду рішень суду першої інстанції – можна розцінювати, безумовно, як позитивний крок.

Це твердження характеризують і такі риси апеляції:

- апеляційне провадження – це самостійна стадія кримінального процесу, що передуює касаційному перегляду судових рішень;

- апеляційна інстанція розглядає справу по суті, що тягне за собою можливість постановлення нею нового рішення, яке повністю чи частково змінює вирок суду першої інстанції;

- апеляційний перегляд поєднує в собі розгляд справи по суті і касаційне провадження (оскільки є переглядом рішень місцевих судів);

- апеляція подається на вирок, постанову, ухвалу суду першої інстанції, які ще не набрали законної сили;

- кримінальна справа передається на розгляд вищестоящого суду;

- подача апеляції обґрунтовується апелянтом підставами до скасування чи зміни судового рішення;

- розглядаючи справу, апеляційний суд перевіряє юридичну і фактичну сторони справи в тому ж обсязі, що і суд першої інстанції;

- виконання рішення, постановленого судом першої інстанції і оскарженого в апеляційний суд, зупиняється;

- повноваження апеляційного суду під час розгляду справи обмежені межами апеляції і предметом рішення суду першої інстанції;

- нові вимоги, які не подавалися в суді першої інстанції, не можуть бути заявлені в апеляційному провадженні;

- за необхідності апеляційний суд проводить слідство в повному обсязі і може винести вирок [6, с. 210–211].

Позитивність уведеного інституту має прояв у тому, що, на відміну від касаційної інстанції за КПК 1960 року, суд апеляційної інстанції вправі постановити свій вирок, скасувавши чи змінивши при цьому вирок суду першої інстанції, він вправі провести судове слідство з питань, що піднімаються в скарзі чи поданні, а також у тому, що скарга чи подання подаються на рішення, які не набрали законної сили, і це надає правосуддю більш ефективного характеру.

Кримінальне процесуальне законодавство, що було оновлено в 2012 році, зберегло повною мірою інститут апеляційного оскарження, що тепер

регулюється главою 31 Кримінального процесуального кодексу України «Провадження в суді апеляційної інстанції».

Висновки. На підставі короткого історичного екскурсу можна зробити короткі висновки: загальним для процесу доказування в апеляційному порядку є те, що положення, які не досліджувалися в суді першої інстанції, не переглядаються, за винятком тих, де учасники заявляли про це клопотання під час попереднього розгляду місцевим судом, або вони стали відомі після ухвалення судового рішення; процес доказування обмежується апеляційними вимогами (хоча історично були і моменти повного перегляду); цікавим є момент заборони оскарження певних рішень, а також покарання суддів за постановлення необґрунтованих рішень, що передбачали суворе покарання, що частково можна запозичити і зараз.

Література

1. Викторский С.И. Русский уголовный процесс. Учебное пособие / Викторский С.И. Москва : Юридическое бюро «Городец», 1997. 448 с.
2. Головкин В.Л. Апелляционное производство по уголовным делам в Российской Федерации [Электронный ресурс]: Проблемы и пути решения: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. Л. Головкин. Москва : РГБ. 2005.
3. Закон України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» від 21.06.2001 р. № 2533-III. *Відомості Верховної Ради*. 2001. № 34–35. ст. 187.
4. Курс советского уголовного процесса. Общая часть / [под ред. Бойкова В. А., и И.И. Корица]. Москва : «Юрид. лит», 1989. 640 с.
5. Маляренко В. Кримінально-процесуальне законодавство України: питання становлення і розвитку. *Право України*. 2003. № 9. С. 3–14.
6. Острогляд О.В. Апеляція – новий інститут захисту прав людини в кримінальному судочинстві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Збірник наукових статей*. 2002. Випуск Х. С. 210–213.
7. Победкин А.В. Апелляционное производство в уголовном процессе России: Проблемы становления. *Государство и право*. 2001. № 3. С. 46–50.
8. Разинкина А. Н. Апелляция в уголовном производстве. Москва : Издательство «Юрлитинформ», 2004. 160 с.
9. Ривлин А.Л. Пересмотр приговоров в СССР. Москва : Госюриздат, 1958. 311 с.
10. Рыжаков А.П. Кассационное производство / А.П. Рыжаков, А.И. Сергеев. Москва : Информ. – изд. дом «Филинь», 1997. 128 с. (Уголовный процесс на практике).
11. Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Матеріали наук, практ. конф., 18–19 квітня 2002 р., м. Харків / [Ред. кол.: Сташис В. В. (Голов, ред.) та ін.]. К; Харків : Юрінком Інтер, 2002. 288 с.
12. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. В 2-х томах. Т 2. Санкт-Петербург : Издательство «АЛЬФА», 1996. 606 с.
13. Шумило М.Є. Нова форма досудового розслідування – гарантія права обвинуваченого на кваліфікований захист. Матеріали Міжнар. наук, практ. семінару «Право обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення» (1–2 грудня 2005 р.). Харків, 2005. С. 26–30.

Анотація

Острогляд О. В. Доказування в апеляційному суді (історичний екскурс). – Стаття.

Метою статті є історичний аналіз існування апеляційного перегляду рішень суду першої інстанції на території України в різні історичні періоди в аспекті доказування та побудова на підставі цього можливостей удосконалення цього інституту в сучасних умовах. Дослідження присвячено аналізу в історичному ракурсі інституту апеляційного перегляду рішень суду першої інстанції. Викладаються основні положення розвитку апеляції на території України. Зазначається, що інститут апеляційного перегляду був притаманний українським землям здавна, а інститут касації як друга інстанція був тимчасовим явищем. Аналізуються особливості доказування, що зумовлені саме цією стадією судочинства. З'ясовано, що справедливість судового рішення неможлива без реалізації права зацікавленої особи на його перевірку іншим складом суду. Причому таким складом суду, який є колегіальним, незалежним від суду, що постановляв оскаржуване рішення, та який без відправлення справи в той самий суд може сам скасувати попереднє рішення і, дослідивши необхідні обставини справи, постановити своє, остаточне. Такий порядок перевірки судових рішень прийнято називати апеляційним. Через свою надійність він притаманний більшості країн світу і служить додатковою гарантією дотримання прав людини та уникнення судової помилки. Наголошено, що подання апеляційної скарги чи протесту призупиняло виконання вироку, але тільки в тій його частині, яка була оскаржена. Проти скарги, поданої однією стороною, інша сторона могла подати свої заперечення чи пояснення обов'язковому члену мирового з'їзду (якщо справа розглядалася мировим суддею) і в судову палату (при оскарженні рішень загальних судових ухвал), куди передавалась і сама справа для апеляційного розгляду. Зроблено висновок, що загальним для процесу доказування в апеляційному порядку є те, що положення, які не досліджувалися в суді першої інстанції, не переглядаються, за винятком тих, де учасники заявляли про це клопотання під час попереднього розгляду місцевим судом, або вони стали відомі після ухвалення судового рішення, а також процес доказування обмежується апеляційними вимогами (хоча історично були і моменти повного перегляду).

Ключові слова: суд, апеляційний перегляд, доказування, апеляційний суд, інстанція, апеляція.

Summary

Ostrohliad O. V. Proof in the court of appeals (historical journey). – Article.

The purpose of the article is to analyze historically the existence of an appellate review of the decisions of the court of first instance on the territory of Ukraine in different historical periods, in the aspect of proof, and to build on the basis of this possibility of improvement of this institute in modern conditions. The study is devoted to the historical analysis of the institute of appeal review of decisions of the court of first instance. The main provisions of the development of the appeal in Ukraine. It is noted that the institution of appeal review was inherent in the Ukrainian lands for a long time, and the institution of cassation as a second instance was a temporary phenomenon. The features of evidence are analyzed, due to this particular stage of the proceedings. Knowledge of the history of the existence of this institution allows us to improve it at the present time. It is found that the validity of a court decision is impossible without the exercise of the right of the person concerned to review it by another court. Moreover, such a composition of the court, which is a collegial, independent of the court ruling the contested decision, and which without sending the case to the same court can itself annul the previous decision and, having examined the necessary circumstances of the case, decide its final. Such a procedure for reviewing court decisions is called appellate. Due to its reliability, it is inherent in most countries of the world and serves as an additional guarantee of respect for human rights and avoidance of judicial error. It was emphasized that an appeal or protest had suspended the execution of the sentence, but only in so far as it had been challenged. Against a complaint filed by one party, the other party could file its objections or explanations to the compulsory member of the peace congress (if the case was considered by a magistrate) and to the court (when appealing the decisions of general court rulings), where the case itself was appealed consideration. It is concluded that the common ground of appeal is that provisions not investigated in the court of first instance are not reviewed, except if the participants made such a request during a preliminary trial by a local court or became aware of it after the trial adjudication, as well as the process of proving, is limited by the appeal requirements (although there have historically been moments of full review).

Key words: court, appeal review, evidence, court of appeal, court, appeal.

УДК 340.132

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).392](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).392)**В. О. Панкратова***orcid.org/0000-0002-4775-565X*

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри юридичних дисциплін

Сумської філії

Харківського національного університету внутрішніх справ

ТОЧНІСТЬ ЯК ВИМОГА ДО ЗМІСТУ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА

Постановка проблеми. Нормативно-правові акти є засобом врегулювання суспільних відносин, вирішення завдань і реалізації функцій держави. Тому важливо, щоб їхній зміст був точним і чітким, що є основою для їх однакового застосування та робить суспільні відносини стабільними і підвищує довіру до органів державної влади, адже нечіткість, двозначність, суперечливість норм права призводить до зниження ефективності правового регулювання, необмеженого розсуду у процесі правозастосування і, як результат, – свавілля, невіри громадян у закон.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Окремі вимоги до нормативно-правового акта, зокрема точності, висвітлені у працях Л.В. Ажнюк, С.Д. Бражника, І.О. Білі-Сабадаш, Н.М. Касаткиної, Т.В. Кашаніної, Д.А. Керімова, В.М. Косовича, Д.А. Монастирського, М.І. Панова, О.В. Пушняка, І.П. Сидорчука, А.С. Смітюх, О.О. Сухарьової, І.В. Суходубова, Л. Фулера та ін.

Метою статті є аналіз точності як вимоги до нормативно-правових актів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід зауважити, що ще римськими юристами були створені правила: *leges intellegi ab omnibus debent* – «закони повинні бути зрозумілими кожному»; *ubi jus incertum, ibi nullum* – «коли закон не визначений, він не існує», які є важливими і для сучасних правових систем.

Ідея точності закону була розвинута у фундаментальній праці Ш. Монтеск'є «Про дух законів». У книзі 26 «Про закони стосовно порядку речей, який вони визначають» розділ 16 присвячений тому, що слід мати на увазі при створенні законів. Так, Ш. Монтеск'є зазначає: стиль законів має бути зрозумілим і простим; пряме значення завжди зрозуміліше, ніж непряме; закони не повинні бути ледве вловимими; вони призначені для людей простого мислення; тож їхній рівень – не вершини мистецтва логіки, а звичайнісінький розум сімейства; якщо немає потреби передбачати в законі винятки і застереження, то набагато ліпше буде їх уникати [8]. Таким чином, можна зробити висновок, що в цій праці Монтеск'є наголошував на точності, зрозумілості, простоті закону як важливих вимогах до нього.

У юридичній літературі завжди приділялася значна увага точності закону, яка не втрачає актуальності й на сучасному етапі. Т.М. Назаренко висловлює думку, що правові норми, незважаючи на їхню абстрактність, повинні достатньо точно й виразно окреслювати життєві ситуації та давати жорстку формулу поведінки, що здебільшого не викликає сумнівів у моделі належної поведінки учасників правовідносин; формальна визначеність, властива юридичним нормам, дозволяє забезпечити належну організованість суспільних відносин: чіткість і конкретність прав і обов'язків їх учасників [9, с. 48].

Зрештою, точність акта покликана забезпечувати ефективність правового регулювання й гарантувати єдиний для всіх, стійкий правопорядок. І, навпаки, невизначеність змісту правових норм допускає можливість необмеженого розсуду в процесі реалізації права, що неминує провокує розбіжності, суперечливі інтерпретації, суперечки, правові конфлікти [3, с. 27].

У юридичній літературі поширеним є твердження про визначення «точності закону» як відповідності суджень законодавця мовній формі їх вираження в законодавчому тексті. Так М.І. Панов вказує, що поняття «точність», яке широко використовується у філософії, включає в себе гносеологічний, логічний, лінгвістичний і прагматичний аспекти (рівні) як її об'єктивні та необхідні показники. У своєму поєднанні вони можуть свідчити про точність (або, навпаки, неточність) правових норм і, відповідно, про ступінь досконалості закону [10, с. 12].

Гносеологічний аспект точності норм права означає те, що в законі в узагальненому вигляді вказані лише найбільш істотні й типові ознаки актів поведінки людини одного й того самого виду. Виокремлення загальних ознак – результат копіткої пізнавальної діяльності, що включає в себе методи як емпіричного вивчення відповідних об'єктів (спостереження, порівняння, експеримент, вимірювання), так і теоретичного дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, індукцію та дедукцію, перехід від абстрактного до конкретного і навпаки тощо). Причому в цих ознаках має діалектично поєднуватися абстрактне і конкретне

[10, с. 12–13]. Так, цивільне законодавство врегулює договір у загальному вигляді шляхом закріплення основних положень (видових ознак), які точно визначають його зміст і властиві різним видам договору (наприклад, форма, ціна, момент укладення договору). Але, незважаючи на те, що положення сформульовані в загальному вигляді, вони точно відображають суттєві ознаки, які відрізняють один договір від іншого.

Логічний аспект вказує на його зв'язок із загальними законами та правилами формальної логіки й акцентує увагу на тому, що останні лежать в основі формулювання відповідних норм. Визначення в законі правових понять (дефініцій) мають бути об'ємними та водночас короткими. За загальним правилом, законодавець вдається до використання понять точного значення, які характеризуються формальною визначеністю, чіткістю, їх обсяг і зміст суворо фіксовані [10, с. 13].

Проекти нормативно-правових актів мають відповідати логічним вимогам, які досягаються шляхом дотримання логічних правил: тотожності; несуперечності; однозначності; логічної послідовності викладу тексту нормативно-правового акта; узгодженості; системності; недопустимості дублювання [6, с. 25–26].

Водночас варто відзначити, що нормативно-правові акти не можуть абсолютно чітко врегулювати правові відносини. Тому доречно зазначає М.І. Козюбра про те, що абсолютна визначеність таких наслідків є недосяжною, а закон, який намагається їх визначити за допомогою надмірної жорсткості формулювань, швидко набуває рис «скам'янілості», тобто старіє. У зв'язку з цим важлива роль у впровадженні в життя принципу визначеності належить судовій практиці [5, с. 6].

Отже, нормативно-правовий акт повинен бути точним у межах, які є можливими при суспільних відносинах, що постійно змінюються. Тому в багатьох нормативно-правових актах використовують оціночні поняття («розумний строк», «поважні причини», «тяжка хвороба», «виняткові випадки»), чим законодавець надає юридичне значення необмеженому колу обставин, що виникають чи можуть виникнути в реальному житті [12, с. 163]. Використання в законі оціночних понять забезпечує динамізм права, його пристосування до суспільних відносин, що з часом змінюються.

Також слід зауважити на тому моменті, що вимога точності не є однаковою для всіх нормативно-правових актів залежно від їх юридичної сили та сфери застосування. Наприклад, зважаючи на установчий характер норм Конституції, вони повинні бути викладені точно, що зумовлює недопущення різного тлумачення її приписів. Водночас норми Конституції мають загальний характер, тому дещо меншою мірою є точними в деталях або конкретизації положень. Така теза підтверджу-

ється практикою Конституційного Суду України, який вказав, що: наявність у Конституції України надто деталізованих положень, місце яким у поточному законодавстві, породжуватиме необхідність частого внесення змін до неї, що негативно позначатиметься на стабільності Основного Закону (Висновок від 2 червня 1999 р. № 2-в/99) [1].

Щодо сфер застосування, то слід підкреслити високу точність норм кримінального права, котрі визначають, яке діяння є злочином і яке має бути покарання за нього. Водночас норми, що врегульовують сімейні правовідносини, підвищеними вимогами до точності можуть і не володіти.

Логічний аспект точності вказує й на те, що при створенні нормативно-правового акта важливо дотримуватися законів логіки не тільки щодо текстуального змісту, а й розміщати текст у логічній послідовності, узгоджувати частини акта між собою. Прикладом логічної послідовності викладу тексту можуть слугувати кодифіковані акти. Так, Цивільний процесуальний кодекс України містить спочатку загальні положення (сторони процесу, докази тощо), а потім – різні види проваджень. Тому, щоб кожен раз за різних видів провадження не дублювати загальні положення, вони викладаються на початку акта.

Варто наголосити, що порушення логічного аспекту точності норми права при його застосуванні становиться проблемою. Погоджуємося з думкою Д.А. Керімова, який вважає, що порушення логіки закону, неточність його понять, формулювань, невизначеність використаних термінів породжує численні запити, тягне зміни і доповнення, різні тлумачення та роз'яснення, викликає непродуктивну витрату часу, сил та енергії, одночасно є живильним ґрунтом для бюрократичної тяганини, дозволяє перекручувати зміст закону і неправильно його застосовувати [4, с. 55].

Лінгвістичний (семантичний) аспект означає, що терміни нормативно-правових актів оптимально відображають їх дійсний зміст. Це означає, що слова або словесні комплекси (словосполучення) повинні характеризуватися однозначністю, семантичною жорсткістю, чітко співвідноситися з поняттями, які вони призначені позначати. Терміни, що вживаються в нормах закону, незалежно від того, чи вони є загальнопоширеними, спеціально-юридичними, технічними або іншими, мають бути позбавлені експресивності, виступати особливими знаковими одиницями, що чітко концентрують в узагальненому вигляді [10, с. 14].

Прагматичний аспект точності нормативно-правового акта пов'язаний із дотриманням вимог (правил) юридичної техніки, яка забезпечує точність, чіткість, ясність, системність нормативно-правових актів. Так, П.М. Рабінович під юридичною технікою розуміє сукупність способів і прийомів, умінь і навичок формування всіх

елементів механізму правового регулювання й ефективного оперування ними у праворегулятивній практиці [13, с. 145].

Зазвичай у навчальній юридичній літературі наводиться ряд правил до юридичної техніки, серед яких найбільш поширеними є такі:

– до змісту нормативно-правового акта, які полягають у повному відображенні волі законодавця, урегулюванні однорідних суспільних відносин, логічній послідовності викладення нормативних приписів, відсутності прогалин і суперечностей як у самому нормативно-правовому акті, так і між різними актами, не допущенні дублювань положень нормативно-правових актів з одного й того самого питання тощо;

– до мови викладення нормативно-правових актів: ясність, чіткість і простота мови нормативно-правових актів, точність і визначеність термінології, яка використовується.

О.В. Легка зауважує, що перелік загальних правил юридичної техніки не є вичерпним. У діючому правовому масиві важливо, щоб кожний юридичний документ мав реквізити, тобто такі зовнішні визначення, які б відображали предмет правового регулювання, сферу дії та інші параметри, що полегшують оперативний пошук і використання необхідної правової інформації: форма акта, назва, територіальний масштаб дії, місце та час прийняття, підписання, реєстраційний номер, а також відомості про посадову особу, котра підписала цей документ [7, с. 26].

Приєднуємося до думки науковця про важливість дотримання правил щодо зовнішнього оформлення нормативного акта. Також додамо, що для юридичної техніки важливим є дотримання вимог і до структури акта: назва – частини – розділи – глави – статті – пункти – підпункти – заключні та перехідні положення. Залежно від об'єму, призначення нормативного акта ці елементи можуть бути наявні в сукупності або лише основні з них, що визначаються змістом акта.

Важливим із погляду точності нормативно-правових актів є дотримання правил юридичної техніки, оскільки точність, ясність норм права дозволяє громадянам при вчиненні тієї чи іншої дії передбачити їх наслідки. Така прогнозованість наслідків є гарантією стабільності правового статусу особи. Навпаки, порушення таких правил, що виявляється в неточності понять і формулювань, невизначеності використаних термінів, як справедливо зазначають Н.В. Пильгун та А.С. Смітюх, призводять до змін і доповнень, численних запитів різних тлумачень і роз'яснень, спотворення змісту закону і неправильного його застосування [11, с. 43].

Вважаємо, що гносеологічний, логічний, лінгвістичний і прагматичний аспекти (рівні) точності норм є взаємопов'язаними. Їх поєднання

у процесі правотворчості дозволяє створити нормативно-правовий акт, який буде містити точні, визначені положення, що дозволить оптимально застосовувати його на практиці.

На наш погляд, доречним є висновок, який робить професор М.І. Панов при аналізі визначеності кримінального закону. Науковець указує, що категорія «точність норм кримінального права» надає можливість реалізувати принцип правової визначеності у кримінальному праві, що, у свою чергу, забезпечує втілення на практиці принципів верховенства права і законності у кримінальному судочинстві як неодмінних ідей правової держави [10, с. 15]. Приєднуємося до цієї думки й додамо, що цей висновок є актуальним і важливим для нормативно-правових актів у будь-якій галузі права.

Слід вказати, що невизначеність норми може бути основою для визнання її неконституційною. Наведемо як приклад Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками. Суд визнав неконституційними положення п. 6 розд. X «Перехідні положення» Земельного кодексу України, у яких йдеться про переоформлення права власності або оренди громадянами та юридичними особами, які мають у постійному користуванні земельні ділянки, але за цим Кодексом не можуть мати їх на такому праві. Свою думку Суд, зокрема, мотивував невизначеним словосполученням «переоформити у встановленому порядку» без посилання на відповідні норми Кодексу або інших законів. У Кодексі та інших законах немає спеціальних норм щодо такого порядку переоформлення права постійного користування. Суд зазначив, що така невизначеність словосполучення ускладнює переоформлення і призводить до неоднозначної, довільної реалізації на практиці [14].

Така практика дозволяє зробити висновок, що точність є важливою вимогою, якій повинен відповідати нормативно-правовий акт.

На значимості якісного змісту закону у своїх рішеннях неодноразово наголошував Європейський суд з прав людини. Зокрема, його бачення полягає у такому: норма не може вважатися «законом», якщо вона не сформульована з достатньою мірою точності, що дозволяє особі погоджувати з нею свою поведінку, оскільки особа повинна мати можливість передбачити в розумних межах і стосовно до конкретних обставин ті наслідки, які може спричинити її поведінка. Передбачити з абсолютною точністю відповідні наслідки не обов'язково. Більше того, хоча визначеність формулювань бажана, необхідно уникати надмірної чіткості, оскільки право має властивість змінюватися залежно від розвитку суспільних відносин. (п. 31 Рішення по справі Гешмен і Герруп

проти Сполученого Королівства від 25 листопада 1999 р.) [2].

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що точність нормативно-правових актів у процесі правотворчості відіграє важливе значення, оскільки від рівня її ефективності безпосередньо залежить дотримання й захист прав людини, чітке правове регулювання. Визначеність нормативно-правових актів, в основу якої покладено вимогу точних формулювань законодавчих настанов, дозволяє громадянам при вчиненні тієї чи іншої дії передбачити наслідки, які можуть настати. Така прогнозованість є гарантією стабільності правового статусу особи, а отже, правової впевненості.

Література

1. Висновок Конституційного Суду України від 2 червня 1999 р. № 2-в/99 у справі за зверненням Верховної Ради України щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до ст. 46 Конституції України» вимогам ст. 157 і 158 Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 1999. № 3. С. 7.
2. Гешмен і Герруп проти Сполученого Королівства. Рішення Європейського суду з прав людини по справі від 25 листопада 1999 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/S00564.html.
3. Демин А.В. Неопределенность в налоговом праве и правовые средства ее преодоления : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.04 / Московский гос. юрид. ун-т им. О.Е. Кутафина. Екатеринбург, 2014. 452 с.
4. Керимов Д.А. Законодательная техника : научно-методическое и учебное пособие. Москва : Норма : Инфра-М, 1998. 122 с.
5. Козюбра М.І. Принцип верховенства права та правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки»*. 2007. Т. 64. С. 3–9.
6. Косович В. Логічні засоби забезпечення досконалості нормативно-правових актів України. *Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична*. 2014. Вип. 59. С. 17–27.
7. Легка О.В. Взаємозв'язок правозастосовної техніки з іншими видами юридичної техніки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 23–29.
8. Монтеск'є Ш. Про дух законів. URL: <http://www.lnu.edu.ua/faculty/pravo/TG/spirit.pdf>.
9. Назаренко Т.Н. Неопределенность в российском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Российская академия правосудия. Москва, 2006. 213 с.
10. Панов М.І. Принцип правової визначеності у практиці Європейського суду з прав людини і проблеми якості кримінального законодавства України *Проблеми законності* : збірник наукових праць / відп. ред. В.Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. Вип. 128. С. 8–19.
11. Пильгун Н.В. Перспективи вдосконалення юридичної техніки в Україні. *Юридичний вісник*. 2015. № 1. С. 42–46.
12. Пресняков М. Дискреционные полномочия и правовая определенность. *Власть*. 2013. № 5. С. 163–166.
13. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : посібник. Київ, 1994. 176 с.
14. Рішення у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 92, п. 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками). *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 5. С. 19.

Анотація

Панкратова В. О. Точність як вимога до змісту нормативно-правового акта. – Стаття.

У статті аналізуються така вимога до нормативно-правового акта, як точність. Стверджується, що визначеність права покликана забезпечувати ефективність правового регулювання й гарантувати єдиний для всіх, стійкий правопорядок. І, навпаки, невизначеність змісту правових норм допускає можливість необмеженого розсуду в процесі реалізації права, що неминуче провокує розбіжності, суперечливі інтерпретації, суперечки, правові конфлікти.

Наголошується на тому, що важливим і необхідним для визначеності нормативних актів є те, що вони повинні точно вказувати на межі можливої та належної поведінки особи. Також визначеність норми повинна не допускати її двозначності в розумінні та сприйнятті тими, кому вона адресується.

У статті розглядається гносеологічний, логічний, лінгвістичний і прагматичний аспекти точності нормативно-правового акта. Вказується, що гносеологічний аспект точності норм права означає те, що в законі в узагальненому вигляді вказані лише найбільш істотні й типові ознаки актів поведінки людини одного й того самого виду.

На думку автора, логічний аспект точності нормативно-правового акта вказує на його зв'язок із загальними законами та правилами формальної логіки. Визначення в законі правових понять (дефініцій) мають бути об'ємними та водночас короткими, із вказівкою всіх обов'язкових ознак, що вичерпно характеризують юридичні терміни. Лінгвістичний аспект означає, що терміни нормативно-правових актів оптимально відображають їх дійсний зміст. Тому слова або словосполучення повинні характеризуватися однозначністю, семантичною жорсткістю, чітко співвідноситися з поняттями, які вони призначені позначати. У свою чергу, прагматичний аспект точності нормативно-правового акта пов'язаний із дотриманням вимог (правил) юридичної техніки, яка забезпечує точність, чіткість, ясність, системність нормативно-правових актів.

Автор резюмує, що точність є важливою вимогою, якій повинен відповідати нормативно-правовий акт.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, вимоги до нормативно-правових актів, чіткість, точність, логічність, визначеність.

Summary

Pankratova V. O. Accuracy as a requirement for the content of a legal act. – Article.

The article analyzes such a requirement for a legal act as accuracy. It is argued that the certainty of the right is intended to ensure the effectiveness of legal regulation and to guarantee a uniform and consistent law and order for all. Conversely, the ambiguity of the content of legal norms allows for unlimited discretion in the process of implementation of law, which inevitably provokes differences, conflicting interpretations, disputes, legal conflicts.

It is emphasized that it is important and necessary for the definition of regulations that they should accurately indicate the boundaries of possible and proper behavior of

a person. Also, the certainty of a rule should not allow its ambiguity in the understanding and perception of those to whom it is addressed.

The article deals with epistemological, logical, linguistic and pragmatic aspects of the accuracy of a legal act. It is stated that the epistemological aspect of the accuracy of the norms of law means that the law summarizes only the most essential and typical features of acts of human behavior of the same kind.

According to the author, the logical aspect of the accuracy of a legal act indicates its relation to the general laws and rules of formal logic. The definitions of legal concepts (definitions) in the law should be voluminous and, at the same time, concise, indicating all

the mandatory features that characterize the legal terms exhaustively.

It is noted that the linguistic aspect means that the terms of legal acts optimally reflect their true meaning. Therefore, words or phrases should be characterized by uniqueness, semantic rigidity, and clearly correlate with the concepts they are intended to denote. In turn, the pragmatic aspect of the precision of a legal act is connected with the observance of the requirements (rules) of legal technique, which ensures the accuracy, clarity, clarity, systematicity of legal acts.

The author summarizes that accuracy is an important requirement that a regulatory act must meet.

Key words: legal act, requirements to legal acts, clarity, accuracy, logic, certainty.

УДК 340

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).393](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).393)*Н. П. Харченко**orcid.org/0000-0001-7356-7903**кандидат юридичних наук,**старший викладач кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ*

СТРАТЕГІЧНІ ПРАВОВІ АКТИ УКРАЇНИ: ПЛЮРАЛІЗМ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ

Теоретико-правове розкриття юридичної природи, понять, змісту, особливостей стратегічних актів у законодавстві України має як наукове, так і практичне значення. Щороку кількість вищезазначених актів зростає. Однак і донині нормативно невизначеними є порядок ухвалення, юридична сила, співвідношення, класифікація, а також відмінність одного стратегічного акта від іншого.

Дана проблема особливо актуальна для України як країни, що націлена на комплексне реформування вітчизняної правової системи в умовах впровадження інновацій у всіх сферах життєдіяльності суспільства та державних інститутах. Будь-які трансформації, а також загалом правова політика держави повинна мати стратегічний та цільовий характер.

Стратегічні акти не були предметом комплексного розгляду вітчизняних дослідників, а розглядалися на рівні кількох статей і тез конференцій [1–4]. Окремі аспекти проблеми були відображені в наукових роботах таких дослідників, як С.С. Алексєєв, Д.Н. Бахрах, С.В. Бобровник, С.Д. Гусарєв, А.М. Завальний, В.Б. Ісаков, В.В. Копейчиков, А.В. Малько, Н.І. Матузов, П.М. Рабінович, І.О. Соколова, В.Д. Сорокін, О.Д. Тихомиров, Л.В. Томаш, Л.С. Явич.

Метою написання даної наукової статті є виро-блення загальнотеоретичної конструкції «стратегічні правові акти» у вітчизняній юридичній доктрині та українській правовій системі.

Задля цього автором були поставлені такі **завдання**: окреслити наукові позиції щодо визначення поняття «стратегічні акти»; визначити характерні риси стратегічних актів та співвідношення між ними.

Розгляд вітчизняних нормативно-правових актів, що містять у своїй назві слова «доктрина», «концепція», «стратегія», «програма», «план», «основи державної політики» тощо, дозволяє дійти таких висновків. Часто-густо правові акти, які по змісту приписів є стратегіями, мають назву «програма», «концепція», «доктрина» чи «основи державної політики». Навпаки, правові акти, які містять норми нестратегічного характеру, названі стратегіями.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної правової доктрини дозволяє дійти висновку, що вагому роль

у розробленні цієї проблеми відіграє російська правова наука. Однак, попри ґрунтовні розвідки у цій сфері, поряд з категорією «стратегічні акти» не менш вживаними є категорії «доктринальні акти», «концептуальні акти», «акти планування» тощо.

Так, І. Маланич пропонує називати такі акти стратегічними нормативними актами. Зокрема, автором дається таке визначення: «Стратегічний нормативний акт – юридичний документ, виданий в порядку правотворчості компетентним органом державної влади, який містить переважно норми, що визначають загальні основи (ідеї), цілі, завдання і принципи розвитку будь-якої сфери правового регулювання суспільних відносин, структурування в порядку перспективного планування [5, с. 118].

Д. Ірошніков і С. Нестеров пропонують об'єднати ці акти шляхом вживання категорії «концептуальні і доктринальні документи» [6, с. 7].

О. Федорченко застосовує категорію «акти програмно-директивного характеру» [7, с. 37], що дещо відповідає тексту одного з проектів закону Російської Федерації «Про нормативні правові акти в Російській Федерації», де також пропонується категорія «програмні правові акти» та таке нормативне визначення: «<...> програмні правові акти (програми, концепції, стратегії) визначають цілі та завдання розвитку, етапи та способи їх досягнення й рішення, що закріплюють ціннісні орієнтири в діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування та організацій, інститутів громадянського суспільства» [8, с. 7]. Виникає питання: чому лише програми, концепції, стратегії є програмними правовими актами. Чи належать доктрини та плани до програмних правових актів?

Поряд з цим законопроект не менш цікавим є інший законопроект, який пропонує застосовувати категорію «доктринальні правові акти» та надає таке визначення цього поняття: «<...> спеціальний нормативний правовий акт, спрямований на регулювання цілей, пріоритетів, змісту та способів реалізації державної політики Росії, політики суб'єктів федерації чи муніципальних утворень у різних сферах суспільного, політичного, державного, соціально-економічного

і культурного розвитку, заснований на системі державного планування і прогнозування на довгострокову, середньострокову та короткострокову перспективу» [8, с. 7]. Та чи може акт регулювати політику? Сутність, зміст та роль будь-якого акта полягає у регулюванні суспільних відносин, у впорядкуванні правового регулювання конкретної сфери суспільних відносин.

Однак запропонована дефініція підтримується А. Кирилових, який також використовує категорію «доктринальний правовий акт» та визначає його як спеціальний нормативний правовий акт, спрямований на регулювання цілей, напрямів, пріоритетів, змісту і способів реалізації державної політики, політики суб'єктів федерації чи муніципальних утворень у довгостроковій, середньостроковій та короткостроковій перспективі [9, с. 7].

А. Малько та Я. Гайворонська зауважують про своєрідність такої групи документів, як стратегії, концепції, основи, доктрини, та говорять про необхідність створення єдиного лаконічного терміна [8, с. 7]. Саме тому, на їх думку, попри доречність об'єднання таких актів терміном «політико-програмні акти» (чи «акти політико-програмного характеру»), в силу громіздкості цього терміна застосовують все ж таки поняття «доктринальні правові акти». Більш конструктивними є погляди цих науковців щодо неklasичності цих актів. Зокрема, вони вказують, що такі акти є нетрадиційними засобами правового регулювання, які містять норми-вказівки, необхідні для формування правової політики в рамках держави, а також мають цільовий і стратегічний характер [8, с. 8].

Цікавою є позиція І. Пляхімовича, який зауважив, що «державні концепції, програми, стратегії, основні напрями, інші подібні документи утворюють самостійне джерело права, яке може називатися політико-програмним документом» [10, с. 72].

Підтримує цю позицію й М. Мушинський, говорячи, що норми стратегії «мають не чисто юридичний, а й політико-правовий зміст і є засобами вираження (формулювання) правової політики» [11, с. 6].

Ми погоджуємось із позицією І. Берназюк, яка акцентує увагу на тому, що «стратегічні акти є документами особливого виду, які істотно відрізняються за змістом, а іноді і за формою від нормативно-правових» [4, с. 154].

Не менш гострою є дискусія науковців щодо природи стратегічних актів, а саме щодо того, є вони правовими чи ні. Прихильники неправової природи стратегічних актів аргументують свою позицію відсутністю настання юридичних наслідків, адже норми таких актів не впливають на виникнення суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, юридичної відповідальності, а також на виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Попри те, що стратегічні акти не впливають на виникнення суб'єктивних прав, не накладають юридичних обов'язків, не визначають заходів юридичної відповідальності, не змінюють правового статусу суб'єктів і не є підставою для виникнення, зміни або припинення правовідносин, все ж таки вони ухвалюються відповідно до законодавства і на підставі тих норм і принципів правотворчості, які використовуються при прийнятті усіх нормативно-правових актів, а також в межах компетенції суб'єктів правотворчості, зокрема і вищих органів державної влади. Отже, такі акти проходять всі стадії правотворчості згідно з ustalеними правилами. Крім того, ці акти застосовуються не лише у вітчизняному законодавстві, а й у правових системах зарубіжних країн. Згідно зі статистичними даними ухвалення стратегічних актів щорічно збільшується.

Дійсно, стратегічні акти – це нетипові правові акти, які не містять норм-приписів у традиційному розумінні. Характерною рисою таких актів є наявність норм-принципів, норм-цілей тощо, тобто норм, що закріплюють перспективні цілі і завдання правового регулювання якої-небудь сфери, формулюють спектр проблем у цій галузі, а також основні напрями діяльності та заходи, необхідні для вирішення цих проблем. Як правило, такі акти є базисом, фундаментом для ухвалення інших класичних та неklasичних нормативно-правових актів.

Аналіз вітчизняного законодавства дозволяє дійти висновку, що стратегічні правові акти мають всі ознаки, що притаманні нормативно-правовим актам. Однак вони також мають і певні особливості, що зумовлюють їх особливу юридичну природу та зміст. Так, серед специфічних ознак (характеристик) стратегічних правових актів, що відрізняють їх від інших нормативно-правових актів, слід виокремити:

- спеціальне найменування (доктрина, концепція, стратегія, програма, план, основи державної політики тощо);
- домінування норм-ідей, норм-цілей, норм-завдань, норм-принципів тощо, тобто декларативних, розпорядчих норм;
- наявність як правових норм, так і доктринальних, концептуальних положень, системи заходів і механізмів реалізації, а також критеріїв оцінки ефективності;
- вони спрямовані, як правило, на впорядкування не конкретних галузей законодавства, а міжгалузевих правових інститутів;
- вони мають комплексний об'єкт регулювання;
- їхня реалізація неможлива без міжсистемних зв'язків правовідносин в різних сферах суспільного життя (навіть якщо ці акти не містять відповідних галузевих правових норм) [8, с. 9];
- вони є основою для ухвалення інших правових актів;

– їхня юридична сила є різноманітною, адже вони ухвалюються різними державними органами, тому можуть мати як законний, так і підзаконний характер;

– вони здебільшого ухвалюються на визначений строк.

Що стосується визначення поняття та адекватної категорії, то вважаємо, що доречнішим є застосування категорії «стратегічні правові акти», адже усі ці акти містять приписи, що визначають систему офіційних концептуальних ідей і поглядів, науково обґрунтованих принципів, єдиних організаційних вимог, а також напрямів, пріоритетів, способів, суб'єктів реалізації державної політики щодо впорядкування юридично однорідних суспільних відносин в різних сферах у чітко визначений проміжок часу.

Отже, стратегічні акти «доктрина», «основи державної політики<...>» або «концепція» визначають загальні погляди і принципи, головні ідеї розв'язання тих чи інших правових проблем, а акти «стратегія», «програма», «план дій» містять норми, в яких конкретизуються і визначаються конкретні кроки, суб'єкти реалізації, а також моніторинг ефективності того чи іншого шляху. Здебільшого останні мають динамічніший характер та ухвалюються на певний період. Вони, як правило, мають менш довгостроковий характер, ніж концепція чи доктрина.

Отже, з огляду на зазначене під стратегічними актами слід розуміти сукупність письмових правових актів, виданих в порядку правотворчості компетентним органом державної влади, які містять норми, що визначають концептуальні ідеї, погляди, основи, конкретні заходи, засоби, напрями та механізми правового регулювання суспільних відносин у конкретній сфері.

Правова природа, юридична сила і ступінь обов'язковості стратегічних актів нормативно не визначені. Ці акти мають неоднозначну юридичну силу залежно від правотворчого суб'єкта, що затвердив той чи інший стратегічний акт. Беручи до уваги важливість цих актів у підвищенні ефективності правового регулювання суспільних відносин, а також наявність позитивного досвіду використання їх в загальносвітовій правовій практиці, вважаємо за необхідне провести систематизацію наукових поглядів і юридичної практики шляхом закріплення їх місця і правової природи в законодавстві України, а саме в спеціальному законі про нормативно-правові акти [12, с. 94].

Література

1. Харченко Н.П. Особливості стратегії як нормативно-правового акта України. *Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 24–25 січня 2020 р. Львів, 2020. С. 111–114.

2. Харченко Н.П. Стратегічні акти в законодавстві України. *Держава і право в Умовах глобалізації: реалії та перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 31 січня – 1 лютого 2020 р. Дніпро, 2020. С. 121–124.

3. Харченко Н.П. Стратегия как вид нормативно-правового акта. *Legae Se Viata*. 2019. № 11 (305). С. 125–128.

4. Берназюк И. Стратегічні акти Верховної Ради України: поняття, види та особливості. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 1. С. 153–158.

5. Маланыч И.Н. Понятие стратегического нормативного акта как результата эволюции системы законодательства России. *Юридические записки Воронежского государственного университета*. 2009. № 22. С. 117–130.

6. Ирошников Д.В., Нестеров С.В. Понятие и классификация концептуальных и доктринальных документов Российской Федерации. *Правовая инициатива*. 2013. № 7. С. 7–13.

7. Федорченко А.А. Концептуальное право: источник стратегического правового регулирования. *Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата*. 2016. № 3. С. 37–43.

8. Малько А.В., Гайворонская Я.В. Доктринальные акты как основной инструмент правовой политики. *Право. Журнал Высшей школы экономики*. 2018. № 1. С. 4–25.

9. Кирилловых А.А. Правовая доктрина и доктринальность в праве: к вопросу об источниках правового регулирования. *Законодательство и экономика*. 2015. № 8. С. 29–41.

10. Пляхимович И.И. Юридическая природа концепций совершенствования законодательства и иных политико-программных документов. *Вестник Конституційнага Суда Республіки Беларусь*. 2009. № 2. С. 71–81.

11. Мушинский М.А. Стратегии, концепции, доктрины в правовой системе Российской Федерации: проблемы статуса, юридической техники и соотношения друг с другом. *Юридическая техника*. 2015. № 9. С. 488–499.

12. Харченко Н.П. Стратегические акты Украины: понятие и особенности. *Legae Se Viata*. 2020. № 3 (339). С. 89–94.

Анотація

Харченко Н. П. Стратегічні правові акти України: плюралізм наукових підходів. – Стаття.

У статті здійснюється теоретико-правове розкриття юридичної природи, понять, змісту, особливостей стратегічних правових актів у законодавстві України шляхом аналізу різних наукових позицій. Констатується, що, оскільки й донині нормативно невизначеними є порядок ухвалення, юридична сила, співвідношення, а також відмінність одного стратегічного акта від іншого, часто-густо правові акти, які за змістом приписів є стратегіями, мають назву «програма», «концепція», «доктрина» чи «основи державної політики». Навпаки, правові акти, які містять норми нестратегічного характеру, названі стратегіями. Виокремлюється низка специфічних ознак (характеристик) стратегічних правових актів, що вирізняють їх від інших нормативно-правових актів. Зокрема, це такі ознаки: спеціальне найменування (доктрина, концепція, стратегія, програма, план, основи державної політики тощо); домінування у змісті норм-ідей, норм-цілей, норм-завдань, норм-принципів тощо, тобто декларативних, розпорядчих норм; наявність як правових норм, так і доктрин-

нальних, концептуальних положень, системи заходів і механізмів реалізації, а також критеріїв оцінки ефективності; спрямованість на впорядкування не конкретних галузей законодавства, а міжгалузевих правових інститутів; наявність комплексного об'єкта регулювання; їх реалізація неможлива без міжсистемних зв'язків правовідносин в різних сферах суспільного життя (навіть якщо ці акти не містять відповідних галузевих правових норм); вони є основою для ухвалення інших правових актів; їхня юридична сила є різноманітною, адже вони ухвалюються різними державними органами, тому можуть мати як законний, так і підзаконний характер; вони здебільшого ухвалюються на визначений строк. Аргументується доречність застосування категорії «стратегічні правові акти» як категорії, що охоплює всі нетипові правові акти стратегічного характеру, в яких містяться приписи, що визначають систему офіційних концептуальних ідей і поглядів, науково обґрунтованих принципів, єдиних організаційних вимог, а також напрямів, пріоритетів, способів, суб'єктів реалізації державної політики щодо впорядкування юридично однорідних суспільних відносин в різних сферах у чітко визначений проміжок часу.

Ключові слова: стратегічні акти, стратегія, доктрина, концепція, основи державної політики.

Summary

Kharchenko N. P. Strategic legal acts of Ukraine: pluralism of scientific approaches. – Article.

The article deals with the theoretical and legal disclosure of the legal nature, concept, content, features of strategic legal acts in the legislation of Ukraine by analyzing various scientific positions. It is stated that since to this day the procedure of adoption, legal force, correlation, as well as the difference between one strategic

act and another are often vaguely defined, often legal acts, which in terms of prescriptions are strategies, are called “program”, “concept”, “Doctrine” or “foundations of public policy”; and vice versa: legal acts that contain non-strategic rules are referred to as “strategies”. A number of specific features (characteristics) of strategic legal acts are distinguished, which distinguish them from other normative legal acts: special name (doctrine, concept, strategy, program, plan, foundations of state policy, etc.); dominance in the content of norms-ideas, norms-goals, norms-tasks, norms-principles, etc., ie declarative, regulatory norms; the availability of both legal and doctrinal conceptual provisions, a system of measures and a mechanism for implementation, as well as performance evaluation criteria; focus on regulating not specific branches of legislation but inter-sectoral legal institutions; presence of a complex object of regulation; their realization is impossible without interconnections of legal relations in different spheres of public life (even if these acts do not contain relevant sectoral legal norms); is the basis for the adoption of other legal acts; the legal force is diverse, since it is adopted by different state bodies and can therefore have both legal and by-law character; for the most part, they are approved for a fixed period. The expediency of applying the category “strategic legal acts” as a category, encompassing all atypical legal acts of a strategic nature, which contain prescriptions defining a system of official conceptual ideas and views, scientifically substantiated principles, common organizational requirements, as well as directions, priorities, ways, the subjects of the implementation of state policy on the ordering of legally homogeneous social relations in different spheres in a clearly defined period of time.

Key words: strategic acts, strategy, doctrine, concept, foundations of states policy.

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).394](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).394)*Л. П. Амелічева**orcid.org/0000-0003-0526-5393**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри цивільного права і процесу**Донецького національного університету імені Василя Стуса***ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ПРАЦІВНИКА
НА ДІЛОВУ РЕПУТАЦІЮ В УМОВАХ КРИЗИ ГІДНОЇ ПРАЦІ**

Однією з умов забезпечення сталого розвитку світової спільноти є впровадження в життя концепції гідної праці, ініційованої відомою правозахисною організацією – Міжнародною організацією праці. Зазначена концепція базується на основоположних цінностях людського розвитку і людської гідності, виходячи з антропоцентристського підходу її формування. У країнах світу з перехідною економікою, в тому числі в Україні, де вже декілька десятиліть запроваджуються Міжнародною організацією праці програми гідної праці, останнім часом відчувається гальмування процесу втілення в життя ідеї гідної праці, що зумовлено появою в цих країнах в умовах неолібералізму феномену поглиблення кризи цінностей трудового життя. Така тенденція підсилюється ще й недостатнім рівнем ефективності законодавства про працю.

Так, в Україні недостатня розвинутість сучасного трудового законодавства, а саме незакінченість його реформування, генерує процеси нехтування ним з боку роботодавців, збільшення масштабів прекарізації зайнятості, маргіналізації праці. Все це призводить до неповаги й недостатнього забезпечення реалізації трудових прав, у тому числі особистих немайнових трудових прав. У теорії трудового права вже є усталеним, що особисті немайнові трудові права забезпечують індивідуалізацію особистості, її моральну цінність (захист честі, гідності, ділової репутації, право на професійне навчання та підвищення кваліфікації, на просування по службі) [1, с. 19]. Особливе місце серед указаних моральних цінностей займає ділова репутація працівника, адже працівник хоче завжди мати можливість трудового самовираження й набуття немайнового блага – ділової репутації. Ділова репутація допомагає працівнику ефективно конкурувати на ринку праці з відповідними фахівцями і мати справедливу, на гідному рівні оплату праці. Загальновідомо, що

ділова репутація працівника, особливо працівника керівного складу – це частка капіталу роботодавця. Вже давно зазначена послідовність у практичній діяльності: якщо керувати підприємством приходять фахівці-менеджер високого рівня, то відразу зростає й попит на акції цього підприємства. Отже, дослідження проблемних питань забезпечення реалізації особистих немайнових трудових прав, зокрема права на ділову репутацію в умовах кризи гідної праці, є натеper актуальним і затребуваним.

Окремі аспекти забезпечення права працівника на ділову репутацію як одного з особистих немайнових трудових прав працівника висвітлювалися в наукових доробках таких сучасних учених трудового права: А.Б. Жерукової [2], С.В. Вишновецької [3], І.В. Лагутіної [4], М.В. Лушнікової [5], О.О. Осадька [6; 7] та ін. Не применшуючи цінність наукових праць указаних вчених, слід зауважити, що проблематика забезпечення реалізації права на ділову репутацію в сучасних умовах кризи гідної праці в науці трудового права комплексно ще не досліджувалася.

Метою цього дослідження є уточнення змісту понять ділової репутації, права працівника на ділову репутацію у світлі концепції гідної праці, виявлення деяких проблем забезпечення реалізації зазначеного права в умовах кризи цінностей трудового життя та реформування законодавства про працю та пошук шляхів їх вирішення.

Отже, на початку дослідження необхідно з'ясувати зміст і сутність поняття ділової репутації, розглянути його у значенні суб'єктивного права на ділову репутацію працівника.

У спеціальній юридичній літературі ділова репутація (франц. *reputation* – відомість, добре ім'я, від лат. *reputatio* – міркування, роздум) виражається в загальному визнанні здобутків фізичної особи, підприємства, організації чи установи, їхнього авторитету в тому, що від них чекають

надалі, який обсяг відповідальності на них покладається і як оцінюються їхні вчинки оточенням і у суспільстві в цілому. Ділова репутація формується у взаємовідносинах, пов'язаних з реалізацією фізичною або юридичною особою своїх ділових якостей [8, с. 211]. Зазначене визначення, на наш погляд, є широким за змістом, адже може стосуватися будь-якої юридичної чи фізичної особи й не може конкретизувати істотних змістовних ознак ділової репутації саме працівника.

Необхідно зауважити запропоновану вчепним-правознавцем О.В. Синегубовим дефініцію ділової репутації фізичної особи. Він під діловою репутацією фізичної особи розуміє усталену оцінку фізичної особи, що ґрунтується на наявній інформації про її позитивні та негативні суспільно значимі професійні діяння (поведінку), що відомі оточуючим і в силу цього відображені в суспільній свідомості як думка про працівника з точки зору моралі даного суспільства чи соціальної групи [9, с. 11]. Хоча в даному визначенні ділова репутація фізичної особи характеризується ширше, ніж ділова репутація працівника, проте воно є змістовним і може бути підґрунтям для розроблення дефініції ділової репутації працівника як трудо-правового поняття.

Далі слід зауважити, як у спеціальній літературі характеризується ділова репутація фізичної особи – працівника. Так, М.В. Лушникова, характеризуючи професійну (ділову репутацію) працівника, зауважує, що у своїй основі вона має принцип індивідуалізації [5, с. 35], з чим цілком погоджується і автор дослідження.

На думку О.О. Осадька, під діловою репутацією працівника як об'єкта його особистого немайнового трудового права слід розуміти суспільну оцінку професійно-ділових якостей, морального обличчя, законслухняності працівника, набуту ним за належного виконання трудових обов'язків, обумовлених трудовим договором. Зазначений вчений зауважує, що до системи понять у сфері ділової репутації працівника належать: професійно-ділові якості, його моральне обличчя, законслухняність, професійна компетентність, професійна етика. За своїм змістом кожне із цих понять характеризує ділову репутацію працюючого і співвідноситься з останньою як частина до цілого [7, с. 9]. Не можна не відмітити, що О.О. Осадько не включив у систему понять у сфері ділової репутації працівника такий важливий елемент, як оцінка професійно-ділових якостей працівника, яка здійснюється ним самим, роботодавцем, трудовим колективом і суспільством.

Я.С. Протопопова ділову репутацію в трудовому праві розглядає як уявлення роботодавця, працівника, інших пов'язаних із ними осіб про професійно важливі та особистісні якості працівника, що з'явилося та (або) сформувалося на попе-

редньому місці роботи, або навчання в результаті оцінки цих якостей, заснованої на нормативно закріплених і науково обґрунтованих методиках [10, с. 6]. На наш погляд, розкриття ділової репутації через психічний процес уявлення не є досить вдалим, адже цей процес продукує утворення образу предмету або явища, які в даний момент не сприймаються, але були сприйняті раніш, тобто не передбачають чіткої часової локалізації в минулому, а стосуються предмета або явища як такого [11, с. 145]. Для ділової ж репутації важливою є чітка часова локалізація, пов'язана з усім періодом трудової діяльності, професійного розвитку в конкретного роботодавця. Також указаною вченою не визначені категорії осіб, пов'язані з працівником і роботодавцем, які створюють своє уявлення про його ділову репутацію.

Слід зауважити, що в спеціальній літературі нерідко пропонується визначення репутації працівника в окремій галузі економіки (на державній службі, в банківській сфері тощо). Так, репутація державного службовця – це суспільна оцінка його професійних та службових якостей за результатами виконання ним своїх службових обов'язків. Репутація державного службовця безпосередньо залежить як від нього самого, так і зумовлена умовами, в яких працює державний службовець (імідж та репутація державного органу та державної служби) [12, с. 182]. У банківській сфері ділова репутація працівника розкривається через об'єктивну й суб'єктивну оцінку професійних якостей працівника. До об'єктивної оцінки відноситься: наявність професійних нагород, заохочень; участь у профспілках, союзах; досвід успішної діяльності (у тому числі наявність інтелектуальної власності, яка у свою чергу бере участь у діяльності компанії) та ін. Суб'єктивна ж оцінка висвітлюється як думка колишнього роботодавця, трудового колективу, партнерів, клієнтів, конкурентів про особисті якості претендента, працівника (що може мати вираз у вигляді рекомендацій, відгуків), про його ініціативність, лідерство у колективі, здібності організатора, порядність, чесність [13].

У світлі концепції гідної праці, на думку Т.О. Зикіної, ділова репутація працівника, набута під час трудової діяльності в конкретного роботодавця, є критерієм для визначення гідності цього працівника. Однак, як зауважує вчена, покладатися лише на неї не можна, адже оцінка ділової репутації як самим працівником, так і роботодавцем має суб'єктивний характер [14, с. 23].

Варто зазначити, що на сучасному ринку праці оцінка ділової репутації працівника з боку роботодавця пов'язана з дотриманням працівником на рівні підприємства, установи чи організації стандартів комплаєнс-контролю у сфері трудових правовідносин. Вказані стандарти, як правило, передбачаються в окремому положенні

або кодексі корпоративної поведінки співробітників роботодавця, які мають, з точки зору трудового права, моральну силу. Сам термін «комплаєнс» (compliance) походить від англійського «to comply» (виконувати, відповідати певним вимогам, стандартам й ін.) [15]. У діловій сфері чи на ринку праці під цим терміном розуміється комплекс заходів з формування відповідальної поведінки фірми та її співробітників. За стандартами комплаєнс-контролю у сфері трудових правовідносин працівник повинен: 1) обов'язково дотримуватися чинного законодавства, а також внутрішніх нормативних і розпорядчих документів; 2) протидіяти корупції, відмиванню доходів, отриманих у результаті шахрайських дій; 3) виявляти і врегульовувати конфлікти між працівниками і роботодавцем; 4) не розголошувати конфіденційної інформації, організувати збереження та дотримання відповідних регламентів під час опрацювання персональних даних; 5) конфіденційно повідомляти роботодавця про можливі порушення стандартів комплаєнса [16, с. 665].

Таким чином, виходячи з вищезазначеного, слід запропонувати таке визначення ділової репутації працівника: це особистісна моральна цінність трудового життя працівника, яка включає в себе такі складники: 1) його професійно-ділові якості, професійну майстерність та активність; 2) естетичні та гуманістичні якості (порядність, чесність, відповідальність, законслухняність) та 3) усвідомлену оцінку про зазначену власну цінність. Ділова репутація працівника формується у безпосередньо трудових відносинах із роботодавцем, а також у відносинах, тісно з ними пов'язаними (де суб'єктом можуть виступати ще й трудовий колектив, професійна громадська організація тощо). До того ж ділова репутація працівника піддається оцінці не тільки самим працівником, але й роботодавцем, який ураховує розроблені ним стандарти комплаєнс-контролю у сфері трудових правовідносин під час цієї процедури, трудовим колективом та суспільством.

Далі необхідно дослідити закріплення законодавцем терміна «ділова репутація працівника» та його дефініції на законодавчому рівні.

Так, у ст. 34 Конституції України законодавець вживає загальний термін «репутація людини», який, безумовно, включає й репутацію працюючої людини на умовах трудового договору. Поняття «репутація людини» використовується в законодавчій техніці міжнародних і регіональних стандартів з прав людини, які є частиною національного законодавства України. Зокрема, це поняття вживається у положеннях ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права (1966 р.), ст. 10 Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.). Поняття ділової репутації фізичної особи, у тому

числі тієї, що працює на умовах трудового договору, застосовується законодавцем і у ст. 299 Цивільного кодексу України. Однак визначення цього поняття, на жаль, у цих документах не передбачається. Варто вказати, що й і в Кодексі законів про працю України законодавець не вживає термін «ділова репутація працівника». Проте зміст цього поняття впливає зі ст. 21 КЗпП України, в якій закріплено право працівників реалізувати свої здібності до продуктивної і творчої праці шляхом укладення трудового договору, та зі ст. 139 КЗпП України, за якою працівники зобов'язані працювати чесно і сумлінно, своєчасно і точно виконувати розпорядження власника або уповноваженого ним органу, додержуватися трудової і технологічної дисципліни, вимог нормативних актів про охорону праці, дбайливо ставитися до майна власника, з яким укладено трудовий договір.

Легітимна дефініція ділової репутації передбачена у ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р. № 2121-III. Під діловою репутацією розуміються відомості, зібрані Національним банком України, про відповідність діяльності юридичної або фізичної особи, в тому числі керівників юридичної особи та власників істотної участі в такій юридичній особі, вимогам закону, діловій практиці та професійній етиці, а також відомості про порядність, професійні та управлінські здібності фізичної особи. Як вбачається, ця дефініція є лапідарною, не дозволяє більш чітко визначити ознаки ділової репутації працівника як особи, що працює на умовах трудового договору й безпосередньо підпорядковується роботодавцю.

У контексті цього дослідження також необхідно з'ясувати значення поняття ділової репутації в аспекті суб'єктивного права працівника на ділову репутацію й визначити, якими ж правомочностями наповнений його зміст.

На думку О.О. Осадька, право працівника на ділову репутацію становить можливість здійснювати ним моральну оцінку своєї трудової діяльності, усвідомлювати всю її цінність, вимагати від колег і оточуючих не принижувати його ділову репутацію, а також захищати її у разі приниження всіма законними способами й засобами [7, с. 9].

На наш погляд, характеризуючи суб'єктивне право працівника на ділову репутацію, слід зауважити насамперед правомочність працівника чинити активні дії, що впливає зі ст. ст. 21, 139 КЗпП України. Зазначена правомочність розкривається через різні можливості володіння, формування та користування таким особистим немайновим благом, як ділова репутація, з метою задоволення своїх потреб. А саме: 1) ураховуючи сформовану позитивну ділову репутацію, працівник під час працевлаштування може претендувати

на зайняття гідної відповідної посади; 2) перебуваючи у трудових відносинах і поступово формуючи таку репутацію, може просуватися по роботі; 3) у разі скорочення штату може відносити себе до працівників, які мають переваги в залишенні на роботі у порівнянні з працівниками, що неналежним чином виконують свої обов'язки, порушують режим праці тощо. Розкриваючи сутність першої правомочності права на ділову репутацію, слід зауважити думку О.В. Синегубова, з якою цілком погоджується автор, що закріплена законодавцем юридична можливість мати таке особисте немайнове благо, як ділова репутація, у часі не збігається з фактичною можливістю [9, с. 11]. Насамперед виникненню фактичної ділової репутації повинна передувати яка-небудь трудова (професійна) діяльність. А трудова (професійна) діяльність за загальним правилом можлива з досягненням особою шістнадцяти років, в окремих випадках, установлених законодавством із досягнення особою повноліття.

Другою є можливість вимагати певної поведінки, дії зобов'язаної особи (передусім роботодавця). Зміст цієї правомочності, за своєю сутністю, розкривається через можливість жадати від роботодавця утримання від порушення права працівника на ділову репутацію (інакше кажучи, жадати його недоторканності), створення сприятливих умов щодо більш ефективного забезпечення його реалізації працівниками відповідно до ст. ст. 141, ст. 143 та ін. КЗпП України.

Третя правомочність цього права – можливість захисту працівником свого порушеного права на ділову репутацію в судовому порядку відповідно до чинного законодавства України та відшкодування моральної шкоди за приниження ділової репутації згідно зі ст. ст. 232, 237-1 КЗпП України. Таким чином, лише в єдності всі вказані правомочності складають зміст суб'єктивного права працівника на ділову репутацію.

Отже, забезпечення реалізації права працівників на ділову репутацію здійснюється завдяки нормам ст. ст. 3, 34 Конституції України, ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), ст. 10 Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), ст. ст. 21, 139, 237-1 й ін. Кодексу законів про працю України, ст. 299 Цивільного кодексу України, про що вже вище зауважувалося. Проте варто вказати, що зазначені положення в цих документах у своїй більшості носять суто декларативний характер, вони не передбачають чіткий правовий механізм забезпечення реалізації права на ділову репутацію працівника на локальному рівні (на рівні підприємства, установи чи організації), який би базувався на сучасних стандартах комплаєнс-контролю у сфері трудових правовідносин.

В умовах реформування законодавства про працю в основному законодавчому акті про працю – КЗпП України – й досі не внесені зміни та доповнення з метою підвищення рівня забезпечення реалізації права працівника на ділову репутацію. Так, законодавець не доповнив цей документ нормою-визначенням «ділова репутація працівника», нормами-критеріями її оцінки, які б допомагали додатково стимулювати працівника під час виконання ним своїх трудових обов'язків. Немає зазначених норм у зареєстрованих у Верховній Раді України проектах Трудового кодексу України № реєстр. 1658 від 27.12.2014 р. (ініц. М.М. Папієв), № реєстр. 2410 від 08.11.2019 р. (ініц. Н.Ю. Королевська та ін.), № реєстр. 2410-1 від 08.11.2019 р. (ініц. Ю.В. Тимошенко та ін.), проекті Закону України «Про працю» № реєстр. 2708 від 28.12.2019 р. (ініц. О.В. Гончарук та ін.). Таким чином, перспектива вирішення проблем правового забезпечення ділової репутації працівника є вкрай невтішною.

Враховуючи активне впровадження в Україні концепції гідної праці, слід проаналізувати в контексті сприяння утвердженню моральних цінностей трудового життя українців пріоритети Програми гідної праці МОП для України на 2016–2019 роки, строк якої вже добіг кінця. У положеннях цієї Програми більше приділялася увага забороні дискримінації за «захищеними» ознаками, забезпеченню права на професійне навчання та підвищення кваліфікації. На жаль, у цій Програмі не проголошувалося пріоритетом для національної політики та правовим показником для реформування вітчизняного законодавства про працю підвищення престижності особистості працівника, його трудової честі, гідності та ділової репутації. Варто вказати, що за чинною методикою МОП щодо вимірювання гідної праці як в Україні [17], так і у світі [18] також не встановлений такий правовий показник. Все це досить суттєво впливає на розвиток кризи гідної праці як у світі, так і в Україні в умовах неолібералізму та глобалізації економіки.

Викладене дозволяє зробити такі висновки. 1. Право на ділову репутацію працівника є його особистим немайновим трудовим правом, яке як складова частина гідної праці потребує сьогодні більшої поваги насамперед від роботодавця, а також самого працівника, трудового колективу, професійних громадських організацій та суспільства. Визначаючи пріоритети Програми гідної праці МОП для України на 2020–2024 роки, бажано було би звернути увагу на підсилення вказаного компоненту гідної праці з боку як державних органів влади, так і учасників соціального діалогу, враховуючи нові виклики трудовим відносинам, пов'язані з кризою моральних цінностей трудового життя.

2. Запропонована уточнена дефініція ділової репутації як особистісної моральної цінності трудового життя працівника, що включає в себе такі складники: 1) професійно-ділові якості, професійну майстерність та активність працівника; 2) його естетичні та гуманістичні якості (порядність, чесність, відповідальність, законослухняність) та 3) усвідомлену оцінку про зазначену власну цінність, дозволяє комплексно з'ясувати змістовне наповнення цього поняття.

3. Виявлені деякі проблеми забезпечення реалізації права працівника на ділову репутацію (так, у чинному КЗпП України законодавцем не вживається термін «ділова репутація працівника», відсутні його визначення й критерії оцінки; в Програмі гідної праці МОП для України на 2016–2019 роки не встановлювався пріоритет для національної політики в підвищенні престижності особистості працівника, поваги до його ділової репутації тощо).

4. Проведена автором характеристика трьох правомочностей суб'єктивного права на ділову репутацію працівника сприяє розумінню сутності цього права.

5. З метою підвищення рівня забезпечення реалізації права працівника на ділову репутацію на тепер необхідно розробити проєкт наказу Міністерства соціальної політики України про затвердження Методичних рекомендацій щодо включення до колективних договорів та угод положень, що забезпечують право на честь, гідність і ділову репутацію працівника. Такі Методичні рекомендації повинні базуватися на сучасних стандартах комплаєнс-контролю у сфері трудових правовідносин. Їх необхідно опублікувати на офіційному сайті зазначеного Міністерства для громадського обговорення.

Подальші дослідження в науці трудового права доцільно присвятити конкретизації механізму забезпечення реалізації права працівника на ділову репутацію.

Література

1. Дивеева Н.И. Теоретические проблемы индивидуального правового регулирования трудовых отношений : автореф. дис. ... докт. юр. наук : 12.00.05. Москва, 2009. 45 с.
2. Жерукова А.Б. Обеспечение права работников на защиту своего достоинства в период трудовой деятельности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Москва, 2011. 22 с.
3. Особисті немайнові трудові права працівників: поняття та види / С.В. Вишневецька та ін. *Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. Т. 4. № 37. С. 88–93.
4. Лагутіна І.В. Юридичний механізм забезпечення особистих немайнових трудових прав : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Одеса, 2015. 39 с.
5. Лушнікова М.В. Сущность и природа прав работника на защиту достоинства, трудовой чести и деловой репутации. *Вестник Пермского университета*. 2010. Выпуск 1 (7). С. 32–38.

6. Дотримання ділової репутації, честі та гідності працівника як запорука розвитку інноваційної особистості. Концептуальні засади становлення інноваційного суспільства в Україні : монографія / О.О. Осадько та ін. Харків, 2015. С. 283–302.

7. Осадько О.О. Ділова репутація, честь та гідність працівника як об'єкти захисту в трудовому праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2017. 19 с.

8. Юридична енциклопедія / під ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія», 1999. Т. 2. 744 с.

9. Синегубов О.В. Особливості цивільно-правового захисту прав на гідність, честь та ділову репутацію працівників міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2008. 20 с.

10. Протопопова Я.С. Правове регулювання відповідальності власника або уповноваженого ним органу за нанесення моральної шкоди : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2011. 20 с.

11. О.В. Винославська та ін. Психологія : навчальний посібник / О.В. Винославська та ін. Київ : Фірма «ІНКОС», 2005. 351 с. URL: <https://goo-gl.su/dAmN>

12. Яцуба Л.О. Репутація державного службовця як складова іміджу державної служби. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2012. № 3. С. 178–183.

13. Булах Е.И. Оценка деловой репутации работников банковской сферы. URL: <https://goo-gl.su/xTzY39Y>

14. Зыкина Т.А. Обеспечение права работника на достойный труд: современные проблемы : монография ; Сев. (Арктич.) федер. ун-т им. М.В. Ломоносова. Архангельск : ИД САФУ, 2014. 108 с.

15. Каракашян Г. Комплаєнс та репутація: 17 каверзних запитань і відповідей на них. URL: <https://goo-gl.su/uoXI8bWr>

16. Овсяк Н.В. Комплаєнс-контроль у сфері трудових правовідносин. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. № 23. С. 662–667.

17. Decent work country profile: Ukraine. International Labour Office, ILO/EC Project «Monitoring and Assessing Progress on Decent Work» (MAP). Geneva : ILO, 2013. URL: <https://goo-gl.su/HFiyuCKb>

18. Dharam Ghai. Decent work: Concept and indicators. *International Labour Review*. 2003. Volume 142. № 2. P. 113–145.

Анотація

Амелічева Л. П. Деякі проблеми забезпечення реалізації права працівника на ділову репутацію в умовах кризи гідної праці. – Стаття.

У статті уточнено зміст понять «ділова репутація», «право працівника на ділову репутацію» в умовах кризи гідної праці, виявлено деякі проблеми забезпечення реалізації зазначеного права за чинним законодавством про працю, розроблені пропозиції щодо його вдосконалення.

Автором обґрунтовано, що право на ділову репутацію працівника є його особистим немайновим трудовим правом, яке як складова гідної праці потребує сьогодні більшої поваги насамперед від роботодавця, а також самого працівника, трудового колективу та суспільства. Визначаючи пріоритети Програми гідної праці МОП для України на 2020–2024 роки, запропоновано звернути увагу на підсилення вказаного компонента гідної праці з боку як державних органів влади, так і учасників соціального діалогу. У статті уточнено визначення ділової репутації як особистісної моральної цінності

трудового життя працівника, що включає в себе такі складники: 1) професійно-ділові якості, професійну майстерність та активність працівника; 2) його естетичні й гуманістичні якості (порядність, чесність, відповідальність, законослухняність) та 3) усвідомлену оцінку про зазначену власну цінність. Виявлено деякі проблеми забезпечення реалізації права працівника на ділову репутацію: (1) в чинному КЗпП України законодавцем не вживається поняття «ділова репутація працівника», відсутні його визначення й критерії оцінки; 2) у Програмі гідної праці МОП для України на 2016–2019 роки не встановлювався пріоритет для національної політики – підвищення престижності особистості працівника, поваги до його ділової репутації тощо).

Проведена автором характеристика трьох правомочностей суб'єктивного права на ділову репутацію працівника дозволяє більш чітко сприяти розумінню сутності цього права. З метою підвищення рівня забезпечення реалізації права працівника на ділову репутацію натеper необхідно розробити проєкт наказу Міністерства соціальної політики України про затвердження Методичних рекомендацій щодо включення до колективних договорів та угод положень, що забезпечують право на честь, гідність і ділову репутацію працівника.

Ключові слова: ділова репутація працівника, концепція гідної праці, моральна цінність трудового життя, особисті немайнові трудові права, комплаєнс.

Summary

Amelicheva L. P. Some problems of ensuring the implementation of the employee's right to a business reputation in a crisis of decent work. – Article.

The article clarifies the content of the concepts "business reputation", "employee's right to business reputation" in the context of the crisis of decent work, identifies some problems of ensuring the implementation of this right under the current labor legislation, and develops proposals for its improvement.

The author proves that the right to a business reputation of an employee is his personal non-property labor right, which as a component of decent work today requires more respect, first of all, from the employer, as well as the employee, the labor collective and society. When determining the priorities of the ILO decent work Program for Ukraine for 2020-2024, it is proposed to pay attention to the strengthening of this component of decent work on the part of both state authorities and participants in the social dialogue. The article clarifies definition of business reputation as a personal moral value of the employee's working life, which includes the following components: 1) professional and business qualities, professional skill and activity of the employee; 2) his aesthetic and humanistic qualities (decency, honesty, responsibility, law-abiding) and 3) a conscious assessment of the specified self-value. Some problems of ensuring the implementation of the employee's right to business reputation are identified (in the current labor Code of Ukraine, the legislator does not use the term "employee's business reputation", there is no definition and evaluation criteria for it, the ILO decent work Program for Ukraine for 2016-2019 did not set a priority of national policy – increasing the prestige of the employee's personality, respect for his business reputation.).

The author's description of the three powers of the employee's subjective right to business reputation allows us to more clearly contribute to understanding the essence of this right. With the aim of increasing the level of implementation of employee's right to reputation we need to develop a draft order of the Ministry of social policy of Ukraine on approval of Methodical recommendations for inclusion in collective contracts and agreements provisions establishing the right to honor, dignity and business reputation of the employee.

Key words: employee's business reputation, concept of decent work, moral value of working life, personal non-property labor rights, compliance.

УДК 349.3
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).395](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).395)

О. В. Віжунів

orcid.org/0000-0003-1817-8635

здобувач кафедри правознавства

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ОСОБА З ІНВАЛІДНІСТЮ»

Актуальність теми. У ст. 2 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 12 березня 1991 р. № 875-ХІІ визначається поняття особи з інвалідністю як особи зі стійким розладом функцій організму, що у разі взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист [1].

У статті 2 Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» від 6 жовтня 2005 року № 2961-IV інвалідність визначається мірою втрати здоров'я та обмеження життєдіяльності, що перешкоджає або позбавляє конкретну особу здатності чи можливості здійснювати діяльність у спосіб та в межах, що вважаються для особи нормальними залежно від вікових, статевих, соціальних і культурних факторів. У свою чергу особа з інвалідністю – особа зі стійким розладом функцій організму, що в разі взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист [2].

Тобто сліпі, глухі, німі, особи з порушеннями координації рухів, повністю або частково паралізовані, належать до категорії людей з обмеженими можливостями, які відрізняються від здорових людей. До них також відносять осіб, які не відрізняються зовнішньо від звичайних людей, але страждають захворюваннями, що не дають їм змоги брати участь у різних сферах життєдіяльності суспільства нарівні з іншими людьми [3, с. 274].

Виклад основного матеріалу. У законодавстві України вживалися й суміжні за значенням терміни. Так, наприклад, категорія «особа з обмеженими фізичними можливостями» для позначення осіб зі зниженою працездатністю використовується в Генеральній угоді між Кабінетом Міністрів України, всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців і підприємців та всеукраїнськими профспівками і профоб'єднаннями на 2008–2009 рр. [4].

Аналогічний термін можна зустріти в Указі Президента України «Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту інвалідів та про-

ведення в Україні у 2003 році року людей з інвалідністю», де поруч із терміном «інвалід» застосовуються також визначення «особи з обмеженими фізичними можливостями» та «люди з інвалідністю» [5].

Інвалідність – проблема багатогранна, безпосередньо пов'язана з рівнем економічного, політичного, соціального та культурного розвитку держави. Вона знаходиться в тісному зв'язку з мораллю, релігією, етикою суспільства, має давні історичні коріння та сягає найбільш ранніх етапів розвитку людства.

Заслугове на увагу той факт, що ставлення до людей з інвалідністю протягом історичного розвитку полярно змінювалось, від цього напряму залежало і їх забезпечення та захист із боку держави і суспільства.

Наприклад, у період античності до таких людей ставились упереджено, з містичним побоюванням, адже вважалося, що вади були надані їм як покарання, тобто інвалідність людині «надавалась» від бога за її провини чи провини її батьків. Більше того, такі люди елементарно були позбавлені можливості повноцінно реалізувати себе як громадяни. Проте були й такі, які вважали інвалідність подарунком бога, вірячи, що такі люди несуть більш значущу мету за життя. Про людей, з якими траплялися напади та судоми, говорили, що «до них торкнувся палець Бог», вважали їх святими. Із розвитком медицини це твердження було розвіяно [6, с. 6].

Докази негативного та прискіпливого ставлення до людей із вадами здоров'я в стародавні часи зустрічалися у багатьох творах літератури [6, с. 7].

У часи Середньовіччя на утримання зі сторони держави могли претендувати лише воїни, які зазнали каліцтва унаслідок воєнних дій, дітей з інвалідністю частіше за все позбавлялися взагалі.

Із зародженням християнства, для якого серед основних ідей були любов до ближнього, підтримка нужденних, хворих, ставлення до людей з інвалідністю стало більш гуманним. Цікавим є те, що все рівно умови для життя таких людей були досить жорстокими. Так, панували різні забобони, релігійні упередження, наприклад, у періоди стихійних лих, епідемій, війн такі люди вважались грішниками, причиною всіх бід. Інвалідність отожднювалась із чимось надприродним, такі люди переслідувались.

Але все ж із того часу поступово починає створюватись та розширюватись мережа прототипів закладів соціального захисту для людей з особливими потребами, засновуються притулки, шпитали, богадільні, монастирі тощо. Наприклад, у своєму Статуті князь Володимир зобов'язав церкви опікуватись нужденними, розпочавши із заснування Десятинної церкви, продовжила активну благодійницьку діяльність лікарня при монастирі Києво-Печерської лаври, де дозволялось перебувати «жебракам і сліпим, і кульгавим, і хворим» [6, с. 8].

Незважаючи на зародження основ соціального захисту і здійснення перших спроб державної підтримки осіб з інвалідністю, більшість із таких людей могли виживати лише завдяки допомозі родичів чи милостині зі сторони незнайомих. Масовою та систематичною такою підтримку вважати ще було зарано.

У XVI – XVII ст. широкої підтримки здобувають ідеї про те, що діти, які мають розумові вади, не чують, не бачать, передусім потребують лікування, а вже потім таких дітей можна навчати. Отже, так закладається фундамент для так званої «медичної моделі інвалідності», яка у низці країн є панівною і сьогодні [6, с. 10].

Таким чином, до цього моменту соціальний захист людей з інвалідністю є досить неоднозначним: двояким було ставлення до людей з такими проблемами – від упередженого до першого розуміння того, що вони потребують підтримки та можуть бути повноцінно соціалізованими у суспільство. Можна сказати, що забезпечення таких осіб було поодиноким, і лише закладались його підвалини.

У XIX ст. проблема інвалідності здобуває інтерес у науковців, на основі чого виділяються різноманітні підходи до її змісту. Вирізняються такі: моральний, з точки зору якого інвалідність розцінюється як покарання за якісь проступки та гріхи, а такі люди, на переконання його прихильників, заслуговують лише на ізоляцію від суспільства; медико-педагогічний, що означає визнання потреби таких людей у лікуванні та навчанні, що знаходить вираження у створенні спеціальної інфраструктури для осіб з інвалідністю (відділень у лікарнях, адаптованих до їхніх потреб навчальних закладів тощо); філантропічний, за якого люди з фізичними та розумовими вадами передусім потребують підтримки ззовні, піклування, допомоги та створення особливих умов для життєдіяльності. Очевидно, що саме два останніх підходи до розуміння досліджуваної проблеми були покладені в систему соціального захисту осіб з інвалідністю та залишаються актуальними в умовах сьогодення.

У цей період, крім того, звертається неабияка увага лікарів, громадських діячів, політиків на

необхідність зміни умов лікарень, в яких перебувають особи з інвалідністю, передусім – з розумовими вадами: із закладів тюремного типу вони поступово перетворюються на заклади соціального захисту з більш-менш сприятливими умовами проживання, де про таких людей піклувались та надавали їм кращі послуги. Соціальна політика багатьох держав спрямовується також на організацію навчальних закладів, лікарень, притулків для дітей з інвалідністю. Запроваджується в багатьох країнах так звана «спеціальна» освіта.

Не можна не згадати про поширену у фашистській Німеччині практику «євгенічних законів», направлених на очищення нації від розумово відсталих, дітей із вадами здоров'я, осіб зі спадковими захворюваннями, невиліковно хворих. За протоколами Нюрнберзького процесу, знищеними було 11 мільйонів людей [6, с. 15].

На початку XX ст. розповсюдженим було поширення неправдивої інформації про людей з інвалідністю, про шкоду їхньої поведінки, аморальність та небезпечність для суспільства. Люди, які «носили ярлики», знову почали зазнавати упередженого ставлення та вважатися причинами лих і негараздів у суспільстві. Так, наприклад, фото злочинців, які вчиняли підпал, вбивства тощо, у США нерідко розміщали в газетах, висвітлювали в інших засобах масової інформації, натякаючи на наявні у них розумові відхилення як причини такої девіантної поведінки [6].

У післявоєнний період другої половини XX ст. домінуючою стає ідея можливої інтеграції людей з інвалідністю в суспільство. Так, еволюція ставлення до людей з особливими потребами здобуває якісних змін, у минуле відходять глузування, ізоляція їх від суспільства та утримання в лікувальних закладах, насильницька стерилізація, знищення. Тривалий час, як зазначає Р.В. Панасюк, слово «інвалід» вживалося разом із такими поняттями, як «маргінал», «соціальний аутсайдер», «неповноцінна людина», «дефектна людина». Це свідчило про низький соціальний статус інвалідів, відображало негативне ставлення в суспільстві до цієї категорії осіб і формувало внутрішню та зовнішню картину світу людей з даним статусом [7, с. 241].

Вивчення історії розвитку і розв'язання проблем інвалідності показує, що вони пройшли складний шлях – від прямої відмови ними займатися, від фізичного знищення, ізоляції «неповноцінних членів» суспільства до усвідомлення необхідності інтеграції осіб з різними фізичними дефектами, патофізіологічними синдромами, психосоціальними порушеннями в суспільство, створення для них безбар'єрного середовища [8, с. 256].

Отже, згодом, із «непомітних» для держави [9] особи з інвалідністю починають здобувати ста-

тус категорії населення, на яку направляється соціальний захист з її боку.

Визначення категорії «інвалідність», «людина з інвалідністю», як зазначалося, надається в законодавчих актах, крім цього, знаходить висвітлення у спеціальній літературі.

Інвалідність – це соціальне явище, а не захворювання чи вирок. Особи з інвалідністю не вимагають чогось специфічного, лише елементарне – потребують бути забезпеченими можливістю жити серед людей, бути в суспільстві і відчувати себе людьми. Як доводить практика, люди з особливими потребами можуть бути і стають повноцінними членами суспільства, які надихають своїм прикладом багатьох, зокрема й абсолютно здорових людей [10].

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що протягом останніх десятиліть у визначення поняття «інвалідність» вкладався різний зміст. На початку воно означало функціональне порушення органів чуття або фізичні недоліки, згодом трансформувались у несприятливе становище, опинившись в якому, людина з інвалідністю потребує підтримки. Так, інвалідність є соціальним ризиком, що в контексті права соціального забезпечення означає становище людини, на подолання або зниження негативного впливу якого направлений соціальний захист.

Література

1. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 р. № 875-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 21. Ст. 252.
2. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 6.10.2005 р. № 2961-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>
3. Корнієнко С. Теоретичний аналіз спеціального понятійного апарату на відповідність завдання забезпечення прав дітей-інвалідів в Україні. *Вісник Національної академії державного управління. Серія «Соціальна і гуманітарна політика»*. 2011. № 3. С. 271–277.
4. Генеральна угода між Кабінетом Міністрів України, всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців і підприємців та всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями на 2008 – 2009 рр. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002120-08>
5. Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту інвалідів та проведення в Україні у 2003 році року людей з інвалідністю: Указ Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1112/2002>
6. Інвалідність та суспільство: навч. посіб. українсько-канадського проекту «Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в Україні» / за заг. ред. Л. Байда, О. Красюкова. Київ, 2011. 187 с.
7. Панасюк Р.В. Еволюційний погляд на дефініцію «інвалідність». *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. 2018. Вип. 45. Т. 7. С. 240–252.
8. Томчук М.І., Комар Т.О. Особливості психічного розвитку особистості студентів з обмеженими

можливостями. *Збірник наукових праць. № 62. Серія. Педагогічні та психологічні науки*. Національна академія Державної служби України імені Б. Хмельницького, 2012. С. 176–180.

9. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_306

10. Байда Л., Красюкова О. Інвалідність та суспільство: навч. посібник. Київ, 2011. 184 с.

Анотація

Віжунів О. В. Історичні передумови формування поняття «особа з інвалідністю». – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню історичних передумов формування поняття «особа з інвалідністю» та виокремленню етапів його розвитку. Акцентується увага на історичній зумовленості еволюційного шляху поглядів на питання інвалідності. З'ясовано, що із зародженням християнства, для якого серед основних були ідеї любові до ближнього, підтримка нужденних, хворих, ставлення до людей з інвалідністю стало більш гуманним. Умови для життя таких людей були досить жорстокими. Так, панували різні забобони, релігійні упередження, наприклад, у періоди стихійних лих, епідемій, війн такі люди вважались грішниками, причиною всіх бід. Інвалідність ототожнювалась із чимось надприродним, такі люди переслідувались. Але все ж із того часу поступово починає створюватись та розширюватись мережа прототипів закладів соціального захисту для людей з особливими потребами, заснуються притулки, шпитали, богадільні, монастирі тощо. Наголошено, що інвалідність – це соціальне явище, а не захворювання чи вирок. Особи з інвалідністю не вимагають чогось специфічного, лише елементарне – вони потребують бути забезпеченими можливістю жити серед людей, бути в суспільстві і відчувати себе людьми. Як доводить практика, люди з особливими потребами можуть бути і стають повноцінними членами суспільства, які надихають своїм прикладом багатьох, зокрема й абсолютно здорових людей. Визначено, що в післявоєнний період другої половини ХХ ст. домінуючою стає ідея можливої інтеграції людей з інвалідністю у суспільство. Так, еволюція ставлення до людей з особливими потребами здобуває якісних змін, у минуле відходять глузування, ізоляція їх від суспільства та утримання у лікувальних закладах, насильницька стерилізація, знищення. Зроблено висновок, що до цього моменту соціальний захист людей з інвалідністю є досить неоднозначним: двояким було ставлення до людей із такими проблемами – від упередженого до першого розуміння того, що вони потребують підтримки та можуть бути повноцінно соціалізованими в суспільство, а інвалідність є соціальним ризиком, що в контексті права соціального забезпечення означає становище людини, на подолання або зниження негативного впливу якого направлений соціальний захист.

Ключові слова: соціальний захист, особи з інвалідністю, інвалід, пенсії, соціальні допомоги, законодавство про соціальний захист.

Summary

Vizhunov O. V. Historical background of the formation of the concept “person with disabilities”. – Article.

The article is devoted to the research of historical preconditions for the concept of “personality with disability” and to highlight the levels of their development. Emphasis is placed on the historical predisposition of the evolutionary path of disability. It has been found that

with the birth of Christianity, love for one's neighbor, support for the needy, the sick, who were among the main ideas, the treatment of people with disabilities became more humane. Conditions for the life of such people were quite harsh, so, prevailed various prejudices, religious prejudices, for example in times of natural disasters, epidemics, wars, such people were considered sinners, the cause of all troubles. Disability was identified with something supernatural, such people were persecuted. However, since that time, a network of prototypes of social protection institutions for people with disabilities has gradually started to expand and expand, so have shelters, hospitals, almshouses, monasteries and so on. It is emphasized that disability is a social phenomenon, not a disease or a sentence. People with disabilities do not require something specific, only elementary – they need to be provided with the opportunity to live among people, to be in society and to feel like people. As practice proves, people with disabilities can be and become full members

of society, inspiring many, including perfectly healthy people. It is determined that in the postwar period of the second half of XX century. The idea of possible integration of people with disabilities into society becomes dominant. Thus, the evolution of attitudes towards people with special needs receives qualitative changes, in the past they ridicule, isolate them from society and keep them in medical institutions, forcibly sterilized, destroyed. It has been concluded that, by this point, social protection for people with disabilities is rather ambiguous: it was ambiguous to treat people with such problems – from a biased to the first understanding that they need support and can be fully socialized into society, and disability is a social risk, which, in the context of social security law, means the situation of a person whose social protection is addressed or reduced by the negative impact.

Key words: political protection, disability, disabled person, pension, social assistance, political protection legislation.

УДК 349.2
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).396](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).396)

О. В. Епель

orcid.org/0000-0002-4400-7808

кандидат юридичних наук, суддя

Шостого апеляційного адміністративного суду

ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Натепер існує велика кількість соціальних прав, для правового регулювання яких було створено розгалужене профільне законодавство, зокрема й щодо захисту. Водночас дана диференціація спричиняє наявність практичних проблем захисту конституційних соціальних прав. Це дослідження дозволить виділити основні практичні проблеми та шляхи їх вирішення. Крім того, визначення шляхів вирішення проблеми дозволить покращити економічне становище держави та правильно здійснювати фінансовий розподіл коштів, що безпосередньо впливатиме на якість захисту соціальних прав. Вирішення практичних проблем даного захисту надасть можливість розвиватись інститутам громадського суспільства, що вплине й на рівень правосвідомості та правової культури суспільства. Також з'ясування наявних проблем дозволить зрозуміти, яких саме помилок припустилися, яким чином вони вплинули на суспільство, що дозволить краще прогнозувати шлях утілення запропонованих способів їх вирішення.

Окремими питаннями дослідження проблем захисту конституційних соціальних прав у різних етапах реформування законодавства цікавилися такі вчені: Л.П. Амелічева, А.М. Балашов, Т.І. Бик, Т.І. Биркович, Н.Н. Британська, М.М. Володько, Б.М. Жураковська, С.В. Загороднюк, А.Л. Клименко, Ю.В. Ковбасюк, Ю.А. Козаченко, А.С. Коцур, П.І. Крайнік, В.В. Лаврухін, Н.Б. Ларіна, Ж.В. Лук'яненко, О.В. Марценюк, Л.В. Пархета, Г.В. Попов, І.Ф. Прокопенко, В.Ю. Пряміцин, О.В. Степанова, О.В. Тарута, В.Л. Федоренко, В.В. Чемирисов, М.П. Шаркань.

Варто зазначити, що законодавство щодо захисту конституційних соціальних прав із часів незалежності було значно вдосконалене, зокрема й завдяки науковим напрацюванням. Водночас сьогодні також є ціла низка законодавчих проблем. Т.І. Бик зауважує, що формально-юридичний підхід, який використовує у своїй практиці Конституційний Суд України (далі – КСУ) щодо тлумачення соціальних прав, не враховує реальну політико-економічну ситуацію в державі, коли доцільно було б створення нового правового поля, яке забезпечило б умови для формування якісно нового механізму захисту соціальних прав людини в Україні [1, с. 21]. Тобто автором виділено про-

блему неможливості виконання державою взятого на себе обов'язку щодо всезагального захисту соціальних прав. Проте вирішення такої проблеми має комплексний характер, оскільки охоплює різні напрями, залежно від конкретного права, а також визначення єдиного напрямку розвитку законодавства. Як наслідок, зміна підходу до тлумачення норм права КСУ не є єдиним способом, а вжиті формулювання «правове поле» та «якісно новий» мають загальний характер, що не дозволяє зрозуміти, які ж саме дії потрібно вчинити для вирішення проблеми. Таким чином, хоча проблема виділена правильно, варто вдосконалити позицію автора шляхом деталізації.

Зданого питання В.Л. Федоренко визначає такі проблемні напрями, як: конкретизація конституційних соціальних прав молоді, примусових переселенців, учасників АТО, дітей та інвалідів; посилення правозахисних компонентів недержавних організацій і декриміналізація правопорушень у соціально-економічній сфері разом із можливістю відшкодування деліквентом завданих збитків; створення чітких механізмів обмеження прав в інтересах національної оборони та безпеки із парламентським контролем за таким обмеженням [2, с. 8]. Спірною є необхідність конкретизації соціальних прав різних верст населення саме на рівні Конституції, де має бути найвищий рівень узагальнення. Крім того, їх деталізація в Конституції України ускладнить їх зміну та пристосування до швидких змін у суспільстві й економіці. Щодо розвитку недержавних організацій та декриміналізації правопорушень, то виникають питання щодо доречності саме декриміналізації. Адже притягнення особи до кримінальної відповідальності не є підставою для звільнення від обов'язку щодо сплати збитків у цивільному провадженні. Тобто автором було зроблено неправильний висновок щодо причинно-наслідкового зв'язку. Як наслідок, можна виокремити лише проблему щодо співмірності та наявності відшкодування в межах захисту соціальних прав. Водночас проблема обмеження соціальних прав актуальна, оскільки держава не здатна забезпечити належний рівень захисту всіх категорій громадян та щодо всіх сфер суспільного життя. Однак визначення механізму обмеження саме для національної оборони є лише

однією із частин загального механізму обмеження й конкретизації та не може бути реалізоване без попередньої зміни законодавства. Отже, більш доречним буде визначення проблеми невідповідності законодавства суспільним потребам.

Досліджуючи конкретні проблеми втілення соціальних прав, О.В. Тарута зазначає, що таке право можна вважати в Україні умовно реальним, бо все ж таки більша частина населення України матиме змогу ним скористатися. Безперечно, працюють багато безкоштовних закладів загальної освіти, але вони не отримують достатнього державного фінансування. Зі свого боку, формулювання «держава створює умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність <...>» є не реальним правом, а лише мрією та декларацією [3, с. 114]. У межах саме захисту соціальних прав можна зрозуміти, що право на освіту потребує вдосконалення механізмів, а вже право на житло передбачає створення такого механізму. Відповідно рівень захисту соціальних прав різниться, що ще раз підкреслює необхідність конкретизації ролі держави. Аналіз названих автором проблем дозволяє говорити про наявність проблеми відсутності державних програм, які визначали б спільні напрями розвитку та гармонічний розподіл коштів. Саме тому нині жодна із соціальних сфер не забезпечена повністю. Розрив між економічними показниками та нормами права, що визначають, як саме потрібно витратити державний бюджет, спричиняє дисбаланс у правовому регулюванні.

Ж.В. Лук'яненко зауважує, що є проблема з первинним призначенням та перерахунком пенсій внутрішньо переміщеним особам, що полягає в тому, що Пенсійний фонд України не враховує документи щодо прав на пільги до оплати, розміру заробітної плати, що видаються на тимчасово не підконтрольних територіях органам державної влади [4, с. 30]. Насамперед варто визначити проблему важкості включення нових суб'єктів до механізму захисту. Це стосується учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб, права яких довгий час не регулювались, сьогодні законодавчі акти потребують удосконалення. Проблема з пенсійним забезпеченням є лише одним із напрямів, оскільки потребує й доповнення щодо права на дошкільну та середню освіту.

Питання освіти також розглядає у своїй роботі В.Ю. Пряміцин і зазначає, що частіше за все проблема проявляється саме в неможливості та складності захисту своїх прав студентом. Це відбувається у зв'язку з необізнаністю у сфері прав студентів самих здобувачів вищої освіти, некомпетентністю голів студентських рад і студентських профспілок щодо захисту прав студентів [5, с. 30]. Тобто основна проблема полягає у відсутності достатніх знань у тих осіб, що безпосередньо захищають пра-

ва студентів. Отже, необхідне розроблення більш досконалого механізму інформування, що може передбачати обов'язок голів факультетів ознайомлювати із правами студентів та способами їх захисту в письмовій формі, а також уведення контролю за залученням студентських рад до управління справами університету, уведення обов'язку подавати рекомендації та отримувати на них відповіді в письмовому вигляді та у визначені строки.

М.П. Шаркань визначає й процесуальні проблеми, вказуючи на те, що досить недосконало розробленим залишається питання компенсування моральної шкоди, завданої життю та здоров'ю, правильне визначення суми позову через відсутність конкретних процедур обрахування такої суми; доказів, які мали б слугувати обґрунтуванням для її визначення, відсутність спеціалізації суддів щодо розгляду медичних справ [6, с. 6]. Варто наголосити, що виділена автором проблема щодо необхідності деталізації процесу захисту стосується не лише права на охорону здоров'я, але й усіх соціальних прав. Залежно від особливостей права необхідна зміна критеріїв визначення суми відшкодування та строків розгляду. Водночас спеціалізація суддів виключно на одному напрямі, як-от медичні справи чи справи щодо порушення освітнього законодавства, є досить недоречною, оскільки соціальні права взаємопов'язані, а більш чітка спеціалізація лише збільшить витрати бюджету на утримання додаткових членів суддівського корпусу, коли кількість таких справ буде досить незначною порівняно з іншими галузями права.

На проблеми в законодавчій термінології звертає увагу Б.М. Жураковська, яка зауважує, що досить часто в законодавстві про працю вживаються такі терміни, як: «молодий спеціаліст» (ст. ст. 26, 197 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України), «молодий робітник» (ст. 193 КЗпП України), «молодий працівник» (ст. 200 КЗпП України), зі своїм контекстом. Проте жодного разу законодавець у КЗпП України не зауважив віковий діапазон для цих осіб, що також гальмує на практиці ефективне застосування деяких норм, що передбачають додаткові пільги і переваги для вказаних працюючих осіб [7, с. 36]. Висвітлена автором проблема яскраво ілюструє зв'язок між різними нормативно-правовими актами, що регулюють соціальні права, та необхідність його відображення саме в законодавстві. Так, нині існують легальні визначення понять «молодий спеціаліст» та «молодий працівник», однак їхні вікові межі не збігаються, а розміщення в різних законодавчих актах сприяє неправильному тлумаченню. Крім того, доречним видається не просто надання визначень, але й уживання єдиної термінології, що дозволить охопити максимальну кількість прав, здійснювати їх повноцінний захист, без прогалин і колізій.

Досліджуючи питання проблем захисту конституційних соціальних прав на основі проаналізованого законодавства, виділених прогалін та численних наукових позицій, можна виділити такий їх перелік:

1. Необхідність удосконалення механізму взаємодії держави із громадськими організаціями, що здійснюють захист конституційних соціальних прав людини і громадянина.

2. Потреба у створенні спеціального порядку розгляду судових справ із соціального захисту конституційних соціальних прав людини і громадянина.

3. Відсутність чіткої стратегії фінансування заходів із захисту конституційних соціальних прав людини і громадянина.

Проблема взаємодії органів державної влади та громадських організацій щодо захисту соціальних прав полягає у відсутності єдиного механізму такої взаємодії. Так, відповідно до ч. 2 ст. 9 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», звіти за результатами громадського контролю доводяться до відома спеціально уповноважених органів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і враховуються ними під час визначення пріоритетів і основних напрямів державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, а також під час розроблення відповідних регіональних програм» [8]. У даному випадку відбувається захист права на безпеку для життя та здоров'я, який варто розглядати у двох аспектах: пасивному й активному. Пасивний захист полягає в запобіганні, на що й спрямована діяльність громадських організацій. Однак її можна вдосконалити шляхом ведення власних реєстрів неблагополучних сімей у громадських організаціях, передання нової інформації щодо нових випадків до вповноважених органів. Що стосується активного захисту, то він відповідає протидії, було б доречно надати право громадським організаціям звертатись до омбудсмена й інших правоохоронних органів для здійснення захисту певної особи, особливо якщо це стосується фізичного насилля.

Крім того, необхідне не просто доведення до відома державних органів, але й урахування останніми пропозицій, наданих громадськими організаціями. Відповідно до ч. 2 ст. 9 Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі, де визначено, що з метою узгодження між суб'єктами заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі, залучення до участі в таких заходах громадських об'єднань і заінтересованих осіб, забезпечення взаємного інформування про виявлені суб'єктами, зазначеними в п. 7 цього Порядку, факти насильства організо-

вується проведення інформаційних кампаній та інших заходів інформаційного характеру [9]. Тобто сьогодні існують механізми взаємодії між державними органами, проте обов'язків залучення до неї саме громадських організацій не визначено, оскільки останні мають лише право бути повідомленими про проведення дій щодо захисту. Тобто необхідне визначення на рівні закону включення громадських організацій до суб'єктів запобігання та взаємодії.

Водночас, аналізуючи Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», можна зрозуміти, що питанню діяльності громадських організацій присвячено р. 3, а також окремо визначено ч. 2 ст. 7, що нормативно-правові акти, які стосуються матеріального, соціально-побутового і медичного забезпечення осіб з інвалідністю, розробляються за участю громадських організацій осіб з інвалідністю [10]. Насамперед варто відзначити нерівномірність ролі громадських організацій у процесі захисту різних соціальних прав. Це стосується як самого правового регулювання, так і їхніх прав. Варто наголосити, що розроблення нормативно-правових актів є одним із найбільш дієвих заходів щодо покращення взаємодії, але відсутність вказівки на обґрунтовану відповідь на такі пропозиції є прогалиною. Крім того, некоректним є саме формулювання, ужите у нормі права, оскільки словосполучення «громадських організацій осіб з інвалідністю» говорить лише про склад членів громадської організації, а не сферу її діяльності. Як наслідок, це впливатиме на самий допуск до участі в розробленні законодавчих актів, отже, рівень захисту.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», одним з основних напрямів державної політики у сфері соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю є сприяння громадським організаціям, іншим об'єднанням громадян, фізичним особам у реалізації ними власних соціально значущих ініціатив і проєктів у сфері соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю в порядку, визначеному законодавством [11]. Проте, аналізуючи даний Закон загалом, можна помітити, що інші згадки про громадські організації відсутні. Тобто перелік прав, порядок співпраці, основні сфери діяльності не визначено. Крім того, важливою є саме спеціалізація громадських організацій, що забезпечить професіоналізм і якість зауважень. Захист соціальних прав, особливо молоді та дітей, повинен бути спрямований саме на протидію, тому важливо розуміти їхні потреби, що можливо лише за підтримання зв'язку з організаціями, які мають довіру та підтримують соціальний контакт із ними.

Отже, відсутність належного порядку та механізму взаємодії державних органів і громадських

організації негативно впливає на стан захисту конституційних соціальних прав у декількох аспектах. Передусім це зменшення швидкості початку роботи, механізму захисту таких прав. Оскільки для його ініціювання необхідне звернення особи щодо визнання права, як у випадку з набуттям статусу особи з інвалідністю або щодо його порушення. Громадські організації через особливості організації своєї діяльності та велике коло залучених осіб можуть отримувати та передавати інформацію до вповноважених органів швидше. Крім того, звернення громадської організації може виконувати захисну функцію щодо самої особи, права якої захищаються. Така ситуація можлива у випадках недостатнього інформування особи про її права, у разі неможливості їх реалізувати або коли є складність такої реалізації, що особливо стосується віддалених сільських місцевостей, а також психологічного страху звернення до державних органів через постійне залякування чи недовіру до останніх.

Наступним негативним аспектом є невідповідність захисту соціальних прав потребам населення. Тобто довготривалість процесу внесення змін до законодавства разом зі швидкістю економічних процесів та великою кількістю чинників, які впливають на такі зміни робить механізм захисту соціальних прав дещо повільним та негнучким, унаслідок чого він не відповідає реальній ситуації й інтересам суб'єктів права. Залучення громадських організацій і обов'язковість урахування або ж обґрунтованої відмови від пропозицій під час створення нормативних документів та нормативно-правових актів підзаконного рівня допомогли б вирішити дану проблему. Важливе створення критеріїв та вимог до пропозицій.

Останнім аспектом негативного впливу є створення дисбалансу між заохоченням різних напрямів громадського контролю щодо захисту соціальних прав. Як показав аналіз законодавства, правове регулювання громадських організацій є неоднаковим. Наслідком такої ситуації є зменшення їх кількості та відсутність мотивації щодо діяльності. Захист соціальних прав повинен мати комплексний характер, оскільки пов'язаний із кожною сферою суспільного життя, а отже, створення балансу у правовому регулюванні дозволить максимально широко реалізовувати права щодо захисту населення громадськими організаціями.

Отже, на основі проведеного дослідження можна зрозуміти, що зміни до законодавства для вирішення проблеми взаємодії між державними органами та громадськими організаціями охоплюють декілька поступових кроків. Так, насамперед необхідне створення окремого нормативно-правового акта, що буде здійснювати регулювання питання прав громадських організацій та їхньої взаємодії з державними органами. Важливий

саме підзаконний рівень такого акта, що дозволить постійно вдосконалювати шляхи співпраці та створення відповідних посилань на даний акт у законодавстві. Треба створити нормативно-правовий акт під назвою «Порядок взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, до компетенції яких віднесено захист соціальних прав із громадськими організаціями, установчими документами яких передбачена діяльність із захисту прав», закріплений шляхом видання постанови Кабінету Міністрів України.

Крім того, для забезпечення його використання та дотримання необхідне внесення змін до профільного законодавства, а саме: створення ст. 70–1 Закону України «Про освіту», ст. 20 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», ст. 13–1 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», які матимуть такий зміст: «Порядок взаємодії громадських організацій, установчими документами яких передбачена діяльність із захисту прав, з органами державної влади й органами місцевого самоврядування визначається постановою Кабінету Міністрів України».

Також необхідне вдосконалення ч. 2 ст. 7 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», що має містити такий текст: «Нормативно-правові акти, які стосуються матеріального, соціально-побутового і медичного забезпечення осіб з інвалідністю, розробляються за участю громадських організацій, установчими документами яких передбачена діяльність із захисту осіб з інвалідністю, забезпечення їх доступу до отримання освіти та/чи медичних послуг».

Наступна проблема пов'язана з безпосереднім захистом конституційних соціальних прав. Її сутність полягає в потребі створення окремого та спільного порядку розгляду справ у суді. Так, відповідно до ст. 21 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», спори, що виникають у сфері соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю, розглядаються відповідно до законів України [11]. Ужите в нормі права формулювання «відповідно до законів України» не дозволяє зрозуміти, чи можливо такі спори розглядати в адміністративному порядку та до суду, до якої юрисдикції звертатись. Хоча позитивною стороною є постійна відповідність чинному законодавству, але значно ускладнюється реалізація права на захист соціальних прав і виникає потреба в застосуванні спеціалізованої професійної допомоги.

Водночас, відповідно до абз. абз. 14–15 ст. 20 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», спори, що виникають із правовідносин за ст. ст. 19 і 20 цього Закону, вирішуються Фондом соціального

захисту інвалідів або в судовому порядку. Фонд соціального захисту інвалідів, його відділення мають право захищати свої права та законні інтереси, зокрема в суді [10]. Тобто визначено порядок розгляду спорів щодо працевлаштування осіб

з інвалідністю та фінансування діяльності роботодавців щодо створення умов для такого працевлаштування. Однак метою таких спорів є саме притягнення до відповідальності того роботодавця, що порушив визначені законом нормативи. Отже, права особи з інвалідністю в даному контексті не розглядаються. Крім того, дієвим способом захисту саме прав особи з інвалідністю є поновлення на робочому місці або ж отримання роботи, що застосовуються до трудових відносин. У результаті проведення аналізу даного Закону стає зрозуміло, що саме право особи з інвалідністю на захист не визначено взагалі, отже, Закон потребує вдосконалення.

Варто наголосити, що дослідження сучасного національного законодавства свідчить, що право на захист конкретного права в суді часто не визначається. Крім того, немає єдиного порядку такого розгляду. Наприклад, спори щодо визнання права або нарахування певного розміру грошового забезпечення розглядатимуться в адміністративних судах, оскільки стосуються виконання повноважень державними службовцями. З іншого боку, невиконання норм може спостерігатися з боку роботодавця або ж самої особи шляхом нецільового використання коштів, особливо якщо це стосується діяльності опікунів.

Є.В. Краснов щодо цього питання зазначає, що право на судовий захист у сфері соціального забезпечення – це самостійне суб'єктивне право фізичної особи, яке гарантує можливість у випадку не надання пенсій, допомог та інших видів забезпечення за настання несприятливих наслідків соціальних ризиків або надання соціального забезпечення неналежних якості й обсягу звернутися до суду з вимогою про повне відновлення порушеного права на соціальне забезпечення, включаючи компенсацію моральної шкоди [12, с. 321]. Оскільки соціальне забезпечення також належить до конституційних соціальних прав, то воно є частиною загального права на судовий захист. Ураховуючи особливості соціальних прав та їх захисту, можна зрозуміти, що відсутність єдиного порядку має значний негативний вплив. Передусім це ускладнення доступу до правосуддя, оскільки відсутність вказівок на можливість захисту певного соціального права у профільному законодавстві може означати непоінформованість осіб, які потребують такого, а як наслідок, не реалізацію прав. Соціальні права часто пов'язані з матеріальними коштами та забезпеченням побутових потреб. Тому затримання процесу захисту у зв'язку з потребою в з'ясуванні

можливості звернення до суду, його юрисдикції та способу захисту може загалом унеможливити забезпечення таких прав постійно.

Відповідно до ч. ч. 8–9 ст. 5 Закону України «Про судовий збір», від сплати збору звільняються особи з інвалідністю внаслідок Другої світової війни та сім'ї воїнів (партизанів), які загинули чи пропали безвісти, а також прирівняні до них у встановленому порядку особи; особи з інвалідністю I та II груп, законні представники дітей з інвалідністю і недієздатних осіб з інвалідністю [13]. Дана норма підкреслює потребу в особливому порядку. Водночас яскраво ілюструється проблема неоднорідності. Тобто ще одним негативним чинником, що виникає від відсутності єдиного порядку, є відсутність рівного захисту всіх соціальних прав. Наприклад, якщо йдеться про малозабезпечені сім'ї, то сьогодні для них існує лише можливість відстрочення сплати.

Отже, на основі проведеного дослідження можна дійти висновку про необхідність внесення змін до процесуальних кодексів. Так, необхідно доповнити ч. 4 ст. 19 Цивільного процесуального кодексу України, у якому визначено перелік справ, що розглядаються у спрощеному порядку, таким текстом: «Спрощене позовне провадження призначене для розгляду малозначних справ, справ, що виникають із трудових відносин, справ незначної складності та щодо відновлення порушеного соціального права». Також необхідне доповнення ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства п. 1–1 ч. 1, що буде мати такий зміст: «Для адміністративних справ стосовно рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень у справах щодо захисту соціальних прав є пріоритетним швидкий розгляд справ».

Крім того, треба вдосконалити ст. 6 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», де визначено право осіб у судовому порядку оскаржувати рішення органів медико-соціальної експертизи про визнання чи невизнання її особою з інвалідністю [10]. Однак для охоплення всіх прав більш доцільним буде використання конституційно визначених формулювань, а отже, ст. 6 даного Закону буде доповнена ч. 2 такого змісту: «Особа із інвалідністю має право на захист своїх прав у суді».

Наступна практична проблема щодо відсутності чіткого плану фінансування заходів із захисту соціальних прав тісно пов'язана з теоретичним розумінням самої сутності такого захисту та ролі держави. Так, переважаючою позицією є розуміння, відповідно до якого такий захист є абсолютним, а отже, держава повинна забезпечувати максимальну кількість соціальних прав. Водночас аналіз бюджетного законодавства та його зіставлення із соціальним дозволяють стверджувати, що матеріальні ресурси кожного року розподіляються

по-різному, що відповідає лише плану на конкретний рік, але не враховуються стратегічні цілі та плани. Наприклад, відповідно до ст. 3 Прикінцевих положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2019 р.», призупиняється дія абз. 2 ч. 1 ст. 24–1, де зазначено пріоритетність фінансування Державної стратегії регіонального розвитку [14]. Ця стратегія пов'язана із захистом соціальних прав, оскільки забезпечує створення більш комфортних умов для проживання, будівництво нових житлових приміщень і заохочення ведення бізнесу, що, у свою чергу, впливатиме на розмір сплачених податків і можливість кращого фінансування освітніх, спортивних, науково-пізнавальних заходів, підтримання роботоздатності медичних приладів. Саме завдяки проведенню даних дій і відбувається комплексна реалізація соціальних прав. Однак, урахуовуючи призупинення її фінансування, стає зрозумілим, що дотримання визначеного плану не відбувається. Така ситуація пояснюється декількома чинниками. Насамперед держава не може виділити достатню кількість коштів для захисту кожного соціального права. Негативним наслідком цього є нерівність у такому захисті та неоднаковий розвиток різних сфер соціального життя.

Крім того, відсутність єдиного плану чи стратегії використання коштів більше, ніж на один рік призводить до того, що захист соціальних прав здійснюється за залишковим принципом. Так, відповідно до ст. 6 Прикінцевих положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2019 р.», ч. 12 ст. 29 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», ст. ст. 11 і 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», застосовуються в порядку та розмірах, установлених Кабінетом Міністрів України, з урахуванням наявних фінансових ресурсів державного і місцевих бюджетів [14]. Визначені статті даних Законів регулюють можливість реалізації військовослужбовцями та членами їхніх сімей права на охорону здоров'я та медичну допомогу, виплати утримання резервістами, надання їм житла та його оплату. Визначені права належать до соціальних, а їх реалізація є обов'язковою, оскільки пов'язана з першочерговим забезпеченням потреб кожної людини. Однак законодавче формулювання «з урахуванням наявності фінансових ресурсів» свідчить саме про другорядність здійснення такого захисту. Також стає зрозумілим, що можлива ситуація обмеження розмірів матеріального забезпечення або ж у певних випадках його загальна відсутність, оскільки ресурсів бюджетів може не вистачити.

Окремо слід вказати на захист соціальних прав державних службовців, оскільки саме держава виступає в ролі роботодавця, то й захист залежить від визначених умов заробітної плати, премій

і надбавок. Водночас, згідно зі ст. 3 Прикінцевих положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2019 р.», у 2019 р. для визначення посадових окладів, заробітної плати, грошового забезпечення працівників державних органів як розрахункова величина застосовується прожитковий мінімум для працездатних осіб, встановлений на 1 січня 2018 р. [14]. Отже, стає зрозумілим, що в державі немає достатньої кількості коштів для дотримання встановлених нею ж вимог. Як наслідок, це негативно впливає не лише на щорічний стан захисту соціальних прав, але й на загальну стабільність, оскільки відсутня можливість спланувати чи передбачити здатність забезпечувати власні потреби та потреби членів сім'ї державного службовця.

Отже, можна дійти висновку, що відсутність чіткої стратегії фінансування заходів із захисту соціальних прав не дозволяє планомірно та визначено вдосконалювати їх і розвивати. Як наслідок, такі заходи не можуть відповідати наявним потребам кожного громадянина щодо реалізації даних прав. Для вирішення даної проблеми, насамперед необхідна зміна самого підходу, закріпленого в Конституції України та підтвердженого рішеннями Конституційного Суду України № 6-р/2018 від 17 липня 2018 р. [15], № 10-рп/2008 від 22 травня 2008 р. [16]. Тобто необхідно чітко визначити можливості держави щодо захисту соціальних прав, чіткий план їх дотримання. Використані формулювання щодо звуження чи обмеження певного права є не зовсім коректними в даній ситуації, оскільки враховують ідеальну ситуацію, проте захист соціальних прав залежить передусім від реальної здатності й економічної ситуації. Навіть більше, даний підхід не дозволяє розподілити матеріальні кошти рівномірно щодо захисту кожного соціального права. Саме тому необхідне визначення окремого положення на рівні законодавства для усунення можливості його зміни або ж скасування щодо пріоритетних напрямів захисту соціальних прав, визначених мінімумів для кожного права, переліком наявних проблем, які будуть мати не лише загальний характер, але й чіткі приклади. Також необхідна вказівка на способи вирішення таких проблем і послідовність утілення покращень. Важливо визначити чіткі строки й обов'язки Кабінету Міністрів щодо визначення вповноважених осіб для реалізації заходів, відповідальність за їх порушення чи невиконання з обов'язковою компенсацією завданої шкоди. За аналогією із наявними в законодавстві стратегіями необхідно створити нормативно-правовий акт «Державна стратегія фінансування заходів із захисту конституційних соціальних прав до 2025 р.», що буде мати форму закону України. Крім того, його зміст повинен містити такі розділи: 1. Основна мета та цілі Стратегії; 2. Мінімальні

розміри фінансування конституційних соціальних прав; 3. План удосконалення фінансування на кожне півріччя; 4. Обов'язки та повноваження Кабінету Міністрів України; 5. Відповідальність посадових осіб Кабінету Міністрів України; 6. Відповідальність посадових осіб інших державних органів та органів місцевого самоврядування за порушення визначених строків та/або невиконання чи недотримання норми права даного Закону; 7. Мінімальні розміри відшкодування за порушення, невиконання чи недотримання норм права. Варто наголосити, що створення даного закону дозволить усунути необхідність у постійному тлумаченні відповідності Конституції України норм права, установлених у Державному бюджеті України, оскільки будуть визначені основні показники та буде забезпечена їхня стабільність. Крім того, план вирішення ключових проблем захисту соціальних прав із встановленими строками як для Кабміну щодо призначення вповноважених осіб, так і для їх подолання та відповідальності, дозволить збалансувати витрати та забезпечувати захист усім категоріям осіб, що його потребують, згідно із принципом рівності.

Література

1. Бик Т.І. Поняття і правові засади захисту соціальних прав людини в Україні. *Юридична Україна*. 2010. № 1. С. 16–22.
2. Федоренко В.Л. Оптимізація моделі захисту прав і свобод людини в Україні: державно-управлінські аспекти. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2014. № 2. С. 1–11.
3. Тарута О.В. Соціальні права людини в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. № 24. С. 112–115.
4. Лук'яненко Ж.В. Проблемні питання реалізації прав мешканців територій, що зазнали негативних наслідків конфлікту на сході України. *Проблеми захисту прав та свобод вимушених переселенців, а також інтересів громадян або держави на тимчасово окупованих територіях та в районі проведення антитерористичної операції* : матеріали Міжнародного круглого столу. Київ : НАПУ, 2016. С. 26–37.
5. Пряміцин В.Ю., Володько М.М. Захист права на вищу освіту. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 27–30.
6. Шаркань М.П., Чемирисов В.В. Проблеми захисту прав пацієнтів, та можливі шляхи вдосконалення даного механізму. *Український журнал медицини, біології та спорту*. 2016. № 2. С. 1–13.
7. Жураковська Б.М., Амелічева Л.П. Деякі проблеми правового регулювання зайнятості молоді в Україні. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2016. № 1. С. 35–39.
8. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 р. № 2229–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 5. С. 32.
9. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі : постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 658. *Офіційний вісник України*. 2018. № 69. С. 22.
10. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21 березня 1991 р. № 875–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 21. С. 252.
11. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21 червня 2001 р. № 2558–III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 42. С. 213.
12. Краснов Є.В. Особливості судового захисту прав у сфері соціального забезпечення. *Актуальні проблеми трудового права та права соціального забезпечення*. Одеса, 2015. С. 314–328.
13. Про судовий збір : Закон України від 8 липня 2011 р. № 3674–VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 14. С. 633.
14. Про Державний бюджет України на 2019 р. : Закон України від 23 листопада 2018 р. № 2629–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 50. С. 5.
15. Рішення у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пп. пп. 2–7, 12 та 14 п. 4 р. I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 р. № 76–VIII : рішення Конституційного Суду України від 17 липня 2018 р. № 6-р/2018. *Офіційний вісник України*. 2018. № 64. С. 7.
16. Рішення у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень ст. 65 р. I, п. п. 61, 62, 63, 66 р. II, п. 3 р. III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 р. та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 67 р. I, п. п. 1–4, 6–22, 24–100 р. II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 р. та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) : рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2008 р. № 10-рп/2008. *Офіційний вісник України*. 2008. № 38. С. 22.

Анотація

Епель О. В. Практичні проблеми захисту конституційних соціальних прав людини і громадянина. – Стаття.

У статті проаналізовано практичні проблеми захисту конституційних соціальних прав людини і громадянина. Виявлено негативні аспекти, прогалини і недоліки у правовому механізмі захисту конституційних соціальних прав людини і громадянина. Досліджено зміст і значення негативних аспектів правового регулювання захисту конституційних соціальних прав людини і громадянина. Наголошено на необхідності систематичної оптимізації законодавства у вказаній царині. Розкрито зміст правових положень щодо захисту конституційних соціальних прав людини і громадянина. Виведено шляхи вирішення практичних проблем захисту конституційних соціальних прав людини і громадянина. Сформульовані аргументовані законодавчі пропозиції й охарактеризовано авторську позицію щодо кожної з них. Це дослідження дозволить виділити основні практичні проблеми та шляхи їх вирішення. Крім того, визначення шляхів вирішення проблем дозволить покращити економічне становище держави та правильно здійснювати фінансовий розподіл коштів, що безпосередньо впливатиме на якість захисту соціальних прав. Варто зазначити, що законодавство

щодо захисту конституційних соціальних прав із часів незалежності було значно вдосконалене, зокрема й завдяки науковим напрацюванням. Сьогодні також багато законодавчих проблем. Відсутність належного порядку та механізму взаємодії державних органів і громадських організацій негативно впливає на стан захисту конституційних соціальних прав у декількох аспектах. Негативним аспектом є невідповідність захисту соціальних прав потребам населення. Тобто довготривалість процесу внесення змін до законодавства разом зі швидкістю економічних процесів та великою кількістю чинників, які впливають на такі зміни, робить механізм захисту соціальних прав дещо повільним та негнучким.

Ключові слова: правове регулювання, захист прав, конституційні права, соціальні права, соціальне законодавство.

Summary

Epel O. V. Practical problems of protection of constitutional social rights of man and citizen. – Article.

In the article the practical problems of protecting the constitutional social rights of man and citizen are analyzed. Negative aspects, gaps and shortcomings in the legal mechanism for the protection of constitutional social rights of human and citizen have been identified. The content and significance of the negative aspects of the legal regulation of the protection of constitutional

social rights of human and citizen are investigated. The necessity of systematic optimization of the legislation in this field is emphasized. The content of legal provisions on protection of constitutional social rights of human and citizen is disclosed. Ways of solving practical problems of protection of constitutional social rights of human and citizen are shown. Legislative proposals are formulated and the author's position on each of them is characterized. This study will highlight the main practical problems and ways to solve them. In addition, identifying ways to solve problems will improve the economic situation of the state and correctly allocate financial resources, which will directly affect the quality of protection of social rights. It should be noted that the legislation on the protection of constitutional social rights since independence has been significantly improved, including through scientific research. Today, there are also a number of legislative problems. The lack of proper order and mechanism of interaction between state bodies and public organizations adversely affects the state of protection of constitutional social rights in several aspects. The negative aspect is the lack of protection of social rights to the needs of the population. That is, the length of the process of amending legislation together with the speed of economic processes and the many factors that influence such changes make the mechanism for protecting social rights somewhat slow and not flexible.

Key words: legal regulation, protection of rights, constitutional rights, social rights, social legislation.

УДК 349.3
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).397](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).397)

А. І. Мотрич

orcid.org/0000-0002-4043-6736

кандидат юридичних наук,

*юрисконсульт головного управління урядового фельд'єгерського зв'язку
Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України*

ОСОБЛИВОСТІ КОДИФІКАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Постановка проблеми. Галузь права соціального забезпечення є тією галуззю національного права, яка повинна бути максимально орієнтованою на потреби кожної конкретної людини, що забезпечується, насамперед, чіткістю правових норм, їх якісним зовнішнім закріпленням у нормативно-правовому акті, що забезпечує уніфіковане та зрозуміле правове регулювання комплексу соціально-забезпечувальних правовідносин, визначає чіткі механізми реалізації соціально-забезпечувальних прав, закріплює важливі соціальні стандарти, які відповідають загально визнаним і створюють передумови для інтеграції України до Європейської спільноти. Проте складність соціально-забезпечувального законодавства призводить до неможливості його адекватного розуміння та реалізації з боку правомочних осіб – здебільшого пересічних людей. Нормативно-правові акти із соціального забезпечення настільки вузьконаправлені, неоднозначно та несистематизовано викладені, що усвідомити дійсний їхній зміст і систему може лише фахівець, який щодня їх застосовує. Такий стан закладає певні передумови для можливих зловживань, перевантаженості судової системи, непрозорості у порядку реалізації соціальних прав і, як результат, – порушення принципу рівності усіх перед законом. Тому для реальної зміни стану правового регулювання нагальним є проведення саме кодифікації усього соціально-забезпечувального законодавства. Кодифікація соціально-забезпечувального законодавства – це вимога часу, оскільки стан нормативно-правового регулювання окресленої сфери потребує не лише зовнішнього упорядкування, а й глибинної, внутрішньої та сутнісної обробки та перетворень, внесення змін і доповнень, подолання термінологічної плутанини, забезпечення ясності, чіткості та прозорості, наближення його стану до вимог права Європейського союзу, інших загально визнаних стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливий внесок у дослідження питання стосовно кодифікаційної діяльності у правовій системі України зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені: В.С. Андрєєв, Н.Б. Болотіна, Ф.Г. Бурчак, Ю.В. Васильєва, В.С. Венедіктов, О.Є. Мачульська,

Є.В. Погорелов, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, І.В. Спасибо-Фатєєва, Ю.А. Тихомиров, О.Г. Чютчева, О.М. Ярошенко та ін.

Невирішені раніше проблеми. Проте, попри численні теоретичні напрацювання у зазначеному напрямі, проблематика кодифікації законодавства у сфері соціального забезпечення продовжує залишатися однією з найбільш актуальних і нагальних питань як соціально-забезпечувальної доктрини, так і реалізації державної соціальної політики, а також ефективної зовнішньополітичної діяльності. Адже єдиний і зважений підхід до порядку й особливостей здійснення кодифікації законодавства у сфері соціального забезпечення сьогодні не розроблений, а також не узгоджений між науковцями й уповноваженими представниками органів державної влади.

Метою статті є з'ясування особливостей кодифікації законодавства у сфері соціального забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Перед висвітленням спеціальних питань кодифікації соціально-забезпечувального законодавства доцільно з'ясувати сутність кодифікації як форми систематизації нормативно-правових актів загалом. Відтак, на думку О.Я. Рогач: «Кодифікація законодавства – це така форма систематизації, у процесі якої чинні нормативні акти в певній сфері суспільних відносин зазнають докорінної переробки, створюються нові зведені акти, що регулюють ту чи іншу важливу галузь суспільних відносин» [1, с. 20]. І.В. Новосельська та М. Руше зауважили, що кодифікація – це один зі способів систематизації законодавства, який полягає у створенні нового, вдосконаленого, об'єднаного загальним предметом правового регулювання нормативно-правового акта на основі старих нормативних актів шляхом часткової або значної зміни їхнього змісту [2, с. 43]. Б.І. Сташків стверджує, що кодифікація – це змістовна переробка, узгодження й об'єднання певної групи юридичних норм, пов'язаних спільним предметом правового регулювання, в єдиному нормативному акті. Внаслідок кодифікації видається єдиний, логічно і юридично цільний нормативно-правовий акт. Кодифікація завжди здійснюється на офіційному рівні відповідним нормотворчим органом.

Результатом кодифікації можуть бути основи, кодекси, положення, статuti тощо [3, с. 200]. За словами С.С. Алексєєва та Р.Л. Анахасян, основна ознака кодифікації – внутрішня переробка нормативного матеріалу, розподіленого за галузями чи інститутами, створення нового правового акта [4, с. 36]. Тобто шляхом кодифікації створюється єдиний уніфікований акт, який і є основним джерелом права для відповідної сфери. Такий акт виконує два завдання: 1) впорядкування усієї системи правових норм і 2) вдосконалення самого змісту правового регулювання, – зауважує О.О. Гірник [5, с. 233]. У свою чергу, Г.Ф. Шершеневич підкреслює, що кодифікація полягає в обробці законодавства, спрямованого на приведення чинних законів у систему з погодженням їх змісту потребам часу й між собою на підставі єдності принципів, покладених в її основу [6, с. 422]. З приводу досліджуваного поняття В.К. Бабаєв зауважує, що кодифікація – це не лише закріплення визначених, чинних норм і їх систематизація, але й одночасно вироблення нових правових установок [7, с. 364]. Тому, за певних умов, кодифікацію можна проводити «на чистому місці», за відсутності раніше створених законних і підзаконних актів або з такими нововведеннями, що кодифікований акт істотно відрізняється від раніше чинного законодавства. Попри усю досконалість кодифікації, це водночас і складний і багаторівневий процес, якому передують низка інших дій [5, с. 233].

Аналізуючи наведене вище, зауважуємо, що вчені, наводячи власні міркування щодо змісту кодифікації як форми систематизації законодавства, виокремили найбільш істотні її правові ознаки. Погоджуємося з наведеними вище твердженнями, узагальнюючи які, розуміємо, що кодифікація соціально-забезпечувального законодавства – це високоорганізована, упорядкована діяльність, змістом якої є не механічне упорядкування норм соціально-забезпечувального законодавства за певним критерієм, а їх внутрішня обробка, узгодження між собою, удосконалення та інтеграція, внаслідок якої утворюється новий нормативно-правовий акт, котрий комплексно та всебічно регулює соціально-забезпечувальні правовідносини. Водночас зміст нормативно-правового регулювання може зазнавати змін, серед яких удосконалення принципів соціального забезпечення, його стандартів, підходів до надання відповідних видів соціального забезпечення, заснування нових інститутів права соціального забезпечення тощо, що забезпечується прийняттям нових норм, внесення змін до чинних, їх узгодження та поєднання між собою. У такому контексті погодимося також і з думкою В.К. Бабаєвої щодо того, що кодифікація може не лише полягати у систематизації чинних нормативно-правових актів, а й розглядатися як правотворчий процес –

прийняття повністю нового кодифікованого законодавчого акта, який забезпечить правове регулювання соціально-забезпечувальних правовідносин навіть за відсутності раніше прийнятих законодавчих актів з окремих питань.

О.П. Сайнецький, у свою чергу, визначає кодифікацію законодавства про соціальне забезпечення як форму систематизації законодавства, яке регулює відносини соціального забезпечення в Україні та полягає у прийнятті уповноваженим суб'єктом кодифікованого нормативно-правового акта або декількох нормативно-правових актів, що регламентує певну сферу суспільних відносин щодо соціального забезпечення фізичних осіб в Україні [8, с. 108].

Наведена дефініція О.П. Сайнецького влучно та лаконічно відображає основну сутність і завдання систематизації соціально-забезпечувального законодавства. У свою чергу, хочемо відзначити, що автором не надто багато уваги приділено виділенню особливих сутнісних рис такої форми систематизації, яка характеризує її саме щодо сфери соціального забезпечення, і це призвело до того, що надане визначення відображає окремі риси загального розуміння кодифікації. Також науковцем акцентовано увагу на ототоженні поняття «кодифікація» з виданням нового нормативно-правового акта, що за своєю суттю не є повною мірою таким, що відповідає її сутності, та може призвести до подальшої термінологічної плутанини, підміни понять. Адже кодифікація не є синонімом правотворчості, а правотворчість полягає не лише у виданні кодифікованих нормативно-правових актів. Вважаємо за доцільне дещо удосконалити визначення поняття «кодифікація соціально-забезпечувального законодавства» та розуміти його як багатоступеневу форму систематизації нормативно-правових актів, що регулюють функціонування механізму соціального забезпечення, яка має на меті удосконалення змісту та сутності правового регулювання окресленої сфери, забезпечення його уніфікованості та комплексності, подолання прогалин і колізій, що забезпечується як внутрішнім опрацюванням та упорядкуванням вже чинних нормативно-правових актів, внесення до них змін, а також створення нових правових норм, в т. ч. шляхом імплементації загальноновизнаних міжнародних стандартів, результатом чого є видання нового цілісного кодифікованого акта щодо соціального забезпечення.

Висновки. Підсумовуючи розглянутий матеріал, доцільно зауважити, що кодифікація соціально-забезпечувального законодавства має свої істотні правові властивості й особливості, які доцільно визначити надалі для повного з'ясування сутності досліджуваного питання:

1) має офіційний характер – результати кодифікації соціально-забезпечувального законо-

давства оформлюються у єдиному комплексному нормативно-правовому акті, що має силу закону, норми якого поширюються на територію всієї держави, скасовують, змінюють чи припиняють дію цілої сукупності інших нормативно-правових актів (законів, підзаконних актів тощо), які регулювали питання соціального забезпечення раніше. Таким чином, кодифікація як діяльність має публічний, прозорий, демократичний характер, здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами, наділеними державно-владною компетенцією щодо розробки проектів нормативно-правових актів, внесення змін тощо, тобто мають відповідні повноваження у сфері законотворчої діяльності, в т. ч. ті суб'єкти, котрі мають право законодавчої ініціативи, й орган законодавчої влади;

2) є систематизацією не форм і джерел права соціального забезпечення, а його змісту та сутності – передбачає внутрішнє опрацювання чинних нормативно-правових актів, виокремлення передових та актуальних норм, принципів, поєднання їх у цілісну взаємоузгоджену систему, доповнення новими положеннями, запровадження (у разі потреби) новел соціального забезпечення, логічне структурування та інші дії, спрямовані на утворення якісно нового кодифікованого акта;

3) метою кодифікації соціально-забезпечувального законодавства є, насамперед, удосконалення та модернізація чинного нормативно-правового регулювання надання й отримання соціального забезпечення, утворення його матеріальних, процедурних передумов, забезпечення відповідних стандартів тощо. На відміну від інших форм систематизації, яка може здійснюватися і з іншими цілями – наприклад, для методичного забезпечення навчального процесу, поширення розуміння норм соціально-забезпечувального права серед населення тощо;

4) це завжди складний багатоетапний і комплексний процес, який має вміщувати підготовчі, узгоджувальні заходи, розробку проекту, внесення до нього змін і поправок, обговорення (в т. ч. і громадське) тощо. Такі заходи, на наш погляд, зобов'язані включати: а) науково-теоретичний рівень розробки та надання теоретичних узагальнень, висновків щодо доцільності кодифікації, способів і методів кодифікації, критеріїв розміщення упорядкованого нормативного матеріалу, розробки нових норм або ж інститутів соціального забезпечення тощо; б) зауваження суб'єктів, що забезпечують практичну реалізацію та застосування соціально-забезпечувального законодавства; в) громадське обговорення, а також г) офіційно-законодавчий рівень, на якому відбувається власне оформлення законопроекту, подальша реалізація права законодавчої ініціативи, розгляд і прийняття кодифікованого акта;

5) кодифікація як загальнотеоретична категорія може ґрунтуватися на упорядкуванні й удосконаленні уже иного нормативно-правового масиву, а може полягати у розробці та прийнятті абсолютно нового кодифікованого нормативно-правового акта, який скасовує дію усіх чинних нормативно-правових актів і встановлює нові засади правового регулювання. Кодифікація соціально-забезпечувального законодавства як спеціальна категорія повинна поєднувати обидва способи: базуватися на актуальних, ефективних і випробуваних часом і правовими традиціями положеннях чинного соціально-забезпечувального законодавства, а також забезпечувати оновлення підходів до здійснення соціального забезпечення відповідно до загальновизнаних міжнародних стандартів, міжнародних зобов'язань України, реалій розвитку суспільно-політичного й економічного життя.

Література

1. Рогач О.Я. Поняття теоретичних основ та форм систематизації законодавства. *Держава і право : Юрид. і політ. науки*. Вип. 9. 2001. С. 18–25.
2. Новосельська І., Руше М. Кодифікація законодавства України із соціального забезпечення. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 7. С. 43–45.
3. Сташків Б.І. Право соціального забезпечення. Загальна частина : навчальний посібник. Чернівці : ПАТ «ПВК Десна», 2016. 692 с.
4. Анахасян Р.Л. К вопросу о систематизации российского законодательства. *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2008. № 3 (61). С. 36–40.
5. Гірник О.О. Щодо проблеми удосконалення законодавства України про соціальне обслуговування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 810. С. 231–236.
6. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права : учебник. Вып. 2. Изд. бр. Башмаковых, 1911. 512 с.
7. Теория государства и права : учебник / под ред. В.К. Бабаева. Москва : Юристъ, 2003. 592 с.
8. Сайнецький О. П. Форми систематизації законодавства про соціальне забезпечення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 6-2. С. 105–108.

Анотація

Мотрич А. І. Особливості кодифікації законодавства України у сфері соціального забезпечення. – Стаття.

У статті розглянуто підходи науковців до визначення змісту поняття «кодифікація законодавства», з'ясовано його сутнісні риси як правової категорії. Шляхом аналізу та виокремлення істотних правових ознак досліджуваного поняття запропоновано авторське визначення категорії «кодифікація соціально-забезпечувального законодавства». Акцентовано увагу на особливостях кодифікації законодавства саме у сфері соціального забезпечення, серед яких: здійснення її офіційно уповноваженими особами, публічно та прозоро, спрямованість на упорядкування й удосконалення соціально-забезпечувального законодавства, здійснення обробки не зовнішнього вираження правових норм (джерел права), а змісту таких норм. Наголошено

на тому, що зазначений процес є складним і багатоступінчастим і повинен включати науково-теоретичний рівень розробки та надання теоретичних узагальнень, висновків щодо доцільності кодифікації, способів і методів кодифікації, зауваження суб'єктів, що забезпечують практичну реалізацію та застосування соціально-забезпечувального законодавства, громадське обговорення, а також офіційно-законодавчий рівень, на якому відбувається власне оформлення законопроєкту та прийняття кодифікованого акта. Складність соціально-забезпечувального законодавства призводить до неможливості його адекватного розуміння та реалізації з боку правомочних осіб – здебільшого пересічних людей. Нормативно-правові акти із соціального забезпечення настільки вузьконаправлені, неоднозначно та несистематизовано викладені, що усвідомити дійсний їхній зміст і систему може лише фахівець, який щодня їх застосовує. Вчені, наводячи власні міркування щодо змісту кодифікації як форми систематизації законодавства, виокремили найбільш істотні її правові ознаки. погоджуємося із твердженнями, що кодифікація соціально-забезпечувального законодавства – це високоорганізована, упорядкована діяльність.

Ключові слова: систематизація, соціально-забезпечувальне законодавство, кодифікація, правотворчість, соціально-забезпечувальні правовідносини.

Summary

Motrych A. I. Features of codification of the legislation of Ukraine in the field of social security. – Article.

The article considers the approaches of scientists to determining the content of the concept of “codification of legislation”, its essential features as a legal category

are established. By analyzing and highlighting the essential legal features of the studied concept, the author's definition of the category “codification of social security legislation” is proposed. Attention is focused on the features of the codification of legislation specifically in the field of social security, including: its implementation by officially, authorized persons, publicly and transparently, the focus on streamlining and improving social security legislation, processing not external expression of legal norms (sources of law), but the content such norms. It is noted that this process is complex and multi-stage and should include the scientific and theoretical level of development and provision of theoretical generalizations, conclusions on the appropriateness of codification, methods and methods of codification, comments by entities providing practical implementation and application of social security legislation, public discussion, as well as officially the legislative level at which the bill itself and the adoption of the codified act takes place. The complexity of social security legislation leads to the impossibility of its adequate understanding and implementation by competent persons – in most cases ordinary people. Social security regulations are so narrow-minded, ambiguous and unsystematic that only the specialist who applies them daily can understand their true meaning and system. Scientists, citing their own considerations about the content of codification as a form of systematization of legislation, have identified the most significant of its legal features. We agree with the statement that codification of social security legislation is a highly organized, orderly activity.

Keywords: systematization, social security legislation, codification, law-making, social security relations.

УДК 349.2
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).398](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).398)

Н. М. Обушенко
orcid.org/0000-0002-5559-6118
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник секретаріату Вченої ради
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ Й ОЗНАК ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Протягом часу державної незалежності в Україні накопичується законодавчий досвід державних органів, наша країна проводить дедалі більше реформ, зокрема у трудовому праві, суспільні відносини в цій сфері швидко змінюються та набувають інших правових форм, які потребують правового регламентування. Утворюючи значний обсяг нормативно-правових актів компетентними державними органами, вони доволі часто не узгоджені один з одним, виникають колізії щодо території поширення, юридичної сили тощо, все це негативно відображається на регулюванні суспільних відносин, ефективності такого законодавства [1, с.103]. Множинність нормативно-правових актів, їх неузгодженість, фрагментарність, невідповідність потребам сучасного розвитку суспільних відносин, що утворюються, змінюються чи припиняються у сфері трудового права, недостатність правових інструментів для реалізації норм права на практиці, їх технічна недосконалість, відсутність чіткої логіки побудови структури нормативно-правових актів, а також хаотичність дії такого законодавства – все це зумовлює проведення кодифікаційної діяльності в системі трудового законодавства України [1, с. 103]. Втім, систематизація законодавства є неможливою без проведення комплексних теоретичних досліджень.

Стан дослідження. Сьогодні на необхідності вдосконалення трудового законодавства у своїх наукових працях наголошували: Н.П. Долгіх, В.П. Марущак, А.Ю. Бабаскін, Ю.В. Баранюк, С.В. Дріжчана, О.А. Любчик, В.О. Антоненко, О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський, Л.П. Гаращенко та багато інших. Однак вченими занадто мало уваги приділялося дослідженню теоретичних аспектів вдосконалення трудового законодавства.

Саме тому **мета статті** – визначити сутність та ознаки трудового законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Починаючи наукове дослідження, слід відзначити, що, незважаючи на все різноманіття наукових поглядів вчених, законодавство становить: по-перше, сукупність нормативно-правових актів, які містять однорідні норми, спрямовані на врегулювання певних правовідносин; по-друге, систему нормативно-право-

вих актів, що є формою відображення фактичного існування права, його зовнішній прояв, де норми права набувають ролі змістової складової частини законодавства. Виходячи із наведеного вище, безсумнівним і незаперечним видається той факт, що ключовим елементом законодавства є нормативно-правовий акт. Під останнім, на нашу думку, слід розуміти офіційний документ, який було розроблено та прийнято у встановленому законом порядку уповноваженим органом державної влади та який містить у собі однорідні правові норми, спрямовані на врегулювання правовідносин у конкретній сфері суспільного життя. Тож сфера суспільних відносин, яка потребує врегулювання, прямо впливає на зміст нормативно-правових актів, від якості наповнення яких вже залежить ефективність функціонування відповідних правових відносин.

Переходячи безпосередньо до аналізу сутності й ознак трудового законодавства, слід відзначити, що в науковій літературі є велика кількість підходів до його тлумачення. Так, у науковій праці С.С. Каринського зазначається, що «трудове законодавство є сукупністю нормативних приписів, які регламентують трудові, а також тісно пов'язані з ними відносини та характеризується однорідністю і цілісністю свого складу» [2, с. 244]. Цікава інтерпретація терміна трудового законодавства України висвітлена у роботах Д.В. Журавльова, який вказує, що «це своєрідне системне утворення, яке виникає і функціонує в межах системи національного законодавства» [3, с. 22]. Автор акцентує увагу на багаторівневості системи трудового законодавства та наявності взаємозв'язку із системою національного законодавства. Така взаємозалежність має об'єктивний характер: відсутність трудового законодавства або порушення його функціонування призведе до набуття системою національного законодавства сумативної природи чи припинення її цілеспрямованого функціонування [3].

Л.В. Могілевський визначає поняття «трудове законодавство» в його широкому сенсі як сукупність чинних законів України, міжнародно-правових актів, що ратифіковані Верховною Радою України або легалізовані в інший спосіб, а також підзаконних нормативно-правових актів (вищих

і виконавчих органів влади, органів місцевого самоврядування). У свою чергу, систему трудового законодавства науковцем визначено як сукупність чинних законів, міжнародно-правових актів, що ратифіковані Верховною Радою України (або легалізовані в інший спосіб) і підзаконних нормативно-правових актів, які розташовані в ній з урахуванням їх субординаційних і координаційних зв'язків, а також конкретних трудових і пов'язаних із ними правовідносин, які регулюють загальнообов'язкові приписи, що містяться у їх складі [4, с. 343].

В. Костюк визначає трудове законодавство України як систему нормативно-правових актів, що затверджуються уповноваженими органами державної влади, місцевого самоврядування, посадовими особами відповідно до закріплених за ними повноважень з метою правового регулювання суспільно-трудова відносин, визначаючи правила поведінки їх учасників [5]. Дослідник виокремив основні ознаки трудового законодавства України: затверджуються лише уповноваженими, компетентними органами, посадовими органами з питань праці; впливають на неперсоніфіковане коло суб'єктів суспільно-трудова відносин; узаконюють правила поведінки учасників суспільно-трудова відносин шляхом дефініції їх прав, обов'язків, гарантій, юридичної відповідальності; мають багаторазове використання; чинності набувають із моменту оприлюднення (опублікування); виконують роль правового підґрунтя для затвердження колективних угод, договорів, локальних нормативно-правових актів і трудових договорів (контрактів) [5].

Отже, узагальнюючи весь наведений матеріал, можемо констатувати, що трудове законодавство становить окрему і незалежну складову частину системи законодавства України, яка складається із сукупності загальних і спеціальних нормативно-правових актів, прийнятих у встановленому законом порядку, та норми яких спрямовані на врегулювання трудових і тісно пов'язаних із ними правовідносин. Трудове законодавство є результатом складного суб'єктивно-об'єктивного утворення, внутрішньо-організаційна структура якого створюється за рахунок ієрархізації та послідовного розміщення різних за юридичною силою нормативно-правових актів.

До характерних ознак трудового законодавства, на наше переконання, слід віднести:

– Специфічний об'єкт правового регулювання, адже норми трудового законодавства спрямовані на упорядкування трудових і пов'язаних із ними правовідносин. Трудові правовідносини є лише одним із різновидів усієї маси правових відносин, що складаються у суспільстві, де панує право. Тому в основу визначення поняття трудових правовідносин, як зазначає П.Д. Пилипенко,

доцільно покласти найбільш визнані як в теорії права, так і в науці трудового права основоположні критерії [6]. По-перше, визначаючи поняття трудових правовідносин, потрібно керуватися тим, що правовідносинами визнаються суспільні відносини, які врегульовані правовими нормами, а отже, нормами трудового права. Правовідносини як таких, абстрактних, що не належать до якоїсь конкретної сфери суспільних зв'язків, тобто поза галузевою належністю, не існує. Отже, відповідні загальнотеоретичні критерії визначення правовідносин можуть себе конкретно виявити лише в межах якихось конкретних галузевих правовідносин. По-друге, характеризуючи правові відносини у сфері трудового права, необхідно брати до уваги узагальнююче поняття – трудові правовідносини, які охоплюють весь комплекс самостійних суспільних відносин. Саме в його основі лежить трудовий договір як головний юридичний факт, що породжує взаємні права й обов'язки суб'єктів цих правовідносин. Таким чином, якщо враховувати, що предмет трудового права становлять, крім власне трудових, ще й інші самостійні суспільні відносини, то є всі підстави говорити про трудові правовідносини як сукупність самостійних правовідносин [6]. Отже, підсумовує П.Д. Пилипенко, трудовими правовідносинами є всі суспільні відносини, врегульовані нормами трудового права. Тобто увесь комплекс суспільних відносин (а не лише власне трудові), які становлять предмет трудового права як самостійної галузі, називають трудовими правовідносинами [6]. Л.П. Грузінова зазначає, що трудові відносини – це добровільний юридичний зв'язок між працівником і роботодавцем. Працівник зобов'язується особисто виконувати визначену трудову функцію за спеціальністю, кваліфікацією, посадою в цій організації з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядкові, а роботодавець зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін [7, с. 36]. Отже, трудові правовідносини – це відносини, які виникають між працівником і роботодавцем на основі укладання трудового договору, з приводу застосування та реалізації праці, які проявляються у встановленні взаємних прав та обов'язків сторін таких відносин.

– Систему законодавства складають не тільки законодавчі акти держави, а й локальні акти, які приймаються безпосередньо на кожному окремому суб'єкті господарювання і на яких дія цих норм і обмежується. Так, М.Ю. Шуліпа зазначає, що локальні нормативно-правові акти – це такі акти, які приймаються для вирішення тих чи інших питань регулювання суспільних відносин у сфері праці, якщо в законодавстві

не передбачено прямого регулювання або коли із закону випливає, що має бути проведена конкретизація відповідних положень на підприємстві [8, с. 306]. Дослідник підкреслює, що локальні нормативно-правові акти діють у межах конкретного підприємства, установи, організації та приймаються найчастіше на певний термін. Дія локальних нормативно-правових актів у часі може бути обмежена певним терміном або ж їх можна вважати чинними до скасування або зміни в установленому порядку [8, с. 306]. Окреслений вище автор пропонує виділяти такі основні ознаки локальних нормативно-правових актів як джерел трудового права: 1) є нормативно-правовими підзаконними актами; 2) приймаються роботодавцем у межах його компетенції одноосібно або з урахуванням думки (у випадках, передбачених колективним договором, угодою за згодою) виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) підприємства, установи, організації; 3) діють у межах підприємства (установи, організації) (роботодавця – фізичної особи, крім роботодавця, який не є суб'єктом підприємницької діяльності), стосовно працівників роботодавця незалежно від місця виконання ними роботи [8, с. 306].

В.С. Венедіктов зазначає, що локальні нормативно-правові акти призначені для регулювання трудових відносин і відносин, тісно пов'язаних із ними в рамках певного підприємства, установи, організації. До них належать колективний договір, правила внутрішнього трудового розпорядку, графіки відпусток, графіки змінності, накази і т. д. Локальні нормативно-правові акти приймаються безпосередньо трудовим колективом або профспілковим органом, що представляє інтереси трудового колективу, та власником або уповноваженим ним органом [9, с. 54]. Трудові колективи здійснюють локальну нормотворчість у формі: безпосереднього і самостійного прийняття нормативно-правових актів (наприклад, про додаткові пільги і переваги за рахунок коштів, виділених на ці цілі) або затвердження підготовлених власником або уповноваженим ним органом відповідних положень (наприклад, правила внутрішнього трудового розпорядку). Локальні нормативно-правові акти, прийняті профспілковим органом і власником або уповноваженим ним органом, видаються у формі нормативних договорів і угод (наприклад, колективний договір, угоду з охорони праці, графіки відпусток, графіки змінності і т. д.) [9, с. 54]. Отже, ключове призначення локальних нормативно-правових актів полягає у тому, щоб забезпечити ефективність роботи трудового колективу в рамках кожного конкретного підприємства, організації, установи тощо. Вини покликані деталізувати норми централізованого законодавства, а також розширити

перелік трудових гарантій працівників. У разі, якщо локальним нормативним актом становище працівника погіршується порівняно з централізованим законодавством, такий акт визнається недійсним.

– Використовуються специфічні методи правового регулювання правовідносин, зокрема: поєднання централізованого та локального регулювання трудових відносин, а також єдності та диференціації правового регулювання. Так, завдяки поєднанню централізованого, локального й індивідуального правового регулювання можливо організувати трудові та пов'язані відносини їх учасників, враховуючи як їх індивідуальні потреби, так і суспільні інтереси, тобто забезпечити реалізацію принципу справедливості у трудовому праві. Вказані різновиди правового регулювання не протиставляються, а взаємодоповнюють один одного. Завдяки їх комбінуванню компенсуються недоліки одних видів правового регулювання за рахунок переваг інших і тим самим забезпечується справедливість [10, с. 238]. Поєднання централізованого і локального регулювання трудових відносин розкривається в інститутах трудового договору, колективно-договірного встановлення умов праці, оплати праці, дисципліни праці тощо. Регулювання відносин, які входять до предмета трудового права, може бути здійснено шляхом укладення, зміни, доповнення колективних договорів, угод, а також трудових договорів. Угоди, колективні договори, трудові договори не повинні мати у своєму змісті умов, що знижують рівень прав і гарантій працівників, установлений трудовим законодавством. Зі змісту цього принципу можна виділити таке: а) встановлення у трудовому законодавстві мінімуму трудових прав і гарантій працівників; б) недопустимість зменшення гарантованих трудовим законодавством прав працівників шляхом прийняття угод, колективних договорів, а також шляхом укладення трудового договору; в) можливість підвищити рівень трудових прав і гарантій працівників порівняно з чинним трудовим законодавством у договорах про працю за рахунок додаткових засобів роботодавця [11].

Єдність і диференціація правового регулювання трудових відносин передбачає подвійну мету: встановлення єдиних, однакових умов праці для всіх найманих працівників і водночас диференціацію умов праці для певних категорій працівників за певних обставин. Єдність правового регулювання трудових відносин означає, що норми трудового права встановлюють високий рівень умов праці, їх повинні дотримуватися усі роботодавці, що здійснюють найм працівників на підставі трудового договору [6]. Водночас трудове право не може не враховувати об'єктивних обставин, зумовлених специфікою галузей виробництва, професійними,

статевими, віковими особливостями працівників, місцезнаходженням підприємств тощо, які потребують особливого підходу до правового забезпечення умов праці. Всі ці обставини врешті-решт призводять до порушення єдиних правил, що регулюють застосування праці, і вимагають видання спеціальних норм, які пристосовують загальні правові приписи до специфічних умов праці. У юридичній літературі з трудового права визначають три напрями диференціації, що залежать від: 1) характеру й особливостей виробництва (галузева, міжгалузева і локальна диференціація); 2) статевих, вікових та інших особливостей працівників (суб'єктна диференціація); 3) місця розташування підприємств, установ, організацій (територіальна диференціація) [6].

– Акти трудового законодавства розраховані на «багаторазове використання», тобто їх дія не обмежується одноразовим виконанням.

Висновки. У підсумку відзначимо, що трудове законодавство України представлене цілою низкою нормативно-правових актів, система яких, на нашу думку, є занадто розгалуженою, що значно перешкоджає нормальному регулюванню трудових правовідносин, а тому сьогодні постала нагальна необхідність його систематизації.

Література

1. Любчик О.А. Значення кодифікаційної діяльності в системі трудового права. URL: http://www.lj.kherson.ua/2014/pravo02/part_2/23.pdf/
2. Каринский С.С. Система законодательства о труде. Система советского законодательства. Москва: Юрид. лит., 1980. С. 244–252.
3. Журавльов Д.В. Система трудового законодавства України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2005. С. 174.
4. Могілевський Л.В. Система трудового права України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2016. 409 с.
5. Костюк В. Трудове законодавство: структура та практика застосування. URL: <http://hrliga.com/index.php?module=profession&op=view&id=1289>.
6. Трудове право України: акад. курс: підручник / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, З.Я. Козак та ін.; за ред. П. Д. Пилипенка. Київ: Ін Юре, 2014. 552 с.
7. Грузінова Л.П., Короткін В.Г. Г90 Трудове право України: навчальний посібник. Київ: МАУП, 2003. Ч. 2. 2003. 136 с.
8. Шуліпа М.Ю. Дія локальних нормативно-правових актів, що містять норми трудового права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 57. С. 305–310.
9. Венедиктов В.С. Трудовое право Украины (Общая часть). НУВД. Харків, 2004. С. 187.
10. Жигалкін І.П. Поєднання централізованого, локального й індивідуального правового регулювання праці. *Публічне право*. 2016. № 1. С. 233–240.
11. Лаврів О.Я. Система принципів трудового права України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2006. 211 арк.

Анотація

Обушенко Н. М. До проблеми визначення сутності й ознак трудового законодавства України. – Стаття.

У статті на основі аналізу наукових поглядів вчених із приводу розуміння поняття «трудове законодавство» запропоноване власне визначення цієї наукової категорії. Наведено власне бачення переліку характерних особливостей трудового законодавства України. Відзначено, що трудове законодавство нашої країни представлено цілою низкою нормативно-правових актів, система яких є занадто розгалуженою, що значно перешкоджає нормальному регулюванню трудових правовідносин, а тому сьогодні постала нагальна необхідність його систематизації. Наголошено, що під нормативно-правовим актом слід розуміти офіційний документ, який було розроблено і прийнято у встановленому законом порядку уповноваженим органом державної влади та який містить у собі однорідні правові норми, спрямовані на врегулювання правовідносин у конкретній сфері суспільного життя. Тож сфера суспільних відносин, що потребує врегулювання, прямо впливає на зміст нормативно-правових актів, від якості наповнення яких вже залежить ефективність функціонування відповідних правових відносин. З'ясовано, що ключове призначення локальних нормативно-правових актів полягає у тому, щоб забезпечити ефективність роботи трудового колективу в рамках кожного конкретного підприємства, організації, установи тощо. Вини покликані деталізувати норми централізованого законодавства, а також розширити перелік трудових гарантій працівників. У разі, якщо локальним нормативним актом становище працівника погіршується порівняно з централізованим законодавством, такий акт визнається недійсним. Визначено, що поєднання централізованого та локального регулювання трудових відносин розкривається в інститутах трудового договору, колективно-договірному встановленні умов праці, оплати праці, дисципліни праці тощо. Регулювання відносин, які входять до предмета трудового права, може бути здійснено шляхом укладення, зміни, доповнення колективних договорів, угод, а також трудових договорів. Угоди, колективні договори, трудові договори не повинні мати у своєму змісті умов, які знижують рівень прав і гарантій працівників, установлений трудовим законодавством.

Ключові слова: систематизація, законодавство, трудове законодавство, нормативно-правовий акт.

Summary

Obushenko N. M. On the problem of determination of the essence and features of labour legislation of Ukraine. – Article.

In the article, based on the analysis of scientific views of scientists regarding the understanding of the concept of “labor law”, the author defines his own definition of this scientific category. The own view on the list of characteristic features of the labor legislation of Ukraine is presented. It is noted that the labor legislation of our country is represented by a number of normative legal acts, the system of which is too extensive, which significantly impedes the normal regulation of labor relations, and therefore today there is an urgent need for its systematization. It is emphasized that a legal act should be understood as an official document, which was drafted and adopted in accordance with the procedure established by law by an authorized body of state power, and which contains homogeneous legal norms aimed at regulating legal relations in a specific sphere of public life. Therefore, the sphere of social relations that needs

regulation directly influences the content of normative legal acts, the quality of filling of which already depends on the effective functioning of the respective legal relations. It has been found that the key purpose of local regulations is to ensure the effectiveness of the workforce within each company, organization, institution, etc. The wines are intended to detail the rules of centralized legislation, as well as to expand the list of employees' labor guarantees. If the local normative act of the employee deteriorates in comparison with the centralized legislation, then such act is recognized as invalid. It is determined that the combination of centralized and local regulation of labor

relations is revealed in the institutions of the employment contract, collective agreement on the establishment of working conditions, remuneration, discipline of labor, etc. The regulation of relations that are included in the subject of labor law can be done by concluding, amending, supplementing collective agreements, agreements, as well as employment contracts. Agreements, collective agreements, employment contracts should not have in their content conditions that reduce the level of rights and guarantees of employees established by labor law.

Key words: systematization, legislation, labor legislation, regulatory act.

УДК 349.23/24

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).399](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).399)*Н. П. Пилипчук**orcid.org/0000-0002-2926-9340**аспірантка**Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України*

СПЕЦИФІКА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ВІДПОЧИНОК У ЛИТВИ: НАПРЯМИ ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНУ

Слід наголосити, що Україною було обрано напрям на євроінтеграцію, а отже, й аналіз зарубіжного законодавства з питань втілення конституційного права на відпочинок дасть можливість з'ясувати основні його відмінності й особливості, що надалі слугуватиме базою для гармонізації національного та законодавства ЄС. Сьогодні поза межами правового захисту залишаються відносини щодо реалізації права на працю через гнучкий графік роботи, дистанційно або сезонно. Важливо з'ясувати, який вплив така ситуація здійснює на можливість втілювати право на відпочинок. Також слід визначити, чи існують спеціальні конституційні засоби захисту та забезпечення втілення права на відпочинок, що оптимізують його реалізацію. У свою чергу, саме аналіз зарубіжного досвіду дозволить дізнатися, яким найбільш ефективним чином у нормах права охопити усі такі відносини та закріпити гарантії дотримання заборон і вимог щодо конституційного права на відпочинок усіма суб'єктами права. Також отримані результати допоможуть краще розуміти саму сутність конституційного права на відпочинок і покращити якість юридичної техніки, що, у свою чергу, значно зменшить навантаження на Конституційний Суд України щодо тлумачення норм права та з'ясування відповідності законодавчих норм щодо права на відпочинок нормам Конституції. У цьому контексті корисним є як позитивний досвід держав, так і негативний, що вказуватиме на можливі перепони та складнощі у реалізації. Це особливо стосується тих держав, які мають схожий із Україною шлях становлення та забезпечення конституційних прав.

Питання зарубіжного досвіду та можливостей до його запозичення в Україну є малодослідженим, окремими його питаннями займалися науковці К.С. Борисова, Т.В. Гавронська, Л.П. Гаращенко, С.Ф. Гуцу, К.І. Дмитрієва, В.М. Завгородня, М.І. Іншин, Л.М. Корольчук, В.Л. Костюк, Є.В. Краснов, П.М. Петровський, О.А. Ситницька, В.В. Собченко, В.В. Тищенко, О.В. Турата, В.А. Урбанович, В.В. Хромей, І.М. Хуторян.

Литва уже понад 15 років є повноцінним членом ЄС і протягом цього часу проводить стабільну політику підвищення рівня соціального захисту

та захисту соціальних прав, у т. ч. й права на відпочинок. На рівні Конституції Литовської Республіки у ст. 49 встановлено, що «кожна працююча людина має право на відпочинок і вільний час, а також на щорічну оплачувану відпустку. Тривалість робочого часу визначається законом» [1]. Таким чином, право на відпочинок у Литві має ще один особливий вид, а саме право на вільний час. Виходячи з аналізу конституційної норми, його сутність полягає у призначенні та способі використання саме позаробочого часу, що не спрямований чітко на відновлення сил. Якщо в українському законодавстві відпустка, до прикладу, по догляду за дитиною теж вважається реалізацією саме права на відпочинок, то Конституція Литви уже більш спеціалізовано регулює таке питання. Варто вказати, що розподіл права на вільний час і відпочинок дозволяє розподіляти й навантаження на працівника та враховувати його сімейні чи інші суспільні обов'язки. Водночас така диференціація має дещо обмежувальний характер, оскільки визначає, що щотижневий відпочинок або відпочинок між робочими днями має бути реалізований виключно на відновлення сил, а отже, і впливає на свободу дій особи. Також із аналізу цієї норми визначається саме залежність робочого часу від тривалості відпочинку, оскільки не регулюється конституцією та, власне, не володіє варіативністю та чіткими заборонами.

Більш глибоко реалізація конституційного права на відпочинок встановлена Трудовим Кодексом Литви. Так, згідно з ч. 3 ст. 35 «у ході здійснення угод про додаткову роботу не можуть бути порушені встановлені цим Кодексом або іншими нормами трудового права вимоги, що стосуються максимальної тривалості робочого часу і мінімальної тривалості часу відпочинку» [2]. Тобто національним законодавством регулюються не лише загальні питання здійснення права на відпочинок, але й його реалізація залежно від виду роботи. Робота за сумісництвом або робота дистанційно не можуть бути причинами зменшення часу відпочинку. Із цього твердження випливає, що пріоритетним правом є не саме право на відпочинок, а комплекс таких прав, передбачених у Конституції Литви щодо умов праці, щодо

охорони здоров'я та життя. Зазвичай питання не-типового робочого дня чи обов'язків вирішуються у трудовому контракті, що збільшує можливості тиску з боку роботодавця, а також імовірність настання соціального ризику щодо отримання травми на виробництві, втрати працездатності або звільнення. Саме тому охоплення найбільшого кола суспільних відносин, пов'язаних із правом на відпочинок, є доречним. Для конституційного регулювання це питання є занадто спеціальним, оскільки встановити всі форми виконання роботи неможливо. Ще однією особливістю є наявність посилянь не просто на законодавчі акти, а на норми трудового права, а отже, це може бути як сама Конституція Литви, так і закони у сферах цивільного чи адміністративного законодавства, оскільки важливою є не загальна спеціалізація, а направленість конкретної норми. Застосування такої юридичної техніки допомагає уникнути ситуації щодо непоширення на суспільні відносини певного закону через відсутність згадок про нього в основному профільному законодавчому акті. Для українського законодавства таке питання актуальне щодо постанов Кабміну, а також щодо визначення в Конституції України питань для обов'язкової подальшої деталізації.

Відповідно до ч. 5 ст. 52 Трудового кодексу Литви «у разі дистанційної роботи відпрацьований працівником час обчислюється в установленому роботодавцем порядку. Свій робочий час працівник розподіляє на свій розсуд, без порушення вимог, що стосуються максимальної тривалості робочого часу, а також вимог щодо мінімальної тривалості часу відпочинку» [2]. Проблема дистанційної роботи полягає у неможливості повноцінного контролю з боку державних органів, а також у фактичній відсутності зв'язку працівника із професійними спілками чи іншими засобами громадського нагляду та контролю. Відповідно, перевірка стану дотримання вимог про мінімальну тривалість відпочинку та загалом реалізації права на відпочинок суб'єктом є ускладненою. Цю норму можливо тлумачити як заборону для роботодавця щодо офіційного передбачення більшого навантаження на працівника, ніж таке передбачено законом. Однак реальну ситуацію щодо реалізації права на відпочинок така норма може й не врегульовувати. Таким чином, позитивним є крок щодо визнання й закріплення за працівниками, що працюють дистанційно, права на відпочинок, однак ефективних методів забезпечення цього права поки не встановлено.

У цьому контексті важливою є ст. 50 Трудового кодексу Литви, відповідно до якої «працівник має право тимчасово на термін до трьох місяців призупинити виконання трудового договору, в письмовій формі попередивши про це роботодавця за три робочі дні, якщо роботодавець два або

більше місяців поспіль не виплачує всю належну працівникові заробітну плату або більш ніж два місяці поспіль не виконує інші свої зобов'язання, встановлені у трудовому і колективному договорі або нормами трудового права, що регламентують час роботи і відпочинку, оплату за працю, безпеку і здоров'я працівників на роботі. У цьому разі працівник звільняється від обов'язку виконувати свою трудову функцію» [2]. Сьогодні українське законодавство не містить оперативних засобів захисту права на відпочинок. Ця норма гарантує реалізацію одночасно конституційних і права на захист, і права на відпочинок. Щодо захисту, то він здійснюється працівником самостійно, що зменшує витрати держави, а також стимулює правомірність діяльності роботодавця. Слід наголосити, що невиконання професійних обов'язків є не лише формою захисту, але й певним чином покаранням роботодавця за порушення умов трудового договору. У такому аспекті обов'язковим є застосування конституційних вимог щодо обізнаності особи й обґрунтованості підстав притягнення до юридичної відповідальності. Щодо останнього, то факти підтверджуються самою документацією, що ведеться роботодавцем. Проте обізнаність забезпечується шляхом повідомлення працівником про припинення виконання професійних обов'язків. Крім того, саме факт повідомлення виступає засобом захисту працівника, оскільки підтверджує факт самозахисту, а не порушення дисципліни праці. Саме право на самозахист у разі порушення права на відпочинок слід закріпити на рівні конституції як окреме, оскільки вона матиме характер як гарантії існування норми в ієрархічно нижчих законодавчих актах, так засобу захисту прямої дії.

Згідно з ч. 4 ст. 107 Трудового кодексу Литви «час відрядження працівника включає в себе час на проїзд працівника до зазначеного роботодавцем місця роботи і назад. Якщо поїздка здійснювалася після закінчення робочого дня, у вихідний або неробочий святковий день, працівник має право на відпочинок такої самої тривалості в перший день після повернення або ж цей час відпочинку додається до часу щорічної відпустки зі збереженням заробітної плати працівника за цей час відпочинку» [2]. Таким чином, визначається й конституційний розподіл вільного часу, тобто самого часу в дорозі та власне часу на відпочинок, який не може бути витрачений в умовах відрядження. Варто наголосити на дуалістичності підходів до вирішення питання про відпочинок. Так, обов'язковою є компенсація через включення вільного часу до робочого. Щодо права вибору реалізація права на відпочинок негайно чи долучення до відпустки, то слід вказати, що воно має бути обмежене залежно від напряму діяльності особи. Так, одним із конституційних обов'язків держави є захист життя

та здоров'я осіб, мінімізація ймовірності настання соціальних ризиків через реалізацію соціальної політики. У разі відсутності відпочинку після відрядження в осіб, що керують транспортом або виконують роботи, порушення правил охорони праці та технічних вимог на яких може завдати шкоди значній кількості членів трудового колективу, є недопустимим. Відповідно, така норма потребує або деталізації, або ж окремого акта із переліком робіт, для яких обов'язковим є відпочинок саме після відрядження, а не відкладання такого права.

Окремі норми існують щодо права на щотижневий і щоденний відпочинок. Так, ч. 3-4 ст. 122 Трудового кодексу Литви встановлено, що «тривалість щоденного безперервного відпочинку між робочими днями (змінami) не може бути менше 11 годин поспіль, а протягом 7 наступних безпосередньо один за одним календарних днів працівнику повинно бути надано час безперервного відпочинку тривалістю як мінімум 35 годин. Якщо чергування триває 24 години, час відпочинку триває не менше 24 годин» [2]. Тобто встановлено обов'язкову наявність одного повноцінного вихідного, що допомагає повноцінно відпочити та відновити сили без перерв. Потреба саме у повноцінному відпочинку пояснюється фізичними особливостями організму людини та потребою не просто відсутності навантаження, а зміні способу й видів діяльності. Крім того, визначено й мінімальну тривалість відпочинку протягом тижня, потреба у якій пояснюється наявністю різних форм виконання роботи, як робота змінami або ж дистанційна, а також робота понад норму. Тобто реалізація конституційного права на відпочинок залежатиме від обраного особою способу реалізації права на працю. Щодо чергування, то слід наголосити на його не постійності щодо виконання професійних обов'язків. До прикладу, черговому лікарю на зміні може й не доведеться виконувати свої обов'язки, якщо не прийде жоден пацієнт. Водночас відсутня реалізація конституційного права на вільний час, що свідчить про факт втомленості організму. Саме така втома є основним фактором для встановлення відпочинку не менше, ніж сама тривалість чергування. Зі свого боку, формулювання «чергування у 24 години» є встановленням максимальної його тривалості, адже від втоми особи залежить не лише її життя та здоров'я, але й оточуючих її людей. Оскільки завдання держави – захищати інтереси суспільства, то шляхом нормування максимальної тривалості робочого дня та чергування забезпечуються конституційні права на безпечні умови проживання, свободу дій, безпечне навколишнє середовище для усього населення держави.

Тож на основі проведеного аналізу можливо встановити такі особливості втілення конститу-

ційного права на відпочинок за законодавством Литви:

1. Відсильний характер. Так, правове регулювання права на відпочинок часто містить посилання на інші нормативно-правові акти. У межах конституції такі посилання здійснюються на законодавчі акти з метою обов'язковості їх прийняття. Крім того, відсильні норми дозволяють краще розуміти механізм втілення права на відпочинок, а отже, й віднаходити у ньому прогалини чи колізії. Недоліком можливо вважати надмірну навантаженість норм права та можливість хибного тлумачення без охоплення усіх частин норми, що можуть міститися в різних законодавчих актах. Саме тому важливим є встановлення на рівні конституції найбільш загальних прав щодо реалізації права на відпочинок та обов'язків держави.

2. Компенсаційний характер. Так, конституційні права на працю та відпочинок повинні взаємодіяти між собою, однак реалізація одного права не повинна перешкоджати чи обмежувати свободу в реалізації іншого. Так, у межах литовського законодавства надурочні роботи або роботи змінami, що потребують більшого часу роботи, повинні компенсуватися або ж через рівень заробітної плати, або через надання вихідних більшої тривалості. Важливо, що розмір компенсації не є спільним для всіх, а залежить від виду роботи та її тривалості. Таким чином, відбувається гарантування інтересів усіх осіб, що працюють.

3. Всеохоплюваність. Щодо конституційних норм, то вони охоплюють усі випадки реалізації права на відпочинок, його захисту та забезпечення, що дозволяє деталізувати їх на рівні закону. Проте саме рівень закону, а не інших нормативно-правових актів є чітко встановленим. На відміну від українського законодавства щодо права на відпочинок, яке об'єднує, крім основного акта (Кодексу законів про працю) також закони щодо видів права на відпочинок, підзаконні нормативно-правові акти щодо реалізації окремих видів права на відпочинок, литовське законодавство регулює особливі випадки разом. Тобто диференціація здійснюється в межах одного законодавчого акта. Така ситуація значно зменшує можливість помилкового видозмінення призначення норми права щодо відпочинку та виникнення колізійних ситуацій. Таким чином, завдяки всеохоплюючому характеру Конституції зменшується навантаження на суди та законодавчі органи щодо виправлення помилок юридичної техніки.

Виходячи з особливостей і позитивних відмінностей правового регулювання конституційного права на відпочинок, у Литві можливо дійти висновку, що необхідним є розподіл права на відпочинок. Таким чином, Конституцію України варто доповнити новою нормою 45-1, яка повинна мати такий зміст: «Кожен, хто

працює, має право на вільний час. Держава гарантує реалізація права на вільний час шляхом встановлення у законі соціальних, творчих відпусток, відпусток у зв'язку із підготовкою до змагань та/чи у зв'язку з навчанням». Таким чином, право на відпочинок більше не суперечить самій меті щодо відновлення сил, однак через соціальні та інші відпустки як спосіб проведення часу поза виконанням професійних обов'язків є засобом соціалізації особи, а отже, стосується конституційних прав особи на свободу дій і думки. Таким чином, саме передбачення на рівні Конституції України окремих видів прав, що використовують вільний від роботи час своєї реалізації, значно спрощує систему їх застосування. Крім того, включення переліку відпусток до гарантій визначає обов'язок роботодавця щодо їх надання. У свою чергу, це вже впливатиме на самий рівень навантаження на особи, яка працює, а отже, і на її втомлюваність і потребу у відпочинку.

Крім того, варто доповнити Кодекс законів про працю України новою ст. 83-1 щодо можливості працівників самостійно реалізовувати право на відпочинок. Так, ця норма повинна мати такий зміст: «Працівник має право тимчасово на термін до двох місяців призупинити виконання трудового договору, в письмовій формі попередивши про це роботодавця за два тижні, якщо роботодавець більше півроку з моменту звернення не виконує обов'язок щодо надання щорічної, додаткової, соціальної відпустки. У цьому разі працівник звільняється від обов'язку виконувати свою трудову функцію». Таким чином, реалізується конституційне право як на захист, так і на відпочинок. Крім того, відсутність потреби у залученні держави значно скорочує витрати державного бюджету.

Література

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija: Lietuvos Respublikos piliečių priimta 1992 m. spalio 25 d. Referendume. URL: <https://cutt.ly/rrMctlg> (дата звернення: 19.09.2019).
2. Lietuvos Respublikos darbo kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymas: 2016 m. rugšėjo 14 d. № XII-2603 Vilnius. URL: <https://cutt.ly/rrMclUF> (дата звернення: 19.09.2019).

Анотація

Пилипчук Н. П. Специфіка конституційного права на відпочинок у Литві: напрями запозичення в Україну. – Стаття.

У статті проаналізовано специфіку реалізації конституційного права на відпочинок у Литві. Виведено особливості забезпечення цього права людини та громадянина. Наведено обґрунтовані напрями запозичення у національне конституційне законодавство. Вказано на спільні та відмінні ознаки забезпечення конституційного права на відпочинок в Україні та в Литві.

Визначена необхідність доповнити Конституцію України новою нормою 45-1, яка повинна мати такий зміст: «Кожен, хто працює, має право на вільний час. Держава гарантує реалізація права на вільний час шляхом встановлення у законі соціальних, творчих відпусток, відпусток у зв'язку із підготовкою до змагань та/чи у зв'язку з навчанням». Таким чином, право на відпочинок більше не суперечить самій меті щодо відновлення сил, однак через соціальні та інші відпустки як спосіб проведення часу поза виконанням професійних обов'язків є засобом соціалізації особи, а отже, стосується конституційних прав особи на свободу дій і думки. Таким чином, саме передбачення на рівні Конституції України окремих видів прав, що використовують вільний від роботи час своєї реалізації, значно спрощує систему їх реалізації та тлумачення самих норм права для їх застосування. Крім того, включення переліку відпусток до гарантій визначає обов'язок роботодавця щодо їх надання. У свою чергу, це вже впливатиме на самий рівень навантаження на особи, яка працює, а отже, і на її втомлюваність і потребу у відпочинку.

Зроблено висновок щодо доцільності доповнити Кодекс законів про працю України новою ст. 83-1 щодо можливості працівників самостійно реалізовувати право на відпочинок. Так, ця норма повинна мати такий зміст: «Працівник має право тимчасово на термін до двох місяців призупинити виконання трудового договору, в письмовій формі попередивши про це роботодавця за два тижні, якщо роботодавець більше півроку з моменту звернення не виконує обов'язок щодо надання щорічної, додаткової, соціальної відпустки. Працівник звільняється від обов'язку виконувати свою трудову функцію».

Ключові слова: конституційне право, право на відпочинок, конституційне законодавство, конституційні норми, конституція.

Summary

Pilipchuk N. P. Specificity of the constitutional right to rest in Lithuania: directions of borrowing to Ukraine. – Article.

In the article the specifics of the implementation of the constitutional right to rest in Lithuania are analyzed. The peculiarities of securing the given human and citizen rights are shown. The substantive directions of borrowing in the national constitutional legislation are given. The common and distinctive features of ensuring the constitutional right to rest in Ukraine and in Lithuania are indicated.

The necessity to amend the Constitution of Ukraine with a new rule 45-1 has been determined, which should have the following meaning: "Everyone who works has the right to free time. The state guarantees the exercise of the right to leisure by establishing in the law social, creative leave, vacations in connection with the preparation for competitions and/or in connection with training. "Thus, the right to rest is no longer at odds with the goal of recuperation, but through social and other vacations, as a way of spending time outside the performance of professional duties is a means of socializing the individual, and therefore concerns the individual's constitutional rights to freedom of action and thought. Thus, the very prediction at the level of the Constitution of Ukraine of certain types of rights that use their time off from their work significantly simplifies the system of their implementation and interpretation of the rules of law themselves for their application. In addition, the inclusion of a list of

holidays in the guarantees determines the obligation of the employer to provide them. In turn, this will already affect the level of workload on the person who is working, and thus his fatigue and need for rest. It is concluded that it is advisable to supplement the Labor Code of Ukraine with a new Article 83-1 on the possibility for employees to exercise their right to rest independently. Yes, this provision should have the following meaning: “the employee has the right to suspend the employment

contract temporarily for up to two months, in writing, warning the employer about this in two weeks, if the employer does not fulfill the obligation to provide annual leave for more than six months, extra, social leave. In this case, the employee is relieved of his duty to perform his work function”.

Key words: constitutional law, right to rest, constitutional legislation, constitutional provisions, constitution.

УДК 349.22

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).400](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).400)**В. Ю. Пряміцин***orcid.org/0000-0002-6525-2087*

викладач кафедри публічного права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

С. В. Ланкін*orcid.org/0000-0002-3513-5971*

студент II курсу юридичного факультету

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ЗАХИСТ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ У НЕОФОРМЛЕНИХ ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ

Актуальність. Відповідно до звіту Голови Державної служби з питань праці за 2018 рік в Україні було виявлено 25 179 робітників, допущених до роботи без належного оформлення трудових відносин, із виявлених порушень під час перевірок службою на другому місці за кількістю знаходяться порушення у сфері укладання та розірвання трудових договорів, більше тільки з приводу виплати заробітної плати [7]. Здебільшого це спровоковано низьким рівнем життя та правосвідомістю суспільства, що не мотивує звичайних працівників захищати самостійно або звертаючись до державних органів власні права, встановлені трудовим законодавством. З іншого боку, це пов'язано з неефективністю та відсутністю інтересу держави в боротьбі з незадекларованою працею, що спровокована кризовим становищем державних інституцій і некомпетентністю державних службовців в Україні.

Предметом статті є захист трудових прав працівників у неформованих трудових відносинах.

Метою статті є виявлення основних чинників виникнення неформованих трудових відносин, винайдення шляхів їх подолання та надання пропозицій до законодавства України задля подолання цієї проблеми.

Конституція України у ст. 43 встановлює можливість кожного громадянина працювати задля забезпечення власних соціальних і духовних потреб у самореалізації в суспільстві. Відповідно держава встановлює для себе обов'язок повного сприяння у всіх можливих аспектах реалізації цієї можливості та забезпечує відповідно до принципу рівності вільний вибір кожному місця роботи, способу заробітку тощо. Також одним із основних завдань, які держава гарантує власним громадянам, є програми з перекваліфікації або перепідготовки відповідно до кадрових потреб у державі [1].

Закон також встановлює перелік положень у сфері трудового законодавства, порушення яких

призводять до притягнення винної особи до матеріальної відповідальності, оскільки, наприклад, передбачається:

1. За допуск працівника до роботи без оформлення трудового договору – штраф у розмірі тридцяти мінімальних заробітних плат (141 690 грн станом на 2020 рік);

2. За недотримання мінімальних державних гарантій в оплаті праці – у розмірі десяти мінімальних заробітних плат (47 230 грн станом на 2020 рік);

3. За порушення виплати заробітної плати, інших виплат або виплата їх не в повному обсязі з простроченням їх більш ніж на один місяць – у трикратному розмірі мінімальної заробітної плати [3].

Такі великі суми пояснюються тим, що держава ставить собі за мету запобігти порушенню трудових прав громадянина та компенсувати порушення у їх прямому грошовому еквіваленті, таким чином покаравши недобросовісного роботодавця та повернувши отримані від експлуатації гроші.

Аналізуючи основні права та гарантії, надані законодавством України громадянину, потрібно особливо серед них виділити:

1. Право на належні та безпечні умови праці, що проявляється у встановленні 40-годинного робочого тижня, недопущенні до роботи, яка може завдати шкоди здоров'ю та життю людини, соціальному забезпеченні людей, що працюють на роботі, яка шкодить їх життю.

2. Захист від незаконного звільнення та гарантування виплати мінімальної заробітної плати. Кодекс Законів про працю України встановлює вичерпний перелік підстав звільнення працівника. Звільнення з будь-яких інших підстав забороняється і може мати наслідком оскарження цього рішення у суді та поновлення працівника на роботі та притягнення роботодавця до відповідальності.

3. Особливими категоріями працівників вважаються жінки та неповнолітні діти, яким трудове законодавство встановляє облегшені умови праці через їхні біологічні особливості. Зазначеним соціальним групам гарантується працевлаштування у разі звільнення з обставин, що не залежать від них, у разі реорганізації або ліквідації підприємства.

4. Окремо закон встановляє виплату вихідної допомоги працівнику відповідно до відпрацьованого ним часу роботи, днів, конкретно виконаних завдань тощо [3].

Другим важливим аспектом є мінімальна заробітна плата, яка переглядається щорічно державою та встановлюється у поточному Законі України «Про державний бюджет» з зазначенням її у конкретному гривневому еквіваленті. Ця цифра є тим соціальним бар'єром, нижче якого роботодавець не має права платити працівникові за місяць праці.

Важливим є своєчасне отримання заробітної плати, що б забезпечувало основну ціль праці працівника – задоволення своєчасно власних побутових потреб і необхідних для життя ресурсів, як, наприклад їжа, одяг, житло тощо.

Перерахувавши основні положення, які гарантує Конституція України, треба розуміти, наскільки ефективно ці норми втілюються в життя у правовідносинах між роботодавцем і працівником.

Зокрема, основною проблемою для українського суспільства виступає саме небажання роботодавців дотримуватися вказаних положень, що призводить або до численних порушень встановлених законом соціальних гарантій для працівника, або взагалі до відсутності будь-якого факту підтвердження трудових відносин безпосередньо через трудовий договір.

Це призводить до необхідності поновлення порушених прав шляхом звернення до уповноваженого державного органу з питань праці або до суду. Наявність трудових відносин у такому разі потрібно доводити опосередкованими доказами, зокрема встановленням факту виконаної роботи, отримання плати за систематично виконувану роботу, наявності трудового розпорядку на підприємстві тощо.

Важливо буде зазначити позицію науковців із приводу обов'язковості оформлення трудового договору при прийнятті на роботу. Так, І.О. Гуменюк зазначає, що через недостатність правового регулювання процедури укладання трудового договору породжується невизначеність у трудових відносинах між працівником і роботодавцем, оскільки, наприклад, трудовим договором може виступати як класична трудова угода, так і внутрішній наказ на підприємстві про прийняття на роботу. У сучасному законодавстві є пропозиції

обов'язкового укладання саме договору в усіх випадках трудових відносин, але ця пропозиція не подає надій, адже через відсутність саме правильного механізму фіксації та доведення наявності фактичних трудових відносин за відсутності цього закріплення юридично введення цієї норми погіршить і так невтішне юридичне становище працівників в Україні з позиції захисту власних трудових прав [9].

Гарним прикладом є позиція А.О. Горденюка з приводу зловживання роботодавцями таким поняттям, як «умова про випробування», хоча, як зазначає науковець: «Одностороннє встановлення власником умови про випробування є недопустимим». Однак роботодавці часто включають випробування в трудовий договір або контракт, а також у заяву або наказ при прийнятті на роботу тощо. Тобто у разі відмови працівником проходити випробування на роботі, яка цього не потребує через наявний у нього стаж роботи або низьку кваліфікацію, це сприймається як відмова від укладення трудового договору [8]. Негативною стороною для працівника є те, що роботодавець може не зазначати про випробування безпосередньо при початку роботи, а після того, як спливає два тижні повідомити про це працівника та не виплачувати жодних виплат за пророблену роботу.

Прогалини трудового законодавства України часто стають причиною обмеження прав і гарантій працівника та не виправдовують власної цілі, цьому сприяє багато факторів. Зокрема, основними чинниками, що спричиняють незадекларовану працю, є:

1. Архаїчність трудового законодавства України та недетальність врегулювання, тобто усі положення, вказані Конституцією України, більш детально конкретизуються лише у Кодексі Законів про працю України УРСР 1971 р. Зважаючи на те, що з моменту видання цього кодифікованого акта минуло більш ніж 50 років, користування ним як юридично ефективним регулятором вже неможливо, оскільки більша кількість явищ з часом або не має потреби в регулюванні через мінливість суспільства, або виникають нові суспільні явища, відносини між якими мають бути врегульовані. Як-от, робота по сумісництву визначається у ст. 102-1 КЗпП України лише в частині її оплати [3], із приводу відпочинку, робочого часу, та інших більш конкретних положень закон не встановлює, що примушує роботодавця регулювати на власний розсуд відносини між ним і працівником, який працює на декількох робочих місцях одразу [10].

2. Наступним чинником, що спричиняє незадекларовану працю в Україні, є небажання роботодавця виконувати обов'язок по сплаті податків за найманих працівників. Кажучи

конкретно про податки на працівника в Україні, лише один внесок до Пенсійного фонду України щомісячно задля забезпечення соціального страхування населення відповідно до Закону України «Про обов'язкове соціальне страхування» становить більше 20% від заробітної плати працівника та має бути включений до неї, враховуючи також податок на доходи фізичних осіб поряд із військовим збором. Сума, яку повинен сплатити роботодавець за наявності належним чином оформленого працівника, наближається до половини з його заробітної плати загалом. Зважаємо знову на зазначений рівень мінімальної заробітної плати, нижче якої працівник не може отримувати оплату за виконану роботу, й отримуємо доволі велику суму, яку сумлінний роботодавець повинен сплатити до державного бюджету. Але зважаючи на певні економічні та соціальні чинники, повна реалізація оподаткування потребує постійного нагляду податкових державних органів, адже випадки недоотримання до бюджету грошових коштів через недбалість роботодавців є непоодинокими, питання також у тому, скільки випадків ухилення від сплати податків залишається невідомими та потребують виявлення та притягнення до відповідальності правопорушників.

3. Передумовою несплати податків до бюджету є низька правова культура суспільства, неефективна робота державних органів з питань праці та податкових органів, незнання працівником навіть положень Конституції України.

Все це призводить до зловживання роботодавцем власними правами та невиконання обов'язків, покладених на нього законом.

Станом на 2019 рік згідно з опитуванням, проведеним у КПІ ім. Ігоря Сікорського, близько 70% респондентів, більше половини з яких студенти, хоч раз у житті працювали не офіційно [5]. Це засвідчує, що працювати неофіційно стає тенденцією серед молоді та сприймається як нормальна поведінка. Опитування свідчить про таке:

1. Близько 65% респондентів констатували факт порушення їх прав роботодавцем, що свідчить про те, що станом на 2019 рік серед молоді України переважна більшість, хоча й обізнана у власних правах та обов'язках, але, зважаючи на загальні економічні чинники, вимушена терпіти порушення роботодавцем встановлених законом гарантій на відпочинок, оплату праці, відпустку тощо, заради заробітку хоча б мінімальних коштів на проживання.

2. Позитивним є обізнаність громадян у власних правах, адже близько 59% респондентів кажуть про те, що власні права й обов'язки більшість працівників усвідомлюють і прагнуть захистити та сумлінно виконувати власні обов'язки, дотримуючись закону. З іншого ж боку, третина

респондентів не мають точного розуміння про власні трудові гарантії, встановлені законом. Це дає можливість роботодавцеві зловживати незнанням працівника трудового законодавства й експлуатувати його у власних цілях, що, як зазначалося, заборонено законом.

3. Також важливим є не стільки розуміння детально власних прав та обов'язків, а доступність інформації про можливість звернення до державного органу задля захисту власних прав і притягнення роботодавця до відповідальності. Відповіді розділилися майже порівну, де 48% зазначає, що знають, куди звертатися у разі порушення власних прав, але не зверталися з невідомих причин, і невелика група, яка знала про існування державних органів з питань праці та реально туди зверталася. Інші з 52% респондентів не знають, куди їм звертатися у разі порушення їх власних прав або невиконання роботодавцем власних обов'язків, половина з яких звернулася би за нагоди [5].

Як вже зазначалося, загальні тенденції українського суспільства породжують численні порушення трудового законодавства, оскільки така маргінальна модель поведінки стає усталеною у суспільстві та надалі сприймається громадянами як нормальна. Основними шляхами боротьби з цією проблемою є запровадження державою програм із підвищення правової свідомості, покращення ефективності роботи наглядових органів із питань праці, підвищення інтересу громадян до власних прав та обов'язків, які надані їм державою, ініціатива працівників задля захисту власних прав. Це може виражатися у створенні програм підвищення правової освіченості у мережі Інтернет при співпраці з Міністерством соціальної політики України або Державною службою України з питань праці, ведення правової політики держави через соціальні мережі, введення обов'язкової вимоги про знання основ трудового законодавства на законодавчому рівні при прийомі на роботу тощо.

Одним з основних напрямів роботи державних органів з питань праці є боротьба з незадекларованою працею. Так, відповідно до Меморандуму, укладеного між Міністерством юстиції України та Державною службою України з питань праці, основною метою їх співпраці є докладання спільних зусиль щодо формування сприятливого середовища на ринку праці, що виражається у створенні робочих місць із достатньою заробітною платою та з безпечними умовами праці, забезпечення реалізації державної політики у сфері запобігання порушення законодавства про працю як роботодавцями, так і працівниками. Це виражається у проведенні конкретних заходів, спрямованих на вдосконалення контролю за оформленням трудових відносин із найманими

працівниками, особливо на рахунок роботодавців, щодо яких відкрито виконавче провадження з приводу заборгованості з виплат заробітної плати [4].

Зважаючи на широке визначення «проведення конкретних заходів на вдосконалення контролю», ми вважаємо, що покращення у боротьбі з неофіційним працевлаштування повинно виражатися у виданні конкретних підзаконних актів про проведення перевірок або притягненні до реальної майнової відповідальності недобросовісних роботодавців, що дасть дійсно ефективні результати з погляду виконання принципів закону та позбавлення ринку праці від засилля незадекларованої праці, зловживання роботодавцями власними правами.

Важливою також є умовність цього Меморандуму, адже сам по собі він ніяких зобов'язань на центральні виконавчі органи влади навіть у межах власних повноважень не покладає, хоча, на нашу думку, кооперація державних органів в усіх сферах повинна вважатися як презумпція у будь-якому разі, коли держава має вирішувати певну проблему. Зокрема для Міністерства юстиції та Державної служби з питань праці це інформаційна політика, а саме співпраця в сфері створення й ефективної роботи реєстрів для моніторингу й аналізу ризикових точок порушення трудових прав працівників.

З іншого боку, новий проект Трудового кодексу, внесений Верховною Радою України IX скликання, покликаний кардинально змінити сучасне трудове законодавство, зокрема додавши детальне регулювання прав і обов'язків працівника та роботодавця, надавши їх вичерпний перелік, встановлює конкретні засоби протидії рабської праці та дискримінації у сфері праці.

Але навіть у сучасному проекті Трудового кодексу України регулювання процедури укладання трудового договору залишилося доволі обмеженим, а саме лише через укладання класичного трудового договору або видання наказу про призначення працівника. Важливим є те, що сама процедура призначення або укладання договору не визначена, тобто про строки, у які роботодавець повинен укласти договір або видати наказ про прийняття працівника на роботу, новий Трудовий кодекс прямо не вказує, що знову дає поле для зловживання роботодавцем при прийнятті працівника на роботу.

Покарання за допуск працівника до роботи без укладання трудового договору складають десять мінімальних заробітних плат, що є у три рази нижчим штрафу, який передбачається на цей час, але інші санкції за порушення виплати заробітної плати або недотримання соціальних гарантій є вищими. Таким чином законодавець, знизивши відповідальність за неоформлених

працівників, підвищив відповідальність роботодавця за порушення трудового законодавства в цілому, що може призвести до ефективного захисту трудових прав при кумулятивному застосуванні санкцій [6].

Проаналізувавши стан захисту трудових прав працівника, ми можемо зробити такі висновки та надати пропозиції:

1. Система захисту трудових прав потребує вдосконалення та більш детальної регламентованості відповідно до потреб сучасного суспільства. Виникнення нових типів роботи, можливості вибору самостійно робочого місця або зміна регулювання самого факту наявності трудових відносин примушує сучасного законодавця вносити зміни в Кодекс Законів про працю України, хоча б з доповненням його нормами щодо регулювання сторонами відносин на власний розсуд у межах трудового законодавства. Водночас сторони вимушені регулювати власні відносини, спираючись на положення Цивільного кодексу України щодо договорів підряду, які позбавлені необхідних рис права на працю та трудових гарантій, що виходять з нього.

2. Застаріле законодавство дає багато можливостей для зловживання роботодавцями прогалинами у ньому на свою користь задля експлуатації працівника та зменшення обсягу наданих йому прав. Все це є наслідком небажання працівників підвищувати власну правосвідомість і використовувати права надані їм законодавством. Окремо потрібно виділити бездіяльність державних органів влади у сфері боротьби з незадекларованою працею, яка породжує уникнення відповідальності недобросовісними роботодавцями та підтримує можливість існування «чорної» або нелегальної праці.

Виходячи з аналізу законодавства та наукових праць, пропонуємо наступні зміни до ч. 1 ст. 24 КЗпП, виклавши її в такій редакції:

«Стаття 24 Укладання трудового договору.

Трудовий договір між працівником і роботодавцем укладається завжди у письмовій формі, з обов'язковим ознайомленням працівника з договором і його підписом. Відсутність письмового трудового договору, навіть якщо сторони дійшли домовленостей з усіх сутнісних умов праці, оплати праці та трудового розпорядку, вважається таким, що неукладений, а працівник – допущеним до роботи без укладання трудового договору. Допускається регулювання трудових відносин між працівником і роботодавцем на власний розсуд, з обов'язковим включенням основних прав та обов'язків сторін, а також соціальних гарантій працівника, встановлених цим Кодексом, у разі суперечностей положення трудового договору та цього Кодексу, до трудових відносин застосовуються положення цього кодексу».

Література

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Загальна декларація прав людини. *Відомості Верховної Ради України*. 1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
3. Кодекс законів про працю України. *Відомості Верховної Ради України*. 1971. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/322-08>.
4. Меморандум про співробітництво між Державною службою України з питань праці та Міністерством юстиції України. *Українське національне інформаційне агентство «Укрінформ»*. 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2622089-pidpisanamemorandumiv-pro-spirvobitnictvo-miz-ministerstvom-usticii-ukraini-i-derzavnou-službou-zajnatosti-ta-derzavnou-službou-ukraini-z-pitan-praci.html>.
5. Ваше відношення до неофіційного працевлаштування. 2019. URL: <https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSeCEHvmMGXMdCzy6V0yVMP0EtJotZXm1G2BK3hpUdXEcf1Tyw/viewform>.
6. Проект Трудового кодексу України. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67331.
7. Публічний звіт голови Державної служби України з питань праці Романа Чернеги. *Українське національне інформаційне агентство «Укрінформ»*. 2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2638814-pidsumki-roboti-derzavnoi-službi-ukraini-z-pitan-praci-za-2018-rik.html>.
8. Горденюк А.О. Проблема правового забезпечення захисту трудових прав працівників. *Форум права*. 2016. № 1. С. 55–59. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP-index.htm_2016_1_11.pdf.
9. Гуменюк І.О. Правові проблеми захисту трудових прав в умовах реформування соціально-економічної сфери. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/1700/1/Pravo_2014_150-152.pdf.
10. Єфімов Н.І. Проблеми легалізації соціально-трудових відносин в Україні. Харків : Харківський регіональний інститут державного управління, 2019. 4 с.

Анотація

Пряміцин В. Ю., Ланкін С. В. Захист трудових прав працівників у неоформлених трудових відносинах. – Стаття.

У статті досліджується захист права на працю та проблема незадекларованих трудових відносин із позиції органів державної влади та суду, також позиція роботодавців і працівників у їх взаємовідносинах і чинники цього правопорушення.

Оскільки сучасний стан дотримання трудового законодавства роботодавцями в Україні є низьким, вивчення проблеми незадекларованої праці потребує всебічного вивчення для винайдення шляхів для захисту трудових відносин працівника від експлуатації та зловживання на усіх етапах правовідносин із роботодавцем.

Також особливо варто виділити необхідність реформування державних органів із питань захисту трудових прав працівників задля підвищення їх ефективності та

реального притягнення роботодавців правопорушників до юридичної відповідальності в найбільш короткі строки з дня виявлення порушення трудових прав на підприємстві.

Необхідною мірою задля усунення порушень трудових прав громадян України є прийняття законодавчим органом влади нового зводу законів про працю, який зміг би оновити та врегулювати новітні трудові відносини між працівником і роботодавцем із можливістю включення в нього більшою мірою диспозитивних норм, тобто регулювання трудових відносин на власний розсуд з імперативними нормами з приводу трудових гарантій працівника та встановлення суттєвої матеріальної відповідальності за порушення основних положень трудового законодавства.

Загалом для встановлення ефективного правового режиму у сучасному трудовому секторі України держава потребує великої державної реформи з залученням усіх гілок влади та сприянням зацікавлених працюючих громадян, профспілок, громадських організацій, засобів масової інформації тощо.

Ключові слова: неоформлені трудові відносини, незадекларована праця право на працю, захист права на працю, юридична відповідальність.

Summary

Pryamitsyn V. Yu., Lankin S. V. Protection of labor rights of workers in unformed labor relations. – Article.

The article examines the protection of the right to work, and the problem of undeclared employment relations, from the standpoint of public authorities and the court, as well as the position of employers and employees in their relations and the factors of this offense.

As the current state of compliance with the labor laws by employers in Ukraine is quite low, studying the problem of undeclared work requires a thorough study to find ways to protect the employee's employment from exploitation and abuse at all stages of the relationship with the employer.

The need to reform state bodies for the protection of workers' labor rights in order to increase their efficiency and real prosecution of the offenders' employers in the shortest possible time after the detection of violations of labor rights in the enterprise is especially worth mentioning.

At the same time, in order to eliminate the violations of the labor rights of Ukrainian citizens, a new body of labor laws could be adopted by the legislature, which could update and regulate the latest labor relations between the employee and the employer, with the possibility of incorporating more dispositive regulations into it. relations at its own discretion with imperative norms regarding the employee's labor guarantees and the establishment of material liability for violation of the basic provisions of labor law enters.

In general, in order to establish an effective legal regime in the modern labor sector of Ukraine, the state needs a major state reform with the involvement of all branches of government and with the assistance of interested working citizens, trade unions, public organizations, mass media, etc.

Key words: unformed labor relations, undeclared work, right to work, protection of the right to work, legal responsibility.

УДК 349.2
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).401](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).401)

О. Г. Реуцьков
orcid.org/0000-0001-8612-233X
здобувач кафедри правознавства

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ПОЗИТИВНИЙ ДОСВІД ГРУЗІЇ ЩОДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АТЕСТАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ: НАПРЯМИ ЗАПОЗИЧЕННЯ В НАЦІОНАЛЬНЕ ТРУДОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Актуальність теми. Питання трансформаційних процесів у правоохоронній сфері ще з моменту проголошення Україною незалежності постійно перебували в сфері інтересів вітчизняних науковців. Проголошений курс до євроінтеграції потребував приведення у відповідність до європейських стандартів усіх сфер суспільного життя. Правоохоронна сфера довгий час вважалась в Україні однією із найбільш проблемних, і в результаті суспільна довіра до органів внутрішніх справ взагалі зникла під час подій Революції Гідності. Стало очевидним, що органи міліції потребують кардинальних як структурних, так і кадрових змін. Актуальність цього курсу посилилась утвердженням євроінтеграційних цілей нашої держави та визначенням новосформованим урядом держави першочергових реформ, метою яких було викорінення корупції та беззаконня з судової та правоохоронної систем. Серед запланованих реформ було і реформатування органів внутрішніх справ, одним із важливих етапів якого стало прийняття Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII [1]. Деякий час, до вступу в дію цього нормативно-правового акту, поліція працювала відповідно до Закону України «Про міліцію» від 20.12.1990 № 565-XII [2], і як продемонстрував подальший досвід функціонування цього органу, до сьогоднішнього дня мають місце складнощі у зміні принципів його діяльності.

Під час реформування органів Національної поліції України за основу був взятий досвід зарубіжних держав, які раніше успішно здійснили такі перетворення. Однією із держав, досвід якої було взято за основу, була Грузія. Для цього до роботи над реформою в Україну були запрошені грузинські фахівці, перед якими стояла задача у найкоротші строки створити в Україні дієвий та ефективний правоохоронний орган, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. 17 листопада 2015 року було представлено концепцію «100 днів якості Національної поліції України» [3], яка являла собою документ, що містив низку революційних за змістом завдань реформування органів внутрішніх справ нашої держави, запланованих для реалізації упродовж 100 днів. Його

авторами була грузинська команда реформаторів у складі заступника міністра Екі Згуладзе та новопризначеного керівника Національної поліції Хатії Деканоїдзе, які успішно провели аналогічну реформу в Грузії. Основними заходами реформи органів внутрішніх справ України декларувалась переатестація працівників поліції, звільнення від колишніх корумпованих кадрів, а також залучення до служби у новій Національній поліції великої кількості нових, мотивованих, кваліфікованих кадрів. Окрім цього, було заплановано запровадження нової оцінки діяльності поліції, відхід від традиційних числових показників, оцінка рівня корупції у підрозділах поліції, а також ряд інших нових процедур у діяльності Національної поліції, які в теорії мали наблизити цей орган до кращих європейських та світових стандартів функціонування правоохоронних органів. Було заплановано повну зміну підходів до перевірки й оцінювання професійної кваліфікації працівників поліції на предмет їх відповідності займаній посаді або здійснюваній роботі. Проте, як засвідчує досвід функціонування цього органу, побудувати Національну поліцію як правоохоронний орган європейського рівня в Україні так і не вдалось. Система правоохоронних органів, яка б цілком відповідала міжнародним стандартам, в Україні так і не сформована до сьогодні. Критиці у суспільстві традиційно піддаються невисока ефективність професійної діяльності поліції, корумпованість працівників, слабо налагоджена взаємодія із громадянами, невиконання завдань забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Це варто пов'язати і з проблематикою прийнятого законодавства, яка була нами проаналізована в попередній статті, і з відсутністю політичної волі на запровадження принципово нових стандартів діяльності цього правоохоронного органу. Проте однією із основних причин невдачі реформи Національної поліції став провал процедури переатестації, внаслідок якої кадровий склад новоутвореного органу фактично не змінився. Відповідно, у самих «переатестованих» правоохоронців воля навчитись працювати в нових умовах також була відсутня, і всі попередні проблеми так і залишились актуальними.

Стан дослідження. Серед дослідників зарубіжного досвіду реформування органів поліції відзначимо внесок таких авторів, як В.А. Багрій, І.В. Балабан, В.М. Бесчастний, В.М. Білик, С.І. Братков, О.М. Брисковська, В.Д. Гвоздецький, В.О. Заросило, В.О. Ільницький, М.І. Іншин, М.Ф. Криштанович, І.М. Охріменко, О.С. Проневич, В.О. Січкара, О.Ю. Татаров, І.В. Фільштейн, О.П. Цуркан, Д.В. Швець, О.Н. Ярмиш. Разом із тим провал процедури атестації та недоліки у правовому регулюванні цієї процедури свідчить про те, що в сучасних умовах залишається актуальним для дослідження питання пошуку шляхів удосконалення зазначеного інституту на основі позитивного зарубіжного досвіду правового регулювання атестації працівників поліції, адже у багатьох зарубіжних державах ці процеси пройшли більш ефективно.

Виклад основного матеріалу. Так, серед країн, досвід яких варто дослідити першочергово, варто виділити Грузію, адже саме реформа цієї держави стала основою для проведення української реформи поліції, а грузинські фахівці були активними учасниками української реформаторської діяльності в правоохоронній сфері. Нова сучасна правоохоронна система Грузії побудована на міжнародному досвіді, передусім Сполучених Штатів Америки та провідних країн Європи. Цей досвід був адаптований до національних особливостей Грузії, а Україна своєю чергою здійснила спробу адаптувати грузинський досвід до своїх реалій та умов. Грузинський досвід реформування поліції отримав позитивну оцінку західних та українських спеціалістів й експертів як найуспішніший на території колишнього Радянського Союзу та постійно досліджується науковцями різних держав.

Як відзначає І.В. Фільштейн, одним із позитивних результатів реформи стала зміна відношення громадян до правоохоронних органів, а також поява поваги населення до поліції. Професія поліцейського означає повагу, громадяни вже не бачать в працівникові поліції злочинця в погонах, а тільки їх захисника та захисника справедливості [4, с. 91]. Втім, якщо звернутись до статистичних даних, то можна відзначити, що за останні роки рівень довіри суттєво знизився. Так, в 2009 році рівень довіри громадян до поліції в Грузії становив 82%, що є дуже серйозним показником навіть на світовому рівні [5]. Проте у 2019 році цей показник вже становить 48% [6]. Це значно більше, ніж в Україні, проте не можна не відзначити негативну тенденцію суттєвого падіння довіри за останнє десятиліття. Але водночас відсутні підстави заперечувати успішність реформи поліції в Грузії, адже ряд позитивних елементів грузинської реформи були використані під час реформування правоохоронної системи України, а також низку

елементів було б доречно використати у сучасних умовах.

Насамперед варто звернути увагу на те, що під час формування нової поліції реформатори виходили з першочергової необхідності ліквідації підрозділів, які повністю були паралізовані корупцією. Найбільш проблемним для населення був підрозділ дорожньої поліції, тому було прийнято рішення про його ліквідацію. Було звільнено 14 тисяч її співробітників, а замість цього підрозділу, керуючись досвідом США, було створено єдину патрульну службу, яка, крім забезпечення правопорядку та безпеки на дорогах, стежила за порядком на вулицях, сприяла у вирішенні побутових проблем [7, с. 7]. Логіка реформаторів виходила з того, що дорожня поліція фактично перетворилася на цілковите злочинне угруповання, де в орбіту корупції, хабарництва втягувалися навіть особи, які бажали працювати чесно та з дотриманням закону. В результаті ліквідація дорожньої поліції не призвела до жодних серйозних наслідків у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, оскільки особовий склад дорожньої поліції практично не займався своїми професійними обов'язками. Окрім дорожньої поліції, були ліквідовані підрозділи, які не впливали на криміногенну обстановку, були зайвими в системі охорони громадського порядку та безпеки, протидії правопорушенням [4, с. 91]. При цьому варто звернути увагу на те, що в Україні було прийнято спеціальне законодавство, яке врегулювало процедуру переатестації працівників міліції, а в Грузії таке спеціальне законодавство не було прийнято. Як нами відзначалось раніше, недосконалість положень Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII [1] та Інструкції про порядок проведення атестування поліцейських [8] стала однією із передумов, чому переатестація працівників міліції не призвела до очікуваних результатів. Для порівняння, Закон Грузії «Про поліцію» було прийнято лише у 2013 році [9], тобто фактично через 10 років після проведеної реформи поліції. Це означає, що «переатестація» працівників міліції здійснювалась згідно із законодавством про поліцію 1993 року, яке, очевидно, не визначало жодних норм, які урегулювали цю процедуру. Те ж саме стосується і новоприйнятого Закону Грузії «Про поліцію» від 04.10.2013 року №1444-Іс [9]. Аналіз його норм дозволяє зробити висновок про те, що зміст цього нормативно-правового не містить жодних норм, подібних до статті 57 Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII [1]. Також у правовій системі Грузії відсутні нормативно-правові акти, близькі за змістом до Інструкції про порядок проведення атестування поліцейських [8].

Серед норм законодавства про поліцію, які безпосередньо стосуються питань, пов'язаних із

атестацією, відзначимо, що згідно зі статтею 37 Закону Грузії «Про поліцію» від 04.10.2013 року №1444-Іс [9] критеріями для прийому особи на службу в органи поліції є вік, володіння державною мовою Грузії, особисті і ділові якості, рівень освіти, фізична підготовка і стан здоров'я. Кадровий підрозділ Міністерства і спеціальна комісія відбирають кандидатів для прийняття на службу в поліцію, перевіряють їх стан здоров'я, фізичну підготовку, освіту і ділові якості. У разі прийняття на спеціальні посади кандидати проходять в Академії Міністерства відповідну освітню програму чи курс спеціальної підготовки до або після прийняття на службу. Серед підстав для звільнення, передбачених статтею 41 цього нормативно-правового акту, відзначимо такі підстави, як скорочення штатів або реорганізацію, яка потягнула за собою скорочення штатів, що у майбутньому значно полегшує процедуру звільнення працівників поліції під час наступних реформ та реорганізацій поліції Грузії. Ще однією підставою для звільнення є ліквідація структурного підрозділу. Тобто у таких випадках, як ті, що мали місце у 2004 році, коли була ліквідована дорожня поліція та звільнено 14 тисяч її співробітників, такі звільнення відбуватимуться строго на підставі пункту «в» частини 1 статті 41 Закону Грузії «Про поліцію» від 04.10.2013 року № 1444-Іс [9]. Для порівняння, частина 1 статті 77 Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 №580-VIII [1] також встановлює подібне положення – підпункт 4 частини 1 передбачає можливість звільнення працівника поліції у зв'язку із скороченням штатів або проведенням організаційних заходів. Відповідно, реформування органів Національної поліції можна класифікувати, як «проведення організаційного заходу». Загалом, аналізуючи перелік підстав для звільнення працівника поліції, зробимо припущення, що зміст цієї норми формувався із урахуванням грузинського законодавства, адже відповідні положення є, по суті, ідентичними. Звернемо увагу на те, що Закон Грузії «Про поліцію» від 04.10.2013 року № 1444-Іс [9] взагалі не передбачає норм, пов'язаних із професійним навчанням поліцейських у процесі проходження служби. Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII [1] такі норми встановлює, й окрім цього, питання підвищення працівниками поліції ділових, професійних, особистих якостей, їх освітнього та кваліфікаційного рівня, врегульовується на підзаконному рівні [10].

Отже, здійснивши порівняння законодавства, яке урегульовує атестацію працівників поліції в Україні та Грузії, варто зробити висновок, що у цьому аспекті законодавство нашої держави є досконалішим. У Законі України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII [1] прямо

передбачено норми, присвячені регламентації цієї процедури, прийнято спеціальне законодавство. По суті, законодавство Грузії не передбачає процедури атестації працівників поліції у тому вигляді, у якому вона функціонує в українському законодавстві. Досвід цієї держави є корисним насамперед у практичній реалізації тих процесів, в реалізації яких Україна не досягла успіхів.

У Грузії протягом лише одного дня було звільнено 16 тисяч співробітників поліції, а всього протягом двох перших років реформування з 90 тисяч співробітників поліції було звільнено 75 тисяч [7, с. 7]. В Україні ж під час реформи поліції за результатами атестації було звільнено 5 436 осіб із 86 219, із яких 2,1 тисяча осіб в результаті все одно поновились на посадах шляхом звернення до суду [11]. Організація та нормативно-правове регулювання звільнення неатестованих службовців були забезпечені таким чином, що у звільнених працівників поліції залишилися можливості оскаржувати такі рішення, зокрема у зв'язку із безпідставністю звільнення. Тобто результати переатестації в обох державах не є співмірними, і тому, як наслідок, реформа поліції в Україні зазнала поразки, адже побудова нового органу із старими кадрами об'єктивно неможлива. Багато хто в Грузії непокоївся про реакцію поліцейських та суспільства на масове звільнення. Зрештою були прийняті рішення на кшталт звільнення усього складу дорожньої поліції, і вони були сприйняті як єдиний шлях до створення надійної та компетентної поліції. Аби пом'якшити удар, Уряд виплатив їм заробітну плату за 2 місяці та застосував амністію щодо вже скоєних злочинів. Деякі офіцери залишили свої посади без суперечок, інші приєдналися до опозиції. Очікуваний хаос не настав – багато очевидців тих подій вважають, що без дорожньої поліції дороги стали навіть безпечнішими, оскільки ніхто вже постійно не зупиняв автомобілістів. Згодом було створено нову службу патрульної поліції [12, с. 16]. В Грузії було створено такі умови, за яких неатестовані працівники поліції не поновлювались на посаді у судовому порядку. І при цьому всьому досвід Грузії продемонстрував, що одночасне звільнення великої кількості правоохоронців не стає катастрофою для держави, яка поступово заповнювала вакантні посади новими працівниками.

Висновки. Отже, дослідження позитивного зарубіжного досвіду правового регулювання атестації працівників поліції засвідчило, що для України найбільш доцільно продовжити реформу національної поліції на основі досвіду тих держав, на які і раніше опирався вітчизняний законодавець. Досвід Грузії є взірцем того, як ефективно провести реформу поліції в умовах, близьких до українських. Для цього передусім важливо на решті оновити та оптимізувати кадровий склад Національної поліції.

Література

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40-41. ст.379
2. Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 № 565-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991 р. № 4. стор. 95. стаття 20
3. Концепція «100 днів якості Національної поліції України»: офіційний веб-ресурс Національної поліції України. URL: <https://pru.gov.ua/uk/publish/article/1714126> (дата звернення 21.07.2019 року).
4. Фільштейн І.В. Правова регламентація та організаційні засади створення та діяльності поліції Грузії: узагальнення досвіду [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07; Відкрит. міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». Київ, 2016. 220 с.
5. Бюро поліцейських услуг»: как проходила реформа грузинской полиции : веб-ресурс «Открытый университет». URL: <https://openuni.io/about/> (дата звернення 21.07.2019 року)
6. Результаты исследования: Доверие к институтам в Грузии низкое : веб-ресурс «Civil.ge». URL: <https://civil.ge/ru/archives/301253> (дата звернення 21.07.2019 року)
7. Реформування поліції: міжнародний досвід. Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит народного депутата України. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29325.pdf> (дата звернення 21.07.2019 року)
8. Про затвердження Інструкції про порядок проведення атестування поліцейських: Наказ МВС України від 17.11.2015 № 1465. *Офіційний вісник України*. 2015 р. № 90. стор. 234. стаття 3073. код акта 79475/2015
9. О полиции: Закон Грузии от 04.10.2013 года №1444-Іс. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/2047533?publication=23> (дата звернення 21.07.2019 року).
10. Про затвердження Положення про організацію післядипломної освіти працівників Національної поліції: Наказ МВС України від 24.12.2015 № 1625. *Офіційний вісник України*. 2016 р. № 11. стор. 173. стаття 485. код акта 80657/2016
11. Звіт з виконання Національною поліцією України упродовж 2017 року Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015–2017 роки та Антикорупційної програми НПУ на 2017 рік. URL: https://google.com.ua/url?sa=t&rc=t=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKEwjov_Lg4eTnAhXQ_CoKНау1AIMQFjABegQIBRAB&url=http%3A%2F%2Fpatrol.police.gov.ua%2Fwp-content%2Fuploads%2F2018%2F09%2FZvit_2017-1.doc&usq=AOvVaw0WU5y9nFPwEGBKDEj-J8cC (дата звернення 21.07.2019 року).
12. Борьба с коррупцией у сфере государственных услуг: Хроника реформ у Грузії. Міжнародний банк реконструкції та розвитку Міжнародна асоціація розвитку Світовий банк. Вашингтон, 2012. 132 с.

Анотація

Реуцьков О. Г. Позитивний досвід Грузії щодо правового регулювання атестації працівників поліції: напрями запозичення в національне трудове законодавство. – Стаття.

У статті проаналізовано специфіку правового регулювання атестації працівників поліції у Грузії. Визначено позитивні та негативні аспекти правового

регулювання атестації працівників поліції в цій країні. Сформульовано напрями запозичення у національне трудове законодавство позитивного досвіду Грузії щодо правового регулювання атестації працівників поліції. З'ясовано, що в Україні число звільнених працівників було, порівняно із грузинським досвідом, незначним, і при цьому більшість із звільнених в результаті поновились на посадах. Організація та нормативно-правове регулювання звільнення неатестованих службовців були забезпечені таким чином, що у звільнених працівників поліції залишилися можливості оскаржувати такі рішення, зокрема у зв'язку із безпідставністю звільнення. В Грузії було створено такі умови, за яких неатестовані працівники поліції не поновлювались на посаді у судовому порядку. І при цьому всьому досвід Грузії продемонстрував, що одночасне звільнення великої кількості правоохоронців не стає катастрофою для держави, яка поступово заповнювала вакантні посади новими працівниками. Звернуто увагу на те, що під час формування нової поліції реформатори виходили з першочергової необхідності ліквідації підрозділів, які повністю були парализовані корупцією. Найбільш проблемним для населення був підрозділ дорожньої поліції, тому було прийнято рішення про його ліквідацію. Зроблено висновок, що в Законі України «Про Національну поліцію» прямо передбачено норми, присвячені регламентації процедури атестації працівників поліції, прийнято спеціальне законодавство. По суті, законодавство Грузії не передбачає процедури атестації працівників поліції у тому вигляді, у якому вона функціонує в українському законодавстві. Для України найбільш доцільно продовжити реформу національної поліції на основі досвіду тих держав, на які і раніше опирався вітчизняний законодавець. Досвід Грузії є взірцем того, як ефективно провести реформу поліції в умовах, близьких до українських. Для цього насамперед важливо нарешті оновити та оптимізувати кадровий склад Національної поліції.

Ключові слова: правове регулювання, атестація працівників, працівники поліції, національна поліція, праця.

Summary

Reutskov O. H. A positive experience of Georgia in the legal regulation of police officers appraisal: directions of borrowing in the national labour legislation. – Article.

In the article the specifics of the legal regulation of the certification of police officers in Georgia are analyzed. Positive and negative aspects of the legal regulation of police officers' appraisal in this country have been identified. The directions of borrowing into the national labor legislation of the positive experience of Georgia regarding the legal regulation of police officers' attestation are formulated. It was found that in Ukraine the number of dismissed workers was insignificant in comparison with the Georgian experience, and most of the dismissed were resumed as a result. The organization and regulation of the dismissal of non-certified employees were ensured in such a way that the dismissed police officers had the opportunity to appeal against such decisions, in particular because of the groundless dismissal. Georgia has created conditions under which unqualified police officers have not been reinstated. And yet, Georgia's experience has shown that the simultaneous dismissal of a large number of law enforcement officers does not become a disaster for a state that is gradually filling vacant positions with new employees. It should be noted that in the formation of the new police reformers proceeded from the overriding need to eliminate units

that were completely paralyzed by corruption. The police department was the most problematic for the population, so it was decided to eliminate it. It is concluded that the Law of Ukraine "On the National Police" explicitly stipulates the rules on the regulation of the procedure of certification of police officers, adopted special legislation. As a matter of fact, Georgian law does not provide for the procedure of certification of police officers in the form in which it functions in Ukrainian law. For Ukraine, it is

most advisable to continue reforming the national police, based on the experience of those countries that have been backed by the domestic legislator. Georgia's experience is a model of how to effectively reform police in a situation close to the Ukrainian one. First of all, it is important to finally update and optimize the staffing of the National Police.

Key words: legal regulation, employee certification, police officers, national police, labor.

УДК 349.22

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).402](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).402)*Д. І. Сіроха**orcid.org/0000-0003-2805-2278**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ ТА КОРПОРАТИВНОЇ НОРМОТВОРЧОСТІ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Проблема удосконалення національного трудового законодавства вже багато років визначає спрямованість зусиль науковців і практиків. Не є секретом, що багато правових норм, які регулюють трудові відносини, приймалися за інших соціально-політичних умов, коли основним роботодавцем виступала держава, а правам і свободам учасників трудових відносин не приділялося стільки уваги, скільки приділяється сьогодні, коли поставлено амбітне завдання побудувати демократичну правову соціальну державу.

Удосконалення законів і підзаконних правових актів, якими регулюються трудові відносини, може бути успішним лише за умови, якщо розмежування компетенції суб'єктів нормотворчості буде побудовано на логічних несуперечливих і зрозумілих для правокористувача засадах. На жаль, реальна ситуація є принципово відмінною від бажаної: сьогодні сфера компетенції різних суб'єктів нормотворчості доволіно тлумачиться у різних джерелах, що, скоріше, гальмує процес удосконалення трудового законодавства, ніж сприяє його вдосконаленню. Вказане зумовлює актуальність та важливість співвідношення публічної та корпоративної нормотворчості у трудовому праві України.

Проблеми визначення сутності загальної та локальної нормотворчості розглядали у своїх роботах Л.І. Антонова, Н.О. Брілліантова, С.В. Венедіктов, Т.А. Занфірова, М.І. Іншин, І. С. Кириленко, І.А. Красюк, С.С. Лукаш, Р.А. Майданник, Н.О. Мельничук, О.О. Момоток, В.В. Панченко, П.М. Рабінович, В.В. Форманюк, Є.О. Харитонов, О.М. Ярошенко та інші науковці. Однак треба зауважити, що у науці трудового права вказані питання розглядалися переважно у контексті вирішення інших дослідницьких завдань, що зумовлює необхідність більш детального аналізу співвідношення публічної і корпоративної нормотворчості.

Мета статті полягає у визначенні кола компетенції суб'єктів публічної і корпоративної нормотворчості і здійснення розмежування їх повноважень у досліджуваній сфері.

Закономірно, що чільне місце серед суб'єктів нормотворчості, котрі представляють політичну

волю та законні інтереси Української держави, посідає Президент України, який є главою держави і виступає від її імені, гарантує державний суверенітет і територіальну цілісність України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

У юридичній науці існують різні класифікації повноважень Президента України. Так, одні вітчизняні правознавці виділяють повноваження глави держави у сфері представництва та зовнішньої політики, державного управління, військового керівництва, законодавства, судової галузі, громадянства, нагород, надзвичайних повноважень [1, с. 8]. На думку інших учених, повноваження Президента України можна поділити на такі групи: державне будівництво, нормотворча діяльність, забезпечення конституційної законності, повноваження в галузі оборони і національної безпеки, реалізація гарантій щодо забезпечення прав і свобод громадянина, зовнішня політика і міжнародні відносини, нагородна політика [2, с. 441]. Існують й інші класифікації повноважень Президента України.

Очевидним, на нашу думку, є і те, що роль нормотворчої діяльності Президента України та її результатів, втілених у відповідних правових актах глави держави, його законодавчих ініціативах тощо, набуває особливої важливості. Адже у конституційно-правових реаліях сьогодення Президент України видає правові акти, насамперед укази, які мають доленосне значення для подальшого розвитку та удосконалення державного будівництва та правотворення, здійснення правових реформ, а також видає в межах своєї компетенції інші документи (доручення, директиви тощо), реалізація яких передбачає удосконалення системи національного законодавства, в тому числі й у сфері праці.

Відповідно до положень ч. 1 ст. 106 Конституції України Президент України здійснює низку повноважень, за допомогою яких він реалізує свої основні завдання та функції як глава держави. Серед цих повноважень слід вирізняти представницькі, установчі, програмні, безпекові й оборонні, зовнішньополітичні, контрольні, арбітражні, інституційні, кадрові та інші. Усі ці види

повноважень не можуть бути реалізованими без нормотворчості Президента України. Саме ці види повноважень і визначають зміст нормотворчої діяльності Президента України.

Погоджуємося з твердженням, що за своєю сутністю нормотворчість Президента України є юридичною діяльністю щодо втілення політичної волі глави держави у правових актах відповідної юридичної сили, легітимною формою реалізації його конституційних завдань, функцій і повноважень. Тобто нормотворчість Президента України та її результати є юридичним вираженням реалізації його владних повноважень. Зміст нормотворчості Президента України визначається предметом правового регулювання його правових актів, тобто видами повноважень глави держави, реалізація яких здійснюється через видання, скасування відповідних правових актів чи внесення змін до них [3, с. 20].

Таким чином, нормотворчість Президента України можна визначити як самостійний вид юридичної діяльності, зміст якої полягає у прийнятті, скасуванні та удосконаленні правових актів відповідної юридичної сили у порядку, встановленому чинним законодавством.

Відповідно до ст. 75 Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. Конституція України присвячує компетенції Верховної Ради самостійну статтю (ст. 85), що складається із 36 пунктів. Але вона не містить вичерпного переліку повноважень українського парламенту. Відповідно, як з погляду важливості, так і об'ємності стрижнем компетенції Верховної Ради є повноваження, які пов'язуються з реалізацією законодавчої функції. До них належить: внесення змін до Конституції в межах і порядку, передбачених розділом XIII Основного Закону, та прийняття законів.

Згідно з фундаментальними положеннями теорії конституційного (державного) права до парламентських прерогатив належать: прийняття законів, структуроутворююча і бюджетна сфери, парламентський контроль. Важливість і об'ємність компетенції парламентів зумовлена їх соціальним призначенням як представницьких органів народу, через які народ опосередковано здійснює владу, що йому належить.

Проте сучасний парламент майже цілком втратив право законодавчої ініціативи. Акти, які він ухвалює, розробляються та виносяться, головним чином, урядом: міністерствами, відомствами, департаментами та іншими центральними органами. Таким чином, парламент поступово перетворюється фактично з органу законодавчого на орган закріплення законності.

Послаблення ролі парламенту в законодавчій діяльності виявляється в безперервному зростанні

ролі делегованого законодавства, що передбачає встановлення правових норм тим чи іншим виконавчим суб'єктом в порядку, визначеному законодавством держави. З одного боку, правотворчі функції стабільно виконуються в окремих сферах державного управління, а з іншого – ці функції не властиві цим органам через їх безпосереднє призначення. Отже, втрачено не тільки суверенний характер парламентського законодавства, але й сама законодавча прерогатива певною мірою перейшла до адміністративного апарату. Питома вага парламентських актів у системі правових норм різко скоротилась, а їх застосування та тлумачення знаходяться в прямій залежності від адміністрації. Законопроекти виробляються в адміністративному апараті, а парламент отримує їх вже в готовому вигляді.

Відтак, незважаючи на те, що з ускладненням функцій держави значно збільшилися обсяги законодавчої діяльності парламенту, центром нормотворчості поступово стає уряд, що, на думку Н.Ф. Лати, є виправданим, оскільки не всі складні питання сучасного суспільства, з позиції вченої, повинні розглядатися парламентом, оскільки є ситуації, коли рішення доцільно передати на більш низький рівень, як того вимагають норми, які регулюють компетенцію правотворчих органів. Наявність нормотворчості органів виконавчої влади зумовлена також і великим обсягом суспільних відносин, які потребують свого нормативного закріплення, внаслідок чого і відбулася передача частини правотворчих повноважень від Верховної Ради України іншим суб'єктам нормотворчості [4, с. 21].

Відповідно до ст. 113 Конституції України Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Тоді як ст. 114 Основного Закону України передбачає існування центральних органів виконавчої влади (міністерств), а ст. 118 визначає місцеві державні адміністрації як місцеві органи виконавчої влади.

Статтею 117 Конституції України передбачено, що Кабінет Міністрів України у межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Акти Кабінету Міністрів, що мають нормативний характер, видаються у формі постанов. Акти з оперативних, організаційно-розпорядчих та інших питань, які не мають нормативного характеру, видаються у формі розпоряджень.

Окрім Уряду, до виконавчої гілки влади належать державні адміністрації, які також мають право на видання нормативно-правових актів [5, с. 23]. Відповідно до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» такими актами є розпорядження голів державних адміністрацій.

Міністерства, державні комітети, інші відомства, які є центральними органами виконавчої

влади, керують дорученими їм галузями управління. Їх повноваження в сфері видання нормативних актів визначені законами, актами Президента та Уряду. Зазвичай міністерства, що являють собою органи одноособового керівництва, видають накази та інструкції, а державні комітети як колегіальні органи – постанови. Нормативний характер мають зазвичай інструкції та постанови [6, с. 312].

Окреме місце серед даного виду займає нормотворчість органів місцевого самоврядування, як в аспекті реалізації власних, так і щодо делегованих повноважень.

Так, органи місцевого самоврядування є однією з головних підвалин будь-якого демократичного режиму, тому існування зазначених органів, наділених реальними повноваженнями, може забезпечити ефективно і близьке до громадянина управління. Відтак органи публічної влади, що наближені до населення, можуть бути як державними, так і муніципальними. Цей висновок пов'язаний з розумінням муніципальної природи цих органів не за їхньою назвою, а за характером повноважень. Визначальними є не формально-юридичні критерії щодо віднесення органу до того чи іншого рівня публічної влади, а його фактичні, насамперед компетенційні характеристики.

Так, відповідно до ст. 3 Європейської Хартії місцевого самоврядування [7] місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення. Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи.

Головні повноваження і функції органів місцевого самоврядування визначаються Конституцією або законом. Однак це положення не перешкоджає наділенню органів місцевого самоврядування повноваженнями і функціями для спеціальних цілей відповідно до закону. Органи місцевого самоврядування в межах закону мають повне право вільно вирішувати будь-яке питання, яке не вилучене зі сфери їхньої компетенції і вирішення якого не доручене жодному іншому органу.

Зрештою, нормотворчість органів місцевого самоврядування примикає до нормотворчості державних органів і водночас утворює особливий, відокремлений від держави вид нормотворчої діяльності. Право створювати і приймати нормативно-правові акти (рішення) надається представницьким органам місцевого самоврядування і посадовим особам муніципальних утворень міста, селища, села. Органи місцевого самоврядування (наприклад, районних у містах рад) утворюють-

ся населенням для вирішення завдань місцевого значення, їх рішення діють у суворо визначених територіальних рамках.

На відміну від публічної нормотворчості, нормотворчість комерційних корпорацій полягає у виданні корпоративних норм, спрямованих на регулювання питань життя самих корпоративних учасників і на деталізацію, конкретизацію законодавчих розпоряджень (наприклад, інструкція про порядок провадження претензійної та позовної роботи – корпоративний акт, який регулює порядок пред'явлення претензій на конкретному підприємстві та який деталізує і конкретизує законодавчі положення). Між тим, нормотворення корпорацій включає й розробку статутів підприємств, які є актами установчого характеру, а також положень, правил, посадових інструкцій тощо. Усі корпоративні акти підлягають реєстрації і (або) затвердженню державними та корпоративними органами. Їхня дія, яка має правове значення, значно зросла в сучасних умовах вільного розвитку і діяльності комерційних організацій [8, с. 77].

Як наслідок, корпоративну нормотворчість можна визначити як таку, що існує в рамках повноважень та протікає в певному організаційному порядку, діяльність з прийняття, зміни та відміни корпоративних норм [9, с. 27]. При цьому в контексті нормотворчості суб'єктів трудового права ми можемо визначити корпоративною нормотворчістю у сфері трудового права як чітко регламентована норма права та корпоративними актами діяльність суб'єктів трудового права, що існує в рамках повноважень та протікає в певному організаційному порядку та полягає у прийнятті, зміні та скасуванні нормативних актів індивідуальної та колективної дії для забезпечення розвитку та ефективного протікання трудових відносин.

Зокрема, нормотворчість роботодавців та їх об'єднань полягає у самостійному чи за участю трудового колективу (інших суб'єктів трудового права), створенні та прийнятті локальних нормативних актів, в яких закріплюються права та обов'язки учасників трудових правовідносин. Саме у зв'язку з цим дослідники у сфері трудового права за суб'єктивним критерієм всі акти локальної нормотворчості поділяють на акти самостійної нормотворчості роботодавця, акти, ухвалені роботодавцем з врахуванням думки виборного представницького органу трудового колективу працівників або за згодою з ним, та акти спільної нормотворчості роботодавця і трудового колективу [10, с. 150–151, 157]. Нормотворчість роботодавців виражається в їх установчих документах, які є актами фундаторського характеру, а також у положеннях, правилах, посадових інструкціях тощо. Також необхідно відзначити, що локальні нормативні акти, які мають самостійний характер, видаються зазвичай не самим роботодавцем,

а його уповноваженими органами та мають підзаконний характер.

Нормотворчість громадських об'єднань (організацій) виражається у розробці та прийнятті статутів, у яких визначаються права і обов'язки об'єднання або організації, порядок їхньої діяльності, реорганізації та ліквідації. Нормативні акти видаються також їх керівниками. Такі нормативні рішення мають силу остільки, оскільки відповідають чинним нормативно-правовим актам, виданим державою, і приймаються в межах повноважень фундаторів і керівництва об'єднання. На відміну від правотворчих функцій державних органів, нормотворча діяльність громадських організацій зазвичай виключає самостійне прийняття ними норм права.

Однією із історично зумовлених, специфічних громадських організацій працівників виступають професійні. Метою їх діяльності є здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів своїх членів. Нормотворча діяльність професійних спілок полягає, зокрема, в створенні та прийнятті статутів, в яких закріплюються права та обов'язки об'єднання (організації), порядок їх діяльності, реорганізації та ліквідації, а також спільній їх нормотворчій діяльності із роботодавцями. Крім того, проекти нормативно-правових актів, які стосуються регулювання трудових, соціальних, економічних відносин, розглядаються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування з урахуванням думки відповідних профспілок, об'єднань профспілок (ч. 3 ст. 21 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»).

Крім того, слід згадати такого суб'єкта нормотворчості, як трудовий колектив. Щодо його ролі та значення у сучасних умовах точаться численні дискусії, дослідження яких потребує здійснення окремих наукових розвідок. Разом з тим можна стверджувати, що нормотворчість трудових колективів (державних і комерційних підприємств, установ, організацій) спрямована на розвиток норм трудового права, дія яких поширюються лише на відносини одного підприємства, установи або організації, де їх прийнято. Вона виступає зазвичай у вигляді нормативних угод, що містять обов'язкові до виконання правові розпорядження. Такою нормативною угодою є колективний договір – консолідований акт у галузі праці, що регулює трудові, соціально-економічні та виробничі відносини між роботодавцем і трудовим колективом на підприємстві, в установі, організації, незалежно від форми власності, відомчої приналежності та кількості робітників; поширюється на всіх робітників незалежно від того, чи є вони членами профспілки, і є обов'язковим як для керівництва (власника), так і для робітників. Він підлягає обов'язковому обговоренню і схваленню

трудоим колективом на загальних зборах (конференціях) робітників даного підприємства, установи, організації.

Завдяки колективним договорам і угодам надається можливість членам громадянського суспільства, роботодавцям і працівникам самостійно встановлювати права і обов'язки, обмежувати втручання держави у сферу, що становить приватний інтерес. Колективні договори здатні поліпшити норми законів і підзаконних актів, заповнити прогалини в законодавстві, орієнтувати законодавця на удосконалення та впорядкування норм трудового права.

Отже, поряд із державною або централізованою нормотворчістю суб'єктів трудового права існує й корпоративна нормотворчість, суб'єктами якої виступають роботодавці та їх об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, трудові колективи. Можна констатувати, що корпоративні норми заповнюють прогалини в нормативній системі права і мають допоміжний характер. Предметом їх регулювання є відносини усередині колективу (встановлення умов праці, заохочення працівників, порядок застосування заходів відповідальності тощо). Корпоративні норми права являються результатом правової спеціалізації, встановлюються з метою конкретизації та деталізації, обліку своєрідності конкретних відносин.

Література

1. Агафонов С.А. Інститут президента у системі державної влади України : автореф. дис. юрид. наук. Київ, 2003. 20 с.
2. Сырых В.М. Теория государства и права : учеб. для вузов. Москва, 2006. 704 с.,
3. Нормотворча діяльність Президента України та її нормопроектне забезпечення: питання теорії і практики / О.В. Скрипнюк, В.Л. Федоренко, Ю.Г. Барабаш, Я.О. Берназюк та ін. Київ : НАДУ, 2011. 344 с
4. Лата Н.Ф. Адміністративно-правове регулювання нормотворчої діяльності органів виконавчої влади : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2004. 198 с.
5. Стьопіна Н.О., Грушкевич Т.В., Монастирський Д.А. Нормотворення в юридичних клініках : навч. посіб. / за наук. ред. В.М. Олуйка. Хмельницький : ПП Петришин Г.М., 2006. 156 с.
6. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов / под общ. ред. В.С. Нерсисянц. Москва : Норма, 2008. 832 с.
7. Європейська Хартія місцевого самоврядування (м. Страсбург, 15 жовтня 1985 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036 (дата звернення 11.12.2019).
8. Плавич С.В. Теоретико-методологічні засади правотворчості : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ : 2009. 215 с.
9. Маргулис М.А. Нормотворчество корпоративных объединений в области спорта : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2006. 186 с.
10. Лебедев В.М. Современное трудовое право (Опыт трудового правового компаративизма). Книга первая / В.М. Лебедев, Е.Р. Воронкова, В.Г. Мельникова; под ред. В.М. Лебедева. Москва : Статут, 2007. 301 с.

Анотація

Сіроха Д. І. Проблеми співвідношення публічної та корпоративної нормотворчості у трудовому праві України. – Стаття.

У статті на підставі аналізу доктринальних джерел і положень правових актів розглянуто сутність публічної і корпоративної нормотворчості в трудовому праві України. Автором з'ясовано, що проблема удосконалення національного трудового законодавства кілька десятиліть визначає спрямованість зусиль науковців і практиків. Багато правових норм, які регулюють трудові відносини, приймалися за умов, коли основним роботодавцем виступала держава, а правам і свободам учасників трудових відносин не приділялося достатньої уваги. Удосконалення правових актів, якими регулюються трудові відносини, потребує розмежування компетенції суб'єктів нормотворчості. Мета статті полягає у визначенні кола компетенції суб'єктів публічної і корпоративної нормотворчості і здійснення розмежування їх повноважень у досліджуваній сфері. У статті розглянуто особливості нормотворчості Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, роботодавців та їх об'єднань, професійних спілок, трудових колективів. Охарактеризовано властивості публічної та корпоративної нормотворчості з урахуванням відмінностей між ними. З'ясовано, що завдяки колективним договорам і угодам надається можливість членам громадянського суспільства, роботодавцям і працівникам самостійно встановлювати права і обов'язки, обмежувати втручання держави у сферу, що становить приватний інтерес. Зроблено висновок, що поряд із державною або централізованою нормотворчістю суб'єктів трудового права існує й корпоративна нормотворчість, суб'єктами якої виступають роботодавці та їх об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, трудові колективи. Автор констатує, що корпоративні норми заповнюють прогалини в нормативній системі права і мають допоміжний характер. Предметом регулювання корпоративних норм є відносини усередині колективу (встановлення умов праці, заохочення працівників, порядок застосування заходів відповідальності тощо). Корпоративні норми права є результатом правової спеціалізації, встановлюються з метою конкретизації та деталізації, обліку своєрідності конкретних відносин.

Ключові слова: публічна нормотворчість, корпоративна нормотворчість, суб'єкти нормотворчості, трудові відносини, корпоративні норми.

Summary

Sirokha D. I. Problems of public relations and corporate rule-making in the labor law of Ukraine. – Article.

The scientific article considers on the basis of the analysis of doctrinal sources and provisions of legal acts the essence of public and corporate rulemaking in the labor law of Ukraine is considered. The author found that the problem of improving national labor legislation for several decades determines the focus of the efforts of scientists and practitioners. Some legal norms governing labor relations were adopted when the state was the main employer, and the rights and freedoms of participants in labor relations were not given sufficient attention. The improvement of legal acts that regulate labor relations requires the delimitation of the competence of the subjects of rule-making. The purpose of the article is to determine the terms of reference of subjects of public and corporate rulemaking and the implementation of the delimitation of their powers in the studied area. The article discusses the features of the rulemaking of the President of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, central executive bodies, local governments, employers and their associations, trade unions, labor collectives. Properties are characterized by public and corporate rulemaking, taking into account the differences between them. It's been agreed that, apart from collective agreements and pleasures, members of the huge suspension can be invited, robot teachers and practitioners to independently gain rights and obligations, to separate the power from the sphere, to establish private interests. The conclusion is made that, along with state or centralized rulemaking of subjects of labor law, there is also corporate rulemaking, the subjects of which are employers and their associations, trade unions and associations, and labor collectives. The author states that corporate norms fill the gaps in the regulatory system of law and are auxiliary in nature. The subject of regulation of corporate norms is the relationship within the work collective. Such relations cover the establishment of working conditions, employee incentives, the procedure for applying liability measures, etc. Corporate rules of law are the result of legal specialization, are established with the aim of concretization and detail, taking into account the uniqueness of specific relations.

Key words: public rulemaking, corporate rulemaking, rulemaking entities, labor relations, corporate norms.

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342 (477)
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).403](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).403)

С. В. Дегтярєва
orcid.org/0000-0002-3515-1381
кандидат юридичних наук, докторант
Харківського національного університету внутрішніх справ

ЗМІСТ КОНТРОЛЮ В АГРОПРОМИСЛОВІЙ СФЕРІ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ

Постановка проблеми. Агропромисловий сектор відіграє важливу роль у соціально-економічному житті країни, володіє унікальним поєднанням сприятливих природно-кліматичних умов і геостратегічним положенням, що дає Україні можливість посісти вагоме місце на міжнародному продовольчому ринку. Ресурсний потенціал агропромислового комплексу (далі – АПК) далеко не вичерпаний, державна фінансова підтримка у сфері сільського господарства залишається актуальною та вимагає постійного вдосконалення її механізмів. Зокрема, особливо гостро стоїть питання покращення контролю в агропромисловій сфері. У своєму зародковому стані контроль являє собою вплив конкретного суб'єкта на певний об'єкт, з метою забезпечення відповідності останнього низці правил, ознак, закономірностей тощо. Іншими словами, контроль має активний характер і проявляється в численних способах, засобах, методах, напрямках впливу.

Стан дослідження. В останні декілька років окремим проблемним питанням функціонування агропромислової сфери України в наукових працях присвячували увагу С. Алфьоров, О. Андрійко, І. Арістова, Т. Коломоєць, В. Колпаков, А. Комзюк, М. Кравчук, В. Курило, М. Болдуєв, О. Булатова, А. Герасимчук, Є. Гринь, Л. Духновська, І. Козак, А. Корюгін та багато інших. Однак, незважаючи на чималу кількість наукових розробок у цій сфері, а також наявність певних здобутків у відповідній царині, варто констатувати, що в науковій літературі відсутні комплексні дослідження, присвячені контролю в агропромисловій сфері.

Саме тому **мета статті** – з'ясувати сутність поняття контролю в агропромисловій сфері.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі єдиного підходу до змісту контролю в агропромисловій сфері на тепер немає. Наприклад, Т. Коломоєць указує, що державний контроль є важливим елементом системи державного управління й, отже, становить систематичну перевірку виконання законів, інших нормативно-

правових актів, дотримання державної дисципліни та правопорядку, що полягає у втручанні суб'єктів контролю в оперативну діяльність підконтрольних суб'єктів, у зупиненні або скасуванні актів управління, застосуванні заходів примусу щодо підконтрольних посадових осіб [1, с. 236; 2, с. 115].

Аналогічно розмірковує І. Ломакіна. Учена переконана, що державний контроль є одним із елементів державного регулювання у зв'язку з чим державне регулювання сільського господарства – це вид державної діяльності, реалізації завдань і функцій держави, що проявляється через діяльність уповноважених структур, спрямовану на здійснення в межах повноважень, визначених законом, безперервного, цілеспрямованого організаційного впливу на виробництво, переробку, реалізацію сільськогосподарської продукції та інші види пов'язаних із цим відносин з метою забезпечення продовольчої безпеки, ефективного використання земельних та інших природних ресурсів, дотримання законодавства, запобігання правопорушенням і захист прав громадян [3, с. 15–16].

Окремі вчені розкривають контроль у сфері АПК України через призму суб'єктного складу цієї категорії. Зокрема, Г. Іванова вказує, що сьогодні агропромисловий комплекс України є одним із найбільших і найважливіших секторів економіки України, адже саме тут формується основна частина продовольчих ресурсів і майже три чверті роздрібного товарообігу. АПК як комплексне утворення охоплює низку галузей народного господарства: землеробство; садівництво, виноградарство, виноробство; тваринництво; рибне господарство; харчову та переробну промисловість, сільськогосподарське машинобудування, через що існує певна складність державного регулювання та контролю, адже воно, з одного боку, має поєднувати заходи, що спрямовані на формування конкурентного середовища та розвиток підприємництва в цій сфері, а з іншого – забезпечувати соціальний

захист населення. З метою забезпечення належного державного впливу на сферу агропромислового комплексу України, відповідно до вищезазначених критеріїв, контроль у цій сфері являє собою діяльність уповноважених законодавством суб'єктів, до яких належить Президент України, Верховна Рада України та Кабінет Міністрів України; Міністерство аграрної політики та продовольства України; Державна служба України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів; Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру; Державне агентство лісових ресурсів України; Державне агентство рибного господарства України [4, с. 88].

На рівні законодавства визначення контролю в АПК немає, рівно як і не окреслюється ця категорія загалом. Водночас нормативно-правова база дає змогу встановити, які саме органи наділено контрольними повноваженнями у сфері агропромисловості, що є змістобудівним чинником у процесі наукового окреслення досліджуваної категорії. Так, наприклад, основним контролюючим суб'єктом в агропромисловому комплексі є центральний орган виконавчої влади, який безпосередньою цією галуззю опікується, тобто Міністерство аграрної політики та продовольства України. Це відомство натепер визначено як головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику, державну політику у сферах сільського господарства та з питань продовольчої безпеки держави, охорони прав на сорти рослин, тваринництва, насінництва та розсадництва; формування та реалізацію державної політики у сферах рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання й відтворення водних біоресурсів, регулювання рибальства та безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства, лісового й мисливського господарства, ветеринарної медицини, безпеки й окремих показників якості харчових продуктів, у сферах карантину та захисту рослин, у сфері топографо-геодезичної й картографічної діяльності, земельних відносин, землеустрою, у сфері Державного земельного кадастру, державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі в частині дотримання земельного законодавства, використання й охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів; формування державної політики у сфері нагляду (контролю) у системі інженерно-технічного забезпечення АПК [5].

До кола основних завдань Міністерства аграрної політики належить забезпечення формування та реалізації державної політики у сферах рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання й відтворення водних біоресурсів, регулювання рибальства та безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства, лісового й мис-

ливського господарства, ветеринарної медицини, безпеки й окремих показників якості харчових продуктів, у сферах карантину та захисту рослин, у сфері топографо-геодезичної й картографічної діяльності, земельних відносин, землеустрою, у сфері Державного земельного кадастру, державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі в частині дотримання земельного законодавства, використання й охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів; формування державної політики у сфері нагляду (контролю) у системі інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу [5].

У межах останнього завдання реалізація контролю в системі інженерно-технічного забезпечення АПК реалізується шляхом перевірки посадовими особами центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері нагляду (контролю) в АПК, дотримання вимог, установлених нормативно-технічною документацією, і правил технічної експлуатації, обліку технічних засобів і безпеки дорожнього руху, забезпечення контролю за виконанням законодавства у сфері захисту прав споживачів на придбану чи відремонтовану техніку, комплектуючі вузли й агрегати до неї, а також охорони праці та навколишнього середовища під час її використання [6]. Державний технічний нагляд здійснюється щодо технічних засобів для АПК, які належать юридичним і фізичним особам або вони виконують послуги щодо їх ремонту, переобладнання й реалізації. При цьому на законодавчому рівні визначено конкретні завдання подібного контролю, а саме: забезпечення контролю за виконанням законодавства у сфері захисту прав споживачів на придбану чи відремонтовану сільськогосподарську техніку та комплектуючі вузли й агрегати до неї; здійснення нагляду за дотриманням законодавства з охорони праці, навколишнього середовища під час експлуатації й технологічного обслуговування технічних засобів для АПК; здійснення контролю за сплатою збору за першу реєстрацію транспортного засобу щодо транспортних засобів, зареєстрованих центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері нагляду (контролю) в АПК; проведення експертної оцінки сільськогосподарської техніки у разі її відчуження на вторинному ринку тощо [6].

Варто відмітити, що контрольні повноваження в АПК реалізуються не централізовано. Так, Міністерство аграрної політики та продовольства України є лише одним із суб'єктів контрольної діяльності. Широким колом повноважень також наділено Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру. Зазначений орган реалізує державну політику у сфері топографо-геодезичної й картографічної діяльності, земельних відносин, землеустрою, у сфері Державного

земельного кадастру, державного нагляду (контролю) в АПК в частині дотримання земельного законодавства, використання й охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів [7]. У зв'язку із цим на нього покладено завдання з організації та здійснення державного контролю:

1) за дотриманням земельного законодавства, використанням та охороною земель усіх категорій і форм власності, у тому числі за веденням державного обліку й реєстрацією земель, достовірністю інформації про наявність і використання земель; виконанням умов зняття, збереження й використання родючого шару ґрунту під час проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, пов'язаних із порушенням ґрунтового покриву, своєчасним проведенням рекультивациі порушених земель в обсягах, передбачених відповідним робочим проектом землеустрою; дотриманням вимог земельного законодавства в процесі укладання цивільно-правових договорів, передачі у власність, надання в користування, у тому числі в оренду, викупу) земельних ділянок; тощо;

2) у частині родючості ґрунтів за зміною показників якісного стану ґрунтів у результаті проведення господарської діяльності на землях сільськогосподарського призначення; своєчасним проведенням підприємствами, установами й організаціями всіх форм власності заходів щодо збереження, відтворення та підвищення родючості ґрунтів;

3) уносить у встановленому порядку до органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування клопотання щодо приведення у відповідність із законодавством прийнятих ними рішень з питань регулювання земельних відносин, використання й охорони земель; обмеження або зупинення освоєння земельних ділянок у разі розробки корисних копалин, у тому числі торфу, проведення геологорозвідувальних, пошукових та інших робіт із порушенням вимог земельного законодавства; тощо [7].

Здійснення контролю в агропромисловій сфері також входить до компетенції Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. Варто відмітити, що до реформування системи центральних органів виконавчої влади більша частина повноважень указанного відомства покладалася на Державну інспекцію сільського господарства. Однак після прийняття Кабінетом Міністрів України Постанови «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 10.09.2014 № 442 останню та належні до її структури територіальні органи ліквідовано [8].

У зв'язку із цими змінами натеper Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів є центральним

органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується й координується Кабінетом Міністрів України через Міністра розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства та який реалізує державну політику в галузі ветеринарної медицини, сферах безпечності й окремих показників якості харчових продуктів, карантину та захисту рослин, ідентифікації та реєстрації тварин, санітарного законодавства, санітарного й епідемічного благополуччя населення (крім виконання функцій з реалізації державної політики у сфері епідеміологічного нагляду (спостереження) та у сфері гігієни праці й функцій зі здійснення дозиметричного контролю робочих місць і доз опромінення працівників), з контролю за цінами, запобігання вживанню та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення, метрологічного нагляду, ринкового нагляду в межах сфери своєї відповідальності, насінництва та розсадництва (у частині сертифікації насіння й садивного матеріалу), реєстрації та обліку машин в АПК, державного нагляду (контролю) у сфері АПК, державного нагляду (контролю) у сферах охорони прав на сорти рослин, насінництва та розсадництва, державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів і рекламу в цій сфері, за якістю зерна та продуктів його переробки, державного нагляду (контролю) за додержанням заходів біологічної й генетичної безпеки щодо сільськогосподарських рослин під час створення, дослідження та практичного використання генетично модифікованого організму у відкритих системах на підприємствах, в установах та організаціях АПК незалежно від їх підпорядкування й форми власності, здійснення радіаційного контролю за рівнем радіоактивного забруднення сільськогосподарської продукції та продуктів харчування [9]. Відповідно до свого правового статусу, указане відомство реалізує державну політику в галузі ветеринарної медицини, сферах безпечності й окремих показників якості харчових продуктів, карантину та захисту рослин, ідентифікації та реєстрації тварин, санітарного законодавства, насінництва й розсадництва (у частині сертифікації насіння й садивного матеріалу, охорони прав на сорти рослин); здійснює відповідно до закону державний ветеринарно-санітарний контроль, державний нагляд (контроль) за дотриманням санітарного законодавства, здоров'ям і благополуччям тварин, безпечністю й окремими показниками якості харчових продуктів, неїстівних продуктів тваринного походження, репродуктивним матеріалом, племінною справою у тваринництві, біологічними продуктами, патологічним матеріалом, ветеринарними препаратами, субстанціями, кормовими добавками, кормами та іншими об'єктами санітарних заходів, застосуванням

санітарних і ветеринарно-санітарних заходів, профілактичних і протиепідемічних заходів щодо охорони в межах компетенції території України від проникнення хвороб людей, тварин і рослин із території інших держав або карантинних зон, вимог законодавства у сфері насінництва та розсадництва, дотриманням законодавства про захист прав споживачів, законодавства щодо зберігання, транспортування, торгівлі й застосування засобів захисту рослин, дотриманням вимог щодо формування, встановлення та застосування державних регульованих цін тощо; здійснює контроль за виконанням фітосанітарних заходів; здійснює ринковий нагляд у межах сфери своєї відповідальності [9; 10, с. 124–125].

Висновки. Отже, ґрунтовний аналіз численних доктринальних і нормативно-правових джерел показав багатовекторність проблематики контролю в АПК. Невизначеність його змісту в літературі та офіційних документах передусім пояснюється відсутністю реального законодавчого окреслення, наукових позицій, децентралізованістю суб'єктів, відсутністю між ними сталого взаємозв'язку, «розгалуженістю» контрольних повноважень. У зв'язку із цим і вищенаведеним матеріалом контроль в агропромисловій сфері можна визначити як засновану на положеннях Конституції та іншого законодавства України, чітко спрямовану, систематичну, поліаспектну діяльність уповноважених органів державної влади, спрямовану на забезпечення законності, безпечності й високого рівня користі АПК держави шляхом реалізації спеціального інструментарію методів, засобів і заходів державо-владного впливу.

При цьому в підсумку дослідження варто наголосити на наявній потребі вдосконалення системи контролю в агропромисловій сфері, що функціонує натеper. Наукове дослідження показало, що можливості позитивних реформувань у цій галузі полягають у реалізації декількох напрямів, а саме:

– по-перше, украї необхідним є оптимізація нормативно-правової бази, положення якої регулюють контроль в АПК. Остання потребує структуризації та уніфікації. Найбільш доцільно було б видати єдиний законодавчий документ, який би закріплював зміст контролю в агропромисловій сфері, чітко визначав його межі, а також установлював суб'єктний склад такого контролю, його компетенцію та особливості взаємодії;

– по-друге, систематизації також підлягає група органів виконавчої влади, на яких покладено контроль в агропромисловій сфері. Так, ужиті заходи щодо оптимізації державного апарату призвели до розгалуження контрольної компетенції в досліджуваній сфері та розподілення повноважень між великою кількістю органів влади. На нашу думку, подібний крок є недоцільним і нело-

гічним, адже контроль у сфері АПК держави має здійснюватися чітко встановленим колом учасників контрольних правовідносин, функції та повноваження яких не повинні дублюватися або конфліктувати;

– по-третє, дуже вадливо визначити допустимі форми контролю в АПК з урахування особливого значення та широти останнього, а також забезпечення непорушності під час їх реалізації принципу законності та свободи підприємницької діяльності в агропромисловій сфері.

Література

1. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 475 с.
2. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України : словник термінів / за заг. ред. Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова ; Держ. вищ. навч. закл. «Запорізьк. нац. ун-т». Київ : Ін Юре, 2014. 520 с.
3. Ломакіна І.Ю. Державне регулювання сільського господарства в Україні (адміністративно-правовий аспект) : автореферат / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2012. 19 с.
4. Іванова Г. Щодо адміністративно-правової характеристики агропромислового комплексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 86–91.
5. Про затвердження Положення про Міністерство аграрної політики та продовольства України : Постанова від 25.11.2015 № 1119. *Офіційний вісник України*. 2016. № 2. Ст. 68.
6. Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України : Закон України від 05.10.2006 № 229-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 47. Ст. 1522.
7. Про Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру : Постанова від 14.01.2015 № 15. *Офіційний вісник України*. 2015. № 79. Ст. 164.
8. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Постанова від 10.09.2014 № 442. *Офіційний вісник України*. 2014. № 74. Ст. 2105.
9. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів : Постанова від 02.09.2015 № 667. *Офіційний вісник України*. 2015. № 73. Ст. 44.
10. Литовченко В.С. Суб'єкти державного контролю в агропромисловому комплексі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. С. 122–126.

Анотація

Дегтярьова С. В. Зміст контролю в агропромисловій сфері та можливості його вдосконалення. – Стаття.

У статті на основі аналізу норм чинного законодавства України та наукових поглядів учених розглянуто зміст контролю в агропромисловій сфері й визначено можливості його вдосконалення. Обґрунтовано, що на законодавчому рівні дуже важливо визначити допустимі форми контролю в агропромисловому комплексі з урахуванням особливого значення та широти останнього, а також забезпечити непорушність під час їх реалізації принципу законності й свободи підприємницької діяльності в агропромисловій сфері. Наголошено, що контрольні повноваження в агро-

промислового комплексу реалізуються не централизованно. Так, Міністерство аграрної політики та продовольства України є лише одним із суб'єктів контрольної діяльності. Державний технічний нагляд здійснюється щодо технічних засобів для агропромислового комплексу, які належать юридичним і фізичним особам або вони виконують послуги щодо їх ремонту, переобладнання й реалізації. З'ясовано, що контроль в агропромисловій сфері – це заснована на положеннях Конституції та іншого законодавства України чітко спрямована, систематична, поліаспектна діяльність уповноважених органів державної влади, спрямована на забезпечення законності, безпечності й високого рівня користі агропромислового комплексу держави шляхом реалізації спеціального інструментарію методів, засобів і заходів державо-владного впливу. Визначені напрями реформування в агропромисловій галузі полягають у такому: а) оптимізації нормативно-правової бази, положення якої регулюють контроль в агропромислому комплексі. Остання потребує структуризації та уніфікації. Найбільш доцільно було б видати єдиний законодавчий документ, який би закріплював зміст контролю в агропромисловій сфері, чітко визначив його межі, а також установлював суб'єктний склад такого контролю, його компетенцію та особливості взаємодії; б) систематизації також підлягає група органів виконавчої влади, на яких покладено контроль в агропромисловій сфері. Так, ужиті заходи щодо оптимізації державного апарату призвели до розгалуження контрольної компетенції в агропромисловій галузі та розподілення повноважень між великою кількістю органів влади.

Ключові слова: контроль, агропромислова сфера, законодавство, правове регулювання, суб'єкт контролю, об'єкт контролю.

Summary

Dehtiarova S. V. Control in the agro-industrial area and its possible improvements. – Article.

In the article on the basis of the analysis of norms of the current legislation of Ukraine and scientific

views of scientists the content of control in the agro-industrial sphere is considered and the possibilities of its improvement are determined. It is substantiated that at the legislative level it is very important to determine the permissible forms of control in the agro-industrial complex, taking into account the special importance and breadth of the latter, as well as ensuring the inviolability in their implementation of the principle of legality and freedom of entrepreneurial activity in the agro-industrial sphere. It is emphasized that the control powers in the agro-industrial complex are not implemented in a centralized manner. Thus, the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine is only one of the subjects of control activity. State technical supervision is carried out with regard to the technical means for the agro-industrial complex, which belong to legal entities and individuals or they perform services for their repair, conversion and sale. It has been found out that control in the agro-industrial sphere is based on the provisions of the Constitution and other legislation of Ukraine, clearly directed, systematic, poly-aspect activity of the authorized bodies of state power aimed at ensuring the legality, safety and high level of benefits of the agro-industrial complex of the state through the implementation of the instrument method the means and measures of governmental influence. Defined directions of reforms in the agro-industrial sector are as follows: a) optimization of the regulatory framework, the provisions of which regulate control in the agro-industrial complex. The latter requires structuring and unification. It would be most expedient to issue a single legislative document that would set out the content of controls in the agro-industrial field, clearly define its boundaries, and establish the subjective composition of such controls, its competence and interaction features; b) systematization is also subject to a group of executive bodies which are responsible for control in the agro-industrial sphere. Thus, the measures taken to optimize the state apparatus have led to the diversification of control competence in the agro-industrial sector and the distribution of powers among a large number of authorities.

Key words: control, agro-industrial sphere, legislation, legal regulation, subject of control, object of control.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.431

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).404](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).404)**А. В. Андрушко***orcid.org/0000-0002-7735-7898**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального права і процесу
Ужгородського національного університету***КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ,
ВЧИНЕНОЇ З МЕТОЮ ПРИМУСОВОГО ВТЯГНЕННЯ В ЗАЙНЯТТЯ ЖЕБРАЦТВОМ**

Серед форм експлуатації людини, перерахованих у ч. 1 примітки до ст. 149 Кримінального кодексу (далі – КК) України, значиться й примусове втягнення у зайняття жебрацтвом. Вказівка на цю форму експлуатації людини з'явилась у зазначеній примітці щойно 6 вересня 2018 р., коли Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами». Зрозуміло, однак, що й до того часу така форма експлуатації на практиці існувала, але розцінювалась не як окрема форма експлуатації, а як різновид примусової праці.

Кримінологічні аспекти торгівлі людьми розглядалися В.С. Батиргареевою, М.Г. Вербенським, В.В. Голіною, Н.О. Гуторовою, Т.А. Денисовою, Г.П. Жаровською, В.О. Іващенко, К.Б. Левченко, О.В. Лисодедом, О.В. Наден, А.М. Орлеаном, Ю.В. Раковською, Н.В. Сметаніною та іншими дослідниками. Утім, доводиться констатувати, що наявні публікації з даної проблематики присвячені передусім торгівлі людьми, вчиненій з метою сексуальної і трудової експлуатації. Проблемі торгівлі людьми, вчиненій з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, у кримінологічній літературі приділяється недостатньо уваги. Тому мета цієї статті – на підставі аналізу емпіричної бази надати кримінологічну характеристику торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом.

Аналіз доступної емпіричної бази (матеріалів 300 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік) засвідчує, що примусове втягнення у зайняття жебрацтвом – третя за поширеністю (після сексуальної і трудової) форма експлуатації людини серед тих, на які законодавець вказує у ч. 1 примітки до ст. 149 КК України. При цьому зауважимо, що кількісна різниця між зафіксованими

фактами експлуатації у формі примусової праці та у формі примусового втягнення у зайняття жебрацтвом є мінімальною: 20 і 19 виявлених випадків відповідно.

Частина випадків торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, поза сумнівом, залишається латентною. Проведене дослідження засвідчує, що деякі потерпілі не заявляють у правоохоронні органи про те, що стали жертвою торгівлі людьми, оскільки не вірять, що правоохоронці зможуть їм допомогти (тим більше, якщо стали жертвою експлуатації за кордоном), іноді ж побоюються реалізації висловлених стосовно них погроз, якщо повідомлять комусь про те, що змушені були жебракувати. Необхідно брати до уваги й інші фактори латентності, серед яких важливе місце посідає інертність жертв, пов'язана, зокрема, з низьким рівнем освіти та правової свідомості, зловживанням алкоголем, відсутністю визначеного місця проживання, інвалідністю тощо. У матеріалах кримінальних проваджень трапляються відомості про те, що потерпілі не бажали звертатися до правоохоронних органів, до цього їх спонукали родичі, друзі чи й самі правоохоронці. Так, наприклад, один із потерпілих від розглядуваного посягання під час судового засідання підкреслив, що «в міліцію він сам не бажав звертатися, працівники міліції самі до нього додому приїхали й сказали, щоб він написав заяву» [1]. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що абсолютна більшість жертв цього злочину переймається не покаранням своїх кривдників, а, в кращому разі, відшкодуванням завданої їм шкоди. Нерідко ж, отримавши певну компенсацію ще на етапі досудового розслідування, потерпілі заявляють, що не мають жодних претензій до винних, просять суд не притягати останніх до кримінальної відповідальності.

На підставі вивчення матеріалів 19 кримінальних проваджень розглянемо особливості особи

злочинця, що вчиняє торгівлю людьми з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом. Всього автором узагальнено дані, що стосуються 25 засуджених за вказане посягання.

Аналіз доступної емпіричної бази засвідчує, що кількість засуджених за цей злочин чоловіків та жінок є майже однаковою – 52% і 48% відповідно. Слід, однак, мати на увазі, що майже половина (5 із 12) випадків вчинення розглядуваного діяння жінками – торгівля матерями своїми дітьми задля експлуатації останніх іншими особами.

Вік засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, у процентному відношенні розподілився так: до 24 років – 0%, 25–29 років – 24%, 30–39 років – 44%, 40–49 років – 24%, понад 50 років – 8%. Таким чином, при вчиненні розглядуваного посягання найбільш кримінально активними є особи у віці від 30 до 39 років; скоєння аналізованого діяння не є характерним для неповнолітніх та осіб у віці до 25 років.

Інформація про освітній рівень засуджених за цей злочин, на жаль, не завжди наявна в матеріалах кримінальних проваджень. Відповідні дані вдалося отримати лише стосовно 64% засуджених. Серед цих осіб найбільше тих, хто мав повну загальну середню освіту, – 37,5%. При цьому четверо (25%) з шести засуджених із повною загальною середньою освітою – матері, які торгували своїми дітьми. У чотирьох (25%) осіб була відсутня будь-яка освіта, ще четверо (25%) мали неповну середню освіту. Лише двоє (12,5%) засуджених мали середню спеціальну освіту. Таким чином, можемо констатувати низький рівень освіти осіб, які вчинили розглядуваний злочин (до речі, найнижчий серед тих, хто вчинив торгівлю людьми). Даний факт не дивує, зважаючи на примітивність поглядів осіб, котрі зважились на цей злочин, їхню низьку культуру тощо.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що абсолютна більшість (88%) засуджених за розглядуваний злочин ніде не працювала, 8% на момент його вчинення були найманими працівниками, 4% – пенсіонерами. Зауважимо також, що 16% осіб до моменту засудження за цей злочин самі займалися жебракуванням.

Серед засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, 56% перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах, 44% не перебували у шлюбі. 72% осіб, які вчинили даний злочин, мали на утриманні неповнолітніх дітей. При цьому, як зазначалося вище, розглядуване діяння інколи вчиняється матерями стосовно своїх дітей.

Певний інтерес становлять дані, які стосуються громадянства засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом. Аналіз емпіричної бази засвідчив,

що 84% осіб, які вчинили вказаний злочин, були громадянами України. 16% засуджених за розглядуване посягання були громадянами Республіки Молдова.

Суттєвими особливостями характеризується національний склад засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом. Серед цих осіб українці становлять лише 24%. Решта – цигани (40%), молдовани (32%) та росіяни (4%). Отже, вчинення торгівлі людьми з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом властиве насамперед особам циганської та молдовської національності. При цьому є підстави вважати, що більшість осіб, які у процесуальних документах фігурують як молдовани, насправді є циганами (такий висновок можна зробити, зокрема, з огляду на місце їхнього народження у населених пунктах Республіки Молдова, в яких переважну частину населення складають роми, а також зважаючи на покази потерпілих, які своїх кривдників прямо називали циганами). Підкреслимо, що зазначена особливість характерна лише для цієї форми експлуатації, адже переважна більшість засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою сексуальної чи трудової експлуатації, – українці.

Серед засуджених за розглядуваний злочин 56% – мешканці міст, 36% – жителі сіл, 8% – селищ міського типу.

Абсолютна більшість осіб на момент вчинення ними цього злочину не страждали на психічні розлади. У кількох осіб певні аномалії психіки було діагностовано, однак вони все ж зберігали здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними. Один із засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, стосовно якого амбулаторна судово-психіатрична експертиза засвідчила, що на момент вчинення злочину він виявляв ознаки помірної розумової відсталості, був визнаний судом обмежено осудним [1].

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що зловживання алкоголем не характерне для досліджуваної категорії осіб. Один із засуджених, однак, перебував на обліку у нарколога через вживання ним невстановлених речовин [2].

Торгівля людьми з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом у переважній більшості (60%) випадків вчиняється групою осіб за попередньою змовою. Разом із тим нерідко (40%) має місце й одноосібне вчинення аналізованого злочину¹. Зауважимо, що половина відповідних фактів стосується торгівлі матерями своїми дітьми. Жодного випадку вчинення даного злочину

¹ У зв'язку з цим здивування викликають твердження окремих дослідників про те, що «ніхто не займається вчиненням цих злочинів самостійно – торгівля людьми вчиняється виключно злочинними групами» [3, с. 48].

у складі організованої групи під час вивчення матеріалів кримінальних проваджень не зафіксовано.

В матеріалах одного з кримінальних проваджень вказувалось, що двоє співучасників, які діяли на території Республіки Польща, затримані польськими правоохоронцями і відповідне провадження перебуває на розгляді польського суду [4]. Доводиться констатувати, що це радше виняток, аніж правило: співучасники даного злочину, котрі діють на території іншої країни, до кримінальної відповідальності притягаються рідко.

Поміж осіб, засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, непогашену або незняту судимість мали лише п'ятеро (20%). Таким чином, абсолютна більшість (80%) осіб на момент вчинення вказаного злочину судимості не мала.

Серед раніше засуджених троє осіб мали одну судимість, одна особа – дві судимості, ще одна – п'ять судимостей. Попередні судимості в більшості випадків отримані за корисливі злочини проти власності (зокрема, за крадіжки, грабежі та розбої). З-поміж інших раніше вчинених злочинів – діяння, передбачені ст.ст. 122, 198, 286, 296, 301 КК України. Жодна особа за торгівлю людьми раніше засуджена не була. Варто, однак, зауважити, що чоловік, засуджений за ч. 2 ст. 286 КК України, за даними суду, «вчинив ДТП, унаслідок якого загинув інвалід, якого він віз на жебракування, що підтверджує, що В. протягом тривалого часу експлуатує інвалідів, примушуючи їх до жебракування» [5]. Чому цьому раніше засудженому інкримінували лише порушення правил безпеки дорожнього руху – залишається лише здогадуватись.

Засудженим за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, суди призначали покарання у виді позбавлення волі на такі строки: 3 роки – 2 особам (8%), 3 роки 6 місяців – 1 особі (4%), 4 роки – 3 особам (12%), 5 років – 16 особам (64%), 6 років – 2 особам (8%), 9 років – 1 особі (4%). Лише одній особі суд призначив додаткове покарання у виді конфіскації майна. Більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, суди призначили 10 особам (40%). До реального відбування покарання засуджені тільки 6 осіб (24%), звільнені від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України) 18 осіб (72%). Ще одна особа звільнена від відбування покарання на підставі ст. 79 КК України. Таким чином, до реального відбування покарання за розглядуваний злочин суди засуджують лише кожного четвертого винного. Доводиться констатувати, що в ряді випадків звільнення особи від відбування покарання з випробуванням було явно необґрунтованим. Так, наприклад, Немирівський районний суд Вінницької області вказав, що, приймаючи відповідне рішення, він виходив з того,

що обвинувачений раніше не судимий та посередньо (!) характеризується за місцем проживання [6]. Як видається, наведені аргументи аж ніяк недостатні для прийняття такого рішення.

Аналіз емпіричної бази дозволяє виокремити морально-психологічні риси, притаманні особам, які вчиняють розглядуване посягання: прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, в тому числі шляхом експлуатації інших людей, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати. Таким особам притаманні також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, організаторські здібності, вміння переконувати інших, у тому числі шляхом обману.

На підставі викладеного можемо розробити кримінологічний портрет особи злочинця, який вчиняє торгівлю людьми з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом: це раніше не судимий (80%) чоловік (52%), громадянин України (84%), ромської національності (40%), у віці 30–39 років (63,9%), з низьким рівнем освіти, що ніде не працює (88%), перебуває в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах (56%), якому притаманні такі негативні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, організаторські здібності, вміння переконувати інших.

На підставі аналізу матеріалів 19 кримінальних проваджень розглянемо також характерні особливості жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом. Автором узагальнено дані, що стосуються 49 потерпілих від вказаного посягання.

Серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, кількість осіб чоловічої та жіночої статі є майже однаковою – 49% та 51% відповідно.

Розподіл потерпілих від розглядуваного злочину залежно від їхнього віку виглядає таким чином: до 18 років – 24,5%, від 18 до 30 років – 34,7%, від 30 до 40 років – 22,4%, від 40 до 50 років – 12,2%, понад 50 років – 6,1%.

Усі 100% жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, були громадянами України. У шлюбі перебували лише 8,2% потерпілих від даного злочину. 24,5% жертв розглядуваного діяння – діти.

Інформацію про освітній рівень потерпілих вдалося отримати лише стосовно 18 осіб. Серед них 38,9% осіб мали неповну середню освіту, 44,4% – повну загальну середню, 16,7% – середню спеціальну.

Усі 100% жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття

жебракством, ніде не працювали. Якщо уразливий стан жертв сексуальної і трудової експлуатації зумовлений передовсім їхнім скрутним матеріальним становищем, то уразливий стан жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жebraкством, часто пов'язаний зі специфічними факторами, зокрема з наявністю у особи інвалідності чи певної хвороби. Так, 28,6% потерпілих від даного злочину мали інвалідність. Найбільше серед них осіб, у яких були ампутовані кінцівки. Такі особи, вочевидь, становлять особливий інтерес для торговців людьми, оскільки здатні викликати найбільші співчуття у перехожих, а отже, можуть одержати від них найбільше коштів. Інші фізичні вади, що їх мали жертви розглядуваного злочину, – сліпота, глухота, синдром Марфана тощо. Один із потерпілих від цього посягання хворів на олігофренію в стадії імбецильності. Зауважимо, що окремі з жертв торгівлі людьми, вчиненої із зазначеною вище метою, раніше добровільно займалися жebraкством. Цей фактор також відіграв певну роль у віктимізації таких осіб.

Особливу групу потерпілих від аналізованого злочину складають діти. Частина із них, як зазначалося вище, були продані матерями особам, котрі декларували мету примусового втягнення їх у зайняття жebraкством. В інших випадках матері були завербовані для примусового жebraкування разом із своїми дітьми. Так, Чуднівський районний суд Житомирської області встановив, що група циганів, вербуючи мешканок цієї області для начебто роботи в Польщі, наполегливо переконувала їх взяти із собою малолітніх дітей під тим приводом, що з дітьми простіше буде перетнути державний кордон, а також запевняла, що за наявності з ними дітей поляки здаватимуть більше гуманітарної допомоги, а отже, їм вдасться більше заробити [4]. Діти, таким чином, – перспективний «товар» з точки зору отримання доходу від примусового їх втягнення у зайняття жebraкством.

Необхідно також зазначити, що уразливий стан майже половини жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жebraкством, був зумовлений винятково їхнім скрутним матеріальним становищем, збігом тяжких особистих або сімейних обставин.

Одна із жінок, котра зважилась на роботу в Російській Федерації, і яку там змусили займатись жebraкством, перебувала на шостому тижні вагітності і через стрес, пов'язаний із примусом до жebraкування, втратила дитину [4].

Серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жebraкством, 38,8% були мешканцями міст, 2% – селищ міського типу, 47% – сіл, 12,2% не мали визначеного місця проживання.

Переважає більшість (79,6%) таких осіб раніше не були знайомі з особами, які вчинили стосов-

но них розглядуваний злочин. Раніше знайомими з ними були 20,4% жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жebraкством. Здебільшого йдеться про осіб, які один з одним перебувають у родинних відносинах (переважно це матері та їхні діти). Так, наприклад, Мукачівський міськрайонний суд Закарпатської області встановив, що раніше судима жінка за 2,5 тисячі доларів США продала свою звідну сестру і її малолітнього сина для подальшої їх експлуатації у формі примусового втягнення у зайняття жebraкством [7].

Вербування жертв торгівлі людьми з метою примусового втягнення у зайняття жebraкством найчастіше здійснюється на вулицях населених пунктів в ході безпосереднього спілкування між вербувальником та майбутньою жертвою. Використовуючи уразливий стан особи, вербувальники повідомляють їй неправдиві відомості, що стосуються вигідних умов праці, проживання, харчування тощо. Одним особам обіцяли роботу (зокрема, пропонували працювати продавцями, офіціантками, доглядальницями за людьми похилого віку чи інвалідами, збирачами гуманітарної допомоги для хворих людей, розповсюджувачами листівок тощо). Іншим – прямо пропонували займатись жebraкством, на що потерпілі добровільно погоджувались, однак були введені в оману стосовно інших обставин (оплати праці, можливості у будь-який момент повернутися додому чи відмовитися від подальшого жebraкування тощо). Жертви часто не ставляться до зроблених їм пропозицій критично. Приміром, в одному випадку жінка погодилась на роботу в Російській Федерації, хоча їй навіть не уточнили в чому саме ця робота полягатиме [8]. В іншому випадку жінку не здивувало те, що в останній момент, вже біля пункту перетину державного кордону, їй повідомили, що працювати офіціанткою доведеться не в Харкові, як спершу запевняли, а на території Росії [6].

Найчастіше жертв, які перебувають у скрутному матеріальному становищі, довго вмовляти не доводиться. Більше того, будучи переконаними у вигідності пропозиції, останні іноді пропонують приєднатися до них своїм друзям та знайомим. Так, наприклад, потерпіла О., завербована Н., яку знала протягом кількох років і не мала підстав їй не довіряти, запропонувала своїй подрузі М., котра також перебувала у скрутному матеріальному становищі, поїхати до Росії, де торгувати на ринку, на що та погодилась. Після того, як жінки прибули до російського Белгорода, Н. заявила, що ніякими продавцями вони не будуть, а займатимуться жebraкством [8].

Торгівля людьми з метою примусового втягнення у зайняття жebraкством зазвичай передбачає переміщення жертви (в межах території України або ж за її межі). Переміщення відбувається, як

правило, автомобільним чи залізничним транспортом. Обманутих жертв нерідко супроводжує вербувальник або інша особа, в інших випадках жертви прибувають до місця призначення самостійно, де їх зустрічає особа, що діє у співучасті з вербувальником. Про факт обману жертви зазвичай дізнаються тоді, коли їм прямо повідомляють, що займатися доведеться жебрацтвом, забирають паспорти, пояснюють правила «роботи» тощо. Трапляється також, що вже на етапі переміщення до потерпілих застосовують насильство, аби подолати опір та змусити їх до покори. Так, наприклад, інвалід, якому вербувальники пообіцяли високооплачувану роботу з виготовлення електроприладів у Києві, зрозумівши, що його привезли не до столиці, а до контрольно-пропускного пункту на кордоні з Росією, спробував залишити салон автомобіля, відчинивши задні дверцята. З метою завадити втечі чоловіка один із співучасників заподівав йому кілька ударів по голові, від чого потерпілий втратив свідомість. Подолавши опір, співучасники перемістили його через державний кордон України з Росією. Коли чоловік прийшов до тям, йому пригрозили ножом з метою примусити виконувати всі їхні вказівки. Інваліда змусили займатися жебрацтвом на вулицях Москви, віддаючи всі зароблені гроші [4].

Після прибуття до місця експлуатації у жертв, як правило, забирають документи, що засвідчують їхню особу. Робиться це здебільшого під приводом того, що документи вони можуть загубити, що наразі вони їм не знадобляться тощо. Фактор відсутності паспорта, поряд з відсутністю грошей, перебуванням на території чужої країни, наявністю фізичних вад, постійним контролем з боку експлуататорів, є одним з основних, що стоять на заваді повернення додому. Зауважимо також, що в ряді випадків злочинці втягнули жертву в боргову кабалу: особа умисно ставилась у становище, коли вона, ставши боржником, змушена була жебракувати задля повернення боргу. Найчастіше такий борг був пов'язаний з коштами, витраченими на перевезення потерпілих до місця експлуатації.

Більшість жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, експлуатували за кордоном: 47% – на території Російської Федерації, ще 16,3% – на території Республіки Польща. На території України жебрацтвом змушені були займатися лише 12,2% жертв. Решта завербованих з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом не встигли приступити до «справи», оскільки були звільнені працівниками правоохоронних органів або ж їм було відмовлено у перетині державного кордону (зокрема, у зв'язку з неналежним оформленням документів).

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що жертви вимушені були жебракувати у Москві, Белгороді, Курську (Російська Федерація), Лодзі (Республіка

Польща), Києві, Миколаєві, на території Вінницької, Івано-Франківської та Одеської областей (Україна). Окремих осіб експлуатували почергово на території різних держав.

Жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, вимушені були жебракувати в громадських місцях: біля вокзалів, станцій метро, підземних переходів, в електричках тощо.

Як відзначалося, наявність у жертви розглядуваного злочину інвалідності є її «перевагою», яка гарантує стабільне отримання нею милостині. Однак відсутність виражених фізичних вад не свідчить про «професійну непридатність» завербованої особи. Вивчення емпіричної бази засвідчує, що в хід ідуть різноманітні засоби: імітація інвалідності (наприклад, шляхом стягування рук спеціальним обручем), демонстрація фальшивих довідок про хворобу, видавання себе за монахинь тощо. Окремі з потерпілих мали завдання привозити інвалідів до місця жебракування, забирати у них милостиню й відвозити їх назад.

Проживали жертви цього злочину здебільшого у спеціально орендованих квартирах, у ряді випадків – в домоволодінні експлуататорів, ще в низці випадків відповідна інформація була відсутньою в матеріалах кримінальних проваджень.

За день жебракування жертви розглядуваного злочину збирали від кількох сотень гривень до кількох сотень доларів. В абсолютній більшості випадків всі зароблені кошти експлуататори забирали собі, купуючи для потерпілих лише продукти харчування. В окремих випадках частину милостині жертвам залишали і вони мали змогу витратити гроші на елементарні потреби.

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що до потерпілих від розглядуваного посягання експлуататори нерідко застосовують фізичне насильство, караючи їх за недостатню кількість зібраної милостині чи інші провини (наприклад, за те, що відмовились жебракувати чи посміли витратити частину зароблених коштів на власні потреби). Поширеним також є психічне насильство як засіб примушування до жебракування.

Жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, експлуатували протягом різного часу: від 3 до 7 днів – 4,1%, від 7 днів до 1 місяця – 2%, від 1 до 3 місяців – 20,4%, від 3 до 6 місяців – 14,3%, від 6 до 12 місяців – 6,1%, понад 1 рік – 10,2%. Максимальний строк експлуатації становив 6 років [5]. В решті випадків жертви не встигли приступити до жебракування або ж відповідна інформація у матеріалах проваджень була відсутня.

У більшості матеріалів кримінальних проваджень відсутні дані, що стосувалися б обставин звільнення жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом.

У решті випадків жертв експлуатації звільнили працівники правоохоронних органів або ж вони, скориставшись нагодою, зуміли втекти. Так, наприклад, інвалід-афганець О. у місці, де він займався жебрацтвом, зустрів свого однополчанина, завдяки якому зумів втекти від циганів, котрі його експлуатували, і повернувся з Москви в Україну [9].

Підсумовуючи викладене, підкреслимо, що торгівля людьми, вчинена з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, характеризується певними особливостями порівняно із торгівлею людьми, вчиненою з метою сексуальної чи трудової експлуатації. Врахування викладених особливостей є необхідною передумовою для розроблення ефективних заходів запобігання таким злочинам.

Література

1. Архів Знам'янського міськрайонного суду Кіровоградської обл. за 2011 рік. Справа № 1-50/11.
2. Архів Вінницького міського суду Вінницької обл. за 2019 рік. Справа № 140/2116/17.
3. Набруско М.С. Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності на початковому етапі розслідування торгівлі людьми / за загал. ред. проф. М.А. Погорецького. Київ: Алерта, 2016. 204 с.
4. Архів Чуднівського районного суду Житомирської обл. за 2013 рік. Справа № 625/1747/2012.
5. Архів Снятинського районного суду Івано-Франківської обл. за 2012 рік. Справа № 914/1972/2012.
6. Архів Немирівського районного суду Вінницької обл. за 2014 рік. Справа № 140/1258/14-к.
7. Архів Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. за 2018 рік. Справа № 303/5913/18.
8. Архів Заводського районного суду м. Дніпро-дзержинська Дніпропетровської обл. за 2011 рік. Справа № 1-281/11.
9. Архів Хмільницького міськрайонного суду Вінницької обл. за 2015 рік. Справа № 1-12/11.

Анотація

Андрушко А. В. Кримінологічна характеристика торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. – Стаття.

У статті на підставі аналізу доступної емпіричної бази розроблено кримінологічну характеристику торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом.

Встановлено, що примусове втягнення у зайняття жебрацтвом – третя за поширеністю (після сексуальної і трудової) форма експлуатації людини серед тих, на які законодавець вказує у ч. 1 примітки до ст. 149 КК України. При цьому підкреслюється, що кількісна різниця між зафіксованими фактами експлуатації у формі примусової праці та у формі примусового втягнення у зайняття жебрацтвом є мінімальною: 20 і 19 виявлених випадків відповідно.

На підставі вивчення матеріалів 19 кримінальних проваджень розглянуто особливості особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом. Всього автором узагальнено дані, що стосуються 25 засуджених за вказане посягання. Розроблено кримінологічний портрет особи злочинця, який вчиняє торгівлю людьми з вказаною метою: це раніше не судимий чоловік,

громадянин України, ромської національності, у віці 30–39 років, з низьким рівнем освіти, що ніде не працює, перебуває в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах, якому притаманні такі негативні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, організаторські здібності, вміння переконувати інших.

Проаналізовано також особливості жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, задля чого узагальнено дані, що стосуються 49 потерпілих від вказаного посягання.

Встановлено, що якщо уразливий стан жертв сексуальної і трудової експлуатації зумовлений передовсім їхнім скрутним матеріальним становищем, то уразливий стан жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, часто пов'язаний зі специфічними факторами, зокрема з наявністю у особи інвалідності чи певної хвороби. Особливу групу потерпілих від аналізованого злочину складають діти.

Зроблено висновок про те, що торгівля людьми, вчинена з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, характеризується певними особливостями порівняно з торгівлею людьми, вчиненою з метою сексуальної чи трудової експлуатації. Врахування цих особливостей є необхідною передумовою для розроблення ефективних заходів запобігання таким злочинам.

Ключові слова: злочини проти волі, честі та гідності особи, торгівля людьми, експлуатація, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом.

Summary

Andrushko A. V. Criminological characteristics of trafficking in persons with the purpose of forced involvement in begging. – Article.

The article on the basis of the analysis of available empirical data suggests criminological characteristics of trafficking in persons with the purpose of forced involvement in begging.

It is established that forced involvement in begging is the third most prevalent (after sexual and labor) form of human exploitation among those at which the legislator points in Part 1 of the note to Art. 149 of the Criminal Code of Ukraine. It is emphasized that the quantitative difference between the recorded facts of exploitation in the form of forced labor and in the form of forced involvement in begging is minimal: 20 and 19 cases, respectively.

On the basis of the study of the materials of 19 criminal proceedings the features of the person of the offender committing trafficking for the purpose of forced involvement in begging were considered. In total, the author summarized the data concerning 25 convicts for this offense. A criminological portrait of a person who commits trafficking in persons for the stated purpose has been developed: this is not a previously convicted man, citizen of Ukraine, member of Roma community, aged 30-39 years, with a low level of education, who does not work anywhere, is in an official or factual marriage relationship, who are characterized by such negative traits as the desire to live and ensure their own well-being at all costs, self-centeredness, cynicism, emotional coldness, inability to empathize, as well as resourcefulness, energetic attitude, purposefulness, organizational skills and ability to persuade others.

The peculiarities of victims of trafficking committed for the purpose of forced involvement in begging were also analyzed: for this purpose, the data concerning 49 victims of the said assault were summarized.

It has been established that if the vulnerable status of

victims of sexual and labor exploitation is predominantly due to their difficult financial situation, the vulnerable status of victims of trafficking committed for the purpose of forced involvement in begging is often associated with specific factors, such as a particular disability or disease. A special group of victims of the analyzed crime is children.

It is concluded that trafficking in persons for the purpose of forced involvement in begging is

characterized by distinctive features compared to trafficking in persons for the purpose of sexual or labor exploitation. Consideration of these characteristics is a prerequisite for developing effective crime prevention measures.

Key words: crimes against liberty, honor and dignity of a person, trafficking in persons, exploitation, forced involvement in begging.

УДК 343.231

DOI [https://doi.org/10.32837/ryuv.v1i4\(29\).405](https://doi.org/10.32837/ryuv.v1i4(29).405)*І. І. Давидович**orcid.org/0000-0003-4135-9848**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального права та кримінології**Київського національного університету імені Тараса Шевченка**К. П. Задоя**orcid.org/0000-0003-2362-7116**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального права та кримінології**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЦІННІСНА КОНЦЕПЦІЯ ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ В ДОКТРИНІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФСЬКОГО ПІДґРУНТЯ

Ціннісна концепція об'єкта злочину, що сформувалася в українській кримінально-правовій доктрині упродовж 1990-х років, є, напевне, однією з найбільш вагомих альтернатив концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини», яка мала домінуючий характер у радянський період і їй досі має серйозну підтримку. Головним «ідеологом» ціннісної концепції можна вважати Є.В. Фесенка, який сформулював положення цієї концепції в численних роботах [1; 2, с. 123–133; 3; 4]. Окрім того, свою прихильність цій концепції свого часу засвідчило чимало українських криміналістів, наприклад, П.С. Матишевський і П.П. Андрушко [5, с. 96–101; 6; 7, с. 47–48].

Ціннісна теорія об'єкта злочину є однією з численних спроб пострадянських криміналістів запропонувати аргументовану альтернативу концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини». Як наслідок, у фундамент ціннісної концепції закладене протиставлення цінностей і суспільних відносин. На це вказує, наприклад, уже сама структура роботи Є.В. Фесенка «Злочини проти здоров'я та системи заходів з його охорони: монографія». Розділ, присвячений об'єкту злочину, починається з аналізу (критики) концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини», а продовжується викладенням положень ціннісної теорії об'єкта злочину. Однак чи справді дві згадані концепції об'єкта злочину є настільки відмінними та несумісними, як стверджується в літературі?

Найперше варто виокремити ключові (фундаментальні) положення ціннісної концепції об'єкта злочину:

1. «Об'єкт злочину можна визначити як цінності, що охороняються кримінальним законом, проти яких спрямоване злочинне діяння та яким воно може заподіяти або спричиняє шкоду».

2. «Цінності – це різноманітні об'єкти матеріального світу, зокрема й сама людина, які мають суттєве позитивне значення для окремих осіб, соціальних груп і суспільства загалом».

3. «До елементів цінностей як об'єкта злочинів варто зарахувати п'ять класів елементів: потерпілих, їхні інтереси та права; соціальні зв'язки, предмети (матеріалізовані блага); нематеріалізовані блага, які належать потерпілим».

4. В основі ціннісної концепції об'єкта злочину перебувають положення діалектичного матеріалізму [4, с. 50–52].

У сучасній кримінально-правовій літературі ці постулати ціннісної концепції вже неодноразово зазнавали критики. Авторами цих зауважень були як ті представники доктрини, що підтримують концепцію «об'єкт злочину – суспільні відносини» (наприклад, М.Й. Коржанський, В.М. Білоконев) [8, с. 8–9, 23; 9, с. 16–17], так і ті, хто обстоює власні, оригінальні концепції об'єкта злочину (наприклад, С.Я. Лихова, С.Б. Гавриш) [10, с. 33–43; 11, с. 60–61]. Окрім загальних тверджень про «абстрактність», «некоректність», «неточність», «еклектичність» ціннісної концепції об'єкта злочину висловлено й низку конкретних контраргументів:

1) цінності набувають соціального значення лише в контексті суспільних відносин (М.Й. Коржанський, В.М. Білоконев);

2) співвідношення понять «цінність» і «благо» як роду та виду не виправдане, оскільки з філологічного погляду ці поняття – синоніми (С.Б. Гавриш);

3) категорія «цінності» має мінливий і неуніверсальний характер (С.Я. Лихова);

4) співвідношення між структурними елементами в межах ціннісної концепції є нечіткими та спірними (С.Б. Гавриш, С.Я. Лихова).

На нашу думку, критика ціннісної концепції об'єкта злочину закономірно спрямована на виявлення її «слабких місць» і, звичайно, послаблює наукову значимість згаданої концепції. Однак при цьому, як видається, оминаються увагою фундаментальні засади ціннісної концепції.

Ціннісна концепція об'єкта злочину, за твердженням Є.В. Фесенка, має певне філософське

підґрунтя у вигляді вчення про цінності, розробленого в рамках діалектичного матеріалізму. Це, однак, на наш погляд, не отримало належної уваги з боку критиків ціннісної концепції об'єкта злочину. На нашу думку, концепція потребує ретельного аналізу саме з погляду положень філософського вчення про цінності.

Цінності стають предметом серйозної уваги філософської науки із середини 60-х років XIX ст. Зокрема, важливу роль для цього процесу відіграв трактат німецького філософа Г. Лотце «Основи практичної філософії», який являє собою спробу концентровано опонувати ідеї про однорідність реальності, що сформувалася в епоху Просвітництва [12, с. 14; 13, с. 260; 14, с. 128; 15, с. 5]. Зазначений науковий трактат став каталізатором інтересу філософської науки до проблеми цінностей. Відтоді вони все частіше опиняються у фокусі філософських досліджень. Однак підсумком цих досліджень не стало створення єдиної більш-менш усталеної теорії цінностей. Існує від трьох до дванадцяти напрямів (течій) в аксіології [12, с. 23–24].

Не маючи на меті характеризувати всю множину напрямів аксіології, виокремимо основні з них: натуралістичний напрям, суб'єктивний ідеалізм, феноменологічна теорія цінностей, аксіологічний трансценденталізм, теорія цінностей у рамках діалектичного матеріалізму (марксистська теорія цінностей).

Натуралістичний напрям трактує цінності як природні властивості, зокрема як властивості задовольняти різноманітні біопсихологічні потреби людей. До цього напрямку можна зарахувати евідемоністичні та гедоністичні концепції в британській етиці XIX ст., моральний прагматизм А. Фульє, а також цілу низку аксіологічних теорій в американській філософії – теорію У. Томаса та Ф. Знанецького, теорію інтересу Р.Б. Перрі [16, с. 26; 17, с. 114; 18, с. 154–170]. Зокрема, У. Томас та Ф. Знанецький визначають цінності як «будь-який предмет, наділений таким, що піддається визначенню, змістом і значенням для будь-якої соціальної групи» [17, с. 114]. Р.Б. Перрі вважав, що цінності – це те, що задовольняє інтереси людини [18, с. 158]. На початку XX ст. вона була піддана серйозній критиці англійським філософом Д.Е. Муром, який відзначив, що цінність є «позаприродна» якість, її не можна вивести з усього того, що ми знаємо про закони буття. Д.Е. Мур дав визначення, характерне для представників цього напрямку. Вони, як правило, стверджують, що цінності – це щось, що має певне значення, задовольняє певні потреби, а така здатність (якість) – це «щось» має, оскільки воно є цінністю. Після критики Д.Е. Мура аксіологічний натуралізм утратив свою наукову вагу та поступався місцем іншим філософським концепціям [16, с. 27–28; 18, с. 154].

Суб'єктивний ідеалізм відіграє вирішальну роль у межах ціннісної теорії суб'єкта. Окремі представники цього напрямку розглядають цінності як психічні явища у свідомості людини – «почуття цінності» (А. Мейнонг) [19, с. 1–2], «22факти почуття, бажання, задоволення, рішення» (Д. Паркер) [20, с. 35]. Інші розглядають цінність як психічне ставлення людини до об'єкта оцінки (І. Гайде, Дж. Елліс, Р. Фрондіці) [12, с. 50; 15, с. 39; 19, с. 11].

Феноменологічна теорія цінностей виходила з реальності, об'єктивності цінностей. Однак ця об'єктивність є специфічною. Так, засновник феноменологічного напрямку в аксіології М. Шелер стверджував, що цінності – це особливі якості, які не можна вивести з ознак чи якостей, які самі не є цінностями. Він розрізняв носіїв якостей, що можуть бути пізнані за допомогою теоретичних функцій інтелекту – речі, і носіїв ціннісних якостей – блага. На думку М. Шелера, цінності можуть бути пізнані за допомогою особливого способу пізнання – феноменологічної інтуїції [19, с. 5–6].

Погляди М. Шелера надалі систематизовано та розвинуто М. Гартманом. Він уважав цінності ідеальними й водночас змістовно-матеріальними, об'єктивними утвореннями. Така теза цілком узгоджується з поглядами М. Гартмана на реальний світ, у якому він виділяв чотири шари (матерія, життя, психічні та духовні явища). На його думку, ідеальний світ, проявом якого є цінності, існує незалежно від свідомості, яка спрямована на ідеальне буття як на свій предмет, як на об'єктивне «в собі буття» [19, с. 6–7].

Аксіологічний трансценденталізм розроблений і сформульований представниками Баденської (Південно-західної) школи неокантіанства В. Віндельбандом і Г. Ріккертом і близьким до них філософом Т. Мюнстербергом. Ключова теза цього напрямку аксіології полягала в чіткому розрізненні сфери дійсності (буття) та сфери цінностей. На думку Г. Ріккертта, цінності не стосуються ані царини об'єкта, ані царини суб'єкта, а утворюють абсолютно самостійну царину, що лежить по той бік суб'єкта й об'єкта (трансцендентна царина). Емпіричні носії цінностей неокантіанці називали благами [13, с. 259–269; 20, с. 33–35].

Теорія цінностей у рамках діалектичного матеріалізму (марксистська теорія цінностей). Цей напрям аксіології становить особливий інтерес у світлі предмета розвідки, адже, за твердженням прихильників ціннісної концепції об'єкта злочину, остання спирається саме на уявлення про цінності, що сформувалося в рамках діалектичного матеріалізму. Формування цього напрямку аксіології варто, очевидно, пов'язувати з науковою дискусією, яка відбувалася упродовж 1960-х років у середовищі радянських філософів щодо

доцільності виокремлення в межах марксистської філософії такого напрямку, як аксіологія. Результатом дискусії стала поява марксистська теорія цінностей.

Щоб отримати досить повне та водночас лаконічне уявлення про її сутність, звернемося безпосередньо до понятійного апарату цієї теорії. Наведемо два визначення поняття «цінності», розроблені представниками марксистської теорії цінностей.

Отже, перше з них запропоноване одним із фундаторів марксистської аксіології В.П. Тугаріновим: «Цінностями є предмети, явища та їх властивості, котрі потрібні (необхідні, корисні, приємні тощо) людям певного суспільства або класу й окремій особистості, як засоби задоволення їхніх потреб та інтересів, а також ідеї та переконання як норми, цілі й ідеали» [21, с. 11].

Інакше визначав поняття «цінності» науковий опонент В.П. Тугарінова О.Г. Дробницький: «Цінності – це форма прояву певного роду відношення між суб'єктом та об'єктом» [22, с. 33].

Тепер порівняємо ці визначення з класичним для ціннісної концепції об'єкта злочину розумінням цінності, яке свого часу запропоноване Є.В. Фесенком і наведене нами вище. Вочевидь, воно є дуже близьким до визначення В.П. Тугарінова (на роботу якого в монографії Є.В. Фесенка є посилання, щоправда, з приводу іншої проблеми). Заради справедливості варто визнати, що між визначеннями цінностей Є.В. Фесенка та В.П. Тугарінова існують і певні серйозні розбіжності. В.П. Тугарінов розуміє під цінностям, зокрема, властивості явищ і предметів. Є.В. Фесенко, у свою чергу, визначає цінності як об'єкти матеріального світу, хоча водночас стверджує, що цінності можуть існувати в матеріалізованій і нематеріалізованій (права, інтереси) формах. Однак, попри ці відмінності, логічна структура обох визначень є подібною: «Цінності – це те, що має певне значення для когось». Хоча цей факт начебто вказує на існування очевидного зв'язку між марксистською теорією цінностей і ціннісною концепцією об'єкта злочину, однак під час більш детального аналізу згаданий зв'язок не виглядає таким однозначним.

По-перше, визначення (і загалом уся концепція цінностей) В.П. Тугарінова серйозно критикувалося іншими радянськими філософами. Зокрема, В.О. Василенко вказував на те, що в межах формулювання В.П. Тугарінова цінність ототожнюється з її носієм [20, с. 19]. О.Г. Дробницький звинувачував В.П. Тугарінова, який поділяв цінності на соціальні та природні, у приписуванні цінностям природного характеру, а отже, у прояві аксіологічного натуралізму [22, с. 296–299].

По-друге, і радянські, і сучасні філософи надзвичайно гостро критикують спроби звести розуміння цінностей до їх матеріальних носіїв.

«Цінності не існують як певні об'єктивні предмети» [23, с. 221]. «Цінність не варто ототожнювати з предметом, тобто з тим чи іншим предметом, явищем, подією, вчинком, які є носієм цінності» [20, с. 23]. «Філософське осягнення цінностей починається з розрізнення, принципового розмежування цінностей і «благ», у яких вони втілюються. У звичайному повсякденному слововживанні цінності, навпаки, сплутуються з їх уречевленими носіями, тобто властивостями, котрими речі зобов'язані людському ставленню до них («практичному» в широкому сенсі, включаючи етичний), і помилково приписуються їм самим... У силу такого сплутування цінностей і благ, від якого не вільні емпіричні науки, в тому числі й соціологія, виникає небезпека релятивізму в теорії цінностей» [13, с. 261]. «Цінностями не можуть бути певні предмети, явища, процеси поза певним (ціннісним) відношенням до них людини, суспільства» [24, с. 59]. «Цінність не можна ототожнювати з об'єктом цінності, оскільки вона не є іманентною об'єкту, непритаманна йому природно-історично» [25, с. 11]. Отже, визначення цінностей В.П. Тугарінова (а разом із ним і Є.В. Фесенка) фактично є проявом такого розуміння цінностей, яке традиційно й обґрунтовано критикувалося в рамках марксистської теорії цінностей.

По-третє, для марксистської теорії цінностей домінуючим стало запропоноване О.Г. Дробницьким уявлення про цінності як про особливе об'єкт-суб'єктне відношення. Подібного підходу дотримувалися, наприклад, І.С. Нарський [23, с. 220–225], В.О. Василенко [20, с. 13–23], Л.М. Столович [15, с. 38–40], М.С. Каган [12, с. 48–54]. Необхідно звернути увагу на те, що представники марксистської аксіології намагалися провести межу між власними уявленнями про цінності й уявленнями про цінності представників суб'єктивного ідеалізму, які розглядали цінність як психічне ставлення суб'єкта до предмета оцінювання. Представники діалектичного матеріалізму стверджували, що вони розуміють під цінністю не просто гносеологічне відношення між суб'єктом та об'єктом, а відношення предметно-практичне [15, с. 38–47]. У зв'язку з цим О.Г. Дробницький послідовно розвивав у роботах тезу, що об'єктом оцінювання є «суспільний предмет»: «Це кристал, у котрому, як у фокусі, відображаються суспільні відносини, це вузлова точка соціальних зв'язків і залежностей, предмет, що виступає у своїх різних напрямках і призначеннях... Зовсім не обов'язково розуміти під ним те, що в природному стосунку являє собою річ або процес, зовнішні стосовно людини. Таким предметом може бути й сама людина як індивід, відмінний від усіх інших, або навіть суспільний клас... У площині різних суспільних відносин предмет повертається до суб'єкта своїми різними сторонами, здатний виконувати різні

ролі та задовольняти різні потреби» [22, с. 38–40]. Отже, визначення поняття «цінності», запропоноване О.Г. Дробницьким, є одним із найважливіших постулатів марксистської теорії цінностей.

Три наведені вище зауваження дають змогу ствердити, що концепція цінностей В.П. Тугарінова, а отже, і ціннісна концепція об'єкта злочину Є.В. Фесенка не відповідають загальноприйнятим положенням учення про цінності, яке сформувалося в річищі діалектичного матеріалізму.

Очевидно також, що ціннісна концепція об'єкта злочину має певну спорідненість із натуралістичним напрямом аксіології, що, як уже відзначалося вище, є ледве не рудиментом у філософських пошуках з приводу сутності й природи цінностей. Існує, однак, один важливий аспект, який ставить таку спорідненість під сумнів. Ціннісна концепція Є.В. Фесенка виходить із того, що цінності – це об'єкти, які мають суттєве позитивне значення для окремих осіб, соціальних груп і суспільства загалом. Однак значна група представників натуралістичної аксіології взагалі відкидала можливість існування соціальних цінностей і пов'язувала існування цінностей виключно з біопсихологічними потребами людини [18, с. 162].

Ураховуючи все вищевикладене, можна зробити три проміжні висновки.

По-перше, ціннісна концепція об'єкта злочину має вкрай слабкий зв'язок (якщо взагалі має його) із загальноприйнятими положеннями марксистської теорії цінностей.

По-друге, ціннісна концепція об'єкта злочину не має чіткого зв'язку з будь-якою іншою фундаментально розробленою філософською теорією цінностей.

По-третє, ціннісна концепція об'єкта злочину є проявом філософського редукаціонізму, тобто спрощеного підходу до розуміння сутності цінностей.

Нагадаємо, що на початку дослідження ми ставили мали меті з'ясувати, чи справді ціннісна концепція об'єкта злочину якісно відмінна від концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини». Якщо відштовхуватися від загальноприйнятого для діалектичного матеріалізму розуміння цінностей як особливого об'єкт-суб'єктного відношення, питання про співвідношення цінностей і суспільних відносин є абсолютно закономірним. О.Г. Дробницький зазначав із цього приводу: «Не предмет сам по собі володіє цінністю, а людина робить його об'єктом своєї потреби в процесі практичної діяльності. Ми маємо місце не з властивістю, а із суспільним відношенням» [22, с. 38]. Подібна точка зору підтримувалася й радянською соціологією: «У всіх цих випадках перед нами цілком об'єктивні критерії ціннісних відношень: у їх основі лежать суспільні відносини людей, уречевлені в соціальних інститутах» [26, с. 61].

Суспільні відносин, у свою чергу, можуть бути визначені як категорія, що виражає спосіб сукупного взаємозалежного буття певних груп людей, сутність якого (цього способу) зводиться до наявності для них реальної можливості вступити з необхідністю в актуальний взаємозв'язок через діяльність і її продукти [27, с. 393]. Отже, соціальні (суспільні) цінності можуть бути інтерпретовані як особливого роду суб'єкт-об'єктні відносини в межах суспільних відносин, які полягають у ставленні учасників суспільних відносин до інших компонентів суспільних відносин. Тобто існування суспільних відносин є передумовою існування соціальних (суспільних) цінностей, а отже, жодних глобальних протиріч (жодної опозиції) між цими явищами не існує. З огляду на це, видаються виправданими твердження тих представників доктрини кримінального права, які вважають, що соціальні (суспільні) цінності охоплюються поняттям «суспільні відносини» [28, с. 40–43].

Отже, намагання побудувати ціннісну концепцію об'єкта злочину як таку, що водночас спирається на засади діалектичного матеріалізму та є якісно відмінною від концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини», очевидно, завідомо приречені на невдачу.

Література

1. Фесенко Є.В. Об'єкт злочину з погляду реалій. *Юридичний вісник України*. 1997. № 33. С. 75–78.
2. Матишевський П.С., Фесенко Є.В. Об'єкт злочину. *Кримінальне право України: Загальна частина* / за ред. П.С. Матишевського, П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка. Київ: Юрінком Інтер, 1997. 506 с.
3. Фесенко Є.В. Цінності як об'єкт злочину. *Право України*. 1999. № 6. С. 75–78.
4. Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я та системи заходів з його охорони: монографія. Київ: Атіка, 2004. 377 с.
5. Матишевський П.С. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник для студ. юрид. вузів і фак. Київ: А.С.К., 2001. 347 с.
6. Андрушко П.П., Стрижевська А.А. Загальна характеристика злочинів у сфері службової діяльності. *Законодавство України: Науково-практичні коментарі*. 2005. № 9. С. 28–87.
7. Андрушко П.П., Стрижевська А.А. Злочини у сфері службової діяльності: кримінально-правова характеристика: навчальний посібник. Київ: Юрисконсульт, 2006. 342 с.
8. Коржанський М.Й. Предмет і об'єкт злочину: монографія. Д.: Юридична академія міністерства внутрішніх справ; Ліра ЛТД, 2005. 252 с.
9. Белоконев В.Н. Чому причиняют вред преступления? *Юридическая практика*. 2000. № 23. С. 11–17.
10. Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія. Київ: Київський університет, 2006. 573 с.
11. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона доквілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ: Інститут законодавства України, 2002. 634 с.

12. Каган М.С. Философская теория ценности. Санкт-Петербург : Петрополис, 1997. 205 с.

13. История теоретической социологии : в 4 т. / ответ. ред. и составитель Ю.Н. Давыдов. Москва : Канон+, 2002. Т. 2. 556 с.

14. Рудельсон Е.А. Неокантианское учение о ценностях (Фрейбургская школа). Проблема ценности в философии / под ред. А.Г. Харлачева. Ленинград : Наука, 1966. С. 128–143.

15. Столович Л.Н. Природа эстетической ценности. Москва : Политиздат, 1972. 271 с.

16. Дробницкий О.Г. Мир оживших предметов. Проблема ценности и марксистская философия. Москва : Издательство политической литературы, 1967. 351 с.

17. Беккер Г., Босков А. Современная социологическая теория в её преемственности и изменении / пер. с англ. В.М. Корзинкина и Ю.В. Семёнова, общ. ред. Д.И. Чеснокова. Москва : Издательство иностранной литературы, 1961. 895 с.

18. Соколов Э.В. Основные идеи общей теории ценностей Р.Б. Перри. *Проблема ценностей в философии* / под ред. А.Г. Харлачева. Ленинград : Наука, 1966. С. 155–170.

19. Лосский Н.О. Ценность и бытие. Париж : YMCA-PRESS, 1931. 135 с.

20. Василенко В.О. Цінність і оцінка. Київ : Наукова думка, 1964. 139 с.

21. Тугаринов В.П. Теория ценностей в марксизме. Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1968. 124 с.

22. Дробницкий О.Г. Некоторые аспекты проблемы ценностей. *Проблема ценности в философии* / под ред. А.Г. Харлачева. Ленинград : Наука, 1966. С. 25–40.

23. Нарский И.С. Диалектическое противоречие и логика познания. Москва : Наука, 1969. 246 с.

24. Попов М.В. Аксиология і медицина (Проблеми цінностей і медицина). Київ : ПАРАПАН., 2003. 282 с.

25. Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. Москва : Юридическая литература, 1975. 184 с.

26. Богомолов А.С. Определенность, ценности и социологическое познание. *Социологические исследования*. 1975. № 2. С. 54–61.

27. Кривуля О.М. Філософія : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. 592 с.

28. Азаров Д.С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження) : монографія. Київ : Атіка, 2007. 304 с.

Анотація

Давидович І. І., Задоя К. П. Ціннісна концепція об'єкта злочину в доктрині кримінального права України: проблеми філософського підґрунтя. – Стаття.

У статті розглянуто питання про філософські засади так званої ціннісної концепції об'єкта злочину. Ціннісна концепція об'єкта злочину постала в 1990-х роках як альтернатива звичній для радянського періоду концепції об'єкта злочину, згідно з якою об'єктом злочину є суспільні відносини. На протипагу останньої концепції, ціннісна концепція виходить із того, що злочин посягає не на суспільні відносини, а на певні цінності:

потерпілих, їхні інтереси та права; соціальні зв'язки, предмети (матеріалізовані блага); нематеріалізовані блага, які належать потерпілим.

Ціннісна концепція об'єкта злочину критикувалася в доктрині кримінального права з різних точок зору, однак предметом критики не були філософські засади цієї концепції. Прихильники ціннісної концепції вважають, що вона ґрунтується на вченні про цінності, яке сформувалося в рамках діалектичного матеріалізму, так званій марксистській теорії цінностей.

Однак під час детального аналізу виявляється, що насправді ціннісна концепція об'єкта злочину в її сучасному вигляді не узгоджується як з основними постулатами діалектичного матеріалізму щодо цінностей, так і з іншими напрямками аксіологічного вчення. Проблема, зокрема, полягає в тому, що ціннісна концепція об'єкта злочину тяжіє до визнання об'єктами злочину (цінностями) певних предметів (явищ), але не в суб'єкт-об'єктних відносинах з приводу цих предметів (явищ).

Якби ціннісна концепція об'єкта злочину справді була б заснована на марксистській теорії цінностей, вона фактично була б іншою формою вираження концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини».

Ключові слова: об'єкт злочину, цінності, суспільні відносини, ціннісна концепція об'єкта злочину, діалектичний матеріалізм.

Summary

Davidovich I. I., Zadoya K. P. The value concept of a crime object in the doctrine of criminal law of Ukraine: problems of philosophical basis. – Article.

The article considers the philosophical foundations of the so-called value concept of a crime object. The value concept of a crime object emerged in the 1990s as an alternative to the common concept of a crime object in the Soviet period, according to which the object of crime is public relations. Contrary to the latter, the value concept is based on the fact that the crime affects not social relations, but certain values: the victims, their interests and rights; social connections, objects (materialized goods); non-materialized goods belonging to the victims.

The value concept of a crime object was criticized in the doctrine of criminal law from different points of view, but the philosophical basis of this concept was not the object of criticism. Proponents of the value concept believe that it is based on the doctrine of values, which was formed within the framework of dialectical materialism, the so-called Marxist theory of values.

However, a detailed analysis reveals that in reality the value concept of a crime object in its modern form is inconsistent with the basic tenets of dialectical materialism about values, and with other directions of axiological teaching. The problem, in particular, is that the value concept of a crime object tends to recognize certain objects (phenomena) as crime objects (values), but not roots in the subject-object relations based on these objects (phenomena).

Moreover, if the value concept of a crime object were indeed based on a Marxist theory of values, it would in fact be another form of expression of the concept that “a crime object is social relations”.

Key words: crime object, values, social relations, value concept of a crime object, dialectical materialism.

УДК 343.3
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).406](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).406)

І. О. Єна
orcid.org/0000-0003-0090-5005
аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди

САНКЦІЇ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ОКРЕМІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ПОБУДОВИ

Нині Україна перебуває на важкому шляху захисту й збереження свого суверенітету та незалежності. В умовах зовнішньої агресії проти нашої держави особливого значення набуває механізм захисту національної безпеки Батьківщини. Цей механізм може вдало функціонувати й забезпечити виконання поставлених перед ним цілей тільки за умови його належного правового регулювання. Одним зі способів захисту національної безпеки України є встановлення кримінальної відповідальності за злочини, що зазіхають на самі підвалини існування нашої державності й суспільства. Пеналізація, у свою чергу, неможлива без встановлення чіткої та належно вибудованої системи санкцій за злочини певного виду. Тому предметом наукового розгляду є система санкцій за злочини проти основ національної безпеки України.

Метою наукової статті є визначення закономірностей побудови санкцій за злочини проти основ національної безпеки, виявлення проблемних моментів їх правової регламентації та пропонування можливих шляхів їх вирішення.

З огляду на важливість відносин у сфері забезпечення протидії злочинам проти основ національної безпеки України, дослідженню проблематики цих видів злочину присвячувалася досить велика кількість наукових робіт. Із них можна виділити наукові розвідки, проведені такими вченими, як В.А. Ліпкан, Ю.Є. Максименко, В.М. Желіховський, О.П. Дзьобань, Л.В. Мошняга, О.Ф. Бантишева, О.В. Шамара, Ю.В. Луценко, М.А. Рубащенко, О.С. Власюк, О.А. Чувакова, Н.С. Кончук.

Але, незважаючи на нібито велику кількість наукових праць, присвячених проблематиці дослідження злочинів проти основ національної безпеки України, значна кількість питань залишилася без належного розгляду, особливо це стосується особливостей призначення покарання за злочини такого роду.

Одним із векторів, який вимагає наукової розвідки в ракурсі призначення покарання за злочини проти основ національної безпеки України, є виокремлення особливостей формування санкцій відповідних статей, у межах яких у подальшому буде призначатися покарання.

У сучасній кримінально-правовій літературі неодноразово ставилося питання про проблемність

науково-теоретичного обґрунтування побудови санкцій. Розроблення вказаного питання загалом вважається недосконалим і вимагає більш глибокого дослідження цього правового явища [6, с. 588]. Перш ніж досліджувати особливості побудови системи санкцій за злочини проти основ національної безпеки України, необхідно чітко визначити методологічний підхід, за яким це буде здійснюватися.

У літературі зазначається, що конструктивні характеристики санкцій статей (частин статті) Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК) України передбачають аналіз альтернативності, ступеня визначеності, кумулятивності. В Особливій частині КК України переважають альтернативні санкції, які, у свою чергу, можуть бути диференційованими за кількістю видів основних покарань. За ступенем визначеності можуть бути виокремлені абсолютно визначені та відносно визначені санкції. У цьому разі варто зазначити, що в Особливій частині КК України представлено лише відносно визначені санкції, серед яких наявна певна кількість відносно визначених санкцій з елементами абсолютної визначеності. В Особливій частині КК України представлені як кумулятивні, так і некумулятивні санкції.

Так, розділ І «Злочини проти основ національної безпеки України» Особливої частини КК України з моменту прийняття до початку 2014 року мав статус єдиного розділу в Особливій частині КК, до якого не внесено жодних змін. Але у 2014 році ситуація в країні під впливом зовнішньої агресії різко загострилася, у зв'язку з чим відбулося поглиблення рівня пеналізації за декількома напрямками: 1) у санкцію ч. 3 ст. 110 КК України введено довічне позбавлення волі; 2) підвищено нижні межі санкцій багатьох статей або частин статей (ст. 110, ч. 1 ст. 111, ст. ст. 113, 114 КК України); 3) підвищено верхні межі санкцій усіх частин ст. 110 КК України; 4) усі санкцій статей цього розділу переведено в розряд потенційно кумулятивних шляхом передбачення додаткового факультативного покарання у вигляді конфіскації майна (ст. ст. 109–114 КК України); 5) скорочено перелік можливих основних видів покарань в окремих альтернативних санкціях (ч. ч. 1, 2 ст. 110 КК України). Крім того, у розділі І з'явилися дві принципово нові норми: ст. 110-2

«Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України» і ст. 114-1 «Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань» [1, с. 65].

Деякі автори, підтверджуючи необхідність поглиблення відповідальності за вказані злочини, зазначають, що одним із правових заходів (напрямів) забезпечення основ національної безпеки України є якраз кримінально-правове забезпечення цих основ, яке належить до охоронних правових напрямів у цій сфері. Як відомо, КК має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадських порядку й безпеки, доквілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру й безпеки людства, а також запобігання злочинам, для чого КК визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх учинили (ст. 1 КК України). Якщо бути більш точним, то КК встановлює не лише злочинність діяння, а і його караність та інші кримінально-правові наслідки діяння (ч. 3 ст. 3 КК України), адже мова йде не тільки про покарання, що застосовуються до особи, визнаної винною в учиненні злочину, а й про інші кримінально-правові наслідки вчиненого (у т. ч. звільнення від відповідальності, звільнення від покарання чи його відбування) та інші заходи кримінально-правового характеру як щодо фізичної особи (примусове лікування, примусові заходи медичного характеру, спеціальна конфіскація, примусові заходи виховного характеру), так і щодо юридичної особи (штраф, конфіскація, ліквідація) [5]. Саме тому санкції як нормативна регламентація застосування форм реалізації кримінальної відповідальності в усій її різноманітності підлягають обов'язковому науковому дослідженню та розробленню.

Проведений нами аналіз положення чинного КК України показав, що розділ І КК України «Злочини проти основ національної безпеки» містить у загальній кількості 19 санкцій, з них: 1) 3 санкції є заохочувальними й передбачають можливість звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили окремі злочини проти основ національної безпеки (ч. 5 ст. 110-2 КК України, ч. 2 ст. 111 КК України, ч. 2 ст. 114 КК України); 2) альтернативних – 3 (ч. ч. 2, 3 ст. 109 КК України, ст. 112 КК України), 3) безальтернативних – 13. Безальтернативні санкції як єдине покарання, що може бути призначене, установлюють позбавлення волі на певний строк. Як альтернатива цьому виду покарання в інших санкціях виступає обмеження волі – у ч. ч. 2, 3 ст. 109 КК України, у ст. 112 КК України – довічне позбавлення волі.

Із зазначених 19 санкцій не виявлено жодної абсолютно визначеної санкції. При цьому лише одна

з досліджуваних санкцій має ознаки часткової визначеності, оскільки як альтернативу позбавленню волі на певний строк передбачає покарання у вигляді довічного позбавлення волі, яке є покаранням безстроковим і не передбачає судового розгляду в строках його призначення. Звідси з тих санкцій, що не є заохочувальними (3 випадки), усі 16 є санкціями відносно визначеними. Усі вони мають чітко визначену максимальну межу покарання. В окремих санкціях (ч. 2 ст. 109 КК України, ч. 3 ст. 109 КК України) мінімальна межа покарання не визначена й установлюється з урахуванням положень Загальної частини КК України. Закономірності методики встановлення мінімуму та максимуму основного покарання у відносно визначених санкціях досліджуваного розділу ми не досліджували, оскільки це не є безпосередньо предметом дослідження. Але варто підкреслити, що окремі вчені відкрито заявляли про неможливість чіткої аргументації й установлення закономірностей у визначенні верхньої та нижньої меж санкцій [4, с. 53]. Незважаючи на це, у конструкції більшості санкцій розділу І Особливої частини КК України спостерігається плавне «перетікання» строків основного покарання в бік збільшення за наявності в певній статті декількох частин (які є кваліфікуючими, обставини, що містяться в них, обтяжують покарання). Але це питання, на нашу думку, вимагає подальшого й більш глибокого розроблення науковцями, які опікуються проблематикою побудови кримінально-правових санкцій.

Установлено, що майже в усіх випадках (окрім ч. ч. 1, 2 ст. 114-1 КК України), санкції злочинів проти основ національної безпеки є кумулятивними. Як додаткове покарання передбачається конфіскація майна (при чому вона виступає, як правило, у вигляді факультативного додаткового покарання (ч. ч. 1, 2, 3 ст. 109 КК України, ч. ч. 1, 2, 3 ст. 110 КК України, ч. 1 ст. 111 КК України, ст. 112 КК України, ст. 113 КК України, ч. 1 ст. 114 КК України)). Неординарними в цьому випадку є санкції всіх частин ст. 110-2 КК України. Санкції частин цієї статті відрізняються від інших санкцій злочинів проти основ національної безпеки України за декількома ознаками: 1) вони передбачають обов'язковість призначення додаткового покарання; 2) санкції цих частин статей передбачають призначення двох додаткових покарань водночас – заборони обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та конфіскацію майна. Виходячи з аналізу складів злочинів, передбачених ст. 110-2 КК України, призначення цих додаткових покарань, особливо заборони обіймати певні посади або займатися певною діяльністю зумовлюється тим, що цей злочин полягає у фінансуванні дій, учинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, а це здебільшого пов'язується з обійманням певних посад або зайняттям фінансовою

діяльністю. Деякі автори щодо цього питання взагалі вважають, що необхідно внести зміни в санкції ст. ст. 109–111 КК України шляхом їх доповнення додатковими покараннями у вигляді обмеження на певний строк права обирати й бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування (як під час відбування покарання, так і після нього), права на державну службу та службу в органах місцевого самоврядування (після відбуття покарання), незалежно від того обіймала особа таку посаду чи ні [3, с. 142].

Аналіз санкцій розділу I «Злочини проти основ національної безпеки» засвідчив, що загалом формування санкцій відбулося з додержанням вимог і принципів побудови санкцій статей Особливої частини КК України, але не без винятків. Серед найбільш типових помилок, що виявляються в конструкції санкції, окремі вчені виділяють такі: 1) у деяких випадках законодавець у різних статтях і навіть у різних частинах однієї статті певний вид покарання називає по-різному; 2) спостерігається певна непослідовність під час визначення видів покарань, тобто відступ від загального правила щодо побудови санкцій, згідно з яким покарання розміщуються від менш до більш суворого; 3) сприймається як суперечність побудова санкції певних статей Особливої частини КК без урахування порядку й особливостей призначення окремих видів кримінальних покарань стосовно певних категорій осіб; 4) видається недоцільним під час визначення меж певних видів покарань у санкціях статей Особливої частини КК України зазначати мінімальні межі, які встановлені в Загальній частині для цього виду покарання; 5) під час конструювання санкцій не завжди беруться до уваги характер і ступінь суспільної небезпечності передбаченого в диспозиції статті злочину, а також особливості суб'єкта злочину, що негативно позначається на судовій практиці; 6) видається необґрунтованим недотримання під час конструювання санкцій правила про допустиме співвідношення визначених у санкції основних і додаткових покарань, згідно з яким основне покарання завжди має бути більш суворим, ніж приєднане до нього додаткове; 7) є недоцільним установлення в санкції великої амплітуди між нижчими та вищими межами покарання у формі позбавлення волі на певний строк; 8) сумнівним є встановлення в санкції значної кількості основних видів покарання, які можуть бути призначені за той самий злочин; 9) не завжди є узгодженими санкції в основному, кваліфікованому й особливо кваліфікованому складах злочинів [2, с. 97]. Як вважається, з усіх вищеперахованих недоліків конструювання санкцій у досліджуваному нами розділі I КК України «Злочини проти основ національної безпеки» спостерігається лише останній.

Ідея про взаємозалежність санкцій основного та кваліфікованого складів злочину не є новою.

З розвитком сучасного кримінального права вчені неодноразово висловлювали думку, що вища межа санкції за простий злочин повинна бути водночас нижчою межею санкції за кваліфікований злочин [6, с. 950].

Єдиним моментом, що вимагає додаткового дослідження й аналізу, є порядок установлення санкцій за вчинення кваліфікованих складів у межах ст. 109 КК України, а саме ч. ч. 2 та 3 вказаної статті. За загальними правилами, частини другі, треті тощо статей Особливої частини КК України містять обставини, що є кваліфікуючими, такими, що збільшують суспільну небезпечність діяння й обумовлюють необхідність призначення більш суворого покарання (окрім випадків, коли вказані частини статей є привілейованими). Така сама ситуація спостерігається й щодо положень ч. ч. 2, 3 ст. 109 КК України. Частина 1 вказаної статті передбачає відповідальність за таке: «Дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій». Частина 2 вказаної статті передбачає відповідальність за таке: «Публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій». Частина 3 передбачає відповідальність за таке: «Дії, передбачені частиною другою цієї статті, вчинені особою, яка є представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації». Стосовно ч. 2 вказаної статті дійсно є питання щодо співвідношення за ступенем суспільної небезпечності з діянням, передбаченим ч. 1 вказаної статті. Можливо, навіть заклики щодо насильницької зміни чи повалення конституційного ладу є менш суспільно небезпечними, ніж дії, спрямовані на це й змова про вчинення таких дій. У такому разі постає питання про необхідність переформування положень частин вказаної статті в її загальному змісті. Це, на нашу думку, є полем для подальших наукових розвідок.

Але той факт, що вказані дії, учинені особою, яка є представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, мають більший ступінь суспільної небезпечності, як видається, є беззаперечним. У такому разі постає питання про методику формування санкцій за вчинення діянь, передбачених різними частинами вказаної статті. Нагадаємо, що ч. 1 ст. 109 КК України як санкцію передбачає можливість покарання особи «позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна або без такої». Тобто ця санкція є безальтернативною (про що вказувалося вище). Частини 2 та 3 натомість містять альтернативні санкції – «караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк з конфіскацією майна або без

такої», відповідно – «караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк з конфіскацією майна або без такої». Той факт, що санкція за вчинення діяння, передбаченого кваліфікованим складом злочину, є менш суворою, ніж санкція, що передбачена за вчинення діяння, зазначеного в ч. 1 досліджуваної статті, як видається, порушує основні принципи побудови санкцій. Про меншу суворість санкції, передбаченої ч. 3 ст. 109 КК України, свідчить те, що вона передбачає (на відміну від ч. 1 ст. 109 КК України) можливість призначення як альтернативи позбавленню волі на певний строк менш суворе покарання у вигляді обмеження волі. Уважаємо, що цей підхід є недоцільним і вимагає змін конструкції санкцій відповідних частин ст. 109 КК України.

Література

1. Вечерова Є.М. Кримінально-правові санкції крізь призму основних векторів сучасної кримінальної політики України (критичний аналіз деяких новел Кримінального кодексу України). *Наук. вісн. Міжнар. гуманітарного ун-ту. Серія «Юриспруденція»*. 2015. № 13. Том 2. С. 64–66. С. 65.
2. Горюх О.П. Проблеми конструювання санкцій спеціальних кримінально-правових норм. *Наукові записки НаУКМА*. 2009. Т. 90 : Юридичні науки. С. 94–98.
3. Дячок О.О. Щодо законодавчого обмеження правового статусу осіб, які вчинили злочини проти основ національної безпеки України. *Правова позиція*. 2017. № 2 (19). С. 138–150. С. 142.
4. Наумов А. Камни преткновения уголовного наказания. *Российская юстиция*. 2002. № 9. С. 53–54. С. 53.
5. Рубашенко М.А. Забезпечення основ національної безпеки України кримінально-правовими заходами. *Сталый розвиток 2030: правова, економічна, соціальна, екологічна та політична складові* : матеріали доповідей Міжнародної міждисциплінарної конференції (Будапешт, Угорщина). Будапешт, 2017. 160 с. С. 121–124. С. 122. URL: http://dSPACE.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14472/1/Rubashenko_121-124.pdf.
6. Ткачук О.Ю. Принципи побудови кримінально-правових санкцій. *Держава і право*. Вип. 44. С. 588–591. С. 588.

Анотація

Єна І. О. Санкції за злочини проти основ національної безпеки України: окремі закономірності та проблеми побудови. – Стаття.

У статті розглядається проблематика побудови санкцій за вчинення злочинів проти основ національної безпеки України. Констатується, що в наукових працях сучасних учених приділяється недостатня увага дослідженню особливостей призначення покарання за злочини проти основ національної безпеки України. Також автор на ґрунті досліджених наукових праць стверджує, що, незважаючи на велику різноманітність наукових робіт, присвячених санкціям та особливостям їх побудови, питання їх архітектури не є остаточно вирішеним. Стверджується, що методологічно правильним під час дослідження порядку призначення покарання за вчинення певної групи злочинів є першочергова наукова розвідка системи санкцій за злочини такого

роду. На основі аналізу чинного законодавства про кримінальну відповідальність здійснюється класифікація санкцій за злочини проти основ національної безпеки та виокремлюються основні тенденції їх побудови. Визначено, що більшість санкцій є альтернативними, відносно визначеними та кумулятивними. Найбільш розповсюдженим покаранням, що передбачено за вчинення злочинів проти основ національної безпеки, є позбавлення волі на певний строк, як додаткове покарання передбачається конфіскація майна, що видається автору досить доречним. Визначається, що загалом побудова санкцій досліджуваної групи злочинів здебільшого відповідає загальним вимогам і принципам побудови санкцій. При цьому виділяються окремі моменти, що потребують подальшого дослідження, можливі зміни до чинного законодавства та аргументація їх упровадження. Звертається увага на необхідність чіткої взаємодії та взаємовідношення санкцій простого та кваліфікованого складів злочинів, що передбачаються ч. ч. 1 і 2 (3, 4 тощо) відповідних складів злочину. Уважається за необхідне здійснювати поступове зростання меж покарань у відповідних санкціях, зважаючи на зростання рівня суспільної небезпеки.

Ключові слова: національна безпека, санкції, призначення покарання.

Summary

Yena I. O. Approvals for crimes against bases of national safety of Ukraine: separate conformities to law and problems of construction. – Article.

In the article the range of problems of construction of approvals is examined for committing crime against bases of national safety of Ukraine. Established, that in scientific works of modern scientists insufficient attention is spared to research of features of awarding punishment for crimes against bases of national safety of Ukraine. Also, author on base of investigational scientific works, asserts that, without regard to the large variety of the advanced studies to the devoted approvals and features of their construction, question of their architecture is not finally decided. It becomes firmly established that methodologically faithful at research of order of awarding punishment for the feasibility of certain group of crimes, there is near-term scientific secret service of the system of approvals for crimes such. On soil of analysis of current legislation about criminal responsibility, classification of approvals comes true on crimes against bases of national safety and the basic tendencies of their construction are distinguished. Certainly, that most approvals are alternative, relatively certain and cumulative. By the most widespread punishment, that it is envisaged for committing crime against bases of national safety of imprisonment on a certain term, confiscation of property that seems to the author appropriate enough is envisaged in quality of additional punishment. It is determined that on the whole, construction of approvals of the investigated group of crimes, mostly answers general requirements and principles of construction of approvals. Separate moments that need further research, possible changes to the current legislation and argumentation of their introduction, are thus distinguished. Attention applies on the necessity of clear cooperation and interrelation of approvals of simple and skilled syllables of crimes that is envisaged p. 1 and p. 2 (3, 4ps.) corresponding syllables of crime. It is considered a necessity to carry out the gradual increase of limits of punishments in corresponding approvals having regard to the increase of level of public danger.

Key words: national safety, approvals, awarding punishment.

УДК 343.2.01
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).407](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).407)

І. В. Козич

orcid.org/0000-0002-8746-1154

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінального права

Навчально-наукового юридичного інституту

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА ЯК РЕЗУЛЬТАТ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Історичний період становлення й розвитку сучасних політичних систем охоплює другу половину ХХ ст. (після закінчення Другої світової війни) та початок ХХІ ст. Це пов'язано з тим, що в Європі активно утверджуються єдині стандарти (норми) виборчого процесу, юридично визначаються основні критерії демократичного суспільства.

Учені по-різному підходять до визначення й застосування концепції політичної системи, її складників і функцій. Зокрема, політичну систему суспільства можна розглядати в широкому та вузькому розумінні. У широкому сенсі її визначають як сукупність політичних інститутів, відносин, норм і феноменів політичної свідомості, культури та ідеології, що існують у цьому суспільстві (умовно поєднання всіх політичних інституцій і всіх інших можливих складників). У вузькому сенсі – лишень як сукупність державних органів, політичних партій та організацій, через які в конкретному суспільстві реалізовується влада [1, с. 4–5].

Як слушно зазначає С.А. Скриль, поняття «політична система», що відбиває стан політичного життя суспільства, політичних явищ і процесів у певній цілісності й усталеності, уведено в політичну науку в середині ХХ ст. На той час у більшості держав Європи формувалися нові політичні системи, які створювалися «під прапором» боротьби з тоталітаризмом. Поетапне розширення Європейського Союзу об'єктивно призвело до трансформації «європейського простору» – зміни орієнтирів політичного, соціально-економічного та ідеологічного розвитку держав Співтовариства. Політичні системи країн Європи стали більш відкритими для впливу інститутів Європейського Союзу й менш самостійними. Часткова відмова від державного суверенітету на користь наднаціональних органів Європейського Союзу стала обов'язковою умовою членства у Співтоваристві [2, с. 99].

Термін «політична система суспільства» в енциклопедичній літературі трактується як «інтегрована сукупність політичної влади, суб'єктів, відносин, політичних організацій і політичної культури суспільства, яка забезпечує його соціальну стабільність, соціальний порядок і яка має певну соціально-політичну орієнтацію» [3, с. 267].

Ф.М. Кирилюк зазначає, що це «цілісна, впорядкована сукупність політичних інститутів, політичних ролей, відносин, процесів, принципів політичної організації суспільства, підпорядкованих кодексу політичних, соціальних, юридичних, ідеологічних, культурних норм, історичним традиціям і настановам політичного режиму конкретного суспільства». Вона містить «організацію політичної влади, відносини між суспільством і державою, характеризує протікання політичних процесів, що включають інституціоналізацію влади, стан політичної діяльності, рівень політичної творчості в суспільстві, характер політичної участі, неінституціональних політичних відносин» [4, с. 127].

Існує велика різноманітність підходів до розуміння політичної системи та її змісту, які можна зустріти в працях таких відомих західних політологів: Д. Істона, Г. Алмонда, М. Дюверже й ін. Зокрема, Н. Смелзер з Каліфорнійського університету вважає можливим визначати політичний устрій держави як «сукупність ідеологій та інститутів, які формують політичну діяльність усередині суспільства». Він також вважає, що «в основі політичної системи лежить поняття влади. Влада припускає здатність нав'язувати свою волю іншим та мобілізувати ресурси для досягнення поставленої мети» [5, с. 87]. Отже, резюмує П.В. Бовсунівський, саме поняття політичної системи пов'язується з політичною владою, політичними інститутами, політичним режимом, особистістю правителя і здійснюваною ним політикою, політичною соціалізацією й мобілізацією, політичними процесами, розвитком і модернізацією, громадськими елітами, економікою й політикою, а також політичною культурою [6, с. 80].

Інші вчені вважають, що під політичною системою варто розуміти сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють відносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому [7, с. 8].

Ю.А. Друк підтверджує положення, що, «як і будь-яка інша «підсистема» соціуму, політична система є нестатичною: по суті, її риси, зміст,

структура, ступінь внутрішньої стабільності в кожний конкретний момент визначаються комбінацією і взаємодією цілої низки констант і перемінних: традиціями політичного життя цього суспільства, історично притаманними йому формами державності, характером чинних соціально-економічних, політико-ідеологічних і соціокультурних відносин, політико-правовим статусом держави, соціальним устроєм, формою правління та політичним режимом тощо» [8].

У вітчизняній політології найбільш поширеною є думка, що структура політичної системи суспільства складається з трьох взаємодіючих підсистем: інституціональної, нормативно-регулятивної та інформаційно-комунікативної [9; 10 тощо]. Інституціональна підсистема являє собою сукупність суб'єктів політичної діяльності, які формують або тим чи іншим чином беруть участь у формуванні чи реалізації політики у відповідній сфері (очевидно, що провідним інститутом, ядром політичної системи є держава). Як справедливо зазначає Ю.Я. Друк, політичну систему характеризує застосування владного примусу в суспільстві (цим визначається її структура, функції, загальний механізм функціонування, класифікація політичних систем) [8].

Зазвичай українські й зарубіжні політологи виділяють чотири головні групи елементів політичної системи:

- політичну організацію (включає державу, її апарат і механізм, політичні партії, громадські організації та рухи тощо);
- політичні відносини (розпочинаються з виникнення певного інтересу й завершуються його реалізацією, включають динамічні суб'єкти та об'єкти, а також зміст);
- політичні й правові норми (виробляються «правила гри», на законодавчому рівні формуються норми, що підлягають реалізації відповідними суб'єктами);
- політичну свідомість і політичну культуру [11].

Як зазначає С.А. Скриль, найважливішим чинником стрімкого зближення інститутів політичних систем держав Західної, Центральної та Північної Європи є їх спільне існування в межах Західної цивілізації, ознаками якої є антропоцентризм як світоглядний принцип (визнання людини, її прав основною цінністю), лібералізм – в економічній сфері, плюралізм – у політичній, толерантність – у сфері культури. Зазначені фактори мали вплив на створення в європейських державах подібних за формою та змістом політичних інститутів [2]. Як наслідок, на «європейському просторі» у ХХ сторіччі сформувалася політична система з такими ознаками:

1) соціальним середовищем її існування є відносно однорідне суспільство з численним і міцним середнім класом;

2) органи державної влади формуються в результаті застосування певних демократичних способів, а стосунки між ними складаються на основі принципів поділу державної влади, системи стримувань і противаг, взаємодії і субсидіарності влади;

3) територіальна структура держави складається з урахуванням балансу інтересів центру та місцевих територіальних спільнот різних рівнів;

4) у діяльності органів державної влади особливу увагу звертають на демократичні форми й методи (зокрема пошук компромісу, консенсусу), хоча не виключається й примус за умови загрози конституційному ладові, демократичному порядку;

5) у певному обсязі використовуються різні форми участі громадян в управлінні державою, а політичні партії та групи тиску створюють умови для деконцентрації політичної, а отже, державної влади;

6) проголошуються та здійснюються на практиці основні демократичні права і свободи громадян, засновані на визнанні загальнолюдських цінностей [12, с. 56].

Однак політична система не є статичним утворенням. Класична модель Д. Істона побудована на принципі «динамічної рівноваги»: якщо рішення й дії відповідають вимогам та очікуванням суспільства, то підтримка політичної системи посилюється. З іншого боку, якщо влада ігнорує вимоги членів суспільства й приділяє увагу тільки власним вимогам і побажанням (новомодне обґрунтування – «з мотивів політичної доцільності»), то рішення й дії не отримують підтримки та розуміння. Такі політичні рішення можуть призвести до повної або часткової кризи. Виходячи із цього, саме підтримку стабільності, самозбереження політичної системи Д. Істон виокремив як основу під час побудови своєї моделі [13, с. 112].

Визначивши загальне розуміння політичної системи й особливостей її результуючого функціонування, варто дослідити місце кримінально-правової політики в політичній системі, її взаємозв'язок з її структурними елементами

Поняття «кримінально-правова політика» в спеціалізованій літературі вживається і трактується доволі неоднозначно. Існують різні погляди щодо об'єму і змісту цього поняття й навіть щодо того, як повинен звучати сам термін («кримінальна політика», «кримінально-правова політика», «політика в сфері боротьби зі злочинністю», «політика у сфері протидії злочинності» тощо).

А.П. Закалюк зазначав, що, «згідно з визначеною політикою держави, у сфері протидії злочинності повинні бути розроблені й у легітимній формі офіційно визначені стратегія та концептуальні засади (концепції) її реалізації. Вирішення цього завдання потребує відповідного наукового обґрунтування, що має бути результатом праці

вчених-правників, насамперед сфери наук кримінально-правового циклу та передусім кримінології» [14, с. 4].

Засновник вітчизняної школи кримінально-правової політики П.Л. Фріс зазначає, що «кримінально-правова політика – системоутворюючий елемент загальної політики у сфері боротьби зі злочинністю, яка, своєю чергою, є частиною соціальної політики Української держави. Її місце у сфері правової політики, а якщо конкретніше, в тій її частині, що визначається як правоохоронна політика і є нерозривною складовою всієї державної політики» [15, с. 17–18; 16].

На думку В.І. Борисова, «на відміну від кримінального права, яке є усталеним явищем, особливо стосовно положень Загальної частини, кримінально-правова політика є рухомим явищем, вона більш гостро реагує на соціальні процеси та відносно швидко піддається змінам курсу політичного життя країни. Водночас кримінальне право є інструментом кримінально-правової політики. Управління практичним застосуванням норм кримінального права означає втілення в життя зазначеної державної політики» [17, с. 236].

Учений, крім того, зазначає, що розв'язання завдань державної політики боротьби зі злочинністю, особливо в застосуванні кримінального законодавства, не обмежується питаннями якості й дієвої ефективності останнього. Досягнення необхідного для суспільства стану безпеки від злочинних посягань можливе лише шляхом широкого й комплексного поєднання заходів боротьби зі злочинністю: організаційно-правових та адміністративно-управлінських; соціально-економічних, культурологічних і природно-людських: спеціально-законодавчих, методологічно-правових і кримінологічних загалом, так і з певними її видами [17, с. 241].

О.В. Козаченко, вивчаючи особливості сучасної кримінально-правової політики України, зауважує, що «характер наукових досліджень учених має двояке спрямування: одні звертаються до кримінально-правової політики як окремого об'єкта наукового дослідження, з метою встановлення її адаптивних ознак і визначення функціонального спрямування в процесі реалізації основних положень кримінального права. Інші автори розглядають кримінально-правову політику як необхідну передумову обґрунтування власних поглядів і пропозицій, які мають конкретний характер та орієнтовані на оптимізацію окремих інститутів кримінального права» [18, с. 29].

В.К. Гришук зазначає, що «матеріально-правова кримінальна політика є певною мірою визначальною щодо її інших видів. У найбільш концентрованому вигляді вона уречевлена в чинному Кримінальному кодексі України. Тому й не випадково є посилена увага науковців щодо своєчасного вдосконалення, своєчасного приведення у відпо-

відність до назрілих інтересів і потреб розвитку українського суспільства» [19, с. 30].

Отже, у найзагальнішому вигляді головним складовим елементом політичної системи суспільства вважається політична влада, під якою в політологічній науці зазвичай розуміють здатність, право й можливість політичних суб'єктів приймати рішення, здійснюючи вирішальний вплив на діяльність і майбутнє окремих людей і їхніх об'єднань [8]. Саме через ефективну роботу політичної системи (у т. ч. й у сфері протидії злочинності) здійснюється регулювання суспільних відносин: політика відображає та вирішує соціальні запити й потреби. Будь-яке політичне рішення обов'язково несе в собі певне вираження явища за допомогою відповідних соціальних характеристик. У політичних відносинах у той чи інший спосіб відображається сукупна діяльність визначених суб'єктів у взаємовпливі та взаємозв'язку з іншими складниками політичної системи. Ланцюжок «соціальний запит/потреба» – «політичне опрацювання» – «політичне рішення» прямо визначає особливості формування, безперебійної роботи та подальшого вдосконалення політичної системи суспільства. Власне, кожна політична система, що позиціонується як ефективна, має відповідні інститути та структури, за допомогою яких соціальні запити, потреби й вимоги трансформуються в політичні рішення й надалі проявляються в тій чи іншій сфері політики.

За цією схемою працюють усі сфери державної політики. Не є винятком і кримінально-правова. Отримуючи відповідні кримінально зумовлені запити/потреби від суспільства, система за допомогою відповідних суб'єктів (інституцій) формує надалі певне політичне рішення, що буде впроваджуватися за допомогою низки правових, соціальних, економічних тощо заходів. Сукупність таких рішень і становить кримінально-правову політику.

Література

1. Політична система суспільства: сутність, структура, функції. Бібліографічний покажчик. Харків : Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, 2001. 40 с.
2. Скриль С.А. Правове регулювання інститутів політичної системи в умовах глобалізації (на прикладі держав ЄС та України). *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 97–103.
3. Політологічний енциклопедичний словник : навчальний посібник для студентів вищ. навч. закладів / відп. ред. Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкін. Київ : Генеза, 1997. 400 с.
4. Основи політології : навчальний посібник / кер. авт. кол. Ф.М. Кирилук. Київ, 1995. 356 с.
5. Политические системы и политические культуры Востока / под ред. профессора А.Д. Воскресенского. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : АСТ: Восток-Запад, 2007. 829 с.
6. Бовсунівський П.В. Особливості формування політичних систем та тенденцій політичного розвитку

держав арабського світу. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 111. Частина I. С. 77–84.

7. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: навчальний посібник для студентів вищ. закладів освіти. Київ: Парламент. вид-во, 2002. 327 с.

8. Друк Ю.Я. Зміст та основні складові модернізації політичної системи України. *Актуальні проблеми державного управління*: збірник наукових праць Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України. 2008. № 2 (34). URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2008-2/doc/1/06.pdf>.

9. Рудич Ф.М. Політологія. Курс лекцій: навчальний посібник для студентів вищ. закладів освіти. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 200 с.

10. Політологія: підручник для вищ. навч. закладів / за заг. ред. Ю.І. Кулагіна, В.І. Полуріза. Київ: Альтерпрес, 2002. 612 с.

11. Кириченко В.М. Політичні системи світу: кредитно-модульний курс. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 218 с.

12. Чиркин В.Е. Сравнительное конституционное право. Москва: Международные отношения, 2002. 728 с.

13. Easton D.A. Framework for Political Analysis. NY, 1965.

14. Закалюк А.П. Теоретична характеристика та обґрунтування системи державної протидії проявам злочинності. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 216–227.

15. Фріс П.Л. Ефективність кримінально-правової політики. *Проблеми вдосконалення практики застосування кримінально-правових засобів протидії злочинності органами внутрішніх справ*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (30 вересня 2005 р.). Львів, 2005. С. 17–25.

16. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2005. 440 с.

17. Борисов В.І. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її кримінально-правовий напрям. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 233–241.

18. Козаченко О.В. Сучасна кримінальна політика Української держави: новації та традиції. *Сучасні тенденції розвитку держави і права*: збірник наукових праць. 2008. Вип. 2. С. 29–40.

19. Гришук В.К. Окремі питання кримінальної політики сучасної Української держави. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю: актуальні проблеми сьогодення*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (25–26 лютого 2011 р.). Івано-Франківськ, 2011. С. 30–32.

Анотація

Козич І. В. Кримінально-правова політика як результат функціонування політичної системи. – Стаття.

Автор у статті наводить підходи до розуміння терміна «політична система суспільства» як інтегрованої сукупності політичної влади, суб'єктів, відносин, політичних організацій і політичної культури суспільства, яка забезпечує його соціальну стабільність, соціальний порядок і яка має певну соціально-політичну орієнтацію.

Вона містить організацію політичної влади, відносини між суспільством і державою, характеризує протікання політичних процесів, що включають інституціоналізацію влади, стан політичної діяльності, рівень політичної творчості в суспільстві, характер політичної участі, неінституціональних політичних відносин.

Політична система, як правило, побудована на принципі «динамічної рівноваги» (Д. Істон): якщо

рішення й дії відповідають вимогам та очікуванням суспільства, то підтримка політичної системи посилюється. З іншого боку, якщо влада ігнорує вимоги членів суспільства та приділяє увагу тільки власним вимогам і побажанням (новомодне обґрунтування – «з мотивів політичної доцільності»), то рішення й дії не отримують підтримки й розуміння.

Ланцюжок «соціальний запит/потреба» – «політичне опрацювання» – «політичне рішення» прямо визначає особливості формування, безперервної роботи й подальшого вдосконалення політичної системи суспільства. Кожна політична система, що позиціонується як ефективна, має відповідні інститути і структури, за допомогою яких соціальні запити, потреби й вимоги трансформуються в політичні рішення й надалі проявляються в тій чи іншій сфері політики.

Автор зазначає, що за цією схемою працюють усі сфери державної політики. Не є винятком і кримінально-правова. Отримуючи відповідні кримінально зумовлені запити/потреби від суспільства, система за допомогою відповідних суб'єктів (інституцій) формує надалі певне політичне рішення, що буде впроваджуватися за допомогою низки правових, соціальних, економічних тощо заходів. Сукупність таких рішень і становить кримінально-правову політику.

Ключові слова: кримінальна політика, функції кримінальної політики, політична система.

Summary

Kozych I. V. Criminal policy as a result of the functioning of the political system. – Article.

The author presents approaches to understanding the term “political system of society” as an integrated set of political power, subjects, relations, political organizations and political culture of society, which ensures its social stability, social order and which has a certain socio-political orientation.

It contains the organization of political power, relations between society and the state, characterizes the flow of political processes, including the institutionalization of power, the state of political activity, the level of political creativity in society, the nature of political participation, non-institutional political relations.

The political system is generally based on the principle of “dynamic equilibrium” (D. Easton): if decisions and actions meet the requirements and expectations of society, then support for the political system is enhanced. On the other hand, if the government ignores the demands of members of society and pays attention only to their own demands and wishes (new-fashioned rationale – “for reasons of political expediency”), decisions and actions do not meet support and understanding.

The chain “social request/need” – “political elaboration” – “political decision” directly determines the peculiarities of formation, trouble-free work and further improvement of the political system of society. Every political system that is positioned as effective has the appropriate institutions and structures through which social requests, needs and demands are transformed into political decisions and subsequently manifested in a particular policy area.

The author notes that under this scheme all spheres of state policy work. Criminal police is no exception. Receiving the relevant criminalized requests/needs from the public, the system, through the appropriate actors (institutions), then makes a political decision that will be implemented through a number of legal, social, economic, etc. activities. The totality of such decisions constitutes criminal policy.

Key words: criminal policy, functions of criminal policy, political system.

УДК 343.9
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).408](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).408)

І. Б. Медицький
orcid.org/0000-0002-6720-6658
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Навчально-наукового юридичного інституту
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

НЕМАТЕРІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ЗЛОЧИННОСТІ ІНДИВІДУАЛЬНОГО РІВНЯ (КРИМІНОЛОГІЧНИЙ ВИМІР)

Сучасні кримінальні реалії від злочинності перетворюють питання безпеки суспільства на пріоритетну соціальну проблему, що вимагає прийняття кардинальних правоохоронних рішень. Для створення адекватної сучасному стану злочинності системи кримінологічної безпеки потрібно виявити справжній актуальний стан злочинності та її проявів без ідеологічних, статистичних та інших прикрашень, щоб визначити реальні та потенційні загрози на усіх рівнях державної влади, для всіх верств населення, у всіх сферах суспільних відносин і для кожної території [7, с. 194]. Розробки проблематики наслідків злочинності характеризуються фрагментарністю та розпорошеністю матеріалу; важливість включення указаної категорії саме до основних, а не додаткових параметрів усвідомлюється й обґрунтовується не всіма ученими; спеціальна література не володіє такими край необхідними напрацюваннями стосовно методології та конкретних методик розрахунку усіх тих змін, які детермінує для людини, суспільства, держави злочинність фактом свого існування.

Загальну оцінку наслідків/ціни злочинності можна простежити у працях О.Р. Афанасьєвої, М.М. Бабаєва, В.В. Голіни, Б.М. Головкина, Р.О. Долотова, А.Е. Жалинського, А.П. Закалюка, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, В.І. Шакуна та ін. Проте бракує комплексних, системних досліджень проблематики наслідків злочинності, з яких особливо складними для пізнання є нематеріальні.

Стаття має за мету розкрити зміст кримінологічної категорії «нематеріальні наслідки злочинності», а також визначити її обсяг для особистості на індивідуальному рівні прояву.

Кримінологічний поділ наслідків злочинності на матеріальні та нематеріальні, а також з'ясування наповнення останніх не тільки викликає теоретичну зацікавленість, але й має підвищену практичну спрямованість. Характер вказаних наслідків, їх параметри, рівні прояву, адресати спричинення, «ціна» – ці та інші моменти підлягатимуть обов'язковому врахуванню при розробці конкретних заходів превентивного впливу на злочинність. Актуальні й об'єктивні знання

про злочинність та її параметри, у т. ч. наслідки, є інформаційним базисом, обов'язковим до врахування при реалізації завдань створення ефективної системи кримінологічної безпеки.

Представники кримінально-правової науки під наслідками злочину нематеріального характеру розуміють: «реальну шкоду, що не піддається точному встановленню й доведенню; наслідки у вигляді небезпеки заподіяння шкоди як небезпечний для життя стан або настання інших суспільно небезпечних наслідків злочину; наслідки у вигляді неотриманої (втраченої) вигоди» [8, с. 6]; «втрапи немайнового характеру внаслідок моральних та (або) фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб» [цит. за 9, с. 171]. Окремі з них (Т.В. Сергєєва, А.Г. Можяєв) вказують на абсолютну неможливість точного встановлення нематеріальної шкоди, у т. ч. й у грошовому її еквіваленті. Як видається, згадані автори цілком праві у складності поставленої до вирішення проблематики, її неоднозначності, проте є занадто категоричними у своїй думці про неможливість практичної реалізації такого кроку. До прикладу, до Реєстру методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України включена Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди (розробник Харківський НДІСЕ Міністерства юстиції України, державна реєстрація: 18 січня 2019 р.). Перелік рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз (затверджений наказом Міністерства юстиції України від 30 липня 2010 р., №1722/5), містить два підходи до розрахунку моральної шкоди: О.М. Ерделевського та В.П. Паліюка. Як слушно зауважують В.В. Голіна та С.В. Брояков, математичне обчислення нематеріальної шкоди значно ускладнене, адже полягає у шкоді, яка завдається злочинними посяганнями життю, здоров'ю, моральному стану особи потерпілого та його близьким особам. Безумовно, монетаризація (визначення грошового еквіваленту) нематеріальної шкоди

можлива, втім вона має радше умовний, аніж точно детермінаційний характер [4, с. 4].

Нематеріальні наслідки злочинності у контексті її кримінологічного пізнання визначаються як «похідний від неї та невіддільний від завданої нею фізичної та матеріальної шкоди результат негативного впливу на соціально-психологічні процеси у суспільстві та свідомості громадян, пов'язані із правами людей на життя, здоров'я, особисту недоторканість» [1, с. 207]; «особиста нематеріальна (порушення немайнових прав та інтересів громадян) і неособиста нематеріальна шкода (коли схожого типу збитки спричинені державі, її органам та установам, організаціям, різним громадським об'єднанням) [2, с. 60].

У розвиток висловлених позицій під *нематеріальними наслідками злочинності* пропонуємо розуміти *генеровані злочинністю для особистості, суспільства, держави наслідки не уречевленого характеру, формами прояву яких виступає спричинення психічної (моральної) шкоди індивідам, а також немайнової шкоди юридичним особам публічного та приватного права, інститутам громадянського суспільства, державі.*

З урахуванням характеру відповідної шкоди нематеріальні наслідки злочинності можна розглядати на: 1) індивідуальному рівні (посттравматичні та душевні розлади потерпілих від злочинів фізичних осіб; ділова репутація юридичних осіб, якій завдана шкода внаслідок злочинної поведінки); 2) *суспільному рівні* (страх перед злочинністю; звикання до злочинності; кримінальна субкультура тощо); 3) *державному рівні* («криза довіри» до органів кримінальної юстиції; зниження міжнародного іміджу держави).

Чинне законодавство, практика правозастосування, наукова література містять у своєму лексиконі чимало термінів, що позначають ті негативні для особи наслідки реалізованої щодо неї протиправної поведінки, які мають неуречевлений характер: «біль», «страждання», «стрес», «моральна шкода», «переживання», «погіршення якості життя» тощо.

ЦК України (ст. 23) оперує категорією «моральна шкода», ототожнюючи її з: 1) фізичним болем і стражданнями, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) душевними стражданнями, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) душевними стражданнями, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; 4) приниженням честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи. КК України послуговується термінами «психологічні» та «моральні страждання», пов'язуючи їх конститутивно з ознаками складів злочинів «Домашнє насильство»

(ст. 126¹) та «Катування» (ст. 127). Спричинення кримінальним правопорушенням моральної шкоди, нарівні з фізичною або майновою шкодою, дає підстави для визнання фізичної особи потерпілою у кримінальному провадженні. Потерпілою також може бути юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди (ч. 1 ст. 55 КПК України). Кримінальний процесуальний закон не містить, однак, розуміння «моральної шкоди», залишаючи це питання на розсуд правозастосувача.

У постанові Пленуму ВСУ від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» моральна шкода трактується як втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Завдання психічних чи моральних страждань (шляхом зганьблення честі, приниження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глумління тощо) є характерною особливістю умисного вбивства з особливою жорстокістю (п. 8 постанови Пленуму ВСУ від 07 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»).

Розглядаючи справи у порядку кримінального судочинства, суди вказують на спричинення потерпілим психологічних/моральних/душевних страждань, а саме: «погіршення якості життя, що виразилося у втраті енергійності, втомі, фізичному дискомфорті, втраті повноцінного сну та відпочинку, у т. ч. втраті самооцінки, позитивних емоцій і негативних переживаннях» (справа № 596/1415/19); «погіршення якості життя, що виразилося в емоційній напрузі, підвищеній ситуативній та особистісній тривожності, невпевненості, відчутті ізольованості та підвищеній сензитивності» (справа № 725/6121/19); «приниження, що викликало у потерпілого побоювання за свою безпеку, емоційна невпевненість, нездатність захистити себе, шкода психічному здоров'ю, що виразилося у формі пониженні самооцінки, втрати позитивних емоцій, безсоння тощо» (справа № 306/1873/19).

Індивідуальний рівень. Посттравматичні та душевні розлади потерпілих від злочинів осіб. Грунтуючись на критеріях, отриманих у сучасних психологічних і медикобіологічних дослідженнях для розрахунку компенсації за моральну шкоду жертвам злочинів, Т. Будякова виокремлює такі ступені моральних страждань: а) перший ступінь – легкі страждання, що виражаються у звичайних ситуативних моральних емоціях; короточасні та не залишають глибокого сліду; б) другий ступінь – страждання середньої тяжкості, що виражаються у сильних афективних переживаннях, які виникають у ситуаціях, що викликають спогади

про шкідливий вплив, але не призводять до бо-лісних психічних змін; в) третій ступінь – тяжкі страждання із симптоматикою межових психічних розладів, які вимагають спеціального психолого-психіатричного лікування; г) четвертий ступінь – особливо тяжкі страждання, що призводять до трансформації особистості людини (психічного захворювання з можливими моментами ремісії чи частковим усвідомленням того, що відбулося); д) п'ятий ступінь – страждання заблоковані повним розпадом особистості [3, с. 56].

У медицині та психології оперують поняттям посттравматичного стресового розладу (ПТСР) – запізнілої і / або затяжної реакції на стресову подію або ситуацію (короткочасну або тривалу) виключно загрозливого або катастрофічного характеру, які в принципі можуть викликати загальний дистрес майже у будь-якої людини (природні або штучні катастрофи, бойові дії, нещасні випадки, випадкова присутність на місці насильницької смерті інших, у жертви катувань, тероризму, зґвалтування або іншого злочину). ПТСР розвивається у 20–25% людей, що піддалися стресовій дії, але ще зберегли своє фізичне здоров'я; серед поранених поширеність цих порушень – близько 40%. Загалом прояви ПТСР спостерігаються у 1–3% всього населення (у жінок приблизно у 1,5 рази частіше), а окремі компоненти цього розладу – у 5–15% населення [6].

Найбільш психотравмуючі наслідки (після злочинних посягань на життя) обґрунтовано стосуються потерпілих від сексуального насильства осіб. За даними Н.О. Шаповалової, у переважній більшості підлітків, які зазнали сексуального насильства, розвиваються різні форми розладу поведінки. У більшості жінок (57±3%), котрі зазнали сексуального насильства в дитинстві або підлітковому віці, порушується формування особистості, у них мають місце специфічні розлади особистості: демонстративний (37±5%), дисоціальний

(29±5%), рідше шизоїдний, ананкастний, тривожний, залежний, в окремих випадках – параноїчний. Найпоширеніший наслідок сексуального насильства, що виникає у всіх потерпілих, – порушення сексуального здоров'я, яке проявляється в первинних формах сексуальної дисфункції та сексуальної дезадаптації. Серед форм сексуальної дисфункції найчастіші – невроз очікування невдачі (20±3%) та коїтофобія (12±5%) [10, с. 11–12].

У контексті юридико-психологічної характеристики зґвалтування Є.Є. Шмерецький констатує настання у більшості жертв, окрім суто фізіологічних, і наслідків психічного характеру (патопсихологічного чи психіатричного). За результатами обстеження зґвалтованих жінок, у 41% із них має місце зафіксований страх повторного насильства, у 40% – неврози різного забарвлення, у 32% – психосоматичні розлади. Приблизно у 1/9 частини жертв виникає комплекс специфічних емоційних розладів (the rape trauma syndrome, травматичний синдром зґвалтування), що є різновидом посттравматичного стресового розладу. Жертвам зґвалтувань притаманні такі довготривалі прояви ПТСР, як симптоми вторгнення (нав'язливі думки, згадки, сновидіння, чуттєві образи), уникання, фізіологічної збудливості, тривожності та депресії, а також психологічні проблеми, пов'язані з ними. Найявні деструктивні психологічні та поведінкові механізми, спрямовані на «перепроживання» травматичного досвіду і зменшення його впливу, такі як проституція, зміна сексуальної орієнтації (найчастіше у формі активної гомосексуальності), парасуїцидальна поведінка і вживання психоактивних речовин. Вони загострюються внаслідок впливу на жертву комплексу несприятливих зовнішніх і внутрішніх чинників (пережитого сексуального насильства, відсутності сімейної підтримки, дисфункціональності сім'ї, реакції самообвинувачення) [11, с. 125, 131].

| Рік | Види злочинів | Кількість фізичних осіб, яким заподіяно шкоди | | | | |
|-------|---|---|--------------|-------|----------|---|
| | | усього | із них жінок | життю | здоров'ю | матеріальної та моральної шкоди / сума, грн |
| 2014* | Зґвалтування (ст. 152 ККУ) | 138 | 138 | - | 104 | 34 / 611 249 |
| 2015 | Зґвалтування (ст. 152 ККУ) | 130 | 124 | 1 | 91 | 38 / 1 743 737 |
| 2016 | Зґвалтування (ст. 152 ККУ) | 117 | 117 | - | 95 | 22 / 219 680 |
| 2017 | Зґвалтування (ст. 152 ККУ) | 102 | 101 | - | 82 | 19 / 1 271 723 |
| 2018* | Зґвалтування (ст. 152 ККУ) | 93 | 91 | - | 79 | 14 / 1 505 024 |
| | Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (Сексуальне насильство) (ст. 153 ККУ) | 51 | 37 | - | 45 | 6 / 678 000 |

* Виділення окремим рядком інформації про потерпілих по ст. 153, 155, 156 ККУ України у статистичній звітності ДСА України розпочате з 2018 р.

** Окремим рядком інформація по ст. 154 ККУ України у статистичній звітності ДСА України не виділяється.

Статистичні дані підтверджують великий відсоток випадків застосування у процесі вчинення статевих деліктів фізичного та (або) психічного насильства, відповідно – спричинення потерпілим наслідків у вигляді фізичної, моральної або матеріальної шкоди. Згідно зі звітністю судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження у 2014 р. 75,4% потерпілим від зґвалтування особам була завдана шкода здоров'ю, у 2015 р. – 70%, у 2016 р. – 81,2%, у 2017 р. – 80,4%, у 2018 р. – 85% [5]:

Фундаментальна проблема наслідків злочинності вимагає свого перебування у фокусі розвитку кримінологічної науки і практики у необхідному для цього об'ємі. Незважаючи на неповноту та суперечливість даних офіційної статистики, високу латентність виявлення та фіксації посттравматичних і душевних розладів потерпілих від злочинів осіб (як безпосередньо, так і внаслідок «рикошетного» кримінального впливу), відсутність дієвих алгоритмів обчислення їх «ціни», збір цієї кримінологічно значущої інформації є невід'ємним атрибутом процесу розробки та реалізації ефективних програм протидії криміналітету.

Література

1. Афанасьева О.Р. Теоретические основы криминологического исследования и минимизации социальных последствий насильственной преступности : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2014. 450 с. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-pravo/teoreticheskie-osnovy-kriminologicheskogo-issledovaniya-i-minimizatsii-socialnyh.html> (дата звернення: 01.02.2020).
2. Бабаев М.М. Социальные последствия преступности : учебное пособие. Москва, 1982. 82 с.
3. Будякова Т. Возмещение морального вреда жертвам преступлений. *Законность*. 2006. № 10 (864). С. 56–57.
4. Голіна В.В., Брояков С.В. Теоретико-прикладні питання поняття «ціни» злочинності та її обчислення. *Теорія і практика правознавства*. 2017. Вип. 2 (12). С. 1–11.
5. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження (2014–2018 рр.). URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 01.02.2020).
6. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/77241343.pdf> (дата звернення: 25.11.2019).
7. Мозоль С.А. Цілі та принципи забезпечення кримінологічної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Серія ПРАВО. Вип. 41. Т. 3. С. 191–194.
8. Сергеева Т.В. Категория наслідків злочину в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Київ, 2015. 15 с.
9. Харченко В.Б. Визначення істотної шкоди та тяжких наслідків за новою редакцією примітки до ст. 364 КК України. *Форум права*. 2015. № 2. С. 169–176.
10. Шаповалова Н.О. Психопатологічні розлади у жінок, які зазнали сексуального насильства в

дитячому та підлітковому віці, та їх психотерапевтична корекція : автореф. дис. ... канд. мед. наук : 14.01.16 / Укр. НДІ соц. і суд. психіатрії та наркології. Київ, 2007. 16 с.

11. Шмерецький Є.Є. Юридико-психологічна характеристика зґвалтування : дис. ... докт. філос., канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2018. 222 с.

Анотація

Медицький І. Б. Нематеріальні наслідки злочинності індивідуального рівня (кримінологічний вимір). – Стаття.

У статті обґрунтовується необхідність активізації кримінологічного пізнання фундаментальної проблеми наслідків злочинності. Наголошується на тому, що з'ясування масштабів прояву наслідків злочинності становить як науковий, так і суто практичний інтерес. Характер наслідків, їх параметри, рівні прояву, адресати спричинення, «ціна» та інші моменти підлягають обов'язковому врахуванню при розробці превентивного впливу на злочинність.

Розглянуто поняття наслідків злочину нематеріального змісту під кутом зору представників кримінально-правової та кримінологічної науки. Сформульоване авторське визначення нематеріальних наслідків злочинності як «генерованих злочинністю для особистості, суспільства, держави наслідків не уречевленого характеру, формами прояву яких виступає спричинення психічної (моральної) шкоди індивідам, а також немайнової шкоди юридичним особам публічного та приватного права, інститутам громадянського суспільства, державі». З урахуванням характеру завданої шкоди нематеріальні наслідки злочинності пропонується розглядати на індивідуальному (посттравматичні та душевні розлади потерпілих від злочинів фізичних осіб; шкода для ділової репутації юридичних осіб внаслідок злочинної поведінки); суспільному (страх перед злочинністю; звання до злочинності; кримінальна субкультура тощо) та державному («криза довіри» до органів кримінальної юстиції; зниження міжнародного іміджу держави) рівнях.

Здійснено аналіз чинного законодавства, практики правозастосування, наукової літератури на предмет з'ясування категоріального апарату, що позначає негативні для особи наслідки реалізованої щодо неї протиправної поведінки, які носять неуречевлений характер. З використанням теоретичних напрацювань у сфері кримінології, юридичної психології, медицини, даних кримінальної статистики розкрито обсяг нематеріальних наслідків для потерпілих від сексуального насильства осіб.

Ключові слова: злочинність, наслідки злочинності, «ціна» злочинності, фізична шкода, моральна шкода, страждання, посттравматичний стресовий розлад.

Summary

Meditzkiy I. B. Intangible consequences of crime at the individual level (criminological dimension). – Article.

The article substantiates the need to activate criminological knowledge of the fundamental problem of the consequences of crime. It is emphasized that exploring the extent of the effects of crime is of both scientific and practical interest. The nature of the consequences, their parameters, levels of manifestation, the addressees of the cause, the “price” and other points are all mandatory considerations when designing a preventive effect on crime.

The concept of consequences of crime of intangible content from the perspective of representatives of criminal law and criminological science is considered. Formulated

author's definition of intangible consequences of crime as "generated by crime for the individual, society, state of consequences of undeclared nature, forms of manifestation of which cause mental (moral) harm to individuals, as well as non-pecuniary damage to legal entities of the public and private society". Given the nature of the harm caused, the intangible consequences of crime are proposed to be considered on an individual basis (post-traumatic and mental disorders of the victims of crime by individuals; damage to the business reputation of legal persons as a result of criminal behavior); public (fear of crime; addiction to crime; criminal subculture, etc.) and state ("crisis of confidence" in criminal justice bodies; diminishing international image of the state) levels.

The analysis of the current legislation, the practice of law enforcement, the scientific literature for the

purpose of clarifying the categorical apparatus, which indicates the negative consequences for the person of the unlawful behavior realized against him. Using theoretical knowledge in the field of criminology, legal psychology, medicine, criminal statistics data, the volume of intangible consequences for victims of sexual abuse of persons has been revealed. Using the data of the State Judicial Administration of Ukraine, the conclusion was confirmed that the predominant percentage of cases of use in the process of committing sexual torts of physical and (or) mental violence, respectively – causing the victims in the form of physical, moral or material harm.

Key words: crime, consequences of crime, "price" of crime, physical harm, moral harm, suffering, post-traumatic stress disorder.

УДК 343.3/.7
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).409](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).409)

С. М. Мохончук
orcid.org/0000-0002-8643-6440
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права № 1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

МІСЦЕ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ МИРУ ТА БЕЗПЕКИ ЛЮДСТВА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Постановка проблеми. Розкриття питання про місце злочинів проти миру і безпеки людства у системі міжнародних правопорушень має не лише теоретичне, але і практичне значення. Саме суспільна небезпека певної категорії міжнародних правопорушень, їх об'єкт дозволяє національному законодавцю чітко визначити місце таких злочинів у системі кримінального кодексу та встановлювати відповідальність за їх вчинення згідно з вимогами міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства.

Складність досліджуваного питання полягає в тому, що сьогодні наука, передусім міжнародно-правова, не встановлює єдиних понять, що стосуються правопорушень, які посягають на ті чи інші відносини, що охороняються, регулюються нормами міжнародного права. Достатньо згадати лише ті назви, якими позначають злочини за міжнародним правом – «конвенційні злочини», «кримінальні злочини міжнародного характеру», «злочини, що порушують міжнародний порядок» тощо [1, с. 131].

Дослідження місця злочинів проти миру та безпеки людства в системі міжнародних правопорушень є метою цієї статті.

Аналіз останніх досліджень. Вивченням особливостей правової регламентації відповідальності за злочини проти миру і безпеки людства займалися представники різних напрямів юридичної науки (міжнародного права, кримінального права, історії та теорії держави і права) залежно від специфіки аспектів, які становлять їхній науковий інтерес. Це – М.В. Буроменський, В.В. Василенко, Н.А. Зелінська, С.П. Кучевська, В.О. Навроцький, О.В. Наден.

Виклад основного матеріалу. Широко використовуються у західних дослідженнях такі терміни, як «злочин проти міжнародного права» («*crime against international law*»), «злочин згідно із міжнародним правом» («*crime in accordance with international law*»), «злочин за міжнародним правом» («*crime under international law*»). Цілком зрозуміло, що з урахуванням деякої схожості перерахованих термінів під ними часом розуміються різні види правопорушень, а відповідно,

і різний ступінь визнання суспільно небезпечних діянь як злочинних при їх кваліфікації.

Тривалий час у радянській науці поширеною була класифікація міжнародних правопорушень на «міжнародні злочини» і «злочини міжнародного характеру». І.І. Карпець писав, що традиційно і головним чином за критерієм суспільної небезпеки у складі міжнародної злочинності як складного явища сучасного світу, що охоплює кілька рівнів і підрівнів, виділяються міжнародні злочини і злочини міжнародного характеру [2, с. 96].

Зазначимо, що необхідність розробки і прийняття універсального розмежування, а отже, і визначення міжнародного злочину і злочину міжнародного характеру і зараз визнається більшістю вітчизняних і іноземних вчених. Такий поділ передусім спрямований на полегшення вирішення завдання запобігання, припинення і покарання за здійснення таких правопорушень. На цю обставину звертається увага і в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Заходи із запобігання міжнародному тероризму попередження міжнародного тероризму, який загрожує життю невинних людей чи призводить до їх загибелі або ставить під загрозу основні свободи, і вивчення корінних причин цих форм тероризму і актів насильства, що є наслідком зубожіння, безвихіддя, бід чи відчаю і які спонукають деяких людей жертвувати людським життям, в т. ч. і власним, у прагненні добитися радикальних змін» 42/159 від 07 грудня 1987 р. [3], оскільки основною проблемою, зокрема щодо злочинів міжнародного характеру, є відсутність єдиного критерію, який дозволив би виявити основні складові елементи визначення поняття міжнародного злочину.

Розмежовуючи міжнародні злочини і злочини міжнародного характеру, І.П. Бліщенко та І.В. Фисенко вказують, що об'єктом перших є міжнародні відносини, що регулюються міжнародним правом, вони стосуються життєвих інтересів людства. У свою чергу, об'єкт злочинів міжнародного характеру має загальнокримінальний характер у розумінні внутрішнього права. Злочини міжнародного характеру злочинці чинять зі своєї ініціативи з метою реалізації свого приватного інтересу. Збиток міжнародним відносинам

завдається лише остільки, оскільки це необхідно для досягнення загального злочинного результату [4, с. 21].

Злочинами міжнародного характеру визнаються передбачені міжнародними договорами суспільно небезпечні діяння (дії або бездіяльність), які не належать до міжнародних злочинів і посягають як на внутрішньодержавний, так і міжнародний правопорядок.

За своєю юридичною природою більшість із них можна віднести до загальнокримінальних злочинів, ускладнених «іноземним елементом», наприклад, створення міждержавних синдикатів по вирощуванню, виготовленню, перевезенню та збуту наркотиків або виготовлення фальшивих грошей не своїх країн. Такі злочинні діяння мають транснаціональний характер і ставлять за мету насамперед одержання надприбутків. Найбільш значною частиною цих злочинів є порушення норм, які в силу їх міжнародної небезпеки закріплені у договорах, конвенціях, міждержавних угодах. За цією ознакою подібні злочини кваліфікуються як конвенційні.

У злочинах міжнародного характеру чітко відстежується «міжнародність» діяння, часто вони межують із загальнокримінальними діяннями, наприклад, вивезення з країни і перепродаж викрадених творів мистецтва або інших цінностей. Ю.В. Трунцевський вказує: «Можна дійти висновку, що злочини міжнародного характеру – це діяння, так само як і міжнародні злочини, що зазіхають на міжнародний правопорядок, але в інших, менших масштабах, і фундаментальні основи, що стосуються не міжнародних відносин, а тільки будь-якої їхньої окремої сторони. Відповідальність за такі злочини настає відповідно до міжнародних угод (вони іноді мають регіональний характер) і національного законодавства» [5, с. 457].

Для позначення «злочинів міжнародного характеру» часто використовуються такі словосполучення, як «міжнародні кримінальні злочини», «кримінальні злочини міжнародного характеру», «міжнародні злочини кримінального характеру», «конвенційні злочини», «транснаціональні злочини» тощо. Однак, на мою думку, ці розбіжності мають передусім термінологічний характер і перераховані назви фактично є синонімами.

Зазначимо, що кількість ознак злочину міжнародного характеру чітко визначено міжнародно-правовою нормою, але вони можуть бути різноманітними й необов'язково відповідати всім ознакам, передбаченим кримінальним законам різних країн світу. Можна погодитися з думкою, що виділення таких ознак має суб'єктивний характер, тобто залежить від позиції та професійних якостей творців вказаних норм, а на практиці їх кількість є незначною.

У свою чергу, поняттям «міжнародний злочин» у контексті зазначеної класифікації охоплюються ті правопорушення, відповідальність за які несуть фізичні особи тільки за умови, що їхні діяння пов'язані зі злочинною діяльністю держав. Це зазвичай найважчі злочини, що зазіхають на основи міжнародного правопорядку, відносини, що становлять загальний інтерес. Саме до цієї категорії злочинів належать злочини проти миру та безпеки людства.

Проте класифікація міжнародних правопорушень на міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру, хоч і є зручною, однак не єдиною. Так, І.І. Лукашук та А.В. Наумов поділяють міжнародні злочини на два основні види. До першого належать злочини з міжнародного права (точніше – із загального міжнародного права). Внаслідок того, що злочинність відповідних діянь встановлює загальне міжнародне право, кримінальна відповідальність за їх вчинення виникає незалежно від місця вчинення. Міжнародний кримінальний суд і суди держав мають право здійснювати правосуддя безпосередньо на основі норм міжнародного права. До іншого виду міжнародних злочинів належать злочини конвенційні, склад яких встановлюють міжнародні конвенції. Тому сферою їхньої дії є сфера юрисдикції лише тих держав, які беруть у них участь.

Автори розглядають міжнародний злочин як «винне порушення індивідом норми міжнародного кримінального права». Такий злочин, на їхню думку, потребує наявності міжнародного елемента, що може полягати у самому характерові протиправного діяння, об'єктові чи в результаті. Так, злочин може бути спрямований проти загальних інтересів миру і безпеки чи зазіхати на більш обмежені інтереси, наприклад, окремої іноземної держави [6, с. 71].

У підручнику з міжнародного права за редакцією О.В. Задорожного, В.Г. Буткевича, В.В. Мицика зазначено: «В українській науці міжнародного права міжнародно-правові порушення за характером наслідків і ступенем небезпеки поділяють на три види: найтяжчі міжнародні злочини; серйозні міжнародні правопорушення; ординарні міжнародні правопорушення. Найбільш тяжкі міжнародні злочини – це такі міжнародні правопорушення, що ставлять під загрозу знищення чинний міжнародний порядок, порушують права й інтереси всього світового співтовариства, зазвичай вчиняються з неправомірним застосуванням збройних сил, інших неправомірних примусових заходів, ставлять під загрозу існування держави тощо» [7, с. 114–115].

У роботі Н.А. Зелінської зазначено: «Поняттям «міжнародний злочин» охоплюються дві різні за характером криміналізації групи протиправних діянь: по-перше, діяння, що криміналізовані

національним кримінальним правом (у разі, якщо вони підпадають під юрисдикцію не менш як двох держав); по-друге, діяння, що криміналізовані безпосередньо міжнародним правом» [8, с. 386]. На думку авторки, є родові поняття «міжнародний злочин», яке охоплює три види злочинів: екстрадиційні, транснаціональні та міжнародно-правові злочини. Вказується, що названі категорії не ізольовані одна від одної та здебільшого перетинаються, а така типологія є дуже умовною. Однак кожна з названих категорій має самостійне значення.

Категорію міжнародно-правових злочинів, чи «злочинів із міжнародного права» (*crimes under international law*), складають діяння, що криміналізовані міжнародним правом і потенційно підпадають під міжнародну кримінальну юрисдикцію. Протиправність міжнародних злочинів цієї категорії має міжнародно-правовий характер: щодо них існує міжнародно-правова заборона. Інші міжнародні правопорушення підпадають під категорію міжнародного екстрадиційного та транснаціонального злочину.

Отже, очевидним є те, що більшість авторів відносять злочини проти миру і безпеки людства до категорії найтяжчих злочинів за міжнародним правом або міжнародних злочинів.

У Статуті Міжнародного військового трибуналу, заснованого відповідно до Лондонської угоди «Про судові переслідування і покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі» від 8 серпня 1945 р., було вказано, що міжнародно-правові злочини безпосередньо порушують норми міжнародного права. Це положення також відображене у тексті вироку трибуналів.

Після завершення діяльності Нюрнберзького і Токійського військових трибуналів кримінальне переслідування індивідів, обвинувачуваних у злочинах проти людства, здійснювалося в рамках національних правових систем, тому конструкція міжнародно-правового злочину стала спиратися на національну юрисдикцію. Однак концепція «злочину із загального міжнародного права» залишалася незмінною. Значною мірою це пояснюється необхідністю узгодження з принципами «*nullum crimen sine lege*» і «*ex post facto*»: для обґрунтування поширення своєї юрисдикції на діяння, що не визнавалися злочинними внутрішньодержавним кримінальним правом, національні суди робили посилання на норми міжнародного права й універсальну юрисдикцію.

У постнюрнберзький період концепція міжнародного злочину була відображена і розвивалася у багатьох міжнародно-правових документах, таких як Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього (1948) і Конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього (1973). У цей період активно розвивається концепція воєнних злочинів. Із середини мину-

лого століття в рамках Організації Об'єднаних Націй відбувалася робота з кодифікації злочинів проти миру, воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Вже перший Проект Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства (1954), представлений Комісією міжнародного права, містив формулювання «злочини з міжнародного права» (*crimes under international law*) [8, с. 389].

Особливу роль для розвитку поняття міжнародного злочину й удосконалення конструкцій його видів відіграли трибунали *ad hoc* по колишній Югославії та по Руанді, що були створені у 90-х рр. ХХ ст. У цей час формується «гаазька» модифікація поняття «міжнародний злочин», в основу якої була закладена пріоритетність міжнародної юрисдикції створених рішенням Ради Безпеки ООН кримінальних трибуналів *ad hoc*. У Статутах цих трибуналів міжнародні злочини були названі «серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права».

«Гаазька» модифікація є більш широкою порівняно із «нюрнберзькою». Вона не «прив'язує» міжнародний злочин виключно до збройного конфлікту. Крім того, до кола суб'єктів цих злочинів віднесені не тільки представники державної влади, але й всі інші особи, що діють у рамках певної політики як державних, так і опозиційних сил. Саме «гаазька» модифікація міжнародного злочину відступає від уявлення про безпосередній зв'язок злочину індивіда і правопорушення держави, тобто персоніфікованого злочину держави.

Ще більш широку модифікацію міжнародно-правового злочину закладено в основу Статуту Міжнародного кримінального суду, що був прийнятий на Дипломатичній конференції в Римі 17 липня 1998 р. Статут передбачає відповідальність за найбільш серйозні злочини, які викликають стурбованість міжнародного співтовариства загалом, що підпадають під юрисдикцію постійного Міжнародного кримінального суду і прямо в ньому зазначені. У Статуті підкреслюється можливість кваліфікації будь-якого діяння як злочинного з погляду міжнародного права незалежно від юрисдикції Суду. Незважаючи на розходження в окремих елементах, єдиною концептуальною основою міжнародного злочину *stricto sensu* є визнання загальнолюдської цінності фундаментальних прав людини. Статут Міжнародного кримінального суду до злочинів проти миру та безпеки людства відносить злочини геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини агресії. На нашу думку, саме положення Статуту Міжнародного кримінального суду, що регламентують склади названих груп злочинів як найбільш повні, повинні бути максимально повно відтворені у національному законодавстві України.

Зауважимо, що саме конвенційна регламентація міжнародних злочинів, а отже, і злочинів

проти миру та безпеки людства сьогодні є основою для їх класифікації та визначення їх характерних рис, а існування окремої категорії міжнародних злочинів серед міжнародних правопорушень підтверджується міжнародною нормотворчістю та практикою. Крім того, саме міжнародно-правові акти визначають розмежувальні ознаками міжнародних злочинів зі злочинами міжнародного характеру та загальнокримінальними злочинами. На підставі аналізу міжнародних актів, вітчизняної та зарубіжної літератури до основних особливих ознак міжнародних злочинів можна віднести такі:

- об'єкт (особливий) кримінально-правової охорони. На цю ознаку як основну ознаку міжнародних злочинів звертають увагу більшість дослідників. Об'єкт злочину дозволяє розкрити його соціальну сутність, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки. Міжнародні злочини загрожують міжнародному миру і безпеці, посягають на основоположні, базові, найважливіші суспільні відносини для всієї міжнародної спільноти як єдиного цілого, а тому і розглядаються як особливо небезпечні злочини міжнародною спільнотою загалом. Відповідні злочини, як зазначає М.Ш. Басуні, порушують інтереси всієї світової спільноти як єдиного цілого, тому що загрожують миру і безпеці людства і шокують свідомість людства [9, с. 69];

- специфіка об'єктивної сторони. Міжнародні злочини переважно утворюють складну і розгалужену діяльність багатьох суб'єктів – індивідів, юридичних осіб і держав – і вчиняються протягом тривалого часу, часто на території декількох країн [10, с. 48]. Для таких злочинів характерні значна і різномісна група правопорушень, що об'єднуються в єдиному понятті. Як елементи тут фігурує широке коло самостійних загальнокримінальних складів. Такі злочини переважно вчиняються у рамках загального плану чи політики, поєднаних з участю значної кількості осіб у систематичних чи масових злочинних діяннях проти великої кількості жертв.

Серед ознак міжнародних злочинів, а отже, злочинів проти миру і безпеки людства визначається їх особлива тяжкість. Поєднання таких рис, як характер діяння (жорстокість, варварство) та масштабів його наслідків (масовість) є властивим для цих злочинів. Згубні наслідки вчинення міжнародних злочинів виходять за межі держав і зачіпають інтереси світового порядку. Шкода від цих злочинів не підлягає порівнянню зі шкодою від звичайних правопорушень, що робить правомірним застосування більш тяжких форм відповідальності;

- висока суспільна небезпека міжнародних злочинів як основний критерій для віднесення певних суспільно небезпечних діянь до міжнародних злочинів. Вирішальне значення тут має характер заподіяної шкоди. У міжнародному

праві диференціація режимів відповідальності сьогодні впливає не з джерела порушеної норми, а з тяжкості порушення, з важливості порушеного зобов'язання для життєвих інтересів міжнародної спільноти. Відмінність у способах забезпечення невідворотності покарання щодо загальнокримінальних злочинів і міжнародних злочинів визначається ступенем суспільної небезпеки того чи іншого злочинного діяння. Тим самим феномен соціальної небезпеки і ступінь залучення інтересів міжнародної спільноти встановлюють спосіб здійснення на практиці принципу невідворотності покарання [11, с. 56];

- застосування міжнародного режиму відповідальності. Вид судової процедури визначається суспільною небезпекою вчиненого діяння: чим тяжчий злочин, тим більша необхідність у тому, щоб судовий розгляд мав міждержавний характер. З цієї причини у проекті Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства передбачена можливість здійснення юрисдикції міжнародним кримінальним судом, поряд із національними судами, у разі вчинення злочинів проти миру і безпеки людства. Відповідна вказівка міститься й у Конвенції про геноцид [12];

- внаслідок вчинення міжнародних злочинів особливі правовідносини виникають між правопорушником і спільнотою держав загалом. Відповідні діяння розглядаються як злочинні усією міжнародною спільнотою;

- із міжнародними злочинами пов'язують принцип універсальної юрисдикції. Особи, винні у вчиненні міжнародних злочинів, підлягають кримінальній відповідальності незалежно від місця вчинення таких злочинів. У припиненні міжнародного злочину зацікавлена уся міжнародна спільнота, тому будь-яка держава має право використати для цього необхідні засоби. Хоча у Статуті міжнародного кримінального суду такий принцип прямо не закріплено;

- відповідальність за вчинення міжнародних злочинів покладається не тільки на фізичних осіб. Визнається і міжнародно-правова відповідальність держав, яка відсутня, наприклад, при вчиненні злочинів міжнародного характеру. Це впливає, зокрема, з ч. 4 ст. 25 Статуту МКС, ст. 4 проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, ст. 58 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння;

- міжнародні злочини і пов'язані з ними кримінально-правові наслідки не залежать від позиції з цього приводу національного законодавства [13, с. 422]. Комісія Міжнародного права визнала загальний принцип автономності міжнародного права щодо національного та принцип прямого застосування міжнародних норм у принципах I та II Принципів міжнародного права, визнаних Статутом Нюрнберзького трибуналу і виразом

трибуналу. Загальне правило, покладене в основу принципу I, полягає в тому, що міжнародне право може, зовсім незалежно від права внутрішнього, накладати зобов'язання на фізичних осіб. Цей принцип також відображений у ст. 1 проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, ст. 3, 32 Статей про відповідальність держав, ст. 27 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів, відповідні положення згадуються й у низці рішень Міжнародного суду, відображені у роботі Ліги Націй з кодифікації норм про відповідальність держав.

М.Ш. Басуоні вважає, що злочини проти миру і людяності є міжнародними злочинами, які вросли до рівня *jus cogens* і становлять незменшувані (незміні) зобов'язання *erga omnes* [14, с. 63]. Обов'язки, які випливають з особливого статусу таких злочинів, вміщують обов'язок переслідувати або видати, незастосування будь-яких імунитетів, незастосування для захисту аргументу про «підпорядкування вищому наказу», універсальне застосування таких зобов'язань і у мирний період, і у воєнний, їхнє «незменшення» у разі крайньої необхідності для держав та універсальну юрисдикцію щодо винуватців таких злочинів.

Практика держав є незначною і недостатньою, щоб говорити про тверду юридичну основу для тверджень, що обов'язки, які випливають із *jus cogens* злочинів, дійсно виконуються. Незважаючи на це, застосування цих норм міжнародного кримінального права є невід'ємним елементом у захисті прав людини й у збереженні миру, а включення складів відповідних злочинів у національне законодавство є однією з найбільш важливих умов ефективної співпраці держав у боротьбі з міжнародними злочинами.

Отже, підводячи підсумок, можна констатувати, що, незважаючи на різноманітність понять, які стосуються міжнародних правопорушень, злочини проти миру та безпеки людства займають найвищий щабель серед злочинів, за які передбачена міжнародна кримінальна відповідальність. Вони віднесені до найтяжчих міжнародних злочинів, оскільки посягають на фундаментальні права людини, заборона порушення яких у міжнародному праві становить норму *jus cogens*, а зобов'язання держав щодо їх охорони є зобов'язанням *erga omnes*.

Література

1. Панов В.П. Сотрудничество государств в борьбе с международными уголовными преступлениями : учебное пособие. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1993. С. 315.
2. Карпец И.И. Международная преступность. Москва : Наука, 1988. С. 112.
3. Меры по предотвращению международного терроризма, который угрожает жизни невинных людей или приводит к их гибели или ставит под угрозу

основные свободы, и изучение коренных причин этих форм терроризма и актов насилия, проистекающих из нищеты, безысходности, бед и отчаяния и побуждающих некоторых людей жертвовать человеческими жизнями, включая и свои собственные, в стремлении добиться радикальных перемен: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 42/159 от 07 декабря 1987 г. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/518/49/IMG/NR051849.pdf?OpenElement>.

4. Блищенко И.П., Фисенко И.В. Международное уголовное право / предисл. В.П. Лобзякова. Москва : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. С. 239.

5. Трунцевский Ю.В. О классификации транснациональных преступлений. *Закономерности преступности, стратегия борьбы и закон* / под ред. А.И. Долговой. Москва : БЕК, 2001. С. 452–459.

6. Лукашук И.И., Наумов А.В. Международное уголовное право : учебник. Москва : Спарк, 1999. С. 287.

7. Конспект лекцій з основ теорії міжнародного права / О.В. Задорожний, В.Г. Буткевич, В.В. Мицик. Київ : АТ «Мироновська друкарня», 2001. С. 115.

8. Зелінська Н.А. Міжнародно-правова концепція міжнародного злочину : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.11 / Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ, 2007. С. 486.

9. Cherif B.M. International Crimes: Jus cogens and obligation Erga Omnes. *Law and Contemporary problems: Accountability for International Crimes and Serious Violations of Fundamental Human Rights*. 1996. Vol. 59, № 4. P. 69.

10. Кучевська С.П. Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду : дис. ... канд. наук : 12.00.08 / Львів. держ. ун-т внутрішніх справ. Львів, 2009. С. 327.

11. Фисенко И.В. Борьба с международными преступлениями в международном уголовном праве. Минск : «Тесей», 2000. С. 336.

12. Проект Кодекса преступлений против мира и безопасности человечества (с комментарием). URL: http://www.un.org/russian/law/ilc/draft_offences.pdf.

13. Зелінська Н.А. Міжнародні злочини і міжнародна злочинність : монографія. Одеса : Юридична література, 2006. С. 568.

14. Cherif B.M. International Crimes: Jus cogens and obligation Erga Omnes. *Law and Contemporary problems: Accountability for International Crimes and Serious Violations of Fundamental Human Rights*. 1996. Vol. 59, № 4. P. 63–74.

Анотація

Мохончук С. М. Місце злочинів проти миру і безпеки людства в системі міжнародних правопорушень. – Стаття.

У статті розглянуто поняття міжнародних правопорушень, його еволюцію в науці, погляди вчених (українських і зарубіжних), і яке місце в цій системі правопорушень займають злочини проти миру та безпеки людства. У статті досліджуються такі поняття, як «міжнародний злочин», «злочин міжнародного характеру», «злочин проти міжнародного права», «злочин згідно із міжнародним правом», «злочин за міжнародним правом». Автор із посиланням на Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН стверджує, що основною проблемою щодо злочинів міжнародного характеру є відсутність єдиного критерію, який дозволив би виявити основні складові елементи визначення поняття міжнародного злочину. За своєю юридичною

природою більшість із досліджуваних злочинів автор відносить до загальнокримінальних злочинів, ускладнених «іноземним елементом», оскільки такі діяння мають транснаціональний характер. У статті наголошується, що у постнюрнберзький період концепція міжнародного злочину була відображена і розвивалася у багатьох міжнародно-правових документах, таких як Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього (1948) і Конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього (1973). На підставі аналізу міжнародних актів, вітчизняної та зарубіжної літератури до основних особливих ознак міжнародних злочинів автор відносить об'єкт (особливий) кримінально-правової охорони, специфіку об'єктивної сторони, високу суспільну небезпеку, застосування міжнародного режиму відповідальності. Також автор робить такі висновки: внаслідок вчинення міжнародних злочинів особливі правовідносини виникають між правопорушником і спільнотою держав загалом; із міжнародними злочинами пов'язують принцип універсальної юрисдикції; міжнародні злочини та пов'язані з ними кримінально-правові наслідки не залежать від позиції з цього приводу національного законодавства; відповідальність за вчинення міжнародних злочинів не тільки покладається на фізичних осіб, але визнається і міжнародно-правова відповідальність держав.

Ключові слова: міжнародні правопорушення, злочини проти миру та безпеки людства.

Summary

Mokhonchuk S. M. Place of crimes against the peace and security of mankind in the system of international crimes. – Article.

The article explores the concept of international crimes, its evolution in science, the views of scientists (Ukrainian and foreign), and the place of crimes against

peace and security of mankind in this system. The article explores such concepts as “international crime”, “crime of an international nature”, “crime against international law”, “crime in accordance with international law”, “crime under international law”. Referring to the UN General Assembly Resolutions, the author states that the main problem with crimes of an international nature is the lack of a single criterion that would reveal the main components of the definition of an international crime. By its legal nature, most of the investigated crimes are attributed to general criminal offences complicated by a “foreign element” since such acts are transnational. The article concludes that in the post-Nuremberg period, the concept of international crime was reflected and developed in many international legal instruments, such as the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (1948) and the Convention on the Suppression and Punishment of the Crime of Apartheid (1973). The author analyzed international acts, domestic and foreign literature, and concluded that the main distinctive features of international crimes are the subject of (special) criminal-law protection, the specificity of the objective party, severe social danger, the use of international liability regime. According to the author, the following characteristics are also important: as a result of committing international crimes, unique legal relationships arise between the offender and the community of states as a whole; are bound by the principle of universal jurisdiction with international crimes; international crimes and their associated criminal consequences are independent of national law; responsibility for committing international crimes rests not only on individuals but also recognizes the international legal responsibility of states.

Key words: international crimes, crimes against the peace and security of mankind.

УДК 343.97

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).410](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).410)**І. В. Однолько***orcid.org/0000-0002-4896-4728**кандидат юридичних наук, доцент,**викладач відділу підготовки прокурорів з підтримання публічного обвинувачення в суді**Інституту спеціальної підготовки**Національної академії прокуратури України*

ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ (МЕХАНІЗМ РЕАГУВАННЯ)

Постановка проблеми. Аналізуючи явище корупції в Україні, слід чітко усвідомлювати його зв'язок із тією кризою, в якій перебуває наша держава. Тобто існування корупції зумовлюється не лише недосконалістю вітчизняного кримінального законодавства або морально-етичним занепадом у громадянському суспільстві, а й безпосередньо кризовою обстановкою життя людей. Саме за таких умов панування корупції зводяться нанівець усі позитивні зрушення політичного, соціального, економічного чи правового напрямів.

Для ефективної протидії корупції треба брати до уваги зазначену її особливість – здатність поглиблюватися внаслідок суспільної кризи. Необхідно розуміти, що морально-етичний занепад, спричинений кризою суспільного життя, призводить до створення прошарку людей, для яких сама по собі корупція не є чимось огидливим та неприпустимим, навпаки – є прийнятним та цілком нормальним явищем. Масштаби цієї проблеми неосяжні, адже подібне ставлення до завідомо незаконних дій руйнує загальнонаціональну культуру, що своєю чергою тягне загальне ослаблення нації.

Громадяни Швеції, Австрії чи Німеччини різко негативно ставляться до будь-яких корупційних проявів, на відміну від сучасних українців (більшості з них принаймні).

З огляду на зазначене в нашій державі треба розробляти адекватні шляхи протидії явищу корупції, враховуючи особливості кризового стану життя суспільства.

Зрозуміло, що дієвий механізм реагування на прояви корупції можливо виробити лише за умови системного підходу до запобігання злочинності подібного роду.

У національній кримінологічній доктрині містяться доволі прогресивні висновки щодо дієвої боротьби із корупційною злочинністю, зокрема, про те, що протидія корупційним проявам має базуватися на взаємопов'язаних профілактичних, правоохоронних і репресивних заходах.

Крім того, антикорупційна політика повинна ґрунтуватися на розумінні корупції як явища, зумовленого соціальними чинниками. Так, багато дослідників феномену корупції наголошують, що корупція виникає не сама по собі, а на задалегідь підготовленій соціальній базі [1, с. 116].

Актуальність цього дослідження полягає в тому, що сьогоденні масштаби й динаміка розвитку корупції в Україні створюють реальну загрозу національній безпеці, й поступово корупція стає глобальною проблемою держави, а отже, потрібно якнайшвидше знайти дієвий механізм реагування на ситуацію, що склалася, та шляхи протидії цьому руйнівному явищу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням пошуку найбільш результативних шляхів протидії корупції в нашій державі приділяли увагу в своїх дослідженнях такі науковці, як А.П. Закалюк, Х.Ю. Федорчак, О.С. Мельников, М.І. Мельник, О.М. Джужа, О.О. Дудоров, В.М. Попович, В.Я. Тацій та інші.

Мета статті. Ця стаття має за мету окреслити вже наявні шляхи протидії корупційним проявам в Україні та на основі проведеного дослідження запропонувати нові механізми реагування на корупційну злочинність. Аби досягти поставленої мети, висунуто таке завдання: розкрити наукові здобутки вітчизняних та зарубіжних науковців у вивченні питання про загально-правові шляхи подолання корупції та проаналізувати уже застосовані в Україні, а також ті, які варто використати найближчим часом.

Виклад основного матеріалу. Переходячи до викладення основного матеріалу, насамперед зазначимо слушну думку О.М. Костенка про те, що в нашій державі чомусь усвідомлено опускається фактор корупційної активності громадян й так само усвідомлено зосереджується увага на факторі корумпованості посадовців та службових осіб [3, с. 137]. Між тим, корупцію як явище утворює не лише особа, яка має доступ до адміністративного ресурсу, а й та особа, яка жадає скористатися цим адміністративним ресурсом за рахунок неправомірної винагороди. В контексті зазначеного можна висловити просту на перший погляд, але влучну за своєю суттю тезу – якщо відсутня пропозиція або обіцянка неправомірної вигоди, то відсутній і суб'єкт, який може її отримати. Натомість у нашому суспільстві спостерігається явище кругової поруки: всі все розуміють, й правила гри, в якій панує політика мовчазної згоди, всіх начебто влаштовують. Дійсно, в нашій державі дуже складно знайти особу, яка б жодного разу

в своєму житті не вдавалася до дачі хабара. Донедавна подібні «вирішення ситуацій на місці» були популярні у відносинах з працівниками Державної патрульної служби, поки структуру не розформували та не замінили поліцією нової формації, співробітники якої, хочеться вірити, навіть із часом не повернуться до попереднього алгоритму роботи. Також дачі хабара поширені у школах, лікарнях, дитячих садках (для прискорення отримання місця в закладі, бо інакше дитина подорослішає раніше, аніж до неї дійде черга), військових комісаріатах (там за чітко обумовлену суму можна закрити питання проходження строкової служби в лавах української армії) та майже в будь-якій іншій соціальній сфері.

Акумулюючи зазначене вище, доходимо висновку, що в Україні треба здійснювати заходи із зменшення корупційної активності громадян. Утіленням такої діяльності може стати антикорупційне виховання населення як один із підвидів правового виховання населення. Свого часу антикорупційне виховання застосовувалося в місті Палермо, де населенню намагалися прищепити відразу до мафіозних угруповань.

Підвищення соціальної культури громадян разом із дієвою кримінальною юстицією є одним з дієвих механізмів протидії корупційній злочинності [4]. Як певну аксіому вбачають дослідники тезу, що ніякі вдосконалення законодавства чи запровадження більш суворох санкцій нічого не змінять, якщо культура громадян залишиться на тому рівні, на якому вона перебуває нині.

Також слушною є думка професора О.М. Джуґі, який зазначає, що з огляду на світовий та вітчизняний досвід протидії корупції найбільшою ефективністю щодо протидії корупційним проявам користується наявність політичної волі, спрямованої на реальну протидію зазначеному виду злочинів. По-друге, треба створити для корупції такі умови, аби вона здавалася ризикованою та невигідною. Наявність суворого покарання, яке буде передбачене за корупційні злочини, повинно змусити людину, яка має можливість здійснити корупційне правопорушення, двічі подумати, а чи потрібен такий ризик, чи є сенс ризикувати в цьому випадку. Головне завдання – дати урядовцям зрозуміти, що розкрадати державні кошти, брати хабарі та вчиняти інші дії корупційного характеру є невигідним, тому що можлива відповідальність значно більш серйозніша за можливу вигоду [5, с. 215].

Цілком зрозуміло, що протидія корупції залежить від загальнонаціональної стратегії держави щодо викорінення цього явища. Від часу здобуття незалежності в Україні видано багато нормативно-правових актів, спрямованих на протидію корупції, проте суттєвих досягнень у вигляді зменшення проявів корупційної злочинності поки що

не спостерігається. Широкі стратегічні зміни прийнято та впроваджено в правову доктрину України у 2014 році, коли антикорупційне законодавство зазнало певного реформування. Так, у той період було вперше сформульовано необхідність корупційного моніторингу всередині держави, аргументовано потребу превентивної антикорупційної діяльності та визначено вектор на рішуче переслідування корупційних злочинів.

Зважаючи на сьогоденний стан, важливим є той факт, що у квітні 2018 року Кабінет Міністрів України схвалив Державну програму щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна Стратегія) на 2018–2020 роки [9]. Головними напрямками антикорупційної політики держави згідно із цією Стратегією є:

- імплементація у вітчизняне антикорупційне законодавство норм ЄС, зокрема тих, що стосуються пошуку та арешту активів осіб, які підозрюються у вчиненні корупційних злочинів;

- запобігання корупційним проявам у правоохоронних органах, представницьких органах влади, у діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- закладання вектору на впровадження більш жорсткої відповідальності за корупційні правопорушення;

- формування негативного ставлення до корупції як явища.

Роботу в зазначених напрямках реалізують суб'єкти протидії корупції зі спеціальними повноваженнями, такі як Національне антикорупційне бюро України (далі – НАБУ), Національне агентство з питань запобігання корупції, спеціалізована антикорупційна прокуратура, вищий антикорупційний суд тощо.

Звичайно в державі має бути подібний документ, й стратегічні плани щодо боротьби з корупцією повинні оновлюватися, оскільки сама корупція зазнає постійних динамічних змін, проте багато положень зазначеної Стратегії дублюють ті, що вже стали історією. Відтак ця Стратегія та аналогічні їй нормативні документи не окреслюють реальних шляхів протидії корупції в державі.

Цікаві шляхи протидії корупційним проявам в Україні були запропоновані в межах Антикорупційної школи, що відбулася у 2018 році та зібрала багато громадських активістів, які надто болісно ставляться до проблем, пов'язаних із корупцією. Подібні школи проходять в багатьох державах з високим рівнем корумпованості за підтримки Організації Об'єднаних Націй та неприбуткових фондів розвитку молоді [7]. Головними тезами щодо шляхів протидії корупції на зазначеному заході були:

- 1) усунення конфлікту інтересів та доступ громадськості до інформації. Під усуненням конфлікту інтересів малося на увазі, що під час

виконання своїх професійних обов'язків урядовець / посадовець часто може опинитися в неоднозначній ситуації. Наприклад, чи буде прийняття запрошення на вечерю від бізнес-асоціації розцінено як спробу налагодити контакт для подальшого використання адміністративного ресурсу в обхід законних способів? Подібні та інші питання розглядалися в контексті підвищення рівня довіри до уряду. Важливо, що було зазначено й спосіб викриття економічних інтересів державних службовців. Так, на форумі Антикорупційної школи дійшли згоди, що громадськість повинна мати безперешкодний доступ до електронних декларацій, а інформацію з цих декларацій потрібно ретельно перевіряти, адже непоодинокими є випадки, коли держслужбовець вказує в декларації нісенітницю щодо своїх активів, маючи завчасно вигадану відмовку, й усі громадяни це сприймають спокійно;

2) більш дієве функціонування Закону України «Про доступ до публічної інформації» [8]. Зараз частина інформації, пов'язаної із виконанням службових обов'язків посадовцем, не є відкритою. Навіть більше, на запити, сформовані відповідно до законодавства, відповідають відмовами із посиленням на якісь неточності запиту бюрократичного характеру або взагалі не відповідають. Попри це, доступ до такої інформації дасть змогу розкрити безліч корумпованих дій, зв'язки депутатів з тим чи іншим бізнесом, відповідність способу життя депутата його фактичним доходам тощо. Важливо, аби Закон України «Про доступ до публічної інформації» працював, адже в Україні кожен громадянин має право доступу до такої інформації. Майже будь-яка інформація стосовно урядовців як публічних осіб не повинна замовчуватися;

3) одним з пріоритетних шляхів протидії корупції визнано поглиблену децентралізацію, що пояснюється тим, що громада на місцях зможе більш якісно викоринити корупцію;

4) запропоновано створити та наділити необхідними повноваженнями певні наглядові ради при лікарнях, адже медична сфера одна з найбільш корумпованих. Наглядова рада повинна здійснювати контроль за рухом фінансових коштів у лікарнях, унеможливлувати хабарництво та схеми отримання «відкатів». Необхідно створити для зазначеного органу відповідну нормативну базу, аби його діяльність не була суто декларативною;

5) висунуто думку щодо впровадження більшої кількості ресурсів на кшталт ProZogo, YouControl та інших. Це пояснюється тим, що за допомогою подібних ресурсів можна попередити корупційні схеми та зробити тендерну діяльність більш прозорою. Наслідком прозорості закупівель матеріалів стане покращення інфраструктури, адже об'єктом розкрадання найчастіше є кошти,

виділені на благоустрій. Наприклад, урядовці часто ділять кошти, передбачені на ремонт доріг, зрештою, замість якісного асфальту кладуть дешеві матеріали, й дорожнє покриття потребує нового ремонту вже за декілька місяців.

Загалом робота, проведена в межах Антикорупційної школи громадськими активістами, є доволі змістовною, а отримані висновки у вигляді тез цілком можна розглядати як види шляхів протидії корупції в Україні. Тісна співпраця уряду з подібними форумами дала б змогу разом віднайти найкращі шляхи подолання корупційних проявів в Україні.

Крім того, не варто оминати увагою й зарубіжний досвід щодо шляхів протидії корупції, який можна було застосувати у вітчизняному законодавстві та впровадити у вітчизняну антикорупційну доктрину.

Наприклад, у Бельгії місцеві урядовці користуються Кодексом поведінки (в Україні аналогом можуть бути, наприклад, Правила адвокатської етики). Згідно із цим Кодексом будь-які дії корумпованого характеру не допускаються й особа, яка взяла участь у корупційній схемі, повинна зізнатися в цьому, аби отримати найменш суворе покарання. Звісно, урядовець, який був учасником корупційної схеми, звільняється з посади без права обіймати подібну посаду до кінця життя. Подібний Кодекс сприймається дещо утопічно в умовах українських реалій, хоча в Бельгії, й справді, були випадки добровільного зізнання урядовців / чиновників у корупційних правопорушеннях [2, с. 72].

Водночас у Німеччині активно працюють спеціальні телефонні лінії, куди можна надіслати анонімний сигнал щодо факту корупції, на який миттєво відреагують уповноважені структури [6, с. 112–113].

Зрозуміло, що явище корупції майже неможливо повністю знищити, й у європейських державах вона також існує, про що свідчать антикорупційні скандали, які періодично виникають там і спричиняють багато галасу. Один з останніх прикладів – арешт відомого футбольного чиновника, француза Мішеля Платіні, який підозрюється в отриманні хабара у великому розмірі за зловживання своїми службовими обов'язками (допомога Катару отримати право на проведення Чемпіонату світу з футболу 2022 року не через конкурсну основу, а за певну суму грошей).

Висновки. Отже, підсумовуючи викладене в цьому дослідженні й на підставі проаналізованих масивів інформації, вважаємо за необхідне виокремити такі шляхи протидії корупції в Україні:

– створити при Міністерстві юстиції України постійно діючий науково-дослідницький комітет, який має вивчати явище корупції, його видозміни

та розробляти наукові методи запобігання корупції на підставі даних, отриманих шляхом наукових досліджень;

– надалі розвивати систему спеціальних антикорупційних органів, більш чітко прописувати їх повноваження, нормативно закріплювати принципи взаємодії цих органів (слід зауважити, що НАБУ зараз має в цілому позитивні відгуки за наслідками своєї діяльності);

– активізувати роботу антикорупційних органів, уповноважених на проведення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів та рішень державних органів влади, органів місцевого самоврядування (Обов'язкова антикорупційна експертиза здійснюється Міністерством юстиції України, крім антикорупційної експертизи проєктів нормативно-правових актів, внесених на розгляд Верховної Ради України народними депутатами України, яка здійснюється комітетом Верховної Ради України, до предмета відання якого належить питання боротьби з корупцією);

– вчиняти дії, спрямовані на підвищення культури громадян, формувати й розвивати їх антикорупційну культуру (розвиток крайньої нетерпимості до явища корупції);

– розвивати загальнодержавну Стратегію антикорупційного розвитку країни, яка повинна бути сучасною та прогресивною;

– створювати та активно впроваджувати більше ресурсів на кшталт Prozoro та подібних йому;

– здійснювати просвітницьку діяльність щодо явища корупції серед населення, підвищуючи обізнаність останнього щодо корупції та сприяти формуванню негативного ставлення до корупції загалом;

– використовувати успішний міжнародний досвід у протидії корупції.

Література

1. Багрий-Шахматов Л.В. Уголовно-правовые и криминологические проблемы коррупции, теневой экономики и борьбы с ними : учеб. пособие. Одесса : Латстар, 2001. 530 с.
2. Ільєнок Т.В. Боротьба з корупцією: міжнародний досвід. *Юридична наука*. 2013. № 2. С. 71–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2013_2_11.
3. Костенко О.М. Корупція кризового типу: поняття і шляхи протидії. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2008. Вип. 18. С. 136–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2008_18_15.
4. Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу. Київ : Атіка, 2008. 352 с.
5. Криминологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О.М. Джужа, Я.Ю. Кондратьєв, О.Г. Кулик, П.П. Михайленко та ін. ; за заг. ред. О.М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
6. Мельник М.І. Німеччина на шляху боротьби з корупцією. *Право України*. 1997. № 11. С. 111–115.
7. П'ять способів боротьби з корупцією: Антикорупційна школа надає українським активістам ефек-

тивні інструменти / Україна : інформ. сайт. URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/articles/2018/five-ways-to-fight-graft.html>.

8. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2011. № 32. Ст. 314.

9. Уряд схвалив проєкт Закону України «Про Антикорупційну стратегію на 2018–2020 роки» / Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/uryad-shvaliv-proekt-zakonu-ukrayini-pro-antikorupciynnu-strategiyu-na-2018-2020-roki>.

Анотація

Однoлько І. В. Шляхи протидії корупції в Україні (механізм реагування). – Стаття.

Стаття присвячена розгляду існуючих шляхів протидії корупції в Україні та розробці на цій основі механізмів реагування на корупційну злочинність через виконання завдань, пов'язаних з аналізом здобутків вітчизняних та зарубіжних науковців щодо загальнодержавних шляхів запобігання та необхідності здійснення заходів на зменшення корупційної активності громадян.

Визначено важливість підвищення антикорупційної культури населення для формування негативного ставлення в суспільстві до явища корупції, проаналізовано наукові підходи до визначення механізму реагування на корупційні правопорушення, проаналізовано міжнародний досвід реагування на корупційні прояви.

Розкрито наукове обґрунтування певних шляхів протидії корупції в українській державі, а також на основі проведеного дослідження запропоновано авторське бачення протидії корупції, а також підтримано позицію провідних українських криминологів щодо ефективної протидії корупції через прояв політичної волі, спрямованої на реальну протидію зазначеному виду злочинів.

Окремо зазначається, що ефективна протидія корупції можлива лише за умови комплексного підходу до мінімізації цього явища. Для цього потрібно шляхом проведення просвітницької роботи сформуванню негативного ставлення до корупційних правопорушень громадян. Необхідним є використання сучасних ресурсів, які дають змогу мінімізувати можливість застосування корупційних схем.

Як підсумок визначено, що в Україні, яка обрала зараз вектор на успішну євроінтеграцію, потрібно належним чином підходити до викорінення явища корупції, використовуючи увесь можливий арсенал способів та заходів запобігання. Найбільш ефективними шляхами протидії корупції сьогодні є формування антикорупційної культури населення, використання міжнародного досвіду та застосування більшої кількості ресурсів, спрямованих на мінімізацію корупційних ризиків, а також реалізація загальнонаціональної стратегії держави щодо подолання цього явища.

Ключові слова: шляхи протидії корупції, механізм реагування, антикорупційна культура, міжнародний досвід, просвітницька діяльність, сучасна Україна, загальнодержавна антикорупційна стратегія.

Summary

Odnolko I. V. Ways to counter corruption in Ukraine (mechanism of response). – Article.

The article is devoted to reviewing the existing ways of combating corruption in Ukraine and developing on this basis mechanisms for responding to corruption crime through the implementation of tasks related to the analysis of the achievements of national and foreign

scientists on the national ways of preventing and the need to take measures to reduce corruption.

It is noted the importance of increasing anti-corruption culture among the population, in order to form a negative attitude in society towards the phenomenon of corruption, analyzed scientific approaches to determination the mechanism for responding to corruption offenses, and considered international experience in responding to corruption.

The scientific substantiation of certain ways of counteracting corruption in the Ukrainian state is revealed, as well as on the basis of the conducted research the author's vision of counteracting corruption is offered, as well as the position of leading Ukrainian criminologists on the effective counteraction of corruption aimed at counteracting the said type is supported.

The author reveals the scientific rationale for certain ways to counter corruption in Ukraine, as well as offers own vision of counteraction corruption based on the study.

It is drawn attention to the fact that effective countering of corruption is possible only if an integrated

approach is taken to eradicate this phenomenon. Negative attitudes towards corruption offenses should be formed among citizens by conducting educational work aimed at such formation. There is a need to use modern resources that minimize the possibility of using corruption schemes.

As a result, it is determined that Ukraine, in its modern realities with a vector for successful European integration, should give serious consideration to eradicate the phenomenon of corruption, using the whole possible arsenal of methods of such eradication and prevention measures. The most effective ways to counteract corruption today are the formation of an anti-corruption culture of the population, the use of international experience and the use of greater number of resources aimed at minimizing corruption risks as well as the implementation of the national strategy of the state to overcome this phenomenon.

Key words: ways of anti-corruption actions, mechanism of response, anti-corruption culture, international experience, educational activities, modern Ukraine, national anti-corruption strategy.

УДК 343.3
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).411](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).411)

А. С. Попій
orcid.org/0000-0002-5899-5421
аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИ, ЗАСУДЖЕНОЇ ЗА СУКУПНІСТЮ ЗЛОЧИНІВ

У сучасній науці факт необхідності дослідження і систематизації знань про особу, яка вчинила певний вид злочину або певні злочини (як сукупність актів злочинної поведінки), є беззаперечним. Найважливішу роль у складній взаємодії багатьох обставин, що викликають і зумовлюють злочин, відіграють дані про особу злочинця, в якій відображаються усі ознаки й особливості кримінально-каранного діяння.

Значення характеристики особи, винної вчиненні злочину, також важко переоцінити. Воно має як загальнонаукове, теоретичне, так і прикладне значення. Щодо цього окремі автори зазначають, що характеристика особи злочинця дозволяє правильно визначити характер і ступінь суспільної небезпеки злочинного діяння, встановити причини конкретного злочину та злочинності загалом, розробити науково обґрунтований прогноз і здійснити програмування запобіжних заходів [7, с. 227].

Але з огляду на предмет нашого наукового дослідження аналіз даних про особу, винну у вчиненні злочину, набуває особливого значення при обранні їй міри кримінального покарання, оскільки у положеннях ст. 65 КК України чітко зазначається, що особа винного береться до уваги при призначенні покарання. На нашу думку, дослідження ознак особи винного у вчиненні певної групи правопорушень дозволить простежити певні тенденції та виявити типовий портрет особи злочинця.

Це, беззаперечно, стосується і портрету особи злочинця, що був засуджений за сукупністю злочинів. Для окреслення типового кримінологічного портрету такої особи ми провели емпіричне дослідження, що дозволило нам провести аналіз і зробити певні висновки.

Загалом дослідженню проблематики призначення покарання у сучасній правовій літературі присвячена значна кількість наукових досліджень. Серед вчених, які опікувалися вказаними питаннями, можна виділити І.Г. Богатирьова, В.С. Ворону, Т.А. Денисову, Д.М. Молчанова, Ю.А. Пономаренка, С.Г. Співака, В.М. Трубникова, В.І. Тютюгіна, Ю.Р. Хісматуліну, О.І. Шинальського, Ю.В. Шинкарьова та ін.

Але, незважаючи на значну кількість наукових робіт, присвячених науковому аналізу порядку призначення покарання, в т. ч. і за сукупністю

злочинів, питання кримінологічного дослідження осіб, які засуджувалися, залишилося не вирішеним.

Перш ніж визначати кримінологічний портрет особи, засудженої за сукупністю злочинів, необхідно визначитися із обсягом і змістом досліджуваної категорії.

У науці виділяється декілька підходів, щодо визначення поняття особи злочинця та її ознак. У вітчизняній кримінології поняття особи злочинця тлумачать неоднозначно [1, с. 84].

Деякі вчені пропонують розуміти особу злочинця як сукупність соціальних і соціально-значимих властивостей, ознак, зв'язків і відносин, які характеризують особу, котра порушує закон про кримінальну відповідальність, у поєднанні з іншими (неособистісними) умовами й обставинами, які впливають на антисоціальну поведінку [6, с. 3–5].

Вивчення особи злочинця нерозривно пов'язане з виявленням її особистісних якостей і властивостей, поєднаних у групи, сукупність яких іменується структурою особи злочинця [3, с. 62–69]. Наприклад, окремі вчені структуру особи злочинця пропонують визначати за певними групами ознак: 1) соціально-рольові (найближче оточення, побутові, родинні, трудові та загально-цивільні відносини); 2) соціально-демографічні (стать, вік, освіта, соціальний стан, професія і вид занять, сімейний стан, місце проживання, матеріальне забезпечення та житлово-побутові умови); 3) морально-психологічні (світогляд, настановчі орієнтації, інтелектуальні ознаки, рольові особливості); 4) кримінально-правові (вид злочину, мотиви злочину, характер і направленість посягань, одиночний чи груповий характер посягань, строк і вид покарання) [5, с. 6]. Існує й інший підхід до визначення характеристик особи злочинця. Так, згідно з ним при здійсненні характеристики особи злочинця необхідно виділяти: 1) соціально-демографічні; 2) кримінально-правові; 3) соціальні-рольові зв'язки; 4) етичні (моральні); 5) психологічні; 6) фізичні (біологічні) характеристики [4, с. 35]. Виділяється і більш спрощений підхід щодо окреслення якостей, що становлять характеристику особи злочинця. Згідно з цією позицією вказані якості можуть бути зведені у три відносно самостійні характеристики: соціально-демографічну, кримінально-правову,

морально-психологічну [7, с. 228]. Інші вчені, характеризуючи структуру особи злочинця, також вдаються до характеристики трьох груп ознак, іменуючи їх (принаймні назву третьої групи) дещо інакше: 1) соціально-демографічні (стать, вік, соціальне становище, рівень освіти, сімейний стан, рід занять тощо); 2) кримінально-правові (зміст і мотивація, одноосібний чи груповий характер злочинної діяльності, тривалість та інтенсивність злочинної діяльності, наявність чи відсутність судимості тощо); 3) соціально-психологічні властивості та якості осіб, які вчинили злочин (світогляд, інтереси та життєві настанови) [1, с. 84]. Автор цієї позиції далі визначає, що «слід констатувати, що особа злочинця – це комплекс соціально значущих ознак, зв'язків і відносин, які характеризують людину (особу), винну в порушенні закону про кримінальну відповідальність», даючи таким чином визначення цьому поняттю [1, с. 84].

Емпіричним підґрунтям для проведення нашого дослідження виступили 200 кримінальних справ, за якими було засуджено осіб за сукупністю злочинів протягом 2010–2020 рр. – досліджувані вироки обиралися випадково, без залежності від певної категорії злочинів чи адміністративно-територіальної належності судів, що виносили вироки.

Наш розгляд пропонуємо почати із виявлених соціально-демографічних ознак:

1) Вік особи. Із проаналізованої нами кількості засудження осіб за сукупністю злочинів нами було виявлено такі вікові закономірності щодо осіб, які вчинили ці злочини: від 16 до 24 років – 5 осіб (2,5%); від 25 до 30 років – 38 осіб (19%); від 31 до 40 років – 114 осіб (57%); від 41 до 50 років – 22 особи (11%); від 50 до 65 років – 11 осіб (5,5%); від 65 років жодної особи (0%); щодо 10 осіб (5%), вік у вирокі суду не відтворений (наприклад, інформація про особу була викладена таким чином: «ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_1, який народився у м. Дніпропетровськ, громадянина України, ІНФОРМАЦІЯ_2, неодруженого, офіційно непрацюючого, проживаючого за місцем реєстрації по вул. Генерала Пушкіна, буд. № 26 «А» АДРЕСА_1 у м. Дніпрі, раніше судимого» [2]). На наш погляд, відсутність у вирокі інформації про вік особи означає, що фактично нехтуються її психофізіологічні особливості, які, безумовно, повинні враховуватися при призначенні покарання. Серед осіб, засуджених за сукупністю злочинів, жодної особи, яка б не досягла 16-річного віку, нами не виявлено.

2) Стать осіб, засуджених за сукупністю злочинів. Нами було виявлено: чоловіки – 194 особи (97%); жінки – 6 осіб (3%).

3) Соціальне становище засуджених за сукупністю злочинів виглядає таким чином: безробітні – 165 осіб (82%); тимчасово безробітні – 12 осіб (6%); працюючі – 9 осіб (4,5%); щодо 14 осіб (7%) інформації у вирокі не виявлено;

4) щодо освітнього рівня осіб засуджених за сукупністю злочинів було виявлено: з неповною середньою освітою – 0 осіб (0%); із середньою освітою – 148 особи (74%); з неповною вищою освітою – 0 осіб (0%); з вищою освітою – 1 особа (0,5%); відомості про освіту відсутні – 51 особа (25,5%).

Щодо статусно-рольових ознак особи, то нами були виявлені певні закономірності:

1) сімейний стан засуджених за сукупністю злочинів виглядав таким чином: одружених / заміжніх – 24 особи (12%); неодружених/ незаміжніх – 165 осіб (82,5%); відомості про сімейний стан відсутні – 11 осіб (5,5%).

2) щодо характеристики осіб, засуджених за сукупністю злочинів, то нами були виявлені такі тенденції: позитивна – 27 осіб (13,5%); негативна – 156 особа (78%); характеристика особи відсутня – 17 особи (8,5%).

Як видно із проведеного аналізу соціально-демографічних і статусно-рольових даних, спостерігається певний формалізм у врахуванні особистісних якостей і характеристик особи, засудженої за сукупністю злочинів. Ми вважаємо, що формалізм при проведенні діяльності зі здійснення правосуддя є неприпустимим, особливо при обранні особі виду і міри покарання. Саме врахування всіх ознак особи дозволяє у максимальному обсязі індивідуалізувати покарання і призначити його саме у тому обсязі, що відповідає суспільній небезпечності діяння й особі винного.

Щодо кримінально-правових ознак особи, засудженої за сукупністю злочинів, то найважливішою з ознак особи, що дозволяє характеризувати її, є наявність у неї факту не знятої чи не погашеної судимості.

При аналізі емпіричного матеріалу було виявлено такі статистичні показники судимості: судимих – 156 осіб (%); несудимих – 44 особи (%). Із кількості 156 раніше засуджених осіб 62 особи мали у власній «кар'єрі» більше 15 фактів попереднього вчинення злочинів.

Щодо інших кримінально-правових ознак досліджуваних осіб, то нами була виявлена цікава тенденція – у всіх 200 проаналізованих нами вироків особам, засуджуваним за сукупністю злочинів, було призначено покарання у виді позбавлення волі на певний строк. У 80% випадків покарання призначалося на строк від 5 до 10 років позбавлення волі.

Щодо форм вини, із якою особи вчиняли злочини, що входили до сукупності, то у всіх 200 випадках злочини вчинялися з умисною формою вини.

Склади злочинів, за якими засуджувалися особи, були достатньо різноманітними. Але чітко простежувалася тенденція того, що більшість випадків (75%) засудження особи за сукупністю було за вчинення злочинів проти власності у різноманітних поєднаннях. Здебільшого спостерігалось

неодноразове вчинення злочинів, передбачених різними частинами ст. 185 КК України «Крадіжка» і ст. 186 КК України «Грабіж». Достатньо часто спостерігалася сукупність злочинів, передбачених розділом XIII «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення» – ст. 307, 309, 310 КК України.

Фактично, на ґрунті проведеного дослідження можна побудувати типовий портрет особи, засудженої за сукупністю злочинів. Це – особа чоловічої статі у віці від 31 до 40 років, безробітна, із середньою освітою, неодружена, яка характеризується негативно та має декілька незнятих і непогашених судимостей за вчинення злочинів проти власності.

Зазначимо, що належне вивчення особи злочинця має не тільки загальнотеоретичне значення, а й прикладне. А тому формалізм при проведенні такого дослідження на етапі визначення виду і розміру покарання негативно впливає на процес здійснення правосуддя. Такі дослідження повинні проводитися в майбутньому більш глибоко й осяжно.

Література

1. Ботнаренко І.А. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють насильство в сім'ї. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (103). С. 83–94.
2. Вирок Дніпропетровського районного суду. Судове провадження 1-кп/175/238/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76854446>.
3. Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1970. 132 с.
4. Дрьомін В.М. Кримінологія : навчально-методичний посібник / за заг. ред. В.М. Дрьоміна. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. 144 с.
5. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. Київ : ЮрикомИнтер, 1999. 240 с.
6. Личность преступника / Кудрявцев В.Н., Кондрашков Н.Н., Лейкина Н.С. и др. Москва : Юрид. лит., 1975. 272 с.
7. Щербаківа А.К. Кримінологічна характеристика особи, яка вчиняє бандитизм. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2014. № 6. С. 227–233.

Анотація

Попій А. С. Щодо визначення кримінологічної характеристики особи, засудженої за сукупністю злочинів. – Стаття.

У статті розглядається проблематика визначення поняття особи злочинця. На базі цього визначення виокремлюються якості особи, які повинні досліджуватися при призначенні такій особі кримінального покарання. Встановлено, що окресленню підлягають три групи характеристик або якостей: 1) соціально-демографічні (стать, вік, соціальне становище, рівень освіти, сімейний стан, рід занять); 2) кримінально-правові (зміст і мотивація, одноосібний чи груповий характер злочинної діяльності, тривалість та інтенсивність злочинної діяльності, наявність чи відсутність судимості тощо); 3) соціально-психологічні властивості (світо-

гляд, інтереси та життєві установки). Базисом для кримінологічного дослідження стали 200 вироків суду, що містяться у Єдиному державному реєстрі судових рішень у відкритому доступі. Досліджені вирокі суду виносилися протягом 2010–2020 рр. судами України різних областей. Вибірка здійснювалася із загальним дотриманням вимог щодо репрезентативності. Аналіз практики призначення покарання дозволив сформувати типовий портрет особи, засудженої за сукупністю злочинів. Це особа чоловічої статі у віці від 31 до 40 років, безробітна, із середньою освітою, неодружена, яка характеризується негативно та має декілька незнятих і непогашених судимостей за вчинення злочинів проти власності. Аналіз текстів вироків засвідчив, що в багатьох випадках суд ставився формально до окреслення якостей чи характеристики засуджуваної особи. Вважається що це не відповідає принципу індивідуалізації покарання, який повинен бути реалізованим саме при призначенні покарання, аби його вид і міра відповідали суспільній небезпечності особи та вчиненого злочину. Констатується, що дослідження особи, якій призначається покарання, має не тільки теоретичне, а й практичне значення.

Ключові слова: призначення покарання, сукупність злочинів, особа винного, кримінологічна характеристика.

Summary

Popii A. S. In relation to determination of description of criminology of person, convict after totality of crimes. – Article.

In the article the range of problems of determination of concept is examined face of criminal. On the base of this determination qualities of person, that must be investigated at setting to such face of criminal punishment, are distinguished. It is set that three groups of descriptions or qualities are subject a lineation: 1) socialdemographic (sex, age, social position, level of education, marital status, line of business); 2) criminal-law (table of contents and motivation, individual or group character of criminal activity, duration and intensity of criminal activity, presence or absence of previous conviction and others like that); 3) socialpsychological properties (world view, interests and vital options). 200 sentences of court, that is contained in the Single state register of court decisions in open access, became a base for research of criminology. The investigational sentences of court darted out during 2010–2020 the courts of Ukraine of different areas. A selection came true with the general observance of requirements in relation to representative. Analysis of practice of awarding punishment, allowed to form the typical portrait of person convict after totality of crimes. It is a face of sex of men in age 40 from 31 to, unemployed person, with secondary education, unmarried that is characterized negatively and has a few untaken off and unliquidated convictions for committing crime against property. Thus, the analysis of texts of sentences witnessed. That in many cases a court behaved formally to the lineation of qualities or description of censurable person. It is considered that it does not answer principle of individualization of punishment, that must be realized exactly at awarding punishment with that his kind and measure answered the public unconcern of person and perfect crime. Established, that research of person awarded punishment that from here, not only the theoretical has but also considerable practical value.

Key words: awarding punishment, totality of crimes, face of guilty, description of criminology.

УДК 343.4
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).412](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).412)

В. В. Топчій
orcid.org/0000-0002-1726-9028
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України, директор
Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України

НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ НЕВИКОНАННЮ ЧИ НЕНАЛЕЖНОМУ ВИКОНАННЮ МЕДИЧНИМ ПРАЦІВНИКОМ СВОЇХ ПРОФЕСІЙНИХ ОBOB'ЯЗКІВ ТА НЕЗАКОННІЙ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ

Кожна людина від народження має непорушне, невід'ємне та природне право на охорону здоров'я. Держава і громадянське суспільство повинні забезпечувати пріоритетність охорони здоров'я в усіх напрямках, вдосконалювати надання медичної допомоги, а також суворо карати винних за порушення у цій сфері, адже наслідками злочинів у медичній сфері можуть бути негативні впливи на здоров'я чи життя людини, що призводять до довготривалого та болісного лікування, розвитку важковиліковних (невиліковних) хвороб, значного зниження працездатності чи розвитку стійкої інвалідності, смерті пацієнта.

Сфера забезпечення охорони здоров'я у нашій державі, як відомо, далека від ідеальності та досконалості, адже, на жаль, періодично виникають випадки, коли внаслідок неналежного чи недбалого лікування стан пацієнта погіршується, людина взагалі помирає. З огляду на це цілком можна зрозуміти бажання пацієнта (або його близьких) у названих випадках вимагати суворого та справедливого покарання недбалих медичних працівників, а також стягнення грошової компенсації за завдану шкоду. Проте на практиці виникає безліч проблем, з якими майже гарантовано стикається зацікавлена особа, яка вимагає поновлення своїх гарантованих прав, що порушені, або ж прав своїх рідних чи близьких.

Оскільки більшість медичних працівників та навіть керівників закладів охорони здоров'я має поверхове уявлення про юридичну відповідальність, яка встановлена чинним законодавством за правопорушення у сфері охорони здоров'я [1], навіть уже самі знання про підстави, види і наслідки юридичної відповідальності, з одного боку, дисциплінують медичних працівників, а з іншого – зменшують імовірність безпідставного притягнення їх до відповідальності.

З огляду на збільшення кількості позовних заяв громадян щодо неналежного надання медичної допомоги медичними працівниками, збільшення проявів незаконної трансплантації, а також торгівлі людьми з метою вилучення органів проблемам саме кримінальної відповідальності медичних працівників за професійні

правопорушення необхідно приділяти значно більше уваги.

Різні аспекти кримінально-правової та кримінологічної характеристики злочинів у медичній сфері досліджували, зокрема, такі науковці, як П. Андрушко, М. Бажанов, А. Байда, В. Борисов, Л. Брич, В. Бурдін, В. Галай, Л. Гапотій, С. Гречанюк, С. Гринчак, Н. Гуторова, О. Дудоров, В. Заброцький, М. Коржанський, В. Куц, В. Лень, Я. Лизогуб, Є. Мавед, О. Пунда, О. Сапронов, І. Сенюта, В. Смітєнко, С. Стеценко, Є. Фесенко, І. Філь, К. Черевко, В. Ясеницький. Однак, попри значну кількість наукової та практичної літератури, злочинність у медичній сфері продовжує існувати, що потребує постійного вдосконалення способів та методів її запобігання і профілактики.

За даними Генеральної прокуратури України, найбільш поширеним є злочин, передбачений ст. 140 КК України, щодо якого лише за лютий 2019 року було обліковано 130 кримінальних правопорушень, проте у 23 справах було закрито кримінальне провадження. Минулого року за вказаною статтею було обліковано 99 кримінальних правопорушень, стосовно 3 було закрито кримінальне провадження у справі [2].

До злочинів у сфері медичної діяльності належать такі, що посягають на права пацієнта або хворого (ст.ст. 131, 132, 139–145 КК України), та такі, що на ці права не посягають (це можуть бути діяння, передбачені ст.ст. 134, 138 КК України) [3]. Очевидно, такий поділ безпосередньо пов'язаний з класифікацією названих злочинів за критерієм об'єкта злочинного посягання. Проте слід мати на увазі, що права хворого можуть бути як основним безпосереднім об'єктом злочину (наприклад, ст. 139 КК України), так і додатковим (наприклад, ст. 143 КК України), а також як обов'язковим, так і факультативним об'єктом.

У національній практиці резонансним є випадок, пов'язаний зі смертю дитини в реанімаційному відділенні обласної клінічної лікарні внаслідок надання медичної допомоги не в повному обсязі:

– невжиття необхідних заходів для порятунку життя пацієнта;

– непроведення необхідних заходів діагностики, що призвело до пізнього встановлення основного захворювання, діагнозу і до відсутності адекватного лікування [4].

На жаль, такі випадки є непоодинокими, що свідчить про необхідність вжиття відповідних заходів для вдосконалення кримінальної відповідальності та інших видів юридичної відповідальності за правопорушення у сфері медичної діяльності.

Невиконання професійних обов'язків може полягати у такому: відмові від госпіталізації хворого, який потребує невідкладної допомоги; відмові від проведення діагностики захворювання або проведення невідкладної операції чи іншого втручання; залишенні хворого без належного нагляду чи контролю; недбалому проведенні операції або інших процедур; неправильному дозуванні лікарських препаратів; порушенні певних правил при приготуванні ліків; порушенні строків і порядку проведення передбачених законодавством профілактичних медичних оглядів, щеплень тощо [5].

Аналізуючи кримінальну відповідальність лікаря, необхідно розуміти, що вона настає за кримінальні правопорушення, які вчиняються медичними працівниками і є злочинами проти життя та здоров'я особи.

Загалом запобігання злочинності у сфері охорони здоров'я необхідно розглядати на двох таких кримінологічних рівнях профілактики: загальносоціальному та спеціальнокримінологічному. Загальносоціальне запобігання вказаному виду злочинності полягає у проведенні якісної реформи системи охорони здоров'я, що, на перший погляд, відбувається у нашій державі, проте проблемних питань законодавчого врегулювання, на жаль вистачає. Також даний вид профілактики включає в себе суттєве підвищення рівня професійної підготовки лікарів, вдосконалення нормативно-правової бази тощо. Заходи спеціально-кримінологічного запобігання злочинності у сфері охорони здоров'я є специфічними та залежать від конкретної галузі медицини, можуть включати в себе проблемні питання страхування професійної відповідальності, підвищення рівня правосвідомості, а також морально-етичного рівня і забезпечення якісного та професійного проведення різного роду судово-медичних експертиз.

Зазвичай більшість кримінальних проваджень проти лікарів стосується кваліфікації їхніх дій як злочинних, а саме передбачених ст. 140 КК України. Зокрема, це невиконання чи неналежне виконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків внаслідок недбалого чи несумлінного до них ставлення, якщо це спричинило тяжкі наслідки для хворого. Це єдина стаття в українському законодавстві, яка використовується в 90–95% випадків

будь-яких порушених кримінальних проваджень у сфері медичної діяльності [6].

Під невиконанням професійних обов'язків необхідно розуміти, що медичний або фармацевтичний працівник не вчиняє ті дії, які він в межах своєї професійної діяльності зобов'язаний був вчинити. Таке зобов'язання повинно бути закріплене в законодавчому або підзаконному нормативно-правовому акті або ж у внутрішніх медичних нормах (протоколах, положеннях, інструкціях тощо). До того ж доведенню підлягає факт обізнаності працівника з даним актом та наявності відповідної кваліфікації. Тобто під даним поняттям можна розуміти тотальну бездіяльність медичного працівника. Наприклад, такою бездіяльністю може бути відмова від госпіталізації хворого, який потребує невідкладної медичної допомоги, відмова від проведення невідкладної операції, залишення хворого без належного нагляду, відмова від проведення лікування тощо.

Під поняттям «неналежне виконання професійних обов'язків» розуміють ситуацію, коли медичний працівник виконує свої обов'язки не в повному обсязі, недбало, поверхнево, не так, як цього вимагають інтереси його професійної діяльності.

Зокрема, відповідно до вироку суду засуджений, прибувши на виклик як лікар швидкої медичної допомоги, встановив, що хворий скаржився на біль у грудях та серці, і невірно визначив виклик як неекстрений, здійснив огляд хворого, у якого в ділянці грудей були видимі сліди оперативного втручання з приводу встановлення штучного мітрального клапану, провів кардіологічне обстеження, за результатами якого недооцінив важкість стану хворого, не ознайомився із медичною документацією хворого та не врахував зміни, які мали місце на ЕКГ і повинні були бути розцінені як гострі. За результатами огляду лікар встановив невірний діагноз «Нейроциркуляторна дистонія по змішаному типу (наслідок алкогольної інтоксикації)», надавши правильну відповідну симптоматичну терапію, та дав пораду, однак вона не відповідала фактичному стану пацієнта. Тобто лікарем, окрім невірно встановленого діагнозу, також невірно була вибрана тактика. Хворого з метою дообстеження та визначення тактики лікування необхідно було госпіталізувати в стаціонарне кардіологічне відділення (або ж потрібно було викликати спеціалізовану кардіологічну бригаду швидкої допомоги). Отже, засуджений, маючи достатні професійні навички у наданні першої та екстреної медичної допомоги на догоспітальному етапі пацієнтові, хворому на серцево-судинне захворювання, неналежним чином виконав свої професійні обов'язки, закінчив надання хворому медичної допомоги і покинув місце виклику. Наступного дня стан здоров'я хворого погіршився,

йому стало погано, він помер. Згідно з висновком судово-медичної експертизи діагноз лікарем був встановлений невірний, не було досліджено повністю стан хворого [7].

Також розглянемо інший випадок. Першотравневий районний суд м. Чернівців постановив вирок з таких підстав: ОСОБА_4 30.04.2012 року при огляді хворої ОСОБА_6 із заступником головного лікаря по лікувальній роботі ОСОБА_11 виставив невірний попередній діагноз «Артрит колінного суглобу» та призначив неадекватне та неповноцінне лікування. Попри відсутність позитивного ефекту від призначеного 29.04.2012 року лікування, не врахувавши змін при дослідженні крові (лейкоцитоз, підвищення показників ШОЕ), які вказували на запальну реакцію організму, лікуючий лікар ОСОБА_4 не здійснив адекватної інтерпретації останніх, не скорегував тактику обстеження та лікування, у зв'язку з чим ним не було виставлено вірний діагноз хворій ОСОБА_6 та продовжено неадекватне та неповноцінне лікування, хоча вже на той час ОСОБА_6 потребувала проведення антибактеріальної терапії.

Лікуючий лікар ОСОБА_4 під час надання медичної допомоги ОСОБА_12 у вказаний вище період часу недооцінив її стан, не встановив вірного діагнозу захворювання, унаслідок чого ОСОБА_6 отримувала неадекватне, неповноцінне лікування. Згодом ним із запізненням було призначено хворій малоефективну антибактеріальну терапію із запізненням. 04.05.2012 року було прийняте рішення про переведення її до відділення анестезіології з ліжками інтенсивної терапії ОКУ «Лікарня швидкої медичної допомоги» м. Чернівці, що сприяло розвитку та прогресуванню сепсису та призвело до настання смерті потерпілої. Відповідно до висновків вказаних вище експертів, допускаючи зазначені недоліки та дефекти при наданні медичної допомоги ОСОБА_13, лікар-травматолог ОСОБА_4 порушив накази МОЗ України від 31.12.2004 року №676 «Клінічні протоколи з акушерської та гінекологічної допомоги» (стосовно надання акушерської та гінекологічної допомоги при септичному шоці) та від 31.08.2004 року №437 «Про затвердження клінічних протоколів надання медичної допомоги при невідкладних станах у дітей на дошпитальному та шпитальному етапі» (стосовно надання медичної допомоги при невідкладних станах у дітей на шпитальному етапі при інфекційно-токсичному шоці). Суд притягнув лікаря до відповідальності та призначив йому покарання у вигляді позбавлення волі в межах санкції ч. 2 ст. 140 КК України із застосуванням амністії. Між настанням смерті ОСОБА_8 та її плоду та неналежним наданням медичної допомоги під час її госпіталізації існує причинно-наслідковий зв'язок. Так, у справі від 22 листопада 2017 року колегія суддів судової палати з розгля-

ду кримінальних справ апеляційного суду Луганської області звертає увагу на те, що своєчасно і відповідно до встановлених стандартів лікування в повному обсязі призначені і проведені дослідження дали б можливість своєчасно встановити правильний діагноз, призначити адекватне лікування і зберегти життя хворої [8].

Проте, як виявляється, довести це на практиці досить важко, адже проблема при розгляді даних кримінальних проваджень полягає у труднощах при визначенні того, належними чи неналежними були дії лікаря і суду. Потрібно оцінити те, чи в повному обсязі медичний працівник виконав обов'язки, покладені на нього, чи недбало і поверхнево ставився він до них. Щоб підвести дії лікаря під належні, неодноразово відбувається переписування історій хвороб, внесення додаткових відомостей в медичні картки хворого, адже вони зберігаються в медичних закладах, до них мають доступ медичні працівники до того часу, коли їх зможуть вилучити правоохоронні органи.

Так, у більшості проваджень, відмовляючи в задоволенні позовних вимог про відшкодування завданої лікарем шкоди, суди виходять із недоведеності позовних вимог у силу відсутності належних та допустимих доказів, які б свідчили про наявність причинно-наслідкового зв'язку між діями медичного працівника та наслідками для життя і здоров'я пацієнта, а також підстав для стягнення моральної шкоди за заподіяні внаслідок неналежного лікування та наслідків такого лікування душевні страждання пацієнту або ж його рідним у разі його смерті.

Отже, неналежне виконання полягає у недбалому та несумлінному ставленні працівником до професійних обов'язків, тобто у суб'єктивному відношенні медичного чи фармацевтичного працівника, яке характеризується тим, що особа не лише повинна була, а й мала реальну можливість виконати покладені на неї професійні обов'язки належним чином, але не зробила цього внаслідок халатності.

Медичному працівнику, що допустив халатність, як одна із санкцій може загрожувати втрата місця роботи, проте потім такі лікарі легко влаштовуються в інші медичні заклади і далі продовжують працювати, а пацієнти або ж їх близькі чи рідні не можуть розібратися ніяк у заплутаних історіях хвороб, куди дописують інформацію, змінюють дані, додають аналізи чи інші махінації з документами, щоб виправдати такого медичного працівника, адже корпоративну культуру серед медичних працівників ніхто відмінити не зможе.

Внаслідок судово-медичних та патологоанатомічних експертів повинно бути достовірно встановлено, чи були наявні порушення з боку медичних працівників у порядку лікування хворого від того чи іншого захворювання, чи можна було

цьому запобігти відповідно до медичних показань, чи є прямий причинно-наслідковий зв'язок між наданим лікуванням та природними фізіологічними змінами в організмі хворого внаслідок правильно проведеного лікування.

Отже, першочергове значення за наявності ризиків неналежного медичного обслуговування слід надати моніторингу та повному документальному підтвердженню фізіологічних змін після проведених операцій хворому, моніторингу дотримання лікарями порядку надання медичної допомоги відповідно до затверджених МОЗ клінічних протоколів, а у разі смерті – невідкладному і незалежному (проводитися повинен не у тому самому закладі, щоб забезпечити максимальну незалежність) патологоанатомічному висновку, яким можна встановити причинно-наслідковий зв'язок між діями/бездіяльністю лікарів та смертю хворого.

Також вважаю за доцільне запровадити ведення подвійних історій хвороб хворих у стаціонарному та амбулаторному лікуванні, що передбачає наявність однієї історії хвороби у медичному закладі, а іншої безпосередньо на руках у хворого пацієнта. Це дозволить мінімізувати ризики незаконного переписування, дописування чи внесення інших змін до історій хвороб.

Окремо також хочемо звернути увагу на проблеми незаконної трансплантації анатомічних матеріалів, яка вчиняється медичними працівниками. Попри те, що за останні роки з'явилося чимало досліджень, присвячених питанням кримінальної відповідальності за незаконну трансплантацію, зокрема Ю.О. Лісіциної, О.О. Мисливої, А.В. Мусієнка, С.С. Тихонові, Г.В. Чеботарьової та інших науковців, з цілого ряду важливих питань, що стосуються запобігання незаконній трансплантації, сьогодні відсутня єдність думок як серед науковців, так і серед практиків.

Запобігання злочинам у сфері незаконної трансплантації анатомічних матеріалів людини повинно здійснюватися щодо чинників, які зумовлюють окремі види злочинів у сфері медичної практики з приводу трансплантації анатомічних матеріалів людини. За масштабом здійснення запобіжна діяльність у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини повинна бути реалізована та здійснена на загальнодержавному рівні, регіональному або галузевому рівнях, на рівні об'єкту та на індивідуальному рівні. На основі вивчення та аналізу вказаних кримінальних правопорушень можна виокремити ті заходи загальносоціального призначення, які безпосередньо спрямовані на усунення (нейтралізацію) дії детермінантів злочинів у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини. Зокрема, це заходи щодо удосконалення нормативно-правової бази, заходи щодо формування організаційних засад служби та порядку

і умов трансплантації, забезпечення підготовки професійних кадрів, інші заходи щодо вирішення соціальних питань та запобігання торгівлі людьми з метою вилучення органів і тканин людини, а також незаконної торгівлі анатомічними матеріалами людини.

Література

1. Відповідальність медичних працівників : Лист Департаменту конституційного, адміністративного та соціального законодавства управління соціального, трудового та гуманітарного законодавства від 20.06.2011. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0040323-11>.
2. Генеральна прокуратура України (статистична інформація). URL: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112173&libid=100820&c=edit&_c=fo.
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 14.02.2020).
4. Дроздов О., Дроздова О. Відсутність методики розслідування злочинів у сфері медицини призводить до неефективності захисту пацієнтів. *Закон і бізнес. Дія клятви Гіппократа*. URL: <https://zib.com.ua/ua/130868-vidsutnist-metodiki-rozsliduvannya-zlochiviv-u-sferi-medicin.html>.
5. Кримінальний кодекс України : Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре». 2003. 1196 с.
6. Особливості притягнення лікарів до кримінальної відповідальності. *Юридичний інтернет-ресурс «Протокол»*. URL: <https://protocol.ua/ua/osoblivosti-prityagnennya-likariv-do-kriminalnoi-vidpovidalnosti/>.
7. Невірно поставлений діагноз, встановлення якого потягло за собою обрання неправильної тактики лікування, тягне за собою кримінальну відповідальність (ВС/ККС № 127/16872/17 від 02.10.2018). *Юридичний інтернет-ресурс «Протокол»*. URL: <https://protocol.ua/ua/sud-nevirno-postavleniy/>.
8. Чи реально притягнути лікаря до відповідальності за медичну недбалість? Яка ціна медичної помилки в Україні? Аналіз судової практики. *Офіційний сайт юридичної компанії Касьяненко і партнери*. URL: <https://www.kasyanenko.com.ua/novosti/chi-realno-prityagnuti-likarya-do-vidpovidalnosti-za-medichnu-nedbalist>.

Анотація

Топчій В. В. Напрями запобігання невиконанню чи неналежному виконанню медичним працівником своїх професійних обов'язків та незаконній трансплантації. – Стаття.

У статті розглянуто напрями запобігання невиконанню чи неналежному виконанню медичним працівником своїх професійних обов'язків та незаконній трансплантації. Випадки неналежного надання медичної допомоги, порушення прав пацієнтів в Україні – явища доволі поширені. Натомість притягнення медичних працівників до кримінальної відповідальності відбувається досить рідко.

На жаль, сьогодні працівники медичних установ мають нечітке уявлення про правові засади відповідальності за вчинення ними професійних злочинів. Саме тому кримінальна відповідальність медичних праців-

ників за вчинення ними професійних злочинів потребує доступної методології і є актуальним науковим пошуком сьогодення.

Автором відзначено, що кожна особа має природне, невід'ємне та природне право на охорону здоров'я. Держава і громадянське суспільство повинні забезпечувати пріоритетність охорони здоров'я в усіх напрямках, вдосконалювати надання медичної допомоги, а також суворо карати винних за порушення у цій сфері, адже наслідками злочинів у медичній сфері можуть бути негативні впливи на здоров'я чи життя людини.

У статті доведено, що дослідження юридичної (зокрема, кримінальної) відповідальності медичних працівників за вчинення ними правопорушень та злочинів є актуальним науковим пошуком сьогодення. У теорії права існує загальноновизнана думка, що юридична відповідальність – це процес застосування заходів примусу уповноваженими державними органами до особи, яка вчинила дії, що передбачені чинними нормативними актами як правопорушення, злочини чи проступки.

Автором наведено пропозиції щодо запровадження ведення подвійних історій хвороб хворих у стаціонарному та амбулаторному лікуванні, що передбачає наявність однієї історії хвороби у медичному закладі, а іншої безпосередньо на руках у пацієнта, що дозволить мінімізувати ризики незаконного переписування, дописування чи внесення інших змін до історій хвороб. Також наведено заходи запобігання незаконній трансплантації. Це заходи щодо удосконалення нормативно-правової бази, вдосконалення порядку і умов застосування трансплантації, підготовки професійних кадрів, а також заходи щодо запобігання торгівлі людьми з метою вилучення анатомічних матеріалів.

Ключові слова: медичні працівники, історія хвороби, неналежне виконання професійних обов'язків, юридична відповідальність, злочини у медичній сфері, кримінальна відповідальність, незаконна трансплантація, торгівля людьми з метою вилучення органів і тканин.

Summary

Topchii V. V. Ways to prevent medical professionals from failing or improperly performing their professional responsibilities and illegal transplantation. – Article.

The article discusses ways to prevent a medical professional from performing his or her professional duties and transplantation. Incidents of malpractice, violation of patients' rights in Ukraine are quite common. Instead, criminals are rarely prosecuted.

Unfortunately, to date, health care professionals have a vague idea of the legal basis of responsibility for committing professional crimes. For this reason, the criminal responsibility of medical professionals for committing professional crimes requires an accessible methodology and is an urgent scientific search for today.

The author noted that every person has an inalienable and natural right to health care. The state and civil society must ensure that health care is prioritized in all its areas, improve the provision of health care, and severely punish those responsible for violations in this area, as the effects of medical crimes can have adverse effects on human health or life.

In the article it is proved that research of legal (in particular criminal) responsibility of medical workers for committing their offenses and crimes is an actual scientific search of the present. In the theory of law, there is a widely held belief that legal liability is the process of applying coercive measures by authorized state bodies to a person who has committed acts prescribed by applicable regulations such as offenses, crimes or misdemeanors.

As a conclusion, the author proposes to introduce double histories of patients in inpatient and outpatient treatment, which involves the presence of one medical history in a medical institution and another directly in the hands of a patient, which will minimize the risks of illegal prescribing, prescribing changes to medical histories. There are also measures to prevent illegal transplantation, namely: measures to improve the regulatory framework; improvement of transplantation procedure and conditions; training of professional staff, as well as measures to prevent human trafficking in order to remove human anatomical materials.

Key words: medical professionals, medical history, malpractice, legal liability, medical crimes, criminal liability, illegal transplantation, trafficking for organ and tissue removal.

УДК 343.9

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).413](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).413)**В. В. Топчій***orcid.org/0000-0001-8979-1483*

кандидат юридичних наук, прокурор

Прокуратури Київської області

ГЕОГРАФІЯ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Аналіз географії злочинності є необхідністю для з'ясування специфіки причин та умов злочинності в різних географічних районах з погляду впливу на них місцевих особливостей та врахування їх при розробленні заходів запобігання злочинності у сфері інтелектуальної власності. Географія злочинності має велике практичне значення для диференційованої оцінки результатів роботи правоохоронних органів, їх служб та підрозділів, визначення ними гарячих точок, маневрування силами та засобами, планування всього процесу боротьби зі злочинністю. При вивченні географії злочинності на рівні суб'єктів держави досліджуються її кримінологічні характеристики відносно міст та районів; на рівні міста з районним поділом – відносно районів; на рівні району, міста, селища – відносно населених пунктів, мікрорайонів, адміністративних ділянок, підприємств та інших об'єктів. Також мають значення і теоретичні дослідження, оскільки з'являється можливість глибше вивчити механізм детермінації злочинності та її змін, встановити закономірності появи та функціонування злочинності в різних за своїми соціально-економічними, соціально-культурними та іншими характеристиками регіонах, визначати в цих закономірностях загальне та специфічне. Все це є необхідною передумовою для вироблення стратегічних заходів запобігання злочинності у сфері інтелектуальної власності.

Дослідження особливостей злочинності у сфері інтелектуальної власності в регіонах та їх причин не звільняє від необхідності врахування специфіки злочинності на загальносоціальному та соціально-груповому рівнях. При цьому додатково враховується регіональний (територіальний) фактор.

Що ж саме дає нам вивчення географії злочинності? Яка ж мета, завдання та специфіка її вивчення? Який має бути підхід до аналізу демографічних явищ та процесів?

Розв'язання цих питань сприяє територіальний кримінологічний аналіз, який, по-перше, допомагає чітко окреслити зони з найбільш високою інтенсивністю злочинності, де необхідно зосередити увагу державних органів та громадськості і виявити особливу активність і послідовність у боротьбі з протиправними діями у сфері інтелектуальної власності. По-друге, такий аналіз дає можливість виділити зони з найменшою інтенсивністю злочинних проявів.

Вивчення та узагальнення позитивного досвіду боротьби зі злочинністю у сфері інтелектуальної власності на території району, міста, області ґрунтується на аналізі показників кримінальної статистики, що характеризують рівень злочинності як в абсолютних цифрах, так і в коефіцієнтах.

По-третє, географічний підхід дозволяє диференційовано зобразити загальний стан справ зі злочинністю, визначити регіональні тенденції в напрямі організації на державному рівні та активізації боротьби у сфері інтелектуальної власності в певний час та в певному місці. З метою виявлення зон росту злочинності, зон зниження її інтенсивності і, зрештою, зон, де простежується стабілізація рівня злочинних діянь, аналізуються показники динаміки злочинності у сфері інтелектуальної власності за певний період.

По-четверте, аналіз структури злочинності по регіонах дає можливість диференціювати кожний з них з погляду тяжкості та небезпечності основної кількості вчинених злочинів, а також поширення того чи іншого виду посягання.

По-п'яте, дослідження демографічних процесів (як і інших соціальних явищ) з врахуванням регіональних відмінностей злочинності допомагає виявити причини антисупільної поведінки у сфері інтелектуальної власності та виробити систему профілактичних заходів боротьби з нею. До речі, порушення питань про вплив соціально-демографічних процесів на виникнення регіональних відмінностей ілюструє не лише певну частину загальної проблеми причин злочинності, а зазначену проблему в цілому. Це, зокрема, стає зрозумілим при співвідношенні понять «причини злочинності» та «причини відмінностей злочинності» [1].

Географічна поширеність злочинів проти інтелектуальної власності також має свої особливості, зумовлені тим, що ці кримінальні діяння переважно пов'язані із здійсненням наукової, господарської та підприємницької діяльності. З огляду на це особливо поширеними вони є у великих регіонах країни (Дніпропетровській, Київській, Одеській та Харківських областях), оскільки саме на цій території сконцентрований інтелектуальний, фінансовий і виробничий потенціал держави. Не випадково, що третина всіх злочинів проти інтелектуальної власності в Україні вчиняється в цих регіонах. Достатньо високими є показники виявлених злочинів цієї групи також в Львівській

області та в місті Києві. Показовими у цьому відношенні є статистичні дані про злочини проти інтелектуальної власності у Київській області. Так, згідно з інформацією Головного управління статистики у Київській області, наведеною на підставі даних адміністративної звітності Міністерства внутрішніх справ України, прокуратури Київської області та м. Києва, територіального управління державної судової адміністрації України у Київській області, за період з 2013 по 2019 р. у цьому регіоні виявлено 2436 таких злочинів (19,64% від загальної кількості злочинів проти інтелектуальної власності, зафіксованих за аналогічний період на території всієї України). Ця цифра становить 1,02% від загальної кількості кримінальних правопорушень, зафіксованих на території області. Схожі статистичні показники злочинів цієї групи характерні також для Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей. На регіональному рівні зберігаються і хвильові коливання показників злочинів проти інтелектуальної власності (від 51 до 91), характерні для аналогічних показників у загальнодержавному масштабі, а їхня середня кількість становить трохи більше 72 щорічно. Як і загалом в Україні, на регіональному рівні абсолютну перевагу мають злочини проти авторського права і суміжних прав (ст.ст. 176 та 203-1 КК України). Зокрема, за даними Головного управління статистики у Київській області, за останні п'ять років їх виявлено 314 (82,4%). Злочинів проти інтелектуальної власності та результатів науково-технічної діяльності (ст.ст. 177, 231 та 232 (дві останні статті лише у частинах, які стосуються комерційного найменування)) зафіксовано 14 (3,7%), а злочинів проти інтелектуальної власності та результатів індивідуалізації товарів (послуг) і їх виробників (ст. 229 КК України) – 53 (13,9%). При цьому збільшення частки злочинів проти інтелектуальної власності та результатів науково-технічної діяльності порівняно із відповідним показником у загальнодержавному масштабі (на 1,2%) пояснюється зосередженням у цьому регіоні значного науково-технічного потенціалу.

Злочинність в містах та сільській місцевості має дуже багато відмінностей. Сільська злочинність має яскраво виражений маргінальний характер, що виявляється в низькому освітньому рівні злочинців (вищу і неповну вищу освіту мали лише 2,6%), у високому ступені алкоголізації (51,7%), у низькому ціновому порозі крадіжок (до 1 тис. грн (56,9%)), у паразитичному способі життя і відсутності якої-небудь певної професії, постійного місця роботи (52,5%). Сільські злочинці – це особи, які переважно ніде не працюють або перебиваються випадковими тимчасовими заробітками, не влаштовані в родинному житті (57,8%). Злочини корисливої спрямованості

вчинялися з метою здобути засоби на придбання спиртного, продуктів харчування тощо, що свідчить про примітивність інтересів і запитів, низьку культуру дозвілля, домінування при цьому вживання алкоголю.

Специфічною особливістю, що відрізняє сільського від міського злочинця, є те, що переважно це місцеві жителі (94,97%), їх питома вага збільшується у міру віддаленості сільських поселень від адміністративних центрів. Вчинення злочинів найбільш властиве особам у віці 21–40 років (59,3%), пік криміналізації відводиться на вікову групу 30–40 років (26,2%). При цьому в групах осіб після сорокалітнього віку, де традиційно відбувається спад активності, в нашому дослідженні вони займають друге місце по мірі криміналізації (22,7%). Частина жінок є незначною, але особливість полягає в тому, що основна криміногенна вікова категорія – жінки до 30 років (57%). Серед жінок поширена алкоголізація (50%), існує високий відсоток непрацюючих (85,7%) та тих, що не мають сім'ї (42,8%).

Специфічним для сільських злочинців є високий відсоток знайомств між злочинцем і потерпілим (91,8%), що значно вище, ніж в інших злочинах. Високий серед них і відсоток осіб, що знаходяться в стані алкогольного сп'яніння (54%). Високий рівень злочинів, вчинених у складі групи (17,1%). Багато в чому це пов'язано з особливістю предметів, що викрадаються. Ці предмети характеризуються значною вагою і об'ємом, якісними особливостями, котрі зумовлюють необхідність виконання трудомістких операцій (насіння соняшнику, зернові культури, птиця, тварини і так далі). Злочини часто пов'язані з транспортуванням викраденого (35,9%). При цьому із збільшенням складу групи до 3-х і більше осіб в них, як правило, беруть участь родичі – брати, дружини, діти й інші близькі [2], що не притаманно злочинам у сфері інтелектуальної власності.

У містах рівень освіти та розвитку набагато вищий, тому й запити тут в злочинців вищі саме у сфері інтелектуальної власності. Однак зuboжіння населення в цілому в деякій мірі спонукає до мізерних злочинів. Економічна нестабільність призводить до зрівняння внутрішніх чинників кримінологічних показників як в сільській, так і міській місцевості.

Міста сприяють зростанню злочинності у сфері інтелектуальної власності. На відміну від сіл та містечок, де швидко всі дізнаються про нову людину, великі міста переповнені незнайомцями. Безпека сусідів переважно залежить від поліції. Однак поліція не може стримувати злочинність самотійно. Важлива роль у справі стримування злочинності надається потенційним свідкам, котрі добре знають свої квартали та їх мешканців.

Географія злочинності – кількісно-якісний статистичний показник, який відображений

в первинному обліку злочинів правоохоронними органами за місцем їх вчинення, що містить відомості про злочинця та потерпілого, дані про моральні та матеріальні втрати внаслідок вчинення злочинів, а також характеризує структуру злочину як співвідношення між групами та видами злочинів, вчинених різними категоріями правопорушників у окремо взятих адміністративно-територіальних одиницях.

Вивчення географії злочинності дозволяє з'ясувати специфіку причин та умов злочинності в різних географічних районах з погляду впливу на них місцевих особливостей. Це дозволяє врахувати ці причини при розробленні системи профілактики. Багато вчених визначає поняття «географія злочинності» і «територіальні відмінності злочинності» як суміжні, але не ідентичні. Вони ґрунтуються на вивченні регіональних особливостей злочинності, але під географією злочинності розуміється порівняльний аналіз її особливостей в конкретних адміністративно-територіальних утвореннях, тоді як територіальні відмінності злочинності як ширше поняття охоплює всі можливі підстави (фактори), які впливають на такі відмінності. Вивчення географії злочинності (тобто порівняння злочинності в конкретних областях та населених пунктах) є лише частиною аналізу територіальних відмінностей злочинності [3].

За основу аналізу територіальних відмінностей злочинності у сфері інтелектуальної власності беруться загальні соціально-економічні, демографічні, соціально-культурні, географічні, історичні тощо властивості, а також стан правовиховної та правоохоронної діяльності, де здійснюється реалізація однієї із специфічних неадекватних форм людської поведінки. З огляду на це слушно було б використовувати термін «регіональна злочинність» у сфері інтелектуальної власності. Цей термін відображає територіальні, історичні, соціальні, економічні тощо особливості (відмінності) тих явищ, процесів та їх властивостей, які відображають злочинність взагалі.

У кримінологічній літературі під регіоном розуміється певна частина території країни з однорідними соціально-економічними, соціально-психологічними та демографічними ознаками, які зумовлюють особливості злочинності вданому територіально-просторовому формуванні. Такий підхід більше підходить до визначення географії злочинності у сфері інтелектуальної власності.

Аналізуючи дані криміногенної ситуації в Україні, можна дійти висновку, що стан злочинності у сфері інтелектуальної власності в регіонах країни є різним і залежить від різних факторів, тому лише повне та всебічне дослідження злочинності в регіонах країни дозволить виявити причини та умови злочинності в країні загалом.

Наприклад, зменшення загальної кількості зареєстрованих злочинів спостерігається в 14 регіонах держави (в Чернівецькій (-12,4%), Херсонській (-12,1%), Дніпропетровській (-10,2%), Одеській (-7,1%) областях та в м. Києві (7,5%)) [4, с. 74–75].

Збільшилось розкриття злочинів в Україні на 3,1 відсотка. Однак, попри певне зменшення вчинення злочинів та збільшення їх розкриття, дедалі частіше від рук злочинців гинуть водночас двоє і більше осіб, винищуються цілі сім'ї, поширюються вбивства підприємців та працівників комерційних структур. Більшість таких злочинів вчинюється на ґрунті розподілу сфер впливу між злочинними угрупованнями. Жертвами такого виду злочинності нерідко стають представники засобів масової інформації, органів влади і управління.

Багато організованих злочинних угруповань, що вчиняють злочини у сфері інтелектуальної власності, не лише підтримують зв'язки з угрупованнями інших держав, а й вчиняють злочинні дії за кордоном [5, с. 329].

Принципово важливим є розуміння того, що при вивченні причин регіональної злочинності необхідно враховувати взаємозв'язок кримінологічних характеристик, їхніх конкретних форм, видів та різновидів з соціальним середовищем, в межах якого вони виникають, зумовлюються та існують у сфері інтелектуальної власності. Для забезпечення глибокого і всебічного аналізу мають братися до уваги не лише аномальні, негативні, а й нормальні, нормативні ознаки соціального середовища. Зокрема, враховуються такі характеристики регіону:

- соціально-демографічні (чисельність, густота, статево-віковий та національний склад, міграція населення; співвідношення груп населення за соціально-професійним та сімейним станом; розмір території; дані про типи та види розселення людей (співвідношення міської та сільської місцевостей, чисельність населення у містах, їх функціональні ознаки, темпи розвитку тощо));

- економічні (джерела сировини та інші природні ресурси; промисловий, аграрний або інший економічний профіль; домінуючі галузі господарства; наявність вільних економічних зон; джерела та інтенсивність інвестицій; стан бюджету, співвідношення його прибуткової та витратної частини; рух приватизації та інших економічних реформ; рівень розвитку приватного підприємництва; забезпеченість населення товарами, житлом, послугами; рівень прибутків тощо);

- соціально-культурні (освітній рівень населення; забезпеченість культурними, спортивними закладами; життєвий устрій, звичаї, традиції, стереотипи поведінки, зумовлені етнополітичними, етнопсихологічними, національними, релігійними, історичними та іншими факторами);

– правоохоронні (сили, задіяні в охороні правопорядку; матеріально-технічна база правоохоронних органів; рівень законслухняності громадян; активність населення в боротьбі з правопорушеннями тощо) [6, с. 44–45; 2, с. 52; 7, с. 151–152].

Це приблизний перелік зовнішньої інформації, яка має враховуватись та використовуватись при кримінологічному аналізі злочинності, її причин та умов.

При вивченні причин та умов регіональної злочинності значну увагу приділяють пов'язаним з нею негативним соціальним явищам – пияцтву, наркоманії, токсикоманії, проституції, соціальному паразитизму, виявленню расової, національної ворожнечі, тіньовій економіці, протекціонізму, бюрократизму, безгосподарності. Досліджуючи ці явища, необхідно ширше використовувати різного роду джерела зовнішньої інформації, зокрема й дані економічної, медичної та іншої галузевої статистики, повідомлення засобів масової інформації, матеріали журналістських розслідувань тощо.

При кримінологічному аналізі перелічених негативних явищ регіональної злочинності у сфері інтелектуальної власності досліджуються в динаміці їх стан та рівень (наприклад, відомості про вживання спиртних напоїв в абсолютних цифрах, збільшення його вживання по регіону загалом та на душу населення), структура (наприклад, динаміка пияцтва на виробництві, в побуті, в громадських місцях), своєрідна латентність (наприклад, підпільний алкогольний бізнес) та інші показники, які дозволяють простежити багатогранні зв'язки цих явищ зі злочинністю.

Важливе кримінологічне значення має вивчення характеру правопорушень у сфері інтелектуальної власності для розробки профілактичних заходів, спрямованих проти вказаної злочинності. Ідеться, зокрема, про планування заходів з боротьби зі злочинністю на підставі прогнозу розвитку міст. Протягом десятиліть міста проектувалися і будувалися без урахування того, що злочинність існує як об'єктивна реальність.

Існування відмінностей злочинності можна пояснити. Це безумовна закономірність. Статистичні показники, відображаючи територіальну диференціацію злочинності, не можуть бути завжди рівновеликими. Злочинність у сфері інтелектуальної власності як соціально детерміноване явище залежить від характеру умов соціального життя, які складаються в регіонах, і чутливо реагує на їх зміни та відмінності в цих умовах. Ці умови є різними у різних регіонах.

Аналіз особливостей злочинності в регіональному розрізі передбачає дослідження та вивчення специфіки місцевих економічних, політичних, соціальних та інших умов, які тим чи іншим чином впливають на спосіб життєдіяльності людини, а також тих, що впливають на вчинення різних зло-

чинів і на практику боротьби з ними, яка склалася в правоохоронних органах регіонів країни. Цей аналіз служить тією фактологічною базою, спираючись на яку, кримінологи можуть запропонувати як окремим регіонам, так і країні загалом досить ґрунтовну, гнучку та економічно ефективну комплексну цільову програму дій.

Географія злочинності у сфері інтелектуальної власності – це сукупність злочинних діянь інтелектуального характеру, що мають просторово-часовий розподіл кримінально каранних діянь, пов'язаних зі специфікою різних регіонів світу, країн чи адміністративно-територіальних одиниць однієї країни з відповідним освітньо-технічним рівнем, з високим рівнем попиту на незаконне використання інтелектуальної власності.

На думку більшості експертів (80,5%), в Україні реєструється лише один із десяти вчинених злочинів у сфері інтелектуальної власності. Певна частина опитаних (11,1%) вважає, що реєструється більше одного з десяти злочинів. Як бачимо, більшість експертів вважає злочини у сфері інтелектуальної власності високолатентними, лише незначна частина – середньолатентними [8, с. 44–45].

Практика показує, що деяка частина злочинів у сфері інтелектуальної власності не розкривається, а часом і зовсім не виявляється, залишається латентною. Складність виявлення таких злочинів та професійної діяльності з надання публічних послуг у сфері інтелектуальної власності полягає в тому, що їх вчинення, крім самих зацікавлених учасників, протягом тривалого часу, а часом і зовсім ніхто виявити не може.

Література

1. Данышин И.Н. Криминология: понятие, предмет, задачи и система криминологической науки : конспект лекций. Харьков, 1995. 120 с.
2. Джужа О.М., Иванов Ю.Ф. Криминология : навч. посіб. Київ : Вид. Паливода А.В. 2008. 292 с.
3. Закалюк А.П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. Київ : Видавничий дім «Ін Юре». 2007. 424 с.
4. Аналітична довідка про основні тенденції розвитку безпекової ситуації в Україні та стан виконання пріоритетних завдань центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Міністром, за 2018 рік. Київ : ДНДІ МВС України, 2019. 95 с.
5. Жаровська Г.П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія : монографія. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т. 2018, 568 с.
6. Криминологія : підручник / В.В. Голін, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуська. Харків : Право. 2014. 440 с.
7. Кулик О.Г. Злочинність в Україні на початку ХХІ століття : монографія. Київ : Юрінком Інтер. 2013. 272 с.
8. Про затвердження Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань : Наказ Генеральної прокуратури України від 06 квітня 2016 р. № 139. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0680-16> (дата звернення: 15.10.2019).

Анотація

Топчий В. В. Географія злочинності у сфері інтелектуальної власності в Україні. – Стаття.

У статті зазначається про необхідність посилення боротьби зі злочинністю у сфері інтелектуальної власності, що вимагає не лише шукати відмінності у кримінологічних ситуаціях регіонів країни, а намагатися встановлювати кримінологічні закономірності, аргументувати їх.

Зазначено, що аналіз географії злочинності є необхідністю для з'ясування специфіки причин та умов злочинності в різних географічних районах з погляду впливу на них місцевих особливостей та врахування їх при розробленні заходів запобігання злочинності у сфері інтелектуальної власності. Географія злочинності має велике практичне значення для диференційованої оцінки результатів роботи правоохоронних органів, їх служб та підрозділів, визначення ними гарячих точок, маневрування силами та засобами, планування всього процесу боротьби зі злочинністю. При вивченні географії злочинності на рівні суб'єктів держави досліджуються її кримінологічні характеристики відносно міст та районів, на рівні міста з районним поділом – відносно районів, на рівні району, міста, селища – відносно населених пунктів, мікрорайонів, адміністративних ділянок, підприємств та інших об'єктів.

Також мають значення і теоретичні дослідження, оскільки з'являється можливість глибше вивчити механізм детермінації злочинності та її змін, встановити закономірності появи та функціонування злочинності в різних за своїми соціально-економічними, соціально-культурними та іншими характеристиками регіонах, визначати в цих закономірностях загальне та специфічне.

Вказано, що географічна поширеність злочинів проти інтелектуальної власності має свої особливості, зумовлені тим, що ці кримінальні діяння у більшості випадків пов'язані із здійсненням наукової, господарської та підприємницької діяльності. З огляду на це особливо поширеними вони є у великих регіонах країни, оскільки саме на цій території сконцентрований інтелектуальний, фінансовий і виробничий потенціал держави. Вказується на можливість підвищення ефективності заходів запобігання на основі диференціації регіонів залежно від індивідуального комплексу факторів, які визначають стан злочинності у сфері інтелектуальної власності й її конкретні показники.

Ключові слова: інтелектуальна власність, географія злочинності, заходи запобігання, кримінологічна характеристика, механізм детермінації.

Summary

Topchii V. V. Geography of crime in intellectual property in Ukraine. – Article.

The article points to the need to strengthen the fight against crime in the field of intellectual property, which requires not only to look for differences in criminological situations of the regions of the country, but to try to establish criminological laws, to substantiate them.

It is noted that the analysis of crime geography is necessary to find out the specific causes and conditions of crime in different geographical areas in terms of the impact on them of local characteristics and to take them into account when developing measures to prevent crime in the field of intellectual property. It is of great practical importance for the differentiated evaluation of the results of the work of law enforcement agencies, their services and units, their definition of "hot spots", maneuvering of forces and means, planning of the whole process of combating crime. When studying the "geography" of crime at the level of the subjects of the state, its criminological characteristics are investigated in relation to cities and districts; at the city level with district division – relative to districts; at the level of district, city, settlement – relative to settlements, residential districts, administrative districts, enterprises and other objects.

Also relevant are theoretical studies, as there is an opportunity to study more deeply the mechanism of determination of crime and its changes, to establish patterns of occurrence and functioning of crime in different socio-economic, socio-cultural and other characteristics of the regions, to determine in these laws the general and specific.

It is pointed out that the geographical spread of crimes against intellectual property has its peculiarities, due to the fact that these criminal acts, in most cases, are related to the implementation of scientific, economic and business activities. Therefore, they are especially widespread in large regions of the country, since it is in this territory that the intellectual, financial and production potential of the state is concentrated. It points to the possibility of improving the effectiveness of prevention measures based on differentiation of regions, depending on the "individual" set of factors that determine the state of crime in the field of intellectual property and its specific indicators.

Key words: intellectual property, geography of crime, prevention measures, criminological characteristics, mechanism of determination.

УДК 343.9.01

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).414](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).414)

С. В. Щоголев

orcid.org/0000-0002-1873-848Xаспірант відділу аспірантури і докторантури
Національної академії Служби безпеки України

ЕВОЛЮЦІЯ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ (ОКРЕМІ АСПЕКТИ)

Вступ. Сучасна організована злочинність становить глобальну загрозу, що так чи інакше стосується усіх країн світу, незважаючи на рівень розвитку, політичний та економічний лад. Попри процеси глобалізації, конкретні прояви злочинності в різних державах та регіонах мають свою специфіку, що визначається історичними передумовами, національними особливостями розвитку суспільства, економіки та політичної сфери. Спільні риси організованої злочинності держав пострадянського простору визначаються історичними чинниками, спільним перебуванням в складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР). Вивчення цих рис з огляду на їх унікальність саме для організованої злочинності на теренах пострадянських країн ми вважаємо *актуальним*.

Мета статті – розглянути окремі аспекти еволюції організованої злочинності в Україні в контексті інкорпорації організованих злочинних угруповань, що сформувалися на території України в радянські часи, до світової транснаціональної злочинної спільноти. Відповідно до мети визначено *завдання* дослідити та за можливості виокремити основні еволюційні стадії цього процесу.

Виклад основного матеріалу. У 1970–1980 рр. минулого століття посилювалися тенденції протистояння між державою та суспільством, інтереси яких часто були протилежними. Окремі верстви суспільства подекуди самоідентифікували себе більше із криміналітетом, аніж зі владою. Протиправна діяльність часто розглядалася як спосіб отримати те, на що людина має природне право, але не може набути законним шляхом. Це призвело до поширення правового нігілізму серед широких верств населення, формування не лише історичних передумов, а й соціальної бази організованої злочинності. У часи СРСР зазначені вище тенденції мали значний вплив на розвиток ситуації на цьому географічному просторі, оскільки модель управління державою, попри суттєві зміни, залишалася авторитарною [1].

Обмежена здатність держави задовольняти потреби населення у товарах повсякденного вжитку створила передумови для формування тіньової економіки, орієнтації організованої злочинності на легальний сектор економіки. Отже, поступово почали створюватися умови для формування єди-

ного конгломерату «криміналітет – економіка – політика», що і досі виступає домінуючою формою організованої злочинності на пострадянському просторі. Тіньова економіка тісно інтегрувалася у легальну, при цьому відносини між легальними суб'єктами підприємництва часто здійснювалися із використанням тіньових механізмів. Корупційні відносини стали чи не єдиним механізмом забезпечення функціонування навіть суто легального сектору економіки.

У більшості регіонів СРСР (в тому числі і в тодішній Українській Радянській Соціалістичній Республіці) стійкі кримінальні відносини, учасниками яких були представники політичної еліти, сформувалися вже у 1970-ті роки і у певному сенсі сформували модель, за якою ситуація розвивалася із кінця 1980-х років. Період «перебудови» (сер. 1980-х – поч. 1990-х років) ознаменувався фактичною легалізацією тіньового сектору. Приватний бізнес, сформований в умовах протистояння державній владі, легалізувався і визначив правила, за якими економіка розвивалася у подальшому. У цю сферу інтегрувалися політичні та господарські еліти СРСР, що капіталізували своє становище.

Водночас із цим відбувалася деідеологізація суспільного життя, яка полягала у відмові від застарілих радянських ідеологічних штампів, при цьому нові ідеологічні орієнтири суспільству не пропонувалися. Ідеї правової держави та верховенства права залишалися так само чужими для широкого загалу населення. Втрата ідеологічних орієнтирів призвела до подальшого поглиблення правового нігілізму населення, сприйняття можливості порушувати закон не лише для задоволення законних потреб, а й для досягнення життєвого успіху, особистого збагачення, зміни соціального статусу.

Саме цей період ознаменувався розквітом організованої злочинності у її різних формах. Це, зокрема, рекет, наркобізнес, викрадення автомобілів, торгівля зброєю, викрадення людей для отримання викупу, незаконні фінансові операції, економічна контрабанда тощо. Кримінальні структури встановлювали широкий територіальний контроль, фактично виводячи цілі регіони з-під державного суверенітету. З іншого боку, такі структури досить успішно встановлювали

контроль над цілими галузями економіки, а також інститутами державної влади. Інтеграція криміналітету та правоохоронних органів призвела до підміни злочинністю державних інститутів безпеки [1].

Поширення рекету наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років дозволило проникнути до економічного сектору держави структурам організованої злочинності насильницького типу. Можна виділити низку характерних особливостей організованої злочинності пострадянського простору періоду кінця 1980-х – початку 1990-х років. Зокрема, це наявність спільної фінансової бази для спільних потреб (т.з. общаків). Такі фонди були характерними для організованої злочинності радянського періоду, але згодом вони почали використовуватися не лише для фінансової підтримки членів кримінальних структур, а й як джерело коштів, які використовувалися для започаткування бізнесу, з корупційною метою тощо.

Для структур організованої злочинності того періоду характерною була чітка ієрархічна побудова – від простих ієрархій типу «ватажок – виконавці» до складних структур мафіозного типу. Досить часто такі структури вбудовувалися у легальні інститути – органи влади, промислово-фінансові групи тощо, встановлювали територіальний контроль. Досить типовою була ситуація, за якої такі структури перебували між собою у стані протистояння, у т.ч. пов'язаного із використанням насильницьких методів. Насильство також широко використовувалося у відносинах із зовнішнім середовищем – суспільством, правоохоронними органами (поруч із корупцією). У подальшому (кінець 1990-х – 2000-ні роки та подальший період) такі структури почали витіснятися плинними та гнучкими кримінальними мережами [2 с. 43].

Для ієрархічних структур типовими були чітка кримінальна спеціалізація, визначене членство, інколи пов'язане із певними ритуалами прийняття до лав, тісні та виражено персоналізовані зв'язки між учасниками, дисципліна, що досягалася шляхом застосування примусу та покарання порушників і відступників. Основою такої дисципліни були встановлені в організації правила та норми, відомі усім її членам, що регламентували досить широке коло відносин. Члени таких структур могли розраховувати на їх підтримку у разі особистих проблем, у т.ч. під час перебування у місцях позбавлення волі.

Процеси приватизації відбувалися майже виключно за кримінальною моделлю та з використанням корупційних схем і механізмів. Завдяки цьому об'єкти підприємництва, що створювалися впродовж десятиліть, перейшли у власність корупціонерів – колишніх директорів, посадових осіб – або до рук організованої злочинності.

Діяльність т.з. спільних підприємств на тому етапі фактично виступила формою транснаціоналізації організованої злочинності. Такі структури використовувалися для вчинення контрабандних акцій, легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, виведення капіталів за кордон.

У другій половині 1990-х років органи державної влади, зокрема правоохоронні, значною мірою витіснили з кримінального середовища традиційний рекет (принаймні ту його частину, що не встигла до того часу легалізуватися), зайнявши його місце. Основними сферами діяльності організованої злочинності у 1990-ті роки були наркобізнес, банківське шахрайство, торгівля зброєю, нелегальний експорт нафти та кольорових металів, контрабанда ядерних матеріалів та відходів [2, с. 67].

Відсутність на пострадянському просторі взагалі і в Україні зокрема режиму верховенства права, у т.ч. забезпечення права власності, сприяючи поширенню організованої злочинності, виступила обмежуючим чинником для можливості інвестування капіталів як легального, так і нелегального походження. Отже, однією із найважливіших рис організованої злочинності пострадянського простору стала орієнтація не лише на виражено кримінальну діяльність (наркобізнес, торгівлю людьми, зброєю тощо), а й на отримання прибутку від легального бізнесу шляхом встановлення незаконного контролю над ним і виведення його у тіньовий сектор.

Особливістю організованої злочинності на пострадянському просторі став її виразний перерозподільний характер (від крадіжок та пограбувань до різного роду бюджетних розкрадань). При цьому сама злочинність формувалася не навколо певних економічних відносин, що притаманно для організованої злочинності в інших регіонах світу, а в місцях позбавлення волі, значною мірою під контролем держави. Традиційні злочини у законі були відокремлені від економічної діяльності, що сформувало виключно паразитарну систему, не здатну виробляти будь-які товари чи послуги, навіть заборонені законом. Зазначене стало визначальною рисою для організованої злочинності пострадянського простору. У більшості інших країн світу основою організованої злочинності є злочинне підприємництво, тобто виробництво незаконних товарів та послуг і їх пропозиція на ринку. Основні кошти організована злочинність там отримує від таких дій, як наркобізнес, торгівля людьми, нелегальна міграція, тобто виробництво та пропозиція певних товарів, таких як наркотики, а також послуг, наприклад, у сфері секс-індустрії, незаконного використання робітничої сили, нелегального переправлення мігрантів. На пострадянському просторі ці види організованої злочинності не є основним джерелом злочинного прибутку. Найбільші кошти тут отримуються від

незаконного перерозподілу бюджетних коштів, тобто вже наявних суспільних ресурсів. Навіть у зазначених вище сферах (наркобізнес, торгівля людьми тощо) найбільший прибуток отримується в результаті корупційних схем із *прикриття* такої діяльності. Організована злочинність тісно вбудовується у владну вертикаль, проникає в інститути держави, суспільства та економіки, що перетворюються на її легальні придатки.

Вплив такої злочинності на суспільство є вкрай небезпечним, у тому числі через свою латентність, здатність розкласти соціум із середини. Якщо протистояння організованої злочинності у формі злочинного підприємництва чи насильницького типу із суспільством є очевидним, то ситуація із злочинністю перерозподільного типу є менш явною. У систему корупції втягуються не лише окремі чиновники, а суспільство у цілому, що стає не лише жертвою, а й співучасником злочину. Перерозподільна злочинність деформує соціальні ліфти, створюючи певні умови для зміни соціального статусу за рахунок участі у незаконній діяльності, руйнуючи при цьому легальні усталені ліфти, такі як освіта, підвищення професійного рівня, участь в легальній економічній діяльності, новаторство тощо. Відбувається деформація суспільства у цілому, його перебудова за кримінальною моделлю.

Крім того, це призводить до спрощення самої злочинності. Підвищення кримінального професіоналізму, на відміну від злочинного підприємництва, перестає відігравати ключову роль. Більш важливими є причетність до певного клану (територіального чи родинного) та особисті якості, пов'язані зі здатністю брати участь у кримінальних оборудках та корупційних практиках.

Такого роду злочинність характеризується не просто тісним зв'язком із корупцією (остання є її сутністю), адже здійснювати суттєвий перерозподіл суспільного капіталу на користь окремих осіб без застосування корупційних практик неможливо. Отже, загроза бути викритим та притягнутим до відповідальності для злочинців є мінімальною. Ті самі механізми, що дозволяють вчиняти злочини, виводять злочинців з-під правового контролю. Це усуває потребу у конспірації та використанні витончених методів вчинення злочину. Злочинці пострадянського простору не тільки не приховують свого багатства, а й відкрито його демонструють.

З середини 1990-х років спостерігалася певна стабілізація ситуації, зумовлена як активізацією правоохоронної діяльності, зокрема щодо етнічної організованої злочинності та інших проявів кримінальної діяльності низового рівня, так і поділом сфер впливу між потужними кримінальними структурами, що до того часу зуміли легалізуватися.

Ознакою 2000-х років стала транснаціоналізація організованої злочинності на пострадянському просторі взагалі і в Україні зокрема. Така злочинність до цього часу мала лише епізодичний характер та проявлялася у встановленні зв'язків за кордоном та формуванням зарубіжних філій і представництв, що могли використовуватися із протиправною метою. Україна була місцем переховування та комфортного проживання членів організованої злочинності [3, с. 57–58]. Відбулося проникнення іноземних організованих злочинних угруповань як фактору транснаціоналізації у таких сферах злочинної діяльності, як наркобізнес, торгівля людьми, нелегальна міграція та торгівля зброєю. При цьому торгівля зброєю, у тому числі успадкованою від колишнього СРСР, набула досить значних масштабів і часто форми не лише транснаціональної, а й міжнародної злочинності, за якої зброя незаконно продається політичним режимам, на які розповсюджуються міжнародні санкції [4, с. 44].

Висновки. Розпад соціалістичної економіки, дезінтеграція СРСР, інституційна неспроможність та криміналізація політичному призвели до широкої криміналізації суспільного життя на початку 1990-х років. Вуличні банди консолідувалися у потужні кримінальні об'єднання, що почали усвідомлювати свої не лише економічні, а й політичні інтереси. Їх представники зайняли місця в органах влади на місцевому та на центральному рівнях, а отримані злочинним шляхом капітали трансформувалися у легальний бізнес.

Якщо на початку 1990-х років головними доходами організованої злочинності були доходи від рекету, то згодом вона досить швидко переорієнтувалася на злочинність корупційного типу. Відсутність належної системи державного управління створила невичерпні можливості для розвитку організованої злочинності, що стала єдиною силою, здатною забезпечити стабільність існування бізнесу, виплату боргів, повернення банківських кредитів. Злочинність взяла на себе державні функції, у т.ч. судової та виконавчої влади, а з 2000-х набула міжнародного (транснаціонального характеру).

Література

1. Soviet organized crime URL: <https://www.globalsecurity.org/military/world/para/soviet-organized-crime.htm>.
2. Багрий-Шахматов Л.В. Уголовно-правовые и криминологические проблемы коррупции, теневой экономики и борьбы с ними. Одесса : Латстар, 2001. 530 с.
3. Теневая экономика : учебное пособие для вузов / Ю.В. Латов, С.Н. Ковалев ; под ред. д.п.н., д.ю.н., проф. В.Я. Кикотя ; д.э.н., проф. Г.М. Казиахмедова. Москва : Норма, 2006. 336 с.
4. The Globalization of Crime. A Transnational Organized Crime Threat Assessment. United Nations Office on Drugs and Crime. Vienna. 2010. 303 с.

Анотація

Щоголев С. В. Еволюція організованої злочинності в Україні (окремі аспекти). – Стаття.

У статті розглянуто окремі аспекти еволюції організованої злочинності в Україні з 1960-х до 2000-х років. Відзначено поширення правового нігілізму серед широких верств населення як формуючу ознаку історичних передумов та соціальної бази організованої злочинності в часи СРСР. Акцентовано увагу на формуванні єдиного конгломерату «криміналітет – економіка – політика», що досі виступає домінуючою формою організованої злочинності на пострадянському просторі. Приватний бізнес, сформований в умовах протистояння державній владі, легалізувався і визначив правила, за якими розвивається економіка. У цю сферу інтегрувалися політичні та господарські еліти СРСР, що капіталізували своє становище. Найбільш поширеними явищами організованої злочинності в Україні в 1990-х рр. визначено рекет, наркобізнес, викрадення автомобілів, торгівлю зброєю, викрадення людей для отримання викупу, незаконні фінансові операції, економічну контрабанду тощо. Наголошено на широкому територіальному контролі та контролі над галузями економіки, які встановлювалися криміналітетом. Автор зазначає, що для структур організованої злочинності того періоду характерною була чітка ієрархічна побудова (від простих ієрархій типу «ватажок – виконавці» до складних структур мафіозного типу, які згодом інтегрувалися у легальні інститути – органи влади, промислово-фінансові групи тощо). Автор вказує на те, що у другій половині 1990-х років органи державної влади, зокрема правоохоронні, значною мірою витіснили з кримінального середовища традиційний рекет, зайнявши його місце. Основними сферами діяльності тоді були наркобізнес, банківське шахрайство, торгівля зброєю, нелегальний експорт нафти та кольорових металів, контрабанда ядерних матеріалів та відходів. Автор доходить висновку, що розпад соціалістичної економіки, дезінтеграція СРСР, інституційна неспроможність та криміналізація політикуму призвели до широкої криміналізації суспільного життя на початку 1990-х років. Вуличні банди консолідувалися у потужні кримінальні об'єднання, що почали усвідомлювати свої не лише економічні, а й політичні інтереси. Їх представники зайняли місця в органах влади на місцевому та на центральному рівнях, а отримані злочинним шляхом капітали трансформувалися у легальний бізнес.

Ключові слова: транснаціональна організована злочинність, Європейський Союз, протидія, Європол, криміналітет.

Summary

Shchogolev S. V. The evolution of organized crime in Ukraine (selected aspects). – Article.

The article discusses some aspects of the evolution of organized crime in Ukraine from the early 1960s to the 1970s to the 2000s. The spread of legal nihilism among the general population was noted as a formative feature of the historical preconditions and social base of organized crime in the USSR. The attention is focused on the formation of a unified conglomerate “criminality – economy – politics”, which is still the dominant form of organized crime in the post-Soviet space. In the future, private business, formed in the face of opposition to the state government, legalized and defined the rules by which the economy developed in the future. Political and economic elites of the USSR were integrated into this sphere, capitalizing on their position. The most common organized crime in Ukraine in 1990 was identified as racketeering, drug trafficking, car theft, arms trafficking, kidnapping for ransom, illegal financial transactions, economic smuggling, etc. Emphasis is placed on broad territorial control and control over sectors of the economy established by crime. The author notes that the structures of organized crime of that period were characterized by a clear hierarchical construction - from simple hierarchies of the type “leader – executor” to complex structures of mafia type, which were further integrated into legal institutions – authorities, industrial and financial groups, etc. The author points out that in the second half of the 1990s the state authorities, in particular, law enforcement, largely supplanted the traditional racket from the criminal environment by taking its place, the main areas of activity at that time were drug business, banking fraud, arms trafficking, illegal export oil and non-ferrous metals, smuggling of nuclear materials and waste. The author concludes that the collapse of the socialist economy, the disintegration of the USSR, institutional failure and the criminalization of the politicum led to widespread criminalization of public life in the early 1990s. The street gangs consolidated into powerful criminal associations that began to realize not only their economic but also their political interests. Their representatives took the place of local and central authorities, and the proceeds of crime were transformed into legal businesses.

Key words: organized crime, USSR, crime counteraction, criminality, criminal activity.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.102

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).415](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).415)*І. І. Башта**orcid.org/0000-0003-0438-1464**кандидат юридичних наук,**професор кафедри оперативно-розшукової діяльності
Університету державної фіскальної служби України***ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ
З ІНШИМИ НЕДЕРЖАВНИМИ СУБ'ЄКТАМИ БЕЗПЕКИ ПРИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ
НА ПІДПРИЄМСТВАХ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ**

Постановка проблеми. Україна належить до традиційно розвинутих держав світу в галузі харчової промисловості. Вона поєднує в собі виробників елітного та фабричного рівня. Однак за останні роки в умовах кризи та економічних перетворень суттєво збільшилася кількість корисливих злочинів у галузі харчової промисловості. І наразі залишається актуальним взаємодія правоохоронних органів з іншими контролюючими органами України задля більш ефективної протидії злочинам. Тому взаємодія є об'єктивною необхідністю існування системи правоохоронних органів з іншими. Вона створює необхідну передумову для своєчасного виявлення і розслідування економічних злочинів, зокрема на підприємствах галузі харчової промисловості України. Так, діяльність держави та неурядових організацій із запобігання злочинності ще довго буде займати пріоритетне місце в масиві наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень. Проблему взаємодії правоохоронних органів з іншими суб'єктами, що здійснюють протидію злочинам, досліджували українські науковці: О.М. Бандурка, А.Ф. Волобуєв, В.А. Журавель, В.О. Коновалова, Г.А. Матусовський, А.Д. Марушев, А.М. Погорецький, В.Д. Пчолкін, М.В. Салтевський, Р.Л. Степанюк, В.Ю. Шепітько та ін. Вони розглядають взаємодію як вищий ступінь консолідації сил і засобів правоохоронних органів, наділених законом відповідними повноваженнями. Науковці вважають, що взаємодія в процесі розкриття і розслідування злочинів являє собою узгоджену діяльність різноманітних ланок однієї або декількох організованих систем, спрямовану на досягнення спільної мети з найменшими витратами сил, засобів і часу.

Метою статті є аналіз теоретико-методологічних засад виявлення розкриття злочинів, що вчиняються у сфері харчової промисловості, та формулювання пропозицій і рекомендацій, спрямованих

на вдосконалення цієї діяльності. Завданням з вибраної проблеми є дослідження особливостей взаємодії слідчих з оперативними підрозділами та іншими недержавними суб'єктами безпеки під час виявлення та розслідуванні злочинних дій на підприємствах харчової промисловості.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія в процесі розслідування злочинів являє собою узгоджену діяльність різноманітних ланок однієї або декількох організованих систем, спрямовану на досягнення спільної мети з найменшими витратами сил, засобів і часу [6, с. 16]. Таку ж позицію висловлює і В.П. Корж. На її думку, «взаємодія слідчих і оперативних, контролюючих, інших державних органів, службових осіб, громадян, інших суб'єктів – це передбачена законами, іншими підзаконними актами, погоджена за цілями, завданнями, силами, засобами, місцем і часом діяльність, спрямована на виявлення, розслідування і попередження злочинів; спільне співробітництво з метою об'єднання зусиль у вирішенні спільних завдань боротьби зі злочинністю; діловий контакт, що може виникнути під час розслідування кожної з обставин, що підлягають встановленню і доказуванню» [8, с. 177; 5, с. 107–108].

За чинним Кримінальним процесуальним кодексом України центральне місце в організації розслідування злочинів посідає слідчий, який здійснює процесуальні й координуючі функції взаємодії. Діюче кримінально-процесуальне законодавство надає слідчому право у справах, що знаходяться в його провадженні, витребувати та отримувати від органів державного фінансового контролю висновки ревізій. Взаємодія між слідчим та спеціалістами виникає задовго до відкриття кримінального провадження, у ході проведення перевірок та оперативно-розшукових заходів, здійснюється із залученням співробітників різноманітних контролюючих органів [2, с. 197].

Зміст таких видів взаємодії обумовлюється її цілями. Так, в одному випадку метою є пошук та виявлення документів, що свідчать про вчинення злочинів, у другому – проведення затримання злочинців, членів організованих злочинних груп, у третьому випадку – ініціювання та організація одночасних зустрічних перевірок кількох виробничих підприємств, у четвертому – надання гарантій безпеки свідкам, іншим учасникам процесу під час досудового розслідування.

Проведення розслідування злочинів у галузі харчової промисловості вимагає погодженої діяльності слідчих, оперативних підрозділів та недержавних суб'єктів безпеки. Залучення оперативних працівників до проведення контрольних закупок, перевірок, ревізій, інвентаризацій, визначення осіб, що будуть проводити зазначені заходи, вибору спеціалістів, необхідних для участі в проведенні слідчих (розшукових) дій, опечатування приміщень, виявлення свідків, об'єктів, дослідження яких буде мати значення для кримінального провадження, залучення громадськості до виявлення доказів відбувається за дорученням слідчого. Перевірка окремих фактів доручається недержавним суб'єктам безпеки підприємництва.

Так, перевіряються факти участі у злочині певних осіб, виявлення свідків по окремих епізодах, обставинах, перевірка обвинувачених та інших осіб, з'ясування способу їхнього життя, попередньої діяльності, зв'язків тощо, визначення місця перебування документів, інших об'єктів, затримання злочинців, проведення обшуків як під керівництвом слідчого, так і самостійно, за його дорученням. Слідчий для участі в огляді місця події може залучити спеціалістів з метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань. Працівники експертних підрозділів як спеціалісти беруть участь в огляді місця події з метою виявлення, фіксації та вилучення матеріальних об'єктів, які можуть бути використані для розкриття кримінального правопорушення і викриття винуватих, проводять їх попереднє дослідження (без надання письмового висновку), вживають заходів до виявлення, фіксації та збереження слідів, надають допомогу слідчому в описі слідів та упакуванні вилучених об'єктів, проводять необхідні консультації тощо [1, с. 37].

Проведення огляду бажано розпочинати після консультації зі спеціалістом. Спеціаліст за дорученням слідчого має право проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати і вилучати речі й документи (ст. 71 КПК України).

Огляд, зокрема, може здійснюватись недержавними суб'єктами системи безпеки, що має

своєю метою не тільки встановлення слідів інтелектуального і матеріального підроблення, але й аналіз документації щодо відповідності змісту й формі, а також визначення позицій, за якими необхідно зробити зіставлення документів. Недержавні суб'єкти беруть участь в огляді зі спеціалістом документів, що мають як зведений (загальні звіти), так і спеціальний характер (вимоги цехів на одержання сировини і звіти цехів щодо витрат сировини і випуску готової продукції).

Однією з форм виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів на підприємствах харчової промисловості, є взаємодія працівників правоохоронних органів з органами Державної аудиторської служби України, яка є одним із найважливіших контролюючих органів у державі.

Стаття 2 Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» розкриває головні завдання органу державного фінансового контролю [4]. Основним завданням органу державного фінансового контролю є проведення планових та позапланових ревізій на об'єктах, що підконтрольні Державній аудиторській службі. До таких об'єктів відносяться: підприємства, установи, організації, центральні та місцеві органи виконавчої влади (крім Адміністрації Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Служби безпеки України), інші бюджетні установи й організації, казенні підприємства незалежно від джерел фінансування, а також підприємства та організації, їхні об'єднання незалежно від форми власності, організаційно-правових форм, відомчої належності та підпорядкованості, що отримують кошти з бюджетів усіх рівнів чи державних цільових фондів, інші державні кошти (в тому числі державних валютних фондів) та/або кошти, що залишаються у розпорядженні суб'єктів господарювання у зв'язку з наданими пільгами за платежами до бюджетів.

Більша частина таких підприємств останнім часом була приватизована та перетворена з державних підприємств у товариства з обмеженою відповідальністю, приватні та публічні акціонерні товариства. Однак з кожним днем таких підприємств залишається все менше [3, с. 120]. У контексті особливостей виявлення злочинів у галузі харчової промисловості необхідно зробити акцент на такі етапи контрольно-ревізійного процесу, як підготовка, проведення і документування результатів ревізії. На етапі підготовки державними фінансовими інспекторами аналізується нормативна база з питань діяльності підприємств харчової промисловості. Вивчаються та аналізуються матеріали контрольних заходів, проведених у попередніх періодах. Отримується та аналізується інформація щодо ймовірних правопорушень на виробництві від правоохоронних органів, громадян,

юридичних осіб чи засобів масової інформації. Складається програма та робочий план ревізії, визначається склад ревізійної групи, направляється до об'єкта контролю повідомлення про проведення планової ревізії, а також інформується правоохоронний орган про початок проведення ревізії.

На етапі проведення ревізії безпосередньо здійснюється перевірка діяльності підприємства. Вивчається документація первинного бухгалтерського обліку, за необхідності може вимагатися проведення інвентаризації на підприємстві. За наявності обставин та на підставі рішення суду можуть вилучатись оригінали документів, що свідчать про порушення. Відбираються письмові пояснення від працівників підприємств, причетних до виявлених порушень. У межах планових та позапланових ревізій для підтвердження повноти та правильності розрахунків за договорами підприємств можуть проводитись зустрічні звірки з підприємствами, установами, організаціями. Також проводяться контрольні обміри, залучаються спеціалісти та визначається наявність та сума збитків [2, с. 197].

Взаємодія правоохоронних органів та органів державного фінансового контролю здійснюється тільки на підставі Порядку взаємодії між органами державної контрольно-ревізійної служби та органами прокуратури, внутрішніх справ і Служби безпеки України. Відповідно до п. 2.4 позапланова виїзна ревізія на об'єкті контролю за зверненням правоохоронного органу проводиться у разі надання ним:

- постанови про призначення ревізії та відповідного рішення суду, що є дозволом для органу Державної аудиторської служби на проведення ревізії об'єкта контролю – непідконтрольної установи;

- постанови про призначення ревізії, винесеної після відкриття кримінального провадження проти посадових (службових) осіб об'єкта контролю – підконтрольної установи. Якщо провадження відкрито не проти цих осіб, а за певним фактом, що стосується діяльності підконтрольної установи, до постанови додається дозвіл суду на проведення ревізії;

- інформації про факти, що свідчать про порушення об'єктом контролю;

- підконтрольною установою законів та рішення суду про дозвіл на проведення ревізії, який надає органам державного фінансового контролю право на проведення ревізії, в якому зазначаються підстави проведення ревізії, дата її початку та дата закінчення. Позапланова виїзна ревізія об'єкта контролю за зверненням правоохоронного органу проводиться у разі надання ним клопотання слідчого або прокурора про призначення позапланової виїзної ревізії та ух-

вали суду про дозвіл на її проведення для ревізії суб'єкта господарської діяльності, не віднесеного Законом до підконтрольних установ; постанови слідчого або прокурора про призначення позапланової виїзної ревізії, винесеної після повідомлення посадовій особі підконтрольної установи, що ревізується, про підозру у вчиненні нею кримінального правопорушення. Проте для повідомлення особи про підозру у вчиненні кримінального правопорушення слідчому необхідно зібрати належну доказову базу, а це досить проблематично без проведення позапланової ревізії, результати якої можуть слугувати доказами вини особи [7, с. 148].

Своєчасне отримання інформації від правоохоронного органу є необхідним для органів державного фінансового контролю для ініціювання цивільних позовів у межах кримінальних проваджень з метою відшкодування винними особами збитків, нанесених державі чи об'єкту контролю. У зв'язку з проведенням реформ в Україні доцільно привести у відповідність існуючу нормативно-правову базу, що регулює взаємодію органів державного фінансового контролю з правоохоронними органами задля більш ефективного контролю за використанням і збереженням державних фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, ефективним використанням коштів та майна тощо, що у свою чергу знизить рівень злочинності у сфері економічної безпеки держави, а зокрема в галузі харчової промисловості.

Висновки. Розглянуто засади взаємодії слідчих, оперативних та недержавних суб'єктів системи безпеки під час розслідування злочинів, що знайшли своє відображення в Кримінальному процесуальному кодексі України та відомчих нормативно-правових актах.

Таким чином, основним завданням взаємодії правоохоронних органів з іншими контролюючими системами України є попередження, виявлення та розкриття злочинних дій, притягнення до встановленої законом відповідальності, що їх учинили, відшкодування завданої шкоди, відстоювання порушених прав та інтересів громадян і юридичних осіб. Вона створює необхідну передумову для своєчасного виявлення і розкриття економічних злочинів, зокрема на підприємствах харчової промисловості.

У статті розглянуто роль органів державного фінансового контролю у виявленні причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів на підприємствах харчової промисловості. Наголошено на необхідності приведення у відповідність чинного законодавства, що регулює взаємодію органів державного фінансового контролю з іншими контролюючими органами, задля більш ефективного контролю за використанням і збереженням державних фінансових ресурсів.

Література

1. Войтов О.В. Поняття, система та класифікація негласних слідчих (розшукових) дій. *Правничий часопис Донецького університету*. 2014. № 1–2. С. 37–41.
2. Журавель В.А. Системи слідчих дій та тактичні операції в структурі окремої криміналістичної методики розслідування злочинів. *Вісник Академії правових наук України : збірник наукових праць*. Харків : Право, 2009. № 2. С. 197–208.
3. Лисенко В.В. Теоретичні основи тактичних операцій та їх проведення на початковому етапі розслідування податкових злочинів. *Підприємництво, господарство і право : Щомісячний науково-практичний господарсько-правовий журнал*. 2004. № 3. С. 120–124.
4. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України від 26 січня 1993 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
5. Ступник Я.В., Литвинов О.М. Кримінологічний аналіз механізму протидії наркозлочинності : монографія. Харків : НікаНова, 2012. 194 с.
6. Терентьев В.І. Відповідальність спеціального суб'єкта злочину за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.08. Одеса : Одеська національна юридична академія, 2003. 195 с.
7. Швець Н.Л. Проблема криміналістичної класифікації злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: збірник наукових статей*. Донецьк : Донецький інститут внутрішніх справ при Донецькому державному університеті, 2000. № 3. С. 148–153.
8. Шевчук В.М. Організаційна функція тактичних операцій. *Юридична наука : науковий юридичний журнал*. 2011. № 1 (1). С. 177–180.

Анотація

Башта І. І. Проблеми взаємодії правоохоронних органів з іншими недержавними суб'єктами безпеки при протидії злочинам на підприємствах харчової промисловості. – Стаття.

У статті аналізуються позиції вчених щодо взаємодії слідчих з оперативними підрозділами та іншими недержавними суб'єктами безпеки під час виявлення та розслідування злочинів на підприємствах харчової промисловості. Актуальним завданням правоохоронних органів є захист економічних інтересів громадян, суб'єктів господарювання та держави від злочинних посягань. Зростаюча світова економічна криза, а також політичні, економічні й соціальні перетворення останніх років в Україні, звісно, не могли оминути продовольчу сферу, помітне місце в якій посідає харчова промисловість. Галузі харчової промисловості віднесені до числа пріоритетних сфер життєзабезпечення, від розвитку яких залежать соціально-економічний стан суспільства і продовольча безпека держави. Вирішення проблеми продовольчої безпеки неможливе без вжиття ефективних заходів щодо боротьби зі злочинами, що вчиняються у сфері харчового виробництва, тому що дії злочинців істотно ускладнюють і навіть дискредитують процес становлення нових економічних відносин і проведення реформ. Значна частина

матеріальних збитків, установлених у даній категорії, припадає на частку підприємств і організацій м'ясної, цукрової, молочної, хлібопекарської, а також спиртової, лікєро-горілчаної та виноробної галузей харчової промисловості. Визначено особливості взаємодії слідчих з оперативними підрозділами та іншими недержавними суб'єктами безпеки під час виявлення та розслідування злочинних дій на підприємствах харчової промисловості, її поняття, форми, методи, рівні та запропоновано шляхи підвищення ефективності такої взаємодії в процесі розкриття злочинів у продовольчій сфері. Обґрунтовується, що протидія злочинам має об'єднувати різні з них. Розглянуто засади взаємодії слідчих, оперативних та недержавних суб'єктів системи безпеки під час розслідування злочинів, що знайшли своє відображення в Кримінальному процесуальному кодексі України та відомчих нормативно-правових актах.

Ключові слова: запобігання злочинності, протидія злочинам, профілактика злочинності, харчова промисловість, контролюючі органи.

Summary

Bashta I. I. Problems of interaction of law enforcement with other non-state security actors in combating crimes in the food industry. – Article.

The article analyzes the position of scientists regarding cooperation with the investigators with the operational units and other non-state security actors in the detection and investigation of crimes in the food industry. The actual task of law enforcement is to protect the economic interests of citizens, economic entities and the state from criminal encroachments. The growing global economic crisis, and political, economic and social changes of the last years in Ukraine, of course, could not avoid the food sector, notable of which is the food industry. The food industry is related to the priority areas of support from development which depend on socio-economic condition and food security of the state. The solution to the problem of food security is impossible without effective measures to combat crimes committed in the field of food production because of the actions of criminals greatly complicate and even discrediting the process of formation of new economic relations and reforms. A significant part of the damages established in this category, accounted for the proportion of enterprises and organizations of meat, sugar, dairy, baking and alcohol, liquor and wine-growing sectors of the food industry. The features of the interaction of investigators with operational units and other non-state security actors in the detection and investigation of criminal actions in the food industry, its concept, forms, methods, levels and ways of improving the effectiveness of such interaction in the process of crime-solving in the food sector. It is proved that prevention of crimes should combine different. Covers the basics of interaction of investigative, operative and non-state actors of the security system during the investigation of crimes that are reflected in the Criminal procedure code of Ukraine and departmental normative legal acts.

Key words: crime prevention, combating crime, crime prevention, food industry, regulatory authorities.

УДК 343.131

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).416](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).416)*Н. Г. Габлей**orcid.org/0000-0001-9515-1159**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального права та кримінології**Івано-Франківського юридичного інституту**Національного університету «Одеська юридична академія»*

СМЕРТЬ ЗАСУДЖЕНОГО ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ЗАКРИТТЯ КАСАЦІЙНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Постановка проблеми. Відповідно до чинного Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, засуджений має право на касаційне оскарження обвинувального вироку. Згідно з ч. 1 ст. 433 КПК України, суд касаційної інстанції перевіряє правильність застосування судами першої та апеляційної інстанцій норм матеріального та процесуального права, правової оцінки обставин і не має права досліджувати докази, встановлювати й визнавати доведеними обставини, що не встановлені в оскарженому судовому рішенні, вирішувати питання про достовірність того чи іншого доказу.

Стан дослідження. Теоретичним підґрунтям дослідження стали роботи українських і зарубіжних учених і практиків: С.А. Альперта, Н.О. Бородовської, О.Ю. Костюченко, В.М. Корнукова, В.Т. Маляренка, Є.Г. Мартинчика, В.О. Попелюшка, З.Д. Смітійенко, Є.О. Шевченка й інших.

Метою статті є з'ясування порядку закриття касаційного кримінального провадження в разі смерті засудженого й формування на цій основі пропозицій щодо вдосконалення законодавства.

Виклад основного матеріалу. Касаційне провадження є засобом процесуального впливу на діяльність судів як першої, так й апеляційної інстанцій. Перевіряючи судові рішення, касаційний суд здійснює процесуальний контроль за діяльністю судів нижчих інстанцій. Касаційна інстанція в процесі скасування або зміни судового рішення виправляє помилки, усуває порушення, допущені в кримінальному провадженні.

Касаційне провадження виникає та існує лише в результаті реалізації кимось із представників сторін чи потерпілим свого диспозитивного права на оскарження рішення суду першої інстанції після його перегляду в апеляційному порядку, а також після рішення суду апеляційної інстанції, постановленого щодо відповідного рішення суду першої інстанції [1, с. 358]. Одним із таких суб'єктів, у якого виникає диспозитивне право на оскарження рішення суду в касаційній інстанції, є засуджений. Відповідно до ч. 2 ст. 43 КПК України, засудженим у кримінальному провадженні є обвинувачений, обвинувальний вирок суду щодо

якого набрав законної сили [2]. Хоча ст. 43 КПК України вказує, що засудженим є обвинувачений, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили, таке формулювання є лише способом визначення цих понять через указівку на момент переходу правового статусу особи з обвинуваченого на засудженого. Разом із тим системний аналіз норм КПК України дає змогу зробити висновок, що в кримінальному процесуальному законодавстві ці правові статуси не є тотожними та чітко розрізняються [3, с. 15]. Незважаючи на певну схожість обсягу процесуальних прав та обов'язків обвинуваченого й засудженого, названі правові статуси є різними як за обсягом, так і за змістом. Ключова різниця між ними зумовлена саме фактом набрання чинності обвинувальним вироком. Якщо до цього моменту стосовно особи діє принцип презумпції невинуватості (ч. 1 ст. 17 КПК України), а сторона обвинувачення має доводити в суді її винуватість, то з набранням вироком законної сили відповідна особа офіційно визнається або винуватою в учиненні злочину, або невинуватою. Ми неодноразово підтримували в наукових працях позицію, що недоцільно об'єднувати права двох суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності (обвинуваченого та засудженого), тому що вони трансформуються для кожного суб'єкта окремо [4, с. 73]. Також ми продовжуємо дотримуватися позиції, що доцільно ст. 43 КПК України викласти конкретніше щодо прав засудженого [5, с. 96; 6, с. 172].

Відповідно до ч. 1 ст. 436 КПК України, суд касаційної інстанції за наслідками розгляду касаційної скарги має право: 1) залишити судові рішення без зміни, а касаційну скаргу – без задоволення; 2) скасувати судові рішення й призначити новий розгляд у суді першої чи апеляційної інстанції; 3) скасувати судові рішення й закрити кримінальне провадження; 4) змінити судові рішення [2]. У разі закриття кримінального провадження суд скасовує обвинувальний вирок чи ухвалу та закриває кримінальне провадження. Частина 1 ст. 284 КПК України визначає перелік підстав, коли може бути закрито кримінальне провадження, а ст. 440 КПК України вказує, що

із цих же підстав може бути закрито й касаційне провадження. Пункт 5 ч. 1 ст. 284 КПК України передбачає, що однією з підстав закриття є смерть підозрюваного, обвинуваченого, крім випадків, якщо провадження є необхідним для реабілітації померлого. Як бачимо, у цьому переліку не визначено такого суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності, як засуджений, що є неприпустимим. Верховний Суд вважає, що відсутність у п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України згадки про смерть засудженого та виправданого як підстави для закриття кримінального провадження є не прогалиною в законодавстві, а свідомим наміром законодавця. Отже, законодавець формулював цю норму з урахуванням того, що вона буде застосовуватися не тільки під час досудового розслідування, а й під час судового провадження, але тим не менше не поширив її дії на випадок смерті засудженого чи виправданого [3, с. 16]. Тому пропонуємо доповнити п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України, закріпивши в ньому також засудженого як суб'єкта, щодо якого кримінальне провадження може бути закрито, якщо він помер, крім випадків, якщо провадження є необхідним для реабілітації померлого. Протилежна точка зору викладена в окремій думці суддів Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Кравченка С.І. та Огурецького В.П. в провадженні № 51-4744км18 за касаційною скаргою засудженого ОСОБА_3 на вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 25 липня 2017 року та ухвалу Апеляційного суду м. Києва від 30 листопада 2017 року, де зазначено, що помилковим є зроблений висновок про нетотожність правового статусу обвинуваченого й засудженого та істотну різницю між ними. Правовий статус засудженого в кримінальному провадженні є різновидом спеціального статусу обвинуваченого. Це означає, що положення п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України (а отже, і ст. 440 КПК України) підлягають застосуванню в разі смерті не тільки обвинуваченого, а й засудженого [7]. Ми не погоджуємося із цим твердженням, вважаємо, що не можна отожднювати два самостійні суб'єкти кримінального провадження, адже за цією логікою й підозрюваний з часом трансформується в засудженого, це неприпустимо, тому що кожен суб'єкт наділений правами, які не завжди збігаються [8, с. 106].

Закриття кримінального провадження у зв'язку зі смертю особи, щодо якої здійснюється це провадження, крім випадків, коли воно є необхідним для реабілітації померлого, по суті, означає припинення процесуальної діяльності щодо встановлення винуватості особи в учиненні певного злочину та відмову держави від притягнення її до кримінальної відповідальності й призначення їй покарання. Припинення кримінального переслідування особи, яка померла, дає змогу уникнути надмірного витрачання ресурсів держави, адже

продовження такого переслідування виключно заради формального визнання померлого винуватим у вчиненні злочину, як правило, не має жодного практичного сенсу. Тому в разі смерті засудженого відсутні підстави для автоматичного скасування обвинувального вироку чи ухвали суду та закриття касаційного провадження в суді касаційної інстанції з посиланням на ст. 440 КПК України, оскільки вона відсилає до ст. 284 КПК України, яка, у свою чергу, не містить такої вимоги. Смерть засудженого в більшості випадків робить касаційне провадження безпредметним, оскільки застосування до особи, яка померла, кримінально-правових наслідків діяння є неможливим [7]. Це твердження об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду заперечене окремою думкою суддів, котрі вважають, що буквальне тлумачення п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України дає можливість дійти висновку, що кримінальне провадження може продовжуватися після смерті обвинуваченого лише з метою його реабілітації. Статтею 440 КПК України передбачено повноваження касаційної інстанції щодо прийняття рішення про закриття кримінального провадження. Зокрема, унормовано, що суд касаційної інстанції, установивши обставини, передбачені ст. 284 КПК України, скасовує обвинувальний вирок чи ухвалу та закриває кримінальне провадження. Тобто таким формулюванням ст. 440 КПК України в буквальному викладі законодавець не передбачив будь-яких варіацій для касаційної інстанції, окрім як прийняти єдине процесуальне рішення – закрити кримінальне провадження за умови встановлення обставин, передбачених ст. 284 КПК України. Інших тлумачень щодо процесуального рішення існувати не має, а потрібно виконувати цю вимогу законодавця в розумінні загального правила. Отже, в окремій думці судді дійшли висновку, якщо під час касаційного розгляду буде встановлено, що засуджений помер, за наслідками такого розгляду, незалежно від підстав оскарження, Верховний Суд, суворо дотримуючись засад кримінального провадження, має скасувати обвинувальний вирок чи ухвалу й закрити кримінальне провадження, крім випадків, якщо провадження є необхідним для реабілітації померлого. Уважаємо, що правильним є додержання норм КПК України й розуміємо, що для усунення цієї проблеми варто закріпити смерть засудженого як підставу для закриття кримінального провадження.

Також законодавцем чітко не зазначено, у якому випадку касаційне провадження не варто закривати з мотивів подальшої реабілітації та хто має захищати інтереси незаконно засудженого. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють

оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», у разі смерті громадянина право на відшкодування шкоди в установленому законодавством порядку переходить до його спадкоємців [9]. Але це вже реалізується через деякий час. Коли ж засуджений подає касаційну скаргу й помирає, не дочекавшись касаційного розгляду або в процесі такого, то сам касаційний суд має фактично вирішувати, чи є підстава для постановлення виправдувального вироку для подальшої реабілітації такого померлого засудженого. Підставами для скасування або зміни судових рішень під час розгляду справи в суді касаційної інстанції є: 1) істотне порушення вимог кримінального процесуального закону; 2) неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність; 3) невідповідність призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення та особі засудженого.

Висновки. Отже, закриття кримінального провадження у зв'язку зі смертю особи, щодо якої здійснюється це провадження, крім випадків, коли воно є необхідним для реабілітації померлого, по суті, означає припинення процесуальної діяльності щодо встановлення винуватості особи в учиненні певного злочину та відмову держави від притягнення її до кримінальної відповідальності й призначення їй покарання. Пропонуємо доповнити п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України, закріпивши в ньому також засудженого, як суб'єкт, щодо якого кримінальне провадження може бути закрите, якщо він помер, крім випадків, якщо провадження є необхідним для реабілітації померлого.

Література

1. Кримінальний процес: підручник / за заг. ред. В.В. Коваленка, Л.Д. Удалової, Д.П. Письменного. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 544 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 27.11.2019).
3. Огляд судової практики об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду / упоряд. : правове управління (ІІІ) департаменту аналітичної та правової роботи апарату Верховного Суду. Київ, 2019. 42 с.
4. Габлей Н.Г. Право засудженого на перегляд вироку на стадії касаційного провадження. *Правова система України: Сучасний стан та актуальні проблеми* : матеріали конференції, 24–25 травня 2015 року, м. Івано-Франківськ. Івано-Франківськ, 2015. С. 71–75.
5. Габлей Н.Г. Права засудженого під час оскарження вироку в касаційному провадженні. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35. Частина 1. Том 3. С. 94–97.
6. Габлей Н.Г. Деякі аспекти участі засудженого у касаційному провадженні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. № 1 (6). С. 169–173.
7. Окрема думка суддів Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Кравченка С.І. та

Огурецького В.П. у провадженні № 51-4744км18 за касаційною скаргою засудженого ОСОБА_3 на вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 25 липня 2017 року та ухвалу Апеляційного суду м. Києва від 30 листопада 2017 року. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79382568> (дата звернення: 29.01.2020).

8. Габлей Н.Г. Правовий статус засудженого як суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності за новим КПК України. *Наше право*. 2012. № 4. Частина 2. С. 103–107.

9. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : Закон України від 1 грудня 1994 року № 266/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-вр> (дата звернення: 29.01.2020).

Анотація

Габлей Н. Г. Смерть засудженого як підстава для закриття касаційного кримінального провадження. – Стаття.

Створення системи касаційного оскарження судових рішень, яка б повністю узгоджувалася з вимогами Конституції України та міжнародно-правовими зобов'язаннями, узятими нашою державою, є важливою проблемою, на якій зосереджена увага дослідників.

Закріплена в Конституції України можливість касаційного оскарження рішення суду традиційно розглядається як важливий складник права особи на захист. Забезпечення цього права у сфері кримінального судочинства залежить від ефективності реалізації завдань касаційного провадження як форми перегляду судових рішень у кримінальних справах. Касаційне провадження має велике значення для досягнення завдань кримінального процесу, зокрема для запобігання виконанню незаконного судового рішення й захисту через свою діяльність громадянина та суспільства від незаконного й необґрунтованого засудження, незалишення безкарними осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, застосування належної правової процедури до кожного учасника кримінального провадження. На стадії касаційного провадження обвинувачений набуває процесуального статусу засудженого, відповідно, у нього з'являється комплекс прав та обов'язків. Проте часто бувають випадки, коли кримінальне провадження не може бути продовжено через об'єктивні обставини, зокрема такі як смерть особи. Закриття кримінального провадження у зв'язку зі смертю особи, щодо якої здійснюється це провадження, крім випадків, коли воно є необхідним для реабілітації померлого, по суті, означає припинення процесуальної діяльності щодо встановлення винуватості особи в учиненні певного злочину та відмову держави від притягнення її до кримінальної відповідальності й призначення їй покарання. Припинення кримінального переслідування особи, яка померла, дає змогу уникнути надмірного витрачання ресурсів держави, адже продовження такого переслідування виключно заради формального визнання померлого винуватим у вчиненні злочину, як правило, не має жодного практичного сенсу. У статті ми розглядатимемо порядок і доцільність закриття кримінального касаційного провадження в разі смерті засудженого.

Ключові слова: касаційне кримінальне провадження, засуджений, ухвала про закриття кримінального провадження, смерть засудженого, касаційний кримінальний суд, обвинувачений.

Summary

Hablei N. G. The death of the convicted person as grounds for closing the cassation criminal proceedings. – Article.

Creating a system of cassation appeal against judicial decisions that would be fully consistent with the requirements of the Constitution of Ukraine and the international legal obligations undertaken by our state is an important issue that focuses researchers' attention.

The possibility of a cassation appeal against a court decision, enshrined in the Constitution of Ukraine, has traditionally been regarded as an important component of a person's right to defense. The enforcement of this right in the field of criminal justice depends on the effectiveness of the implementation of the tasks of cassation proceedings as a form of review of judicial decisions in criminal cases. The cassation proceedings are of great importance for the achievement of the tasks of criminal proceedings, in particular for the prevention of the execution of an illegal judgment and protection through its activities of the citizen and the society from unlawful and unjustified conviction, without leaving impunity of the perpetrators of a criminal offense, due

process of criminal procedure proceedings. At the stage of cassation proceedings, the accused acquires procedural status as a convicted person and, accordingly, he or she has a complex of rights and obligations. However, there are often cases where criminal proceedings cannot be continued due to objective circumstances, such as the death of a person. The closure of criminal proceedings in connection with the death of the person, to whom such proceedings are being carried out, except where it is necessary for the rehabilitation of the deceased, in effect means the termination of the proceedings to establish the person's guilt in committing a certain crime and the State's refusal to bring him to criminal action, responsibility and punishment. The termination of criminal prosecution of a deceased person avoids the excessive use of state resources, since the continuation of such prosecution solely for the formal recognition of the deceased guilty of a crime usually does not make any practical sense. In this article, we will consider the procedure and expediency of closing a criminal cassation proceeding in the event of the death of a convicted person.

Key words: cassation criminal proceedings, convicted, decision to close criminal proceedings, death of convicted person, cassation criminal court, accused.

УДК 343.123.12:343.296](1-87)(045)
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).417](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).417)

О. О. Гриньків
orcid.org/0000-0003-1002-7955
кандидат юридичних наук,
військовослужбовець
Державної прикордонної служби України

СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАПОДІЯННЯ ШКОДИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ТАЄМНИХ ОПЕРАЦІЙ НА ПРИКЛАДІ ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Постановка проблеми. У сучасному світі соціально-економічні, політичні та інші умови життєдіяльності швидко змінюються, з'являються нові види кримінальних посягань, тому вдосконалення національного законодавства про кримінальні правопорушення є перманентним, відбувається різними шляхами, серед яких і використання позитивного досвіду зарубіжних країн. Аналіз позитивних явищ і недоліків з урахуванням потреб вітчизняної теорії та практики застосування уможливорює формулювання оптимального змісту правових категорій. Варто зазначити, що кримінально-правова основа оперативно-розшукової діяльності загалом й оперативно-розшукового процесу зокрема в багатьох країнах світу досконаліша, ніж в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні проблемні питання у сфері оперативно-розшукової діяльності досліджувалися вітчизняними та зарубіжними науковцями. Теоретичним засадам оперативно-розшукової діяльності присвятили праці А.І. Алексєєв, Л.В. Бородич, Е.О. Дідоренко, В.В. Гевко, К.К. Горяїнов, В.В. Копейчиков, І.П. Козаченко, Я.Ю. Кондратьєв, А.Г. Лекар, А.О. Ляш, Є.Д. Лук'янчиков, В.С. Овчинський, Ю.Ю. Орлов, А.М. Притула, М.А. Погорецький, В.Л. Регульський, Г.К. Синілов, І.А. Федчак, А.Є. Чететін, А.Ю. Шумілов та ін. Окремі аспекти відшкодування шкоди розглядали вчені: С.А. Александров, Р.Г. Андрєєв, В.Г. Гончаренко, П.П. Гурєєв, М.І. Гошовський, О.П. Кучинська, А.Г. Мазалов, І.І. Митрофанов, В.Т. Нор, В.Я. Понарін, В.В. Рожнова, Л.Д. Удалова, Н.І. Хадурін, Л.І. Шаповалова й ін.

Серед не вирішених раніше проблем залишаються окремі питання законодавчого регулювання заподіяння шкоди під час оперативно-розшукової діяльності, які потребують подальшого вивчення з урахуванням сучасних підходів та особливостей такої діяльності.

Мета статті полягає в розкритті теоретичних положень і досвіду законотворчої роботи у сфері правового регулювання спричинення шкоди під час проведення таємних операцій в окремих країнах англосаксонської правової системи.

Виклад основного матеріалу. Вивчивши нормативно-правові акти окремих зарубіжних країн, проаналізувавши судову практику та наукові дже-

рела, обмежимося окремими важливими, на наш погляд, аспектами цієї теми. Зауважимо, що поняття «оперативно-розшукова діяльність», «оперативне впровадження» не завжди мають аналоги з-поміж юридичних термінів зарубіжних країн. Зокрема, в окремих країнах такі дії називаються узагальненими термінами – «таємні», «контрольовані» або «спеціальні» операції, в інших визначаються як «дії агента під прикриттям». У статті ми використовуватимемо зарубіжну термінологію, виходячи з фактичного (однакового) змісту відповідних дій, тобто розуміння їх як синонімів вітчизняних законодавчих положень.

У теорії оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД) знайшли віддзеркалення багатьох питань правового регулювання, організації й тактики проведення таємних операцій у країнах далекого зарубіжжя [1; 2; 3; 4; 5]. Проте випадки заподіяння правомірної шкоди в них описувалися фрагментарно й, так би мовити, другорядно. При цьому в правничій науці західних країн ця проблематика широко висвітлена і здебільшого розглядається з погляду концепції «потрібного зла». Тобто її сутність виражається в спричиненні «зла» шляхом обману та заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони під час проведення таємних операцій правоохоронними органами з метою притягнення винних у вчиненні кримінально протиправних деліктів до кримінальної відповідальності [6, с. 1501–1541].

Найвідомішою працею, яка присвячена змісту «потрібного зла», є книга Гару Т. Маркса «Під прикриттям: поліцейський розшук в Америці» [7], що видана в 1988 році та здебільшого цитується в Америці й Західній Європі. Більш ранні публікації щодо питань кримінально-правової оцінки дій агентів, які проникають до кримінально протиправних груп, побачили світ у першій половині ХХ століття [8].

Ми обмежимося аналізом правових джерел окремих країн, які належать до правової системи англосаксонського права: Австралії, Канади та США, ураховуючи предмет дослідження, зупинимося на окремих аспектах заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони агентами під прикриттям.

Яскравим прикладом найвідоміших кримінальних проваджень Австралії, що розкриті внаслідок проведення таємної операції ще в 1989 році, є справа «Ріджвей проти Королеви» [9]. Вона мала прецедентне значення й відіграла вагомую роль у вдосконаленні законодавства у відповідній сфері. Так, унаслідок тривалого розгляду цього провадження суд Австралії дійшов висновку, що інтереси соціуму, які полягають у необхідності притягнення до кримінально-правової відповідальності й покарання винного в учиненні кримінально-протиправного делікту, є головними. З урахуванням викладеного докази, отримані в результаті таємної операції поліції двох країн, не вилучені з провадження, а, навпаки, визнані допустимими.

Висловлюючи свою точку зору в провадженні, суддя Бреннан (Brennan) зазначив, що ситуація, з якою зіштовхнулася поліція, має бути врегульована законодавцем [9]. Надалі думка судді Бреннана сприйнята парламентами країн Співдружностей, у тому числі Канади та самої Австралії. Так, законодавчі конструкції, які регулюють аналогічні ситуації, полягали в одержанні попереднього дозволу на проведення поліцейських операцій, що визнається юридичним фактом для елімінації¹ кримінальної відповідальності агентів поліції. Правова реформа, що стосувалася законодавства про кримінальну відповідальність федерального рівня і штатів, надала імунітету співробітникам поліції за вчинені ними дії [10, с. 43].

Надалі в штаті Південна Австралія в 1995 році прийнято Кримінальний закон про операції під прикриттям (таємні операції) (This Act may be cited as the Criminal Law (Undercover Operations) Act 1995) [11], а у 2001 році набрав чинності Федеральний закон «Про заходи по боротьбі з небезпечною та організованою злочинністю» (This Act may be cited as the Measures to Combat Serious and Organised Crime Act 2001) [12]. Ці нормативно-правові акти встановили порядок проведення контрольованих операцій і підстави елімінації кримінальної відповідальності осіб, які брали участь у їх проведенні. Через кілька років законодавство Австралії в цій сфері змінилося.

В умовах сьогодення питання правового регулювання заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони розкриваються передусім у Федеральному законі «Про злочини» (Crimes act) 1914 року (зі змінами на 1 липня 2019 року), чинність якого поширюється на всю територію Австралійського Союзу [13]. Цей закон є значним за обсягом консолідованим актом в основному кримінально-правових норм англосаксонського пра-

ва, положень імперських законів і розпоряджень. Крім цього, у ньому встановлено порядок проведення контрольованих операцій.

Незважаючи на те що в штатах Австралійського Союзу може існувати власне законодавство, яке регулює проведення таємних операцій, Федеральний закон «Про злочини» (Crimes Act) 1914 року в цій частині має значно вищу юридичну силу. Розділ третій зазначеного закону присвячений опису обставин правомірності, так званої контрольованої поведінки. Під нею розуміється таке поведіння (діяння) особи, яке здійснюється під час проведення контрольованої операції, що, у свою чергу, є кримінально караним деліктом, але кримінальна відповідальність за нього елімінується, тобто надається захист від кримінальної відповідальності («protection from criminal responsibility»).

Зауважимо, що, за законодавством Австралії, діяння, яке заподіює шкоду під час контрольованої операції, вважається кримінально протиправним діянням. Це характерно для всіх випадків, пов'язаних із певними зовнішніми факторами, юридична природа яких аналогічна нормам розділу VIII Кримінального кодексу (далі – КК) України. Умовами правомірності цих контрольованих дій є такі: 1) заподіяти шкоду об'єктам кримінально-правової охорони має право лише службова особа, спеціально уповноважена на це в установленому порядку. Якщо учасник контрольованої операції не є співробітником правоохоронного органу, він не підлягає кримінальній відповідальності лише за умови виконання вказівок співробітника правоохоронного органу; 2) контрольована операція має проводитися на підставі розпорядження спеціально уповноваженої службової особи й відповідно до нього. Спричинення шкоди об'єктам кримінально-правової охорони припустимо лише з метою контрольованої операції. Зокрема, для одержання доказів, які можуть призвести до судового переслідування особи за вчинення істотного кримінально протиправного делікту проти Співдружності або істотного державного кримінально протиправного делікту, що має федеральне значення; 3) не допускається перевищення меж заподіяння шкоди під час проведення контрольованої операції. Такими межами вважаються: а) заборона на участь у діянні, що спричинило смерть або істотну травму будь-якій особі; б) неприпустимість учинення злочину проти статевої недоторканності або статевої свободи особи (sexual offense – сексуальний кримінально протиправний делікт); в) заборона провокації кримінального правопорушення, тобто підбурювання до його вчинення особи, яка не є схильною до цього [14, с. 83–84].

В Австралії запроваджено нові положення розділу 15НД «Захист від кримінальної відповідаль-

¹ Елімінація (лат. *eliminare* – виносити за поріг) – видалення, виключення, усунення чого-небудь (див.: Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. докт. філол. наук. проф. В.В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2009. С. 283).

ності за певні допоміжні дії Закону Про злочини 1914 року» (sect 15HJ «Protection from criminal responsibility for certain ancillary conduct» Crimes Act 1914), які нині є найактуальнішими рішеннями щодо правового регулювання контрольованих операцій [13].

У 2010 році австралійське законодавство доповнене одним із актуальних сьогодні рішень щодо правового регулювання контрольованих операцій. Ідеться про елімінацію кримінальної відповідальності не тільки за участь особи, яка оперативним шляхом проникла до кримінально протиправної групи, у кримінально караному делікті, у якому встановлюються докази, а й за вчинення так званого допоміжного кримінального правопорушення (заподіяння допоміжної шкоди). Дії агента в цьому випадку називаються допоміжною поведінкою (ancillary conduct). Під допоміжним кримінально протиправним деліктом розуміється діяння, що полягає: 1) у змові на вчинення кримінально протиправного делікту, що виникла в межах контрольованої операції; 2) у пособництві або прояві якої-небудь зацікавленості в учиненні такого кримінального правопорушення [14, с. 84].

Варто звернути увагу, що в Канаді, як і в Австралії, задля формування законодавчих норм щодо правомірності дій поліції під час проведення таємних операцій важливу роль відіграло конкретне кримінальне провадження – «Р. проти Кампбела» [15], у якому Верховний Суд Канади розглянув законність дій співробітників поліції, що проводили операцію під прикриттям у 1991–1992 роках. У процесі документування в цьому провадженні агенти, які оперативним шляхом проникли в кримінально протиправну групу, надали покупцям наркотичні засоби (50 кг канабісу) на суму 270 000 доларів США. Під час розгляду кримінального провадження судом першої інстанції виникла проблема правового оцінювання конфлікту порушення суспільних інтересів, з одного боку, і необхідністю ефективної протидії злочинності – з іншого. Запобігаючи можливості притягнення до кримінально-правової відповідальності співробітників правоохоронних органів ще до розгляду апеляції Верховним Судом, Федеральний парламент створив правове підґрунтя для проведення таємних операцій, прийнявши в 1996 році новий закон про контроль за обігом наркотичних засобів. Цей нормативний акт надав недоторканність співробітникам поліції, які поставляли наркотичні засоби в межах подібних операцій. Раніше поліція не мала законних підстав для участі в подібних операціях з наркотичними засобами. Чинні правові норми як особливий виняток дозволяли лише зберігання певної кількості наркотичних речовин [16].

У кримінальному провадженні, що розглядається нами, Верховний Суд Канади зазначив,

що Парламент створив законодавчі винятки для проведення подібних операцій. При цьому Суд звернув увагу й на наявні недоліки правового регулювання й зазначив, що з урахуванням захисту суспільних інтересів недостатньо лише розширити в законі недоторканність співробітників поліції в межах протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним із незаконним обігом наркотичних засобів. Парламенту потрібно було також визначити характер та обсяг поширення цієї недоторканності, обставини, за яких вона є допустимою, оскільки лише Парламент може вирішити, коли мета виправдовує засоби, навіть якщо вони були незаконними [15].

У ході вдосконалення нормативної бази та з метою підвищення ефективності протидії організованій злочинності у 2002 році ухвалено закон про внесення змін до КК Канади (Bill C-24) [17]. Цим законом поліції надавалася недоторканність у разі здійснення окремих дій з правоохоронною метою та визначалися межі дозволеної поведінки. У 2005 році низка норм зазнала змін, у результаті чого в розділі 25.1 КК Канади закріплено положення, що регулюють правомірне заподіяння шкоди під час проведення розслідування [18].

На відміну від австралійських колег, канадський законодавець указує не на кримінальне правопорушення, а на дії або бездіяльність, які за інших обставин уважалися б кримінально протиправним деліктом. Закон також диференціює правове регулювання залежно від суб'єкта, що бере участь у таємній операції, виокремлює умови визнання таких діянь виправданими, якщо вони здійснені співробітником правоохоронного органу або іншою особою, діями якої керує такий співробітник.

У першій ситуації співробітником правоохоронного органу має бути державний службовець, який призначений на посаду в установленому законом порядку та бере участь у розслідуванні кримінально караного діяння. Учinenі ним дії або бездіяльність, які в іншому випадку були б кримінально протиправним деліктом, а також керівництво такими діями або бездіяльністю іншої особи за наявності зазначених умов є виправданими. Такі дії або бездіяльність відбуваються за письмовим дозволом службової особи вищого рівня. Закон також передбачає випадки, коли в обставинах, що виникли, є юридичні підстави для одержання письмового дозволу, але зробити це неможливо. Таке діяння буде вважатися виправданим за умови, що воно здійснено для досягнення хоча б однієї мети: 1) зберегти життя або гарантувати безпеку будь-якої особи; 2) уникнути ситуації розкриття особистості службової особи, що діє під прикриттям, таємного інформатора або особи, яка діє таємно під керівництвом і контролем державного службовця; 3) запобігти неминучій

утраті або знищенню доказів у вчиненні кримінально караного діяння.

Під час ухвалення рішення про вчинення діяння, що за інших обставин уважалося б кримінально протиправним деліктом, співробітникові правоохоронного органу, який проводить таємну операцію, потрібно враховувати умови, що склалися, і керуватися насамперед засадами розумності й пропорційності. Інакше кажучи, він повинен порівняти заподіявану ним шкоду з характером кримінально протиправного делікту, щодо якого проводиться розслідування. При цьому державному службовцю необхідно враховувати характер дій або бездіяльності, характер проведеного розслідування, наявність інших доступних засобів для виконання своїх професійних обов'язків у сфері правопорядку. Державний службовець, який керує діями іншої особи, має спиратися на ті самі критерії для ухвалення рішення про дозвіл або заборону вчиняти діяння, що за інших обставин уважалося б кримінально протиправним деліктом.

Окремо законом визначаються обставини виправдання діяння, учиненого особою, яка не є співробітником правоохоронного органу, але яким керує державний службовець. Така особа має усвідомлювати, що співробітник правоохоронного органу, який дає йому письмову вказівку на здійснення відповідного діяння, має право на подібні розпорядження. Крім того, учинення дії або бездіяльності, які за інших обставин уважалося б кримінально протиправним деліктом, допустимо лише з метою надання допомоги державному службовцеві в межах виконання його професійних обов'язків у галузі забезпечення правопорядку.

Крім опису так званих виправдувальних умов, окремо для двох категорій суб'єктів, які мають право брати участь у проведенні таємних операцій, Bill C-24 передбачає загальні обмеження для них. Зокрема, не можуть бути виправдані та підлягають кримінальній відповідальності такі діяння: 1) умисне або через недбалість спричинення смерті або тілесних ушкоджень іншій особі; 2) умисне перешкоджання, протидія або перекручування ходу правосуддя; 3) поводження, яке можна тлумачити як кримінально протиправний делікт проти статевої недоторканності та статевої свободи особи.

Юридичний зміст таємних дій агентів Федерального бюро розслідування США (далі – ФБР), поліції та їхніх довірених осіб під час проведення таємних операцій дещо відрізняється від подібних дій в Австралії та Канаді. У судовій практиці США у XX столітті неодноразово розглядалися питання можливості заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони під час проведення таємних операцій. Так, у 1976 році апеляційний

суд дев'ятого округу в справі «США проти Гонцалеса» визнав припустимими дії агентів, які оперативним шляхом проникли до кримінально протиправної організації та брали участь у підробленні грошей (obligation of the United States). Вони не лише купували чорнило й допомагали встановлювати устаткування, а й друкували та поширювали фальшиві банкноти [19].

Найвідомішою таємною операцією, пов'язаною з діяльністю агента, який оперативним шляхом проник до кримінально протиправної організації, і такою, що має значення для подальшого нормативно-правового регулювання заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони, є розпочата в 1978 році так звана операція «Абскам» (Abscam). Підставою для її проведення слугувала інформація, яка надійшла до ФБР, що кілька членів Конгресу та Сенату США одержували неправомірну вигоду. Сутність операції полягала в такому: кілька секретних агентів ФБР були рекомендовані членам Конгресу та Сенату як арабський шейх Ясіра Хабіба з Абу-Дабі та його помічники, а також надана інформація, що шейх готовий зробити значні інвестиції й бажає емігрувати до США. Державним чиновникам пропонувалися гроші в обмін на допомогу та політичний вплив, у результаті чого були зібрані докази, які покладено в основу обвинувачення одного сенатора, шести членів Палати представників, мера міста, членів муніципальної ради й інспекторів служби міграції та натуралізації [14, с. 84], які були засуджені. Суди постановили, що ФБР діяло в рамках закону.

У 1980 році Генеральний аторней² видав Інструкцію про проведення ФБР операцій під критерієм [20]. Це був перший нормативний документ, який регулював порядок дій, що розглядаються нами.

З часу впровадження ця Інструкція неодноразово змінювалася. Нині чинна Інструкція 2002 року [21], а її дія поширюється не лише на штатних співробітників, а й на осіб, які з ними співпрацюють. Дії агентів, які заподіюють шкоду об'єктам кримінально-правової охорони, прямо не називаються кримінально протиправним деліктом або дозволеним кримінальним правопорушенням. У документі про них говориться як про «так звану незаконну діяльність (to as otherwise illegal activity)».

Обставини та межі заподіяння шкоди врегульовано в четвертому розділі Інструкції. За загальним правилом, жоден співробітник, який працює

² Аторней – посадова особа в системі федерального уряду, а також уряду штату й органів місцевого самоврядування. Одним із його основних обов'язків є проведення розслідувань, пред'явлення обвинувачень в кримінальних провадженнях і підтримання його в суді. Часто це слово перекладається як «прокурор», однак їхні функції відрізняються.

під прикриттям, не повинен без спеціального дозволу вчиняти дії, що порушують закони. Дозвіл на всі види діяльності під прикриттям, у тому числі й ті, під час яких заподіюється шкода, повинен дати спеціально уповноважений агент. При цьому виокремлюються такі три альтернативні умови заподіяння шкоди: 1) для збирання інформації або доказів, необхідних для завершення розслідування, за умови, що без заподіяння шкоди це не є можливим; 2) для створення або підтримання надійності легенди особи, яка працює під прикриттям; 3) для запобігання смерті або заподіяння істотної шкоди здоров'ю.

Межі допустимої (правомірної) поведінки агента, який діє під прикриттям, визначаються низкою заборон. Зокрема, упровадженому співробітнику забороняється: 1) брати участь у будь-якому акті насильства, за винятком самооборони; 2) провокувати вчинення злочину. Під провокацією кримінально протиправного делікту розуміється підбурювання агентом особи, яка не схильна до вчинення кримінального правопорушення, а також створення умов і сприяння вчиненню правопорушення з метою переслідування за його вчинення в судовому порядку. Винятки становлять ті ситуації, коли є обґрунтовані підстави вважати, що особа схильна до вчинення запропонованих незаконних дій; 3) брати участь у діях з незаконним використанням технічних пристроїв у межах розслідувань (протиправні прослуховування телефонних переговорів, злом електронної пошти, проникнення та вторгнення або порушення меж приватної території з метою незаконного обшуку).

Дозвіл на проведення спеціальної операції під прикриттям може надавати спеціально уповноважений агент на: 1) здійснення діяння, що являє собою найменш небезпечний кримінально протиправний делікт, що межує з адміністративним правопорушенням (*misdemeanor or similar minor crime under Federal, state, or local law*), або схожий дрібний кримінально протиправний делікт, передбачений законодавством федерального, штатного або місцевого рівнів; 2) придбання викраденого або контрабандного товару; 3) передачу та збут викраденого майна, власника якого неможливо встановити; 4) контрольовану поставку наркотичних засобів (але не їх продаж – *not enter commerce*); 5) давання неправомірної вигоди (для більшості випадків давання хабара встановлюється особливий порядок одержання дозволу в штаб-квартирі ФБР); 6) умисну оману третіх осіб стосовно приховування справжнього посвідчення особи або справжнього власника господарюючого суб'єкта (за винятком заяви, що зроблена під присягою, та давання неправдивих свідчень); 7) проведення не більше ніж п'ять операцій щодо відмивання грошей, які не перевищують максимально встановленої суми в 1 мільйон доларів США.

В Інструкції Генерального прокурора з розслідування передбачається також можливість участі агента в діянні, яке є тяжким кримінально протиправним деліктом або його еквівалентом, що не підпадає під перераховані вище випадки, а також надання хибної заяви під присягою або давання неправдивих свідчень. У таких випадках потрібен додатковий дозвіл помічника Директора ФБР після розгляду Комітетом з перегляду операцій, проведених під прикриттям. Участь у діяльності, що припускає істотну загрозу застосування насильства або заподіяння фізичної шкоди, вимагає дозволу Директора ФБР, його помічника або уповноваженого виконавчого помічника Директора після розгляду Комітетом з перегляду операцій, проведених під прикриттям.

Якщо співробітник, який працює під прикриттям, вважає, що участь у діянні, яке заподіює шкоду, є неминучою й при цьому він не передбачав і не очікував настання цих подій, він має вжити всіх можливих заходів, щоб проконсультуватися зі спеціальним уповноваженим агентом. Останній же за можливості повинен негайно звернутися до уповноваженого помічника Директора ФБР і до Комітету з перегляду операцій, проведених під прикриттям, за дозволом з урахуванням надзвичайного стану. Якщо консультація неможлива та співробітник, який працює під прикриттям, вважає, що існує безпосередня й істотна загроза життю, фізичній безпеці або майну, він може брати участь у діянні, що заподіює шкоду, без такого дозволу, за винятком ситуацій, пов'язаних із насильством. У такому випадку вживаються всі можливі заходи, щоб її уникнути. Рішення співробітника щодо участі в спеціальних операціях можуть бути затверджені іншою датою до початку подій за умови, що воно буде визнано допустимим.

Незважаючи на те що, за загальним правилом, застосування насильства є неприпустимим, Інструкцією Генерального прокурора з розслідування передбачені певні винятки. Якщо операція, яка проводиться під прикриттям, призводить до застосування насильства, спеціальний уповноважений агент повинен негайно повідомити про це відповідного федерального аторнея та штаб-квартиру ФБР, які інформують помічника Генерального аторнея з кримінальних справ.

Право агента під прикриттям на самооборону з метою зберегти своє життя або життя інших осіб від незаконного й необґрунтованого застосування сили фіксується окремо. Про такі заходи необхідно негайно повідомити відповідному федеральному аторнею та штаб-квартиру ФБР, які повинні інформувати помічника Генерального аторнея з кримінальних справ. В Інструкції Генерального прокурора з розслідування зазначається, що в усіх випадках під час планування та проведення

операції ФБР зобов'язано вживати заходів з мінімізації участі співробітників, які працюють під прикриттям, у так званій незаконній діяльності.

Отже, в Інструкції Генерального прокурора з розслідування досить докладно регулюються обставини вчинення особами, які діють під прикриттям, деліктів і заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони. Утім варто звернути увагу на одну особливість цієї Інструкції. Усі перераховані в ній вимоги не є обов'язковими, тому агенти, які їх порушили, не можуть притягуватися до відповідальності [22]. Інакше кажучи, недотримання положень Інструкції вказує лише на вчинення дисциплінарного проступку. До того ж подібні інструкції розроблені на федеральному рівні. Вони не обмежують можливість проведення таємних операцій поліцією, що функціонує в США в основному на місцевому рівні.

У правозастосовній практиці США випадки притягнення до кримінальної відповідальності агентів, які працюють під прикриттям, є винятковими. Це пояснюється, зокрема, тим, що норми кримінального права фактично відіграють другорядну роль стосовно інструкцій ФБР у регулюванні методів роботи під прикриттям [23, с. 581]. Проте, якщо така ймовірність і виникне, існують щонайменше дві підстави, що елімінують кримінальну відповідальність осіб, які діють під прикриттям: 1) особа, яка діє під прикриттям і під час виконання операції заподіяла шкоду об'єктам кримінально-правової охорони, не буде підлягати кримінальній відповідальності через відсутність ознак суб'єктивної сторони злочину. Так, у низці випадків участь офіцера поліції в кримінально караному делікті не буде вважатися незаконною, оскільки в нього був відсутній кримінально протиправний умисел [24, с. 169]; 2) юридичним фактом некараності поведінки особи, яка діє під прикриттям, є так званій захист державної влади. Вона також відома як захист авторитету правоохоронних органів, що виправдовує заподіяння шкоди охоронюваним правом об'єктам співробітниками поліції або цивільною особою, що діє за їхнім дорученням.

У американському кримінальному праві виокремлюється низка умов захисту державної влади: а) поведінка представника поліції має бути дозволеною; б) засоби, що використовуються поліцією, повинні бути необхідними; в) заподіяння шкоди охоронюваним правом об'єктам має відбуватися лише з метою дотримання законності [25, с. 169–170]. Незважаючи на існування таких умов, які не мають нормативної фіксації, у кримінально-правовій літературі зазначається, що на практиці не існує універсального критерію, за яким можна визначити випадки, коли поведінка характеризується як незаконна в межах опе-

рацій, проведених під прикриттям [23, с. 571]. Іншими словами, американська правова система надає співробітникам, які проводять операції під прикриттям, унаслідок яких заподіюється шкода об'єктам кримінально-правової охорони, надзвичайно широкі права на недоторканність.

Висновки. Підсумовуючи дослідження кримінально-правового забезпечення спеціальних операцій під прикриттям в Австралії, Канаді та США, не можна дійти однозначного висновку, що в цих країнах правомірність заподіяння шкоди під час проведення таємних операцій передбачена нормами виключно кримінального права.

В Австралії та Канаді відповідні положення закріплені в КК, норми яких регулюють правомірність заподіяння шкоди особою, яка здійснює операцію під прикриттям (оперативне проникнення), перелік випадків, умов і меж правомірності заподіяння шкоди, а також містять кримінально-правові, процесуально-правові й матеріально-правові наслідки таких дій. Ці обставини варто враховувати під час розроблення та внесення змін у законодавство України.

У США відсутнє законодавче регулювання правомірного заподіяння шкоди під час проведення таємних операцій. Однак недоторканність таємних агентів забезпечується відсутністю їхньої вини в учиненні кримінально караного делікту або правилом захисту державної влади.

Право на заподіяння шкоди під час проведення оперативного проникнення в країнах, що ми розглянули, належить лише спеціальним суб'єктам – співробітникам правоохоронних органів та особам, які з ними співпрацюють.

Проведення таємних операцій, за яких можливе заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони, санкціонується керівниками вищого рівня або спеціально уповноваженими співробітниками правоохоронних органів. Завжди визначається певна мета, для досягнення якої проводяться відповідні операції та заподіюється шкода правоохоронюваним інтересам. Як правило, метою є розслідування кримінальних правопорушень, одержання необхідних доказів для забезпечення притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності, запобігання кримінальним правопорушенням, припинення, виявлення або розкриття кримінальних правопорушень.

Законодавство Австралії й Канади спеціально передбачає можливість заподіяння так званого допоміжного кримінального правопорушення (заподіяння допоміжної шкоди) у ситуації, коли особі, яка оперативним чином проникла в кримінально протиправне середовище, необхідно створити достовірну легенду або підтримати її правдоподібність.

Зазначені обставини варто врахувати під час розроблення й унесення змін у законодавство України.

Література

1. Буряков Е.В., Чечетин А.Е. Опыт борьбы с организованной преступностью в США : учебное пособие. Омск : Изд-во Ом. юрид. ин-та МВД России, 1998. 84 с.
2. Смирнов М.П. Полиция зарубежных стран и ее оперативно-розыскная деятельность: учебное пособие / под ред. Е.В. Токарева. Москва : Акад. МВД России, 1995. 128 с.
3. Смирнов М.П. Оперативно-розыскная деятельность полиции зарубежных стран. Москва : Щит, 2001. 239 с.
4. Быков А.В. Особенности проведения оперативно-розыскной деятельности ФБР США. *Международное уголовное право и международная юстиция*. 2015. № 2. С. 23–24.
5. Дикарев В.Г., Гаврюшкин Ю.Б. Некоторые особенности правового регулирования оперативного внедрения в странах Европы и США. *Вестник ВИПК МВД России*. 2016. № 1. С. 97–101.
6. Jacqueline E. Ross Tradeoffs in Undercover Investigations: A Comparative Perspective. *The University of Chicago Law Review*. 2002. № 3. Vol. 69. P. 1501–1541.
7. Gary T. Marx Undercover: Police Surveillance in America. Copyright Date : Published by: University of California Press, 1988. 280 p.
8. Delogu T. La responsabilita penale dell'agente provocatore. *Stud. Sassaesi*. 1938. La I. 34 p.
9. *Ridgeway v The Queen* [1995] HCA 66. URL: <http://eresources.hcourt.gov.au> (дата звернення: 30.07.2019).
10. Bronitt S. The Law in Undercover Policing: A Comparative Study of Entrapment and Covert Interviewing in Australia, Canada and Europe. *Common Law World Review*. January 2004. Vol. 33. P. 35–80.
11. Criminal law (undercover operations). Act 1995. URL: [https://www.legislation.sa.gov.au/LZ/C/A/CRIMINAL%20LAW%20\(UNDERCOVER%20OPERATIONS\)%20ACT%201995/2009.06.30/1995.46.UN.PDF](https://www.legislation.sa.gov.au/LZ/C/A/CRIMINAL%20LAW%20(UNDERCOVER%20OPERATIONS)%20ACT%201995/2009.06.30/1995.46.UN.PDF) (дата звернення 05.08.2019).
12. Measures to Combat Serious and Organised Crime Act 2001. URL: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2004A00908> (дата звернення: 05.08.2019).
13. Crimes act 1914. URL: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2019C00048> (дата звернення: 05.08.2019).
14. Шкабин Г.С. Уголовно-правовое обеспечение оперативно-розыскной деятельности в Австралии и США: опыт для российского законодателя. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2017. № 3. С. 82–87.
15. *R v Campbell* [1999] 1 SCR 565. URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/1692/index.do> (дата звернення: 10.08.2019).
16. Royal Canadian Mounted Police Act. URL: <https://qweri.lexum.com/w/calegis/rsc-1985-c-r-10-en#!fragment//BQCwhgzIcWwMYgK4DsDWszIQewE4BUBTADwBdoByCgSgBplTTCIBFRQ3AT0otojIzYANkIDCSNNACEyPoTC4EbDtyuFCAMp5SAIW4AlAKIAZIwDUAggDIRR2qTAAJaKWxxq1IA> (дата звернення: 10.08.2019).
17. Bill C-24. URL: <http://www.parl.gc.ca> (дата звернення: 06.08.2019).
18. Criminal Code of Canada. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-46/> (дата звернення: 06.08.2019).
19. *United States v. Gonzales*, 539 F.2d 1238, 1239 (9th Cir. 1976). URL: <https://casetext.com/case/united-states-v-gonzales-2> (дата звернення: 08.08.2019).
20. Joh Elizabeth E., Joo Thomas Wuil, Sting. Victims: Third-Party Harms in Undercover Police Operations (February 27, 2015). URL: <https://ssrn.com> (дата звернення: 06.08.2019).
21. Attorney General's Investigative Guidelines, May 30, 2002. FBI Undercover Operations. URL: <https://www.justice.gov/sites/default/files/ag/legacy/2013/09/24/undercover-fbi-operations.pdf> (дата звернення: 06.08.2019).
22. Wagner Georg A. United States' Policy Analysis on Undercover Operations. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1350/ijps.2007.9.4.371> (дата звернення: 06.08.2019).
23. Ross E. Jacqueline Impediments to Transnational Cooperation in Undercover Policing: A Comparative Study of the United States and Italy. *American Society of Comparative Law*. 2004. № 3. P. 569–624.
24. Wayne LaFave. *Substantive Criminal Law*. 2d ed. St. Paul : West Publishing Co., 2008. 1490 p.
25. Joh Elizabeth E. Breaking the Law to Enforce It: Undercover Police Participation in Crime. *Stanford Law Review*. 2009. № 62 (1). P. 155–199.

Анотація

Гриньків О. О. Становлення правового регулювання заподіяння шкоди під час проведення таємних операцій на прикладі окремих зарубіжних країн. – Стаття.

У статті проаналізовано теоретичні положення й досвід законотворчої роботи у сфері правового регулювання спричинення шкоди об'єктам кримінально-правової охорони під час проведення таємних (контрольованих, спеціальних) операцій в окремих країнах англосаксонської правової системи – Австралії, Канаді та США.

Звернуто увагу на практику кримінальних проваджень («Р. проти Кампбела», «Ріджвей проти Королеви», «США проти Гонцалеса»), проведення операції «Абскам» (Abscam), що сприяли вдосконаленню норм законів щодо правомірності дій поліції, агентів під прикриттям під час проведення таємних операцій та елімінації кримінальної відповідальності.

Зроблено висновки, що в Австралії та Канаді відповідні положення закріплені в КК, норми яких регулюють правомірність заподіяння шкоди особою, яка здійснює операцію під прикриттям (оперативне проникнення), перелік випадків, умов і меж правомірності заподіяння шкоди, а також містять кримінально-правові, процесуально-правові й матеріально-правові наслідки таких дій. Ці обставини варто враховувати під час розроблення та внесення змін у законодавство України.

У США відсутнє законодавче регулювання правомірного заподіяння шкоди під час проведення таємних операцій. Однак недоторканність таємних агентів забезпечується відсутністю їхньої вини в учиненні кримінально караного delictu або правилом захисту державної влади.

Право на заподіяння шкоди під час проведення оперативного проникнення в країнах, що ми розглянули, належить лише спеціальним суб'єктам – співробітникам правоохоронних органів та особам, які з ними співпрацюють.

Проведення таємних операцій, за яких можливе заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони, санкціонується керівниками вищого рівня або спеціально уповноваженими співробітниками правоохоронних органів. Завжди визначається певна мета, для досягнення якої проводяться відповідні операції та заподіюється шкода правоохоронним інтересам. Як правило, метою є розслідування кримінальних правопорушень, одержання необхідних доказів для забезпечення притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності, запобігання кримінальним правопорушенням, припинення, виявлення або розкриття кримінальних правопорушень.

Ключові слова: таємна операція, дії агента під прикриттям, оперативне проникнення, оперативне провадження, заподіяна шкода, елімінація.

Summary

Hrynkiv O. O. Formation of legal regulation of causing damage during the conduct of covert operations on the example of certain foreign countries. – Article.

The article is analyzed the theoretical background and experience of lawmaking in the field of legal regulation of causing damage to criminal defense entities during covert (controlled, special) operations in certain countries of the Anglo-Saxon legal system – Australia, Canada and the USA.

It is noted on the practice of criminal proceedings (*R. v. Campbell*, *Ridgeway v. Queen*, *USA v. Gonzalez*), *Operation Abscam*, which helped to improve the rules of lawfulness of police actions, undercover agents during the time of covert operations and such that excluding criminal responsibility.

It is concluded that in Australia and Canada, the relevant provisions are enshrined in the criminal codes, the rules of which regulate the lawfulness of causing damage to a person conducting an operation undercover (operative penetration), a list of cases, conditions and limits of the lawfulness of causing damage, and also contain criminal law procedural and substantive consequences of such actions. These circumstances should

be taken into account when developing and amending Ukrainian legislation.

In the USA, there is no legal regulation of lawful causing damage in the course of covert operations. However, the immunity of the undercover agents is ensured by the absence of their guilt in committing a criminal offense or the rule of protection of state power.

The right on causing damage during an operative penetration in the countries, which we have considered, belongs only to special subjects – law enforcement officers and persons who cooperate with them.

Conducting covert operations, for which may be causing damage to the objects of criminal law protection, is authorized by the top-level executives or specially authorized law enforcement officials. There is always a definite goal to be followed by appropriate operations and damage to law enforcement interests. As a rule, the purpose is to investigate criminal offenses, to obtain the necessary evidence to ensure that the perpetrators are prosecuted, to prevent, suspend, detect or disclose criminal offenses.

Key words: covert operation, actions of an undercover agent, operative penetration, operative implementation, causing damage, excluding criminal responsibility.

УДК 342.9
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).418](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).418)

В. М. Єднак
orcid.org/0000-0001-7245-1618
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ФОРМ І МЕТОДІВ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ З ІНШИМИ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Сьогодні однією з найгостріших проблем правоохоронної діяльності є стрімке погіршення криміногенної ситуації в Україні, розгул і безкарність криміналітету, як результат, беззахисність громадян, порушення їхнього права на захист від злочинних посягань. Тому й не дивно, що наша країна стрімко скочується до рівня найбільш криміногенних держав світу, про що свідчить і відповідна статистика: згідно з міжнародним рейтингом найбезпечніших для життя країн за 2016 і 2017 роки, Україна посідала, відповідно, 154 і 156 місце зі 163-х позицій, знаходячись між Центральною Африканською Республікою й Суданом. Згідно з іншим рейтингом – надійності поліцейських служб, Україна у 2017–2018 рр. знаходилася на 101 місці зі 137 держав. Нас обігнали за цим показником навіть такі країни, як Замбія, Ямайка, Уганда та Малаві [1]. Разом із тим, розмірковуючи над шляхами вдосконалення адміністративно-правових засад діяльності прокуратури як правоохоронного органу, не можемо оминати питання поліпшення й розвитку форм і методів її взаємодії з іншими правоохоронними органами.

Стан дослідження. Питання взаємодії органів прокуратури неодноразово потрапляло в поле зору науковців, котрі досліджували діяльність цього відомства в розрізі окремих проблематик. У цьому контексті варто вказати наукові праці Н.П. Осипова, В.Д. Водніка, Г.П. Клімова, Н.П. Осипової, Ю.П. Сурміна, В.Д. Бакуменка, А.М. Михненко, Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трощинського, Л.В. Бородича, С.П. Кондракова й багатьох інших. Водночас справедливим буде відзначити, що, незважаючи на чималу кількість наукових розробок, у юридичній літературі відсутнє комплексне дослідження, присвячене вдосконаленню форм і методів взаємодії органів прокуратури України з іншими правоохоронними органами держави.

Саме тому **мета статті** – визначити шляхи вдосконалення форм і методів взаємодії органів прокуратури України з іншими правоохоронними органами держави.

Виклад основного матеріалу. Починаючи наукове дослідження, відзначимо, що взаємодію прокуратури з правоохоронними органами можна

розглядати у вузькому та більш широкому сенсі. У першому випадку вона, тобто взаємодія, являє собою діяльність, що здійснюється прокуратурою спільно, узгоджено з органами держави, спеціально створеними для протидії протиправній поведінці, у тому числі злочинності, підтримання режиму законності та стану правопорядку у відповідних сферах суспільного життя, наділеними у зв'язку із цим специфічними повноваженнями, що в тому числі передбачають можливість застосування в установлених законом випадках заходів примусу. У більш широкому розумінні така взаємодія передбачає співпрацю прокуратури з низкою інших органів держави, що так чи інакше роблять на нормотворчому, правозастосовному, освітньо-виховному та іншому рівнях свій внесок у діяльність з охорони й захисту життя та здоров'я, прав, свобод і законних інтересів людини, інших суспільних цінностей, інтересів держави й суспільства загалом. Утім така діяльність для цих органів має другорядний, супутній характер, вона не передбачає прямого здійснення ними правоохоронних заходів, у тому числі з використанням примусу.

Розмірковуючи над шляхами вдосконалення форм і методів взаємодії органів прокуратури України з іншими правоохоронними органами держави, варто звернути увагу на такі аспекти:

1. Відсутність належного законодавчого врегулювання форм і методів взаємодії прокуратури з правоохоронними органами. У цьому випадку йдеться про взаємодію зазначених суб'єктів поза межами кримінального процесу, оскільки, по-перше, нас цікавить її (взаємодії) адміністративно-правовий бік, а по-друге, взаємовідносини прокурора й інших правоохоронних органів і їх посадових осіб у межах кримінальної процесуальної діяльності мають досить чітку й сувору регламентацію на рівні Закону. Виходячи з аналізу чинного Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII, основною формою досліджуваної взаємодії є координація. Зокрема, у ч. 2 ст. 25 цього Закону закріплено, що Генеральний прокурор, керівники відповідних прокуратур, їх перші заступники та заступники відповідно до розподілу обов'язків координують діяльність

правоохоронних органів відповідного рівня у сфері протидії злочинності. Основною формою координації є проведення координаційних нарад із керівниками правоохоронних органів, на яких заслуховується інформація щодо їхньої діяльності у сфері протидії злочинності. Рішення координаційної наради є обов'язковим до виконання всіма зазначеними в ньому правоохоронними органами. Порядок та інші форми координації затверджуються наказом Генерального прокурора [2]. Варто відмітити, що серед дослідників немає єдності з приводу того, як варто співвідносити координацію та взаємодію, деякі з них акцентують увагу на необхідності чітко розмежовувати ці поняття. Так, скажімо, В.В. Чумак, розмежовуючи взаємодію та координацію, зазначає, що метою координації є створення відповідного режиму відносин між суб'єктами, за якого виконання ними узгоджених завдань досягається з найменшими витратами сил, засобів і часу. У свою чергу, метою ж взаємодії є здійснення певних узгоджених дій, спрямованих на досягнення конкретного результату. Зокрема, складення комплексних планів, підготовка управлінських рішень, координаційні наради належать до координації. А здійснення спільних заходів щодо затримання злочинця, проведення комплексних заходів щодо забезпечення прикордонної безпеки є взаємодією [3, с. 164]. За позицією, яку висловлює Ю.В. Собко, «взаємодія» та «координація» співвідносяться як загальне й часткове, де взаємодія є загальним, а координація – частковим, оскільки в більшості випадків координація розглядається як організація взаємодії (за часом, суб'єктами, територією тощо). Крім того, на відміну від взаємодії, під час якої суб'єкти рівні, тобто не мають владних повноважень один стосовно одного, під час координації один із суб'єктів, яких, як правило, не менше ніж троє, є координатором (організатором) спільної діяльності, у зв'язку з чим має право давати обов'язкові для виконання вказівки іншим її учасникам [4, с. 112]. У свою чергу, Д.Г. Заброда підкреслює, що координація та взаємодія мають однакову мету – узгодження дій. Так, якщо метою координації є створення відповідного режиму відносин між суб'єктами, за якого виконання ними узгоджених завдань досягається з найменшими витратами сил, засобів і часу, то метою взаємодії – здійснення певних узгоджених дій, спрямованих на досягнення конкретного результату [5, с. 238].

Отже, ураховуючи позиції цих та інших дослідників, а також спираючись на аналіз відповідних чинних нормативно-правових актів, вважаємо, що координація в контексті діяльності органів прокуратури є особливим різновидом їх взаємодії з іншими суб'єктами правоохоронної діяльності, передусім правоохоронними органами, оскільки через координаційні заходи реалізується значна

частина позапроцесуальної співпраці досліджуваних суб'єктів. Саме в межах координаційної діяльності вони виробляють та погоджують спільні дії щодо протидії злочинності й інших важливих питань.

Тож, акцентуючи увагу на досить поверховій законодавчій регламентації форм і методів указаної взаємодії, варто відмітити, що на законодавчому рівні практично не має положень, що визначають матеріально-правові та процедурні засади організації й здійснення такої взаємодії. У чинному Законі України «Про прокуратуру» міститься лише кілька положень, присвячених координації, однак і вони не надають чіткого уявлення ані про її сутність і зміст, ані форми й напрями координації. Дещо прояснюють ці питання певні підзаконні нормативно-правові акти, такі як спільний Наказ Генерального прокурора України та керівників правоохоронних органів «Про координацію діяльності правоохоронних органів по боротьбі із злочинністю та корупцією» від 26.04.2012 № 43/375/166/353/284/241/290/236 [6] і Наказ ГПУ «Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції» від 16.01.2013 № 1/1гн [7]. Зокрема, у першому нормативно-правовому акті встановлено, що основною формою координації є проведення координаційної наради керівників правоохоронних органів. Окрім того, можуть використовуватися такі форми координації: проведення спільних засідань колегій правоохоронних органів; проведення міжвідомчих нарад за участю керівників правоохоронних органів, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; видання спільних наказів, указівок, інформаційних листів та інших документів організаційного й методичного характеру; обмін інформацією з питань стану злочинності й корупції; розроблення та здійснення узгоджених заходів з метою виявлення, припинення й профілактики злочинів і корупційних діянь, а також усунення причин та умов, що сприяли їх учиненню; спільні виїзди до регіонів для проведення узгоджених заходів, перевірок і надання допомоги правоохоронним органам на місцях; вивчення позитивного досвіду з питань запобігання й протидії злочинності та корупції, упровадження його в практичну діяльність правоохоронних органів; утворення спільних слідчо-оперативних груп для розкриття й розслідування окремих тяжких та особливо тяжких злочинів; взаємне використання можливостей правоохоронних органів для підготовки й навчання кадрів, підвищення їхньої кваліфікації; проведення спільних семінарів, конференцій та інших навчально-практичних заходів; розроблення пропозицій з питань удосконалення правового регулювання запобігання та протидії злочинності й корупції; спільне ініціювання та проведення наукових досліджень у сфері боротьби

зі злочинністю й корупцією [6]. Утім на практиці більшість із цих форм координації не використовуються. Та й до ефективності основної форми координації – проведення координаційної наради керівників правоохоронних органів – є низка зауважень, як-то: поверховий підхід до обговорення проблемних питань і небажання суб'єктів заглиблюватися в їх сутність; відсутність конкретики в прийнятих рішеннях, які досить часто зводяться до констатації й без того відомих обставин і цитування законодавчих положень.

Переконані, що з метою поліпшення якості координації як форми взаємодії прокуратури з правоохоронними органами необхідно на законодавчому (а не підзаконному) рівні більш змістовно та детально врегулювати питання взаємодії прокуратурою з іншими правоохоронними органами в межах координаційної роботи. Зокрема, необхідно визначити цілі й завдання, принципи та напрями, ключові форми й методи співпраці сторін у межах зазначеної координації. Також необхідно визначити загальні права й обов'язки взаємодіючих сторін, окрема увага має бути приділена питанням наслідків і відповідальності невиконання (неналежного виконання) правоохоронними органами спільно розроблених та узгоджених програм, заходів.

2. Необхідність розширення кола форм і методів взаємодії прокуратури з іншими правоохоронними органами в напрямі підвищення правової обізнаності й правової культури населення. Необхідність активного розвитку взаємодії досліджуваних суб'єктів у формі спільної освітньо-виховної та інформаційно-пропагандистської роботи зумовлена таким:

– по-перше, правова неосвіченість і правовий нігілізм є одними з тих факторів, що сприяють розвитку злочинності й інших форм протиправної поведінки. Правовий нігілізм – це негативне ставлення до права, закону, правових форм організації суспільних відносин. Форми вираження правового нігілізму: пряме навмисне порушення чинного законодавства (небезпечний вид правового нігілізму); масове недотримання юридичних приписів, коли суб'єкти не співвідносять свою поведінку з вимогами правової норми; протиріччя в різних нормативно-правових актах («війна законів»); підміна законності політичною, ідеологічною доцільністю; конфронтація представницьких і виконавчих органів влади на всіх рівнях; порушення прав людини [8];

– по-друге, в Україні рівень довіри населення до прокуратури й інших правоохоронних органів надзвичайно низький, порівняно з іншими інституціями держави та громадянського суспільства. Так, за даними опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у жовтні 2019 року, найбільше громадяни України сьо-

годні довіряють волонтерам (69%), ветеранам АТО (67%), Президенту України (66%) та армії (65%). Також високий рівень довіри має церква (56%). Громадським організаціям довіряють 48% респондентів, міським/сільським головам – 47%, Національній гвардії – 46%, Уряду – 45%, Верховній Раді – 44%, місцевим ЗМІ – 43%, загальнонаціональним ЗМІ – 42%, Службі безпеки України – 38%, обласним державним адміністраціям – 32%. Іншим інституціям швидше не довіряють, аніж довіряють. Так, поліції не довіряють 49%, довіряють – 31%, прикордонній службі – 41% і 23% відповідно, Державному бюро розслідувань – 41% і 23%, податковим органам – 50% і 20%, митним органам – 51% і 19%, НАБУ – 49% і 17%, Національному агентству з питань запобігання корупції – 48% і 15%. Найбільше українці не довіряють органам прокуратури (62%) та судам (66%). Довіряють їм лише 14–15% [9]. Згідно з даними дослідження, проведеного експертами Центру Разумкова, найчастіше громадяни України висловлюють довіру волонтерським організаціям (їм довіряють 68% опитаних), церкві (61%), Збройним силам України (61%), Державній службі з надзвичайних ситуацій (57%), добровольчим батальйонам (56%). До інституцій, яким довіра висловлюється частіше, ніж недовіра, належать також Державна прикордонна служба (їй довіряють 52% опитаних, не довіряють – 33%), Національна гвардія України (відповідно, 49% і 35%), ЗМІ України (відповідно, 47% і 41%), громадські організації (відповідно, 46% і 39%). Недовіра найчастіше висловлюється Верховній Раді України (82% їй не довіряють), державному апарату (чиновникам) (81%), ЗМІ Росії (79%), політичним партіям (76%), судовій системі (75%), Уряду України (74%), комерційним банкам (72%), прокуратурі (71%), Президенту України (69%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (69%), Національному антикорупційному бюро України (НАБУ) (68%), Національному агентству з питань запобігання корупції (НАЗК) (68%), Верховному Суду (67%), місцевим судам (67%), Антикорупційному суду (66%), Конституційному Суду (65%), Національному банку України (63%) [10]. З метою підвищення рівня правової свідомості та правової культури населення, поваги й авторитету правоохоронних органів серед населення прокуратура й інші суб'єкти правоохоронної системи мають спільно виробити та забезпечити послідовну й ефективну реалізацію заходів із правовиховного впливу на населення, як загалом, так й окремі соціальні групи.

3. Важливим моментом удосконалення й розвитку форм і методів взаємодії органів прокуратури України з іншими правоохоронними органами держави є вироблення системи оцінювання їхньої

ефективності та дієвості. Оцінювання результатів діяльності є вирішальним чинником у визначенні того, чи досягла певна програма своїх цілей. Головне питання оцінювання полягає в тому, чи політика або програма змінює становище на краще, чи має вплив [11, с. 85]. Розробляючи означену систему оцінювання, варто особливу увагу приділити критеріям, з огляду на які буде проводитися вимірювання якості й ефективності взаємодії, як загалом, так і її окремих форм і напрямів. Важливо відмітити, що такими критеріями мають бути не лише офіційні статистичні дані, а й інші показники, як-то: думка громадськості (пересічних громадян, інститутів громадянського суспільства); думка керівників взаємодіючих органів і виконавців спільних заходів.

Висновки. Отже, взаємодія є важливою засадою належної реалізації прокуратурою свого функціонального призначення як правоохоронного органу, адже вона є не знеособленою інституцією, а структурною ланкою національної правоохоронної системи, тому частина завдань, функцій і повноважень прокуратури передбачають її активну взаємодію з іншими правоохоронними органами задля забезпечення більш ефективного досягнення цілей правоохоронної діяльності. Аналіз нормативно-правового підґрунтя цієї взаємодії та наукових поглядів на її проблематику свідчать про те, що вона (взаємодія) сьогодні має низку прогалин як на законодавчому, так і практичному рівнях, що негативно позначається на якості й дієвості означеної взаємодії. Запропоновані в дослідженні кроки мають на меті вдосконалити форми й методи досліджуваної взаємодії та, відповідно, підвищити її ефективність і результативність.

Література

1. Баганець О. Провальні реформи. *Юридичний вісник України*. URL: <https://yvu.com.ua/provalni-reformy>.
2. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.
3. Чумак В.В. Взаємодія та координація між суб'єктами охорони державного кордону. *Право і безпека*. 2011. № 2. С. 161–165.
4. Собко Ю.В. Сутність та особливості правоохоронної діяльності як об'єкта координаційного впливу. *Право і безпека*. 2009. № 5. С. 112–115.
5. Заброта Д.Г. Розмежування категорій «взаємодія» та «координація» у галузі боротьби з корупцією: теоретичний вимір. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ*. 2005. № 4. С. 233–239.
6. Про координацію діяльності правоохоронних органів по боротьбі із злочинністю та корупцією : Спільний наказ Генерального прокурора України та керівників правоохоронних органів від 26.04.2012 № 43/375/166/353/284/241/290/236. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0043900-12>.
7. Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції :

Наказ ГПУ від 16.01.2013 № 1/1гн. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0001900-13>.

8. Віхров О.П., Віхрова І.О. Теорія держави і права : курс лекцій : навчальний посібник. Чернівці : Десна Поліграф, 2015. 304 с. URL: https://pidruchniki.com/84576/pravo/pravoviy_nigilizm.

9. Оцінка ситуації в Україні (жовтень 2019) / Соціологічна група «Рейтинг» (Rating Group Ukraine). URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka-situacii_v_strane_19-22_oktyabrya_2019_goda.html?fbclid=IwAR0KBBcbg8LyuEJM12ABN4A_wtFkmLYAwVRqLOSrxQctLbOWYru4TgsK0I.

10. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України / Центр Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-susplynykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy-2>.

11. Пал Л. Аналіз політики / пер. з англ. Іван Дзюб. Київ : Основи, 1999. 422 с.

Анотація

Єднак В. М. Шляхи вдосконалення форм і методів взаємодії органів прокуратури України з іншими правоохоронними органами держави. – Стаття.

У статті на основі опрацювання наукових поглядів учених і норм чинного законодавства України визначено шляхи вдосконалення форм і методів взаємодії прокуратури України з іншими правоохоронними органами держави. Доведено, що відповідна взаємодія сьогодні має низку прогалин як на законодавчому, так і практичному рівнях, що негативно позначається на якості й дієвості означеної спільної діяльності прокуратури з іншими правоохоронними органами. Визначено, що координація в контексті діяльності органів прокуратури є особливим різновидом їхньої взаємодії з іншими суб'єктами правоохоронної діяльності, насамперед правоохоронними органами, оскільки через координаційні заходи реалізується значна частина позапроцесуальної співпраці досліджуваних суб'єктів. Саме в межах координаційної діяльності вони виробляють і погоджують спільні дії щодо протидії злочинності та інших важливих питань. Наголошено, що важливим моментом удосконалення й розвитку форм і методів взаємодії органів прокуратури України з іншими правоохоронними органами держави є вироблення системи оцінювання їхньої ефективності та дієвості. Зроблено висновок, що взаємодія є важливою засадою належної реалізації прокуратурою свого функціонального призначення як правоохоронного органу, адже вона є не знеособленою інституцією, а структурною ланкою національної правоохоронної системи, тому частина завдань, функцій і повноважень прокуратури передбачає її активну взаємодію з іншими правоохоронними органами задля забезпечення більш ефективного досягнення цілей правоохоронної діяльності. Аналіз нормативно-правового підґрунтя цієї взаємодії та наукових поглядів на її проблематику свідчать про те, що вона (взаємодія) сьогодні має низку прогалин як на законодавчому, так і практичному рівнях, що негативно позначається на якості й дієвості означеної взаємодії. Запропоновані в дослідженні кроки мають на меті вдосконалити форми й методи досліджуваної взаємодії та, відповідно, підвищити її ефективність і результативність.

Ключові слова: форми, методи, удосконалення, взаємодія, прокуратура, правоохоронні органи, законодавство.

Summary

However V. M. Ways to improve the forms and methods of interaction of the prosecutor's office of Ukraine with other law enforcement agencies of the state. – Article.

In the article on the basis of working out of scientific views of scientists and norms of the current legislation of Ukraine to determine ways of improvement of forms and methods of interaction of bodies of prosecutor's office of Ukraine with other law enforcement agencies of the state. It is proved that the relevant interaction today has a number of gaps both at the legislative and practical levels, which negatively affect the quality and effectiveness of the joint activity of the prosecutor's office with other law enforcement agencies. It has been determined that coordination in the context of the activity of the prosecuting authorities is a special kind of interaction with other law enforcement agencies, and above all law enforcement agencies. Because, through coordination activities, a significant part of the extra-procedural cooperation of the investigated entities is realized. It is within the framework of coordination activities that they produce and coordinate joint action to

combat crime and other important issues. It is emphasized that an important point of improvement and development of forms and methods of interaction of the Prosecutor's Office of Ukraine with other law enforcement agencies of the state is the development of a system of evaluation of their effectiveness and efficiency. It is concluded that interaction, which is an important basis for the proper implementation by the prosecutor's office of its functional purpose as a law enforcement agency, because it is not a separate institution, but a structural link of the national law enforcement system, and therefore part of the tasks, functions and powers of the prosecutor's office interdependent bodies to better achieve law enforcement goals. The analysis of the legal basis of this interaction and the scientific views on its problems indicate that it (interaction) today has a number of gaps at both the legislative and practical levels, which negatively affect the quality and effectiveness of the interaction. The steps proposed in this study aim to improve the forms and methods of the interaction under study and, accordingly, to increase its effectiveness and efficiency.

Key words: forms, methods, improvements, interaction, prosecutor's office, law enforcement agencies, legislation.

УДК 343.14
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).419](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).419)

Г. Р. Крет

orcid.org/0000-0002-4906-4799

кандидат юридичних наук, доцент, суддя

Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ДОКАЗУВАННЯ В СИСТЕМІ СТАНДАРТІВ СПРАВЕДЛИВОГО ПРАВОСУДДЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Стандарти справедливого правосуддя виступають істотним надбанням міжнародного співтовариства та визначально впливають на вітчизняне кримінальне провадження. Виступаючи елементами права на справедливий судовий розгляд, стандарти справедливого правосуддя, з одного боку, забезпечують права, свободи та законні інтереси учасників кримінального провадження, насамперед підозрюваного, обвинуваченого, з іншого боку – визначають зміст інститутів кримінального провадження, зокрема й інституту доказів і доказування.

У доктрині кримінального процесу дослідженню стандартів справедливого правосуддя вченими приділено багато уваги. Зокрема, до розкриття їх поняття, змісту та системи звертаються Л.П. Брич, І.В. Гловюк, І.С. Гриценко, Т.Г. Морщакова, М.І. Погорецький, Н.Ю. Сакара, Н.П. Сиза, О.С. Ткачук та інші вітчизняні й закордонні науковці. Водночас взаємозв'язок стандартів справедливого правосуддя та міжнародних стандартів доказування як кримінальних процесуальних категорій предметом самостійного дослідження не був.

Метою статті є розкриття на основі дослідження положень міжнародно-правових актів і узагальнення правових позицій Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), змісту стандартів справедливого правосуддя у кримінальному провадженні, встановлення їхнього місця в системі міжнародних стандартів доказування.

Система стандартів міжнародного правосуддя характеризується внутрішніми взаємозв'язками, низка з них тісно пов'язані з міжнародними стандартами доказування. Так, дослідження міжнародно-правових актів і сформованої на їхній основі судової практики міжнародних судових інституцій до числа стандартів справедливого правосуддя, які перебувають у невід'ємному зв'язку з міжнародними стандартами доказування, дозволяє віднести такі:

1. Розгляд справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом. Як впливає з аналізу ст. 6 Європейської конвенції від 4 листопада 1950 р., вказаний стандарт справедливого правосуддя включає в себе три аспекти: незалежність суду; його безсторонність; створення суду в порядку, встановленому законом [1]. Поряд із наведеними аспектами, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р.

містить пряму вказівку на четвертий аспект – компетентність суду [2]. Безпосередньо пов'язані зі стандартами доказування два аспекти досліджуваного стандарту справедливого правосуддя: безсторонність суду та його компетентність.

Загалом безсторонність суду передбачає відсутність у нього упередженості щодо результатів розгляду кримінального провадження, яка, у свою чергу, зумовлює формування відповідного переконання у свідомості учасників кримінального провадження. Характеризуючи зміст безсторонності суду, Комітет Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) із прав людини в п. 21 Загального коментаря № 32 до ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. вказує на два її аспекти: по-перше, судді не повинні допускати, щоб їхні рішення ухвалювалися під впливом особистої зацікавленості чи упередження, не допускати застережень щодо конкретної розглядуваної ними справи і не діяти таким чином, щоб невинувато сприяти інтересам однієї зі сторін на шкоду іншій стороні; по-друге, суд повинен також поставати перед розумним спостерігачем як неупереджений [3]. Аналогічна позиція стосовно структури змісту безсторонності суду висловлюється ЄСПЛ, який виокремлює суб'єктивний підхід, спрямований на встановлення особистого переконання конкретного судді в даній справі, та об'єктивний підхід, який дозволяє визначити, чи навів він гарантії, достатні для виключення законних сумнівів щодо цього (п. 113 рішення від 11 липня 2013 р. у справі «Рудніченко проти України») [4]. Водночас ЄСПЛ зазначає, що чіткого розмежування між цими двома поняттями не існує, оскільки поведінка судді може не лише викликати об'єктивно сприйняті сумніви щодо неупередженості з погляду зовнішнього спостерігача (об'єктивний критерій), але й бути пов'язаною з його особистим переконанням (суб'єктивний критерій) (п. 119 рішення від 15 грудня 2005 р. у справі «Kurgianou v. Cyprus») [5]. Необхідність забезпечення безсторонності суду привела до напрацювання у практиці міжнародних судових інституцій низки стандартів формування доказів, з урахуванням яких вони підлягають формуванню судом поза сумнівом у його неупередженості стосовно результатів розгляду кримінального провадження.

Розкриваючи зміст права на розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом,

встановленим законом, учені зазначають, що «компетентність» зазвичай передбачає дотримання таких трьох вимог, як: компетентність окремих суддів; компетентність суду ухвалювати юридично обов'язкові рішення та юрисдикційну компетентність суду [6, с. 58–59]. Саме остання з наведених вимог пов'язана зі стандартами формування доказів, відповідно до яких вони підлягають формуванню судом з урахуванням підсудності йому відповідного кримінального провадження.

2. Змагальність судового розгляду. Положення ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. та ст. 6 Європейської конвенції від 4 листопада 1950 р. не містять вказівки на змагальність сторін, хоча вказаний стандарт справедливого правосуддя широко використовується у практиці міжнародних судових інституцій.

У практиці ЄСПЛ змагальність визначається як принцип кримінального судового розгляду, який означає, що у кримінальній справі обвинуваченню та захисту повинна бути надана можливість знати позицію іншої сторони і подані нею докази та висловлювати свою думку про них (п. 103 рішення від 10 червня 2010 р. у справі “Mukhutdinov v. Russia”)[7]. Водночас на національні суди покладається кореспондуючий обов'язок забезпечити вказані права сторін кримінального провадження. На це звертає увагу Комітет ООН із прав людини, який у п. 7.4 повідомлення № 779/1997 від 4 листопада 1997 р. у справі “Anni Äärelää nd Jouni Näkkäläjärvi v. Finland” зазначає, що основним обов'язком судів є забезпечення рівності між сторонами, включаючи можливість оскаржувати всі аргументи та докази, надані іншою стороною [8].

Невід'ємною передумовою реалізації прав, що становлять зміст змагальності судового розгляду, виступає ознайомлення однієї сторони кримінального провадження з доказами, отриманими іншою його стороною. Передусім це стосується забезпечення прав сторони захисту, у зв'язку із чим ЄСПЛ звертає увагу на необхідність дотримання двох гарантій: 1) подання доказів у присутності обвинуваченого (п. 162 рішення від 11 грудня 2008 р. у справі “Mirilashvili v. Russia”)[9], який за загальним правилом повинен мати право бути присутнім та безпосередньо брати участь у судовому засіданні стосовно встановлення обґрунтованості кримінального обвинувачення щодо нього, що презюмується самим поняттям змагального провадження і також може походити з гарантій, установлених п. п. 3с, 3d та 3е ст. 6 Конвенції (п. 81 рішення від 1 березня 2006 р. у справі “Sejdovic v. Italy”)[10]; 2) відкриття стороні захисту доказів, отриманих стороною обвинувачення (п. 36 рішення від 16 грудня 1992 р. у справі “Edwards v. the United Kingdom”)[11], а в разі їх невідкриття – забезпечення судом, який розглядає питання про його відповідність ст. 6 Кон-

венції, балансу інтересів: публічного інтересу, з одного боку, та інтересів захисту – з іншого, і встановлення ним наявності нагальної необхідності, що призвела до невідкриття (п. п. 62 і 63 рішення від 16 лютого 2000 р. у справі “Rowe and Davis v. the United Kingdom”)[12].

Потреба в гарантуванні змагальності судового розгляду зумовила вироблення у практиці міжнародних судових інституцій окремих стандартів формування доказів, відповідно до яких сторонам кримінального провадження забезпечуються рівні можливості щодо ознайомлення з доказами, поданими іншою стороною, та висловлення своєї позиції щодо них, зокрема й здійснення їх оцінки щодо належності, допустимості, достовірності та достатності.

3. Рівність сторін. Вказаний стандарт справедливого правосуддя ґрунтується на положеннях п. п. 1 і 3 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р., відповідно до яких встановлюється рівність усіх осіб перед судами і трибуналами та закріплюються на основі цілковитої рівності мінімальні гарантії прав обвинуваченого під час розгляду будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення [2]. Надаючи тлумачення п. 1 ст. 14 цього Пакту, Комітет ООН із прав людини в п. 13 Загального коментаря № 32 до ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. зазначає, що право на рівність перед судами і трибуналами забезпечує також рівність змагальних можливостей. Це означає, що ті самі процесуальні права повинні забезпечуватися всім сторонам, крім випадків, якщо відмінності передбачаються законом і можуть бути виправдані з об'єктивних і розумних підстав, які не ставлять підсудного у фактично невідгідне становище і не піддають його іншому несправедливому ставленню [3].

Ст. 6 Європейської конвенції від 4 листопада 1950 р. не містить прямої вказівки на рівність сторін, хоча у практиці ЄСПЛ вона визначається як принцип, який виступає елементом більш широкого поняття справедливого судового розгляду, закріпленого в п. 1 ст. 6, і вимагає, щоб кожній стороні надавалася розумна можливість представити свою позицію в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище порівняно з іншою стороною (п. 26 рішення від 15 травня 2008 р. у справі «Надточій проти України»)[13].

Необхідність забезпечення рівності сторін привела до напрацювання у практиці міжнародних судових інституцій низки стандартів формування доказів, з урахуванням яких вони підлягають формуванню судом за участю сторін кримінального провадження із забезпеченням їм рівних можливостей щодо подання доказів.

4. Безпосередність дослідження доказів. У положеннях ст. 14 Міжнародного пакту про грома-

дяньські і політичні права від 16 грудня 1966 р. та ст. 6 Європейської конвенції від 4 листопада 1950 р. не міститься прямої вказівки на вказаний стандарт справедливого правосуддя, але у практиці міжнародних судових інституцій він ґрунтується на вимогах зазначених статей.

Виходячи зі змісту п. п. 1 і 3д ст. 6 вказаної Конвенції, ЄСПЛ вказує, що важливим елементом справедливого кримінального провадження є також можливість обвинуваченого зіткнутися зі свідком у присутності судді, який остаточно вирішує справу. Такий принцип безпосередності є вагомою гарантією у кримінальному провадженні, оскільки спостереження, зроблені судом стосовно поведінки свідка та достовірності його показань, можуть мати важливі наслідки для обвинуваченого (остаточне рішення від 9 липня 2002 р. щодо прийнятності заяви у справі “P.K. v. Finland”)[14]. З урахуванням вагомості значення безпосередності дослідження доказів для подальшого ухвалення судового рішення, ЄСПЛ акцентує увагу на двох аспектах її змісту: 1) як обов’язку національних судів безпосередньо дослідити докази. На його погляд, судові рішення повинні ґрунтуватися на доказах, досліджених національними судами під час публічного розгляду у присутності обвинуваченого, хоча ЄСПЛ не виключає можливості використання похідних доказів за умови застосування виробленого ним триступеневого тесту (п. п. 119–147 рішення від 15 грудня 2011 р. у справі “Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom”, п. 107 рішення від 15 грудня 2015 р. у справі “Schatschaschwili v. Germany”)[15; 16]; 2) як вимоги незмінності складу суду. Як зазначає ЄСПЛ, зазвичай зміна складу суду першої інстанції після заслуховування важливого свідка повинна призвести до повторного допиту цього свідка (остаточне рішення від 9 липня 2002 р. щодо прийнятності заяви у справі “P. K. v. Finland”)[14].

Потреба в гарантуванні безпосередності дослідження доказів зумовила вироблення у практиці міжнародних судових інституцій окремих стандартів формування доказів, відповідно до яких вони підлягають формуванню судом за участі сторін кримінального провадження за умови незмінності складу суду.

5. Презумпція невинуватості. Вказаний стандарт справедливого правосуддя закріплений у ч. 2 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. і ч. 2 ст. 6 Європейської конвенції від 4 листопада 1950 р., відповідно до яких кожний, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку [1; 2].

На вагомому роль презумпції невинуватості у кримінальному провадженні звертає увагу Комітет ООН із прав людини, який у п. 30 Загального

коментаря № 32 до ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. зауважує, що презумпція невинуватості, яка має основоположне значення для захисту прав людини, покладає обов’язок доказування на обвинувачення, гарантує, що ніяка вина не може бути презюмована доти, поки винуватість не буде доведена поза будь-яких розумних сумнівів, забезпечує, щоби сумніви тлумачилися на користь обвинуваченого, та вимагає, щоби з особами, яким пред’являються обвинувачення у вчиненні кримінального діяння, поводитися відповідно до цього принципу [3]. У практиці ЄСПЛ презумпція невинуватості розглядається як самостійний елемент права на справедливий судовий розгляд, який водночас повинен братися до уваги під час будь-якої оцінки справедливості судового розгляду загалом (п. 96 рішення від 23 лютого 2016 р. у справі “Navalnyy and Ofitserov v. Russia”)[17].

Із наведених положень випливає широке коло елементів досліджуваного стандарту справедливого правосуддя, до числа яких належать: 1) покладення на сторону обвинувачення тягаря доказування винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення; 2) неприпустимість покладення на обвинуваченого обов’язку доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення; 3) забезпечення доведеності вини особи у вчиненні кримінального правопорушення поза розумним сумнівом; 4) неприпустимість обґрунтування обвинувачення на основі недопустимих доказів; 5) тлумачення всіх сумнівів на користь обвинуваченого; 6) поводження з особою, яка обвинувачується у скоєнні кримінального правопорушення, як з невинуватою.

Необхідність забезпечення презумпції невинуватості привела до напрацювання у практиці міжнародних судових інституцій одного зі стандартів формування рівня переконання, необхідного для ухвалення відповідного процесуального рішення, – стандарту доказування «поза розумним сумнівом».

6. Вмотивованість судових рішень. Зазначений стандарт справедливого правосуддя не передбачений положеннями ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. та ст. 6 Європейської конвенції від 4 листопада 1950 р., але використовується у практиці міжнародних судових інституцій.

На необхідність вмотивування судових рішень звертається увага Комітетом ООН із прав людини, який у п. 29 Загального коментаря № 32 до ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. вказує на необхідність наведення в них основних висновків, доказів і правової аргументації [3]. У своїй практиці ЄСПЛ зазначає, що згідно з його усталеною практикою, яка відображає принцип належного здійснення право-

суддя, у рішеннях судів і органів, що вирішують спори, має бути належним чином викладено підстави, на яких вони ґрунтуються (п. 272 рішення від 21 квітня 2011 р. у справі «Нечипорук і Йонкало проти України») [18]. Хоча п. 1 ст. 6 Конвенції зобов'язує суди мотивувати свої рішення, це не може сприйматися як вимога надавати детальну відповідь на кожен аргумент (п. 89 рішення від 6 вересня 2005 р. у справі «Салов проти України») [19]. Міра, до якої застосовується обов'язок обґрунтовувати рішення, може бути різною залежно від характеру самого рішення, має визначатися з урахуванням обставин відповідної справи (п. 272 рішення від 21 квітня 2011 р. у справі «Нечипорук і Йонкало проти України») [18]. З позиції ЄСПЛ, національним судам необхідно також брати до уваги різноманітність доводів і аргументів, які сторони можуть викласти в суді, як і відмінності, наявні у сторін, у їхніх законах, звичаях, юридичних доктринах, у змісті та складанні судових рішень (п. 34 від 1 липня 2003 р. у справі «Suominen v. Finland») [20].

У розумінні ЄСПЛ, як вказує Л.П. Брич, вмотивованим може вважатися судове рішення, у якому не лише «наведено належні та достатні мотиви та підстави його ухвалення», як цього вимагає національне законодавство в ч. 4 ст. 370 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, а й дано відповідь на значущі аргументи сторони кримінального провадження. Ця відповідь має бути не формальною, поверхневою й абстрактною, а конкретною й аргументованою щодо питань як факту, так і права, що стосуються кримінально-правової кваліфікації, застосування заходів кримінально-правового характеру та сфери доказування [21, с. 278]. У зв'язку із цим вмотивованість судових рішень передбачає наведення мотивів і підстав для їх ухвалення, зокрема й мотивів, з яких суд ухвалив докази, подані однією стороною кримінального провадження, та відкинув докази, подані іншою.

Необхідність забезпечення вмотивованості судових рішень зумовила напрацювання у практиці міжнародних судових інституцій стандартів формування рівня переконання, необхідного для ухвалення відповідного процесуального рішення, – стандартів доказування «обґрунтована підозра», «достатня підстава» та «поза розумним сумнівом».

Підсумовуючи наведене, потрібно зазначити тісний взаємозв'язок і взаємозалежність стандартів справедливого правосуддя та міжнародних стандартів доказування. З одного боку, стандарти справедливого правосуддя, будучи елементами права на справедливий судовий розгляд, виступають основою для виокремлення міжнародних стандартів доказування. З іншого боку, міжнародні стандарти доказування охоплюються стандартами справедливого правосуддя, розширюючи, конкретизуючи й уточнюючи їх зміст у частині формування суб'єктом доказування достатньої сукупності належних,

допустимих і достовірних доказів і досягнення за результатами їх оцінки рівня переконання, необхідного для ухвалення відповідного процесуального рішення.

Література

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р., ратифікована Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. та ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
3. Human Rights Committee (HRC), General comment № 32, Article 14, Right to equality before courts and tribunals and to fair trial, 23 August 2007, CCPR/C/GC/32. URL: <https://www.refworld.org/docid/478b2b2f2.html>.
4. Case of Rudnichenko v. Ukraine : Judgment of the European Court of Human Rights from 11 July 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122187>.
5. Case of Kyprianou v. Cyprus : Judgment of the European Court of Human Rights from 15 December 2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71671>.
6. Справедливое судебное разбирательство в международном праве: юридический сборник. Варшава : Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека, 2013. 279 с.
7. Case of Mukhutdinov v. Russia : Judgment of the European Court of Human Rights from 10 June 2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99212>.
8. Anni Äärelä and Jouni Näkkäläjärvi v. Finland, HRC Communication № 779/1997 (4 November 1997), UN Doc CCPR/C/73/D/779/1997. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/undocs/779-1997.html>.
9. Case of Mirilashvili v. Russia : Judgment of the European Court of Human Rights from 11 December 2008. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/0e491f/pdf/>.
10. Case of Sejdovic v. Italy : Judgment of the European Court of Human Rights from 1 March 2006. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72629>.
11. Case of Edwards v. the United Kingdom: Judgment of the European Court of Human Rights from 16 December 1992. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57775>.
12. Case of Rowe and Davis v. the United Kingdom : Judgment of the European Court of Human Rights from 16 February 2000. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58496>.
13. Справа «Надточій проти України» : рішення Європейського Суду з прав людини від 15 травня 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_404.
14. Case of P. K. v. Finland : Final Decision of the European Court of Human Rights from 9 July 2002 as to the Admissibility of Application № 37442/97. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22630>.
15. Case of Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom : Judgment of the European Court of Human Rights from 15 December 2011. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108072>.
16. Case of Schatschaschwili v. Germany : Judgment of the European Court of Human Rights from 15 December 2015. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159566>.

17. Case of Navalnyy and Ofitserov v. Russia : Judgment of the European Court of Human Rights from 23 February 2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-161060>.

18. Справа «Нечипорук і Йонкало проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 21 квітня 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683.

19. Справа «Салов проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 6 вересня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_428.

20. Case of Suominen v. Finland : Judgment of the European Court of Human Rights from 1 July 2003. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61178>.

21. Брич Л.П. Право на вмотивоване судове рішення у кримінальному провадженні як складова права на справедливий суд в інтерпретації Європейського Суду з прав людини. *Університетські наукові записки*. 2017. № 63. С. 268–281.

Анотація

Крет Г. Р. Міжнародні стандарти доказування в системі стандартів справедливого правосуддя у кримінальному провадженні. – Стаття.

Стаття присвячена встановленню, з урахуванням положень міжнародно-правових актів і сформованої на їхній основі судової практики міжнародних судових інституцій, місця міжнародних стандартів доказування в системі стандартів справедливого правосуддя.

Розкривається зміст стандартів справедливого правосуддя у кримінальному провадженні: 1) розгляду справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом; 2) змагальності судового розгляду; 3) рівності сторін; 4) безпосередності дослідження доказів; 5) презумпції невинуватості; 6) вмотивованості судових рішень.

З'ясовано взаємозв'язок розгляду справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, зі стандартами формування доказів: з погляду безсторонності суду докази підлягають формуванню судом поза сумнівом у його неупередженості стосовно результатів розгляду кримінального провадження, а з погляду його юрисдикційної компетентності – з урахуванням підсудності суду відповідного кримінального провадження.

Окреслено взаємозв'язок змагальності судового розгляду зі стандартами формування доказів, відповідно до яких сторонам кримінального провадження забезпечуються рівні можливості щодо ознайомлення з доказами, поданими іншою стороною, та висловлення своєї позиції щодо них, зокрема здійснення їх оцінки і з погляду належності, допустимості, достовірності та достатності.

Визначено взаємозв'язок рівності сторін зі стандартами формування доказів, з урахуванням яких вони підлягають формуванню судом за участю сторін кримінального провадження із забезпеченням їм рівних можливостей щодо подання доказів.

Встановлено взаємозв'язок безпосередності дослідження доказів зі стандартами формування доказів, відповідно до яких вони підлягають формуванню судом за участі сторін кримінального провадження за умови незмінності складу суду.

Вказано на взаємозв'язок презумпції невинуватості й одного зі стандартів формування рівня переконання, необхідного для ухвалення відповідного процесуального рішення, – стандарту доказування «поза розумним сумнівом».

Обґрунтовано взаємозв'язок вмотивованості судових рішень і стандартів формування рівня переконання, необхідного для ухвалення відповідного процесуального рішення, – стандартів доказування «обґрунтована підозра», «достатня підстава» та «поза розумним сумнівом».

Ключові слова: стандарти доказування, стандарти формування доказів, стандарти формування переконання, стандарти справедливого правосуддя.

Summary

Kret G. R. International standards of proof in the system of fair justice standards in criminal proceedings. – Article.

The article is devoted to establishing, taking into account the provisions of international legal acts and the jurisprudence of international judicial institutions based on them, the place of international standards of proof in the system of fair justice standards.

The content of the standards of fair justice in criminal proceedings is revealed: 1) the hearing by an independent and impartial tribunal established by law; 2) the adversarialness of the trial; 3) the equality of arms; 4) the immediacy of the research of the evidences; 5) the presumption of innocence; 6) the motivation of court decisions.

The interrelation of the hearing by an independent and impartial tribunal established by law with the standards of formation of evidences is established: from the point of view of the impartiality of the court, the evidences is subject to formation by the court undoubtedly of its impartiality with regard to the results of the criminal proceedings, and from the point of view of its jurisdictional competence – taking into account the jurisdiction to the court of the relevant criminal proceedings.

The interrelation between the adversarialness of the trial and the standards of formation of evidences is established. According to it the sides of the criminal proceedings shall be afforded equal opportunity to familiarize themselves with the evidences presented by the other side, and to express their position on them, including their assessment in terms of appropriateness, admissibility, reliability and sufficiency.

The interrelation of the equality of arms with the standards of formation of evidences is determined. In view of this, they are subject to formation by court with the participation of the sides of the criminal proceedings, providing them with equal opportunity to present evidences.

The interrelation between the immediacy of the research of the evidences and the standards of formation of evidences is provided. Accordingly, they are subject to formation by court with the participation of the sides of criminal proceedings, providing that court composition remains unchanged.

It is specified on the interrelation between the presumption of innocence and one of the standards of formation of the level of conviction necessary for making the appropriate procedural decision – the standard of proof “beyond reasonable doubt”.

It is justified the interrelation of the motivation of court decisions and the standards of formation of the level of conviction necessary for making the appropriate procedural decision – the standards of proof “reasonable suspicion”, “sufficient grounds” and “beyond reasonable doubt” are substantiated.

Key words: standards of proof, standards of formation of evidences, standards of formation of conviction, fair justice standards.

УДК 343.1

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).420](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).420)**С. С. Кудінов***orcid.org/0000-0002-0582-1030**доктор юридичних наук,**доцент кафедри кримінального права та процесу
Національної академії Служби безпеки України***О. В. Бачинський***orcid.org/0000-0002-0248-6142**аспірант відділу аспірантури і докторантури
Національної академії Служби безпеки України*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАВДАННЯ З РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗОВАНОЇ ГРУПИ ЧИ ЗЛОЧИННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Одним із важливих результатів реформування системи кримінальної юстиції в Україні є вдосконалення нормативно-правового регулювання досудового розслідування кримінальних правопорушень, озброєння правоохоронних органів сучасними інструментами його здійснення й намагання вдосконалити організаційні та правові засади кримінального переслідування відповідно до передової іноземної практики. Реалізація зазначеного відбувалася шляхом втілення прогресивного світового досвіду організації протидії протиправній діяльності у кримінальному процесуальному законодавстві України, що, зокрема, знайшло свій прояв у детальній правовій регламентації провадження як гласних, так і негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД). Водночас вказана реформа впливає не тільки на зміст чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), а й загалом докорінно змінює засади розслідування злочинів. Одним із важливих інструментів такої діяльності є саме виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (далі – виконання спеціального завдання), що входить до системи НСРД, загальні засади організації якої регламентуються ст. 272 КПК України. Водночас можливість якісного й успішного його проведення нерозривно пов'язана з досконалим правовим регулюванням, що потребує відповідного наукового супроводження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виконання спеціального завдання в сучасному науковому просторі розглядається як важливий інструмент протидії організованій злочинності. Варто зазначити, що в більшості наукових досліджень, об'єктом яких було обрано виконання спеціального завдання, вказаний захід вивчали як явище теорії та практики оперативно-розшукової діяльності. Водночас з ухваленням у 2012 р. КПК України виконання спеціального завдання було включено до гл. 21 «Негласні

слідчі (розшукові) дії», що активізувало наукову спільноту до розгляду вказаного явища як категорії кримінального процесу. Зокрема, виконання спеціального завдання предметом наукових досліджень обрали такі вчені: С.В. Албул, М.Ю. Азаров, М.В. Багрій, Л.В. Бобрицький, Г.М. Бірюков, А.А. Венедіктов, Є.Є. Гречин, В.І. Василичук, А.А. Галючек, Л.Ф. Гула, С.О. Гриненко, О.М. Дроздов, Я.Ю. Конюшенко, С.С. Кудінов, В.В. Луцик, Н.Я. Маньковський, Ю.В. Мантуляк, М.А. Погорецький, П.П. Підюков, О.О. Сухачов, С.А. Хімченко, Р.М. Шехавцов та інші. Проте, незважаючи на значний внесок науковців у дослідження вказаної тематики, потреба ґрунтовного вивчення правового регулювання виконання спеціального завдання все ще є.

Мета статті полягає в аналізі стану правового регулювання виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, виокремленні проблемних питань та формулюванні пропозицій з їх розв'язання.

Вклад основного матеріалу. У науковій літературі існують різні погляди на визначення правового регулювання, проте більшість сучасних учених дотримуються широкого його розуміння. Відповідно до цього підходу, правове регулювання розглядають як специфічну діяльність держави, її органів і посадових осіб з упорядкування суспільних відносин шляхом встановлення правових норм, що визначають межі дозволеної поведінки, й ухвалення відповідно до них індивідуально регламентуючих рішень з юридично значущих питань, які виникають під час таких відносин. Особливості правового регулювання залежать від сфери регламентованих суспільних відносин, проте воно завжди має функціональну, управлінську сутність [1, с. 261].

Ретроспективний аналіз розвитку правового регулювання виконання спеціального завдання дозволяє зробити висновок, що зазначений інститут, до ухвалення у 2012 р. КПК України

належить до системи оперативно-розшукових заходів. Сучасні реалії теорії та практики протидії організованій злочинності свідчать про те, що виконання спеціального завдання можна здійснювати відповідно до ст. 272 КПК України, а також п. 8 ч. 1 ст. 8 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність», що передбачає право уповноважених оперативних підрозділів проводити виконання спеціального завдання у процесі здійснення оперативно-розшукової діяльності згідно з положеннями ст. 272 КПК України [2; 3]. Зазначене свідчить про те, що виконання спеціального завдання має подвійну правову природу та може мати різні мету, підстави та специфіку проведення, залежно від того, на виконання мети кримінального судочинства чи оперативно-розшукової діяльності його здійснюють.

Для аналізу правового регулювання доцільно застосовувати вертикальну (ієрархічну) систему законодавства, основним критерієм побудови якої є юридична сила нормативно-правових актів. Традиційно в теорії держави та права така система виглядає так: 1) Конституція України – Основний закон, що має найвищу юридичну силу; 2) міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, які є частиною національного законодавства; 3) закони України (кодифіковані та некодифіковані); 4) підзаконні нормативно-правові акти (укази Президента України; постанови Кабінету Міністрів України; підзаконні нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади й інших центральних органів державної влади; нормативно-правові акти місцевих органів виконавчої влади; нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування).

Основою правового регулювання в державі є Конституція України, що становить базис для діяльності всіх державних органів, зокрема й із правоохоронними функціями. Конституція України встановлює основу правового регулювання і для виконання спеціального завдання, визначаючи засади конституційного статусу особи в державі, функціонування системи законодавчих, виконавчих і судових органів державної влади. Відповідність вимогам, закріпленим в Основному законі, є беззаперечною під час проведення всіх без винятку НСРД, є першочерговим критерієм оцінки їхньої законності, а також допустимості отриманих під час їх проведення доказів. Крім того, Конституція як акт найвищої юридичної сили визначає базові цінності, основи та напрями подальшого розвитку законодавства, що регулює правоохоронну діяльність.

Вагоме значення у правовому регулюванні сьогодні мають міжнародні акти, ратифіковані Україною, адже вони відображають прогресивні спрямування міжнародної спільноти й задають

вектори позитивного розвитку національного законодавства. Попри те, що вони передбачають загальні питання співробітництва у сфері кримінальної юстиції, окремі з них мають значення в розрізі правового регулювання виконання спеціального завдання та закріплюють базові положення щодо боротьби з незаконним обігом наркотиків і психотропних речовин (Конвенція Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) про боротьбу з незаконним обігом наркотиків і психотропних речовин, ратифікована Законом України від 24 квітня 1991 р. № 1000–XII), транснаціональною злочинністю (Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності ратифікована Законом України від 4 лютого 2004 р. № 1433–IV), корупцією (Конвенція ООН проти корупції, ратифікована Законом України від 18 жовтня 2006 р. № 251–V) тощо. Крім того, попри вживання різної термінології, необхідно зазначити, що цими актами надається можливість проведення дій, аналогічних виконанню спеціального завдання: агентурних операцій (ч. 1 ст. 20 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності), таємних операцій (ч. 1 ст. 50 Конвенція ООН проти корупції) під час боротьби з відповідними видами злочинів. Водночас аналіз змісту вказаних актів свідчить, що міжнародні конвенції не обмежуються можливістю проведення таких заходів тільки щодо організованої злочинності, що є аргументом на користь можливого розширення сфери застосування виконання спеціального завдання.

Особливе місце серед актів, які регулюють виконання спеціального завдання, належить КПК України, адже саме з його ухваленням у 2012 р. поняття «виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації» було введено до правозастосовної практики правоохоронних органів та наукового простору України. Гл. 21 КПК України визначає загальні положення проведення всіх НСРД, серед яких і виконання спеціального завдання. Так, у ст. 272 КПК України розкрито сутність виконання спеціального завдання, юридичні підстави, строки. Проте порядок проведення виконання спеціального завдання фактично залишився поза увагою національного законодавця.

Розглядаючи правове регулювання виконання спеціального завдання, потрібно також згадати Кримінальний кодекс України (далі – КК України), що закріплює базові категорії, які використовують під час проведення НСРД. Так, визначаючи підстави для проведення виконання спеціального завдання, необхідно оперувати такими поняттями, як: «класифікація злочинів за тяжкістю» (ст. 12 КК України), адже НСРД, передбачені ст. 272 КПК України, можна проводити виключно у кримінальних провадженнях щодо тяжкого

й особливо тяжкого злочину; співучасті та визначення злочинів, які вважаються вчиненими організованою групою або ж злочинною організацією, адже тільки у кримінальних провадженнях щодо таких злочинних об'єднань може застосовуватись ст. 272 КПК України. Крім того, КК України визначає низку важливих положень, які формують основу статусу особи, що виконує спеціальне завдання, а саме ст. 43, яка відносить виконання спеціального завдання до обставин, що виключають злочинність діяння.

Необхідність деталізувати наявне на законодавчому рівні правове регулювання виконання спеціального завдання була реалізована завдяки ухваленню відповідного міжвідомчого нормативно-правового акта, яким сьогодні є Міжвідомча інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні від 16 листопада 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. Однак аналіз змісту вказаної інструкції свідчить про те, що вона не вирішує вищезазначеної проблеми, а лише доповнює положення ст. 272 КПК України в частині визначення способу реалізації виконання спеціального завдання шляхом організації слідчим і оперативним підрозділом уведення особи, яка відповідно до закону виконує таке завдання, в організовану групу чи злочинну організацію [4].

Потреба захисту державного суверенітету, конституційного ладу й територіальної цілісності України, нейтралізації сепаратистських і екстремістських рухів і організацій, гарантування державної безпеки у сферах боротьби з тероризмом, економічної, інформаційної, кібернетичної безпеки гостро ставить питання про необхідність ефективного реагування правоохоронних органів і спеціальних служб із використанням адекватного інструментарію. Сьогодні в Україні на часі питання протидії не тільки організованій злочинності, а й іншим тяжким і особливо тяжким злочинам, які становлять реальну чи потенційну загрозу національній безпеці, життю та здоров'ю великої кількості людей. Однак проведення виконання спеціального завдання можливе тільки у кримінальних провадженнях стосовно організованих груп і злочинних організацій, незважаючи на те, що багато злочинів можуть бути вчинені або окремими особами, або таким чином, що унеможливує виявлення ознак організованої злочинної діяльності.

Тому, на нашу думку, одним із найбільш суттєвих недоліків правового регулювання виконання спеціального завдання є закріплення в назві та змісті ст. 272 КПК України можливості проведення вказаної НСРД виключно у провадженнях стосовно організованих груп і злочинних організацій, що не є виправданим, адже позбавляє мож-

ливості попереджувати, розкривати та припиняти окремі кримінальні правопорушення, які, хоч і не вчиняються організованими групами чи злочинними організаціями, є не менш небезпечними.

Очевидно, що в сучасних суспільно-правових умовах необхідно враховувати й інші критерії протиправного діяння для оцінки можливості використання виконання спеціального завдання у протидії злочинам. Тому сфера застосування ст. 272 КПК України потребує розширення, зокрема завдяки уникненню обмеження щодо організованих груп і злочинних організацій, і закріплення можливості проведення виконання спеціального завдання щодо інших кримінальних правопорушень, які також потребують ефективних заходів протидії. Зокрема, це стосується злочинів проти основ національної безпеки України, а також окремих інших злочинів (наприклад ст. 258 «Терористичний акт», ст. 258–5 «Фінансування тероризму» та ін.). Навіть більше, як показує практика, непоодинокі випадки вчинення зазначених вище діянь однією особою або у спосіб, який виключає встановлення наявності організованої групи чи злочинної організації, з використанням сучасних засобів зв'язку та новітніх технологій, для приховування зв'язків між зловмисниками. У таких випадках часто може бути доцільність виконання спеціального завдання, проведення якого, однак, не відповідатиме встановленим вимогам чинного законодавства через відсутність організованої групи чи злочинної організації або через неможливість встановлення необхідних фактів, що підтверджують їх існування.

Крім того, вказані у ст. 272 КПК України обмеження щодо проведення виконання спеціального завдання виключно щодо злочинної діяльності організованих груп та злочинних організацій під час розгляду виконання спеціального завдання як оперативно-розшукового заходу суперечать таким ознакам названих суб'єктів, як стійкість і здійснення злочинної діяльності систематично, на постійній основі. Виходячи з наявності ст. 255 КК України – «Створення злочинної організації» та її змісту, необхідно констатувати, що виявлення злочинної організації фактично нівелює можливість проведення виконання спеціального завдання як оперативно-розшукового заходу, тому що такі факти підлягають невідкладному направленню до органу досудового розслідування для початку кримінального провадження, що передбачено у ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»: «У разі виявлення ознак злочину оперативний підрозділ зобов'язаний невідкладно направити зібрані матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена ККУ, до відповідного органу досудового розслідування» [3]. Крім того, наявність такої підстави для

проведення виконання спеціального завдання, як учинення злочинної діяльності організованою групою чи злочинною організацією, вимагає обґрунтування наявності зазначеної структури, що створює схожі труднощі під час виявлення фактів скоєння злочинів відповідним суб'єктом. Ураховуючи, наприклад, дослідження В.М. Варцаби, відповідно до якого з усіх виявлених організованих структур тільки 6% було викрито під час підготовки першого злочину (22% після вчинення 2–3-х злочинів, 28% – 4–6-х злочинів; 12% – 7–10-ти злочинів, більше 10 злочинів – 8%, більше 20 злочинів – 6%, один злочин – 18%) [5], можна стверджувати, що фактично такий оперативно-розшуковий захід можна проводити виключно стосовно щойно створених злочинних груп, які тільки планують скоєння протиправних діянь. Зазначене значно обмежує можливості правоохоронних органів із виявлення протиправної діяльності, її припинення та протидії їй.

Схожі питання виникають і під час розгляду виконання спеціального завдання у площині контррозвідувальної діяльності (далі – КРД), метою якої є попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам безпеці України, припинення розвідувальних, терористичних та інших посягань спецслужб іноземних держав на державну безпеку [6]. Попри ускладненість реалізації виконання спеціального завдання з огляду на обмежену організованими групами та злочинними організаціями сферу застосування, існує надзвичайно актуальна потреба проведення зазначеного заходу і під час виконання завдань КРД. Уваги потребує проблематика визначення статусу спецслужб іноземних держав. Відповідно до приписів ст. 272 КПК України, виконання спеціального завдання можна проводити виключно щодо злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації. Водночас спеціальні служби іноземних держав є органами державної влади та не можуть бути визначені як організовані групи чи злочинні організації. І хоча протидія такій діяльності іноземних держав є одним з основних завдань національних спецслужб, вказані факти позбавляють можливості застосування передбачених у ст. 272 КПК України підстав для використання ними такого ефективного засобу протидії іноземним спецслужбам, як виконання спеціального завдання.

Водночас необхідно враховувати той факт, що КРД є спеціальним видом діяльності у сфері гарантування державної безпеки, який у демократичних країнах властивий спеціальним службам. Адже згідно з Резолюцією 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» та рекомендаціями ПАРЄ № 1713 (2005) «Про демократичний нагляд за положенням у сфері безпеки у країнах-членах»

[7; 8], протидія посяганням спецслужб іноземних держав на безпеку країни є повноваженням служб внутрішньої безпеки та реалізовується шляхом здійснення КРД. Водночас у зазначеному документі вказано, що, ураховуючи відмінності в завданнях та повноваженнях служб безпеки і розвідувальних служб, з одного боку, та правоохоронних органів – з іншого, дуже важливо відобразити ці відмінності в законодавстві. Зважаючи на викладене, законодавче забезпечення КРД потребує вдосконалення в частині розробки системи відповідних контррозвідувальних заходів та її правової регламентації, які б забезпечували інтереси спецслужб та сприяли досягненню завдань КРД.

На нашу думку, для оцінювання стану правового регулювання виконання спеціального завдання в Україні доцільно також проаналізувати законодавство іноземних держав, яке унормовує проведення схожих за виконанням спеціального завдання заходів. У контексті цієї статті на особливу увагу заслуговує досвід правового регулювання окремих європейських країн у сфері застосування таких заходів.

Так, у кримінальному процесуальному кодексі Федеративної Республіки Німеччина (далі – ФРН) (§ 110а) здійснення відповідної діяльності можливе, якщо «існують достатні фактичні підстави для припущення, що вчиняються тяжкі злочини» у сфері незаконного обігу наркотиків чи зброї, підблення платіжних заходів, у сфері охорони державної безпеки, або якщо вони вчиняються професійними злочинцями, членом банди чи в будь-який інший організований спосіб [13].

У Кримінальному процесуальному кодексі Франції аналогічному заходу присвячено цілий розділ «Інфільтрація», який передбачає можливість проведення відповідних заходів під час розслідування п'ятнадцяти видів злочинів, серед яких тероризм, торгівля людьми, торгівля наркотиками, вимагання й інші злочини, учинені в організованій формі (ст. 706–73) [14].

Досить широка сфера застосування вказаного заходу в Чехії. Так, Кримінальний процесуальний кодекс Чехії дозволяє проводити вказаний захід у кримінальних провадженнях щодо тяжких і особливо тяжких злочинів (у розумінні законодавства Чехії) та щодо кримінальних правопорушень меншої тяжкості, зокрема у сфері банкрутства; порушення правил економічної конкуренції; віддання переваг під час здійснення державних контрактів, публічних закупівель і публічних аукціонів; корупції, підкупу, а також злочинів, учинених в організованій формі [15].

У Кримінальному процесуальному кодексі Швейцарії (ст. 286) до переліку злочинів, під час розслідування яких можуть проводитись відповідні заходи, віднесено приблизно п'ятдесят складів, серед яких злочини у сферах національної безпеки,

обігу наркотиків і зброї, ядерної енергетики, лікарських засобів, ігрового бізнесу, а також участь у злочинній організації, фінансування тероризму, злочини проти миру та людства, корупційні злочини, відмивання грошей тощо [16].

Проаналізований іноземний досвід підтверджує, що виконання спеціального завдання є дієвим засобом протидії злочинності, проте сфера його застосування не обмежується наявністю виключно організованої злочинності.

Висновки. Отже, можна дійти висновку, що правове регулювання виконання спеціального завдання все ще є недосконалим, оскільки сфера його застосування обмежена виключно злочинами, учиненими організованими групами та злочинними організаціями. Це значно зменшує потенціал вказаного заходу, адже фактично унеможлиблює його застосування щодо не менш небезпечних, але на даний момент особливо актуальних злочинів, наприклад, передбачених ст. ст. 109–113, 258, 258–3, 258–5 Кримінального кодексу України. У контексті зазначеного варто звернути увагу на іноземний досвід, який вказує на досить широку сферу застосування заходів, тотожних за змістом із виконанням спеціального завдання.

Уважаємо, що покращити правозастосовну практику виконання спеціального завдання та більшою мірою реалізувати потенціал зазначеного заходу як в оперативно-розшуковій діяльності, так і у кримінальному процесі можна за допомогою розширення сфери його застосування, не обмежуючись тільки злочинною діяльністю організованих груп та злочинних організацій. Тому одним із перших і найбільш важливих кроків з оптимізації правового регулювання виконання спеціального завдання повинна бути зміна назви ст. 272 КПК України та викладення її в редакції: «Виконання завдання з розкриття злочинної діяльності», а також закріплення в її змісті нових, більш широких підстав для проведення, не обмежених поняттям «злочинна діяльність організованих груп та злочинних організацій».

Крім того, урахувавши актуальні загрози державній безпеці, необхідно активізувати наукову спільноту щодо опрацювання проблеми утворення та правового забезпечення системи контррозвідвальних заходів, до якої має увійти й виконання спеціального завдання, форма здійснення якого відповідала б потребам КРД.

Література

1. Теорія держави і права : навчальний посібник / А.М. Колодій та ін. ; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. Київ : Юрінком-Інтер, 2003. 368 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України* : офіційний вебпортал. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 30.10.2019).

3. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України, від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII. *Верховна Рада України* : офіційний вебпортал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> (дата звернення: 30.10.2019).

4. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : Наказ № 114/1042/516/1199/936/1687/5 від 16 листопада 2012 р. *Верховна Рада України* : офіційний вебпортал. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12> (дата звернення: 30.10.2019).

5. Варцаба В.М. Розслідування злочинів організованих злочинних груп (тактико-психологічні основи) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2003. 188 с.

6. Про контррозвідвальну діяльність : Закон України від 26 грудня 2002 р. № 374-IV. *Верховна Рада України* : офіційний вебпортал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15> (дата звернення: 15.11.2019).

7. Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною : резолюція 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/994_611 (дата звернення: 18.11.2019).

8. Про демократичний нагляд за положенням у сфері безпеки у країнах-членах : рекомендація ПАРС № 1713 (2005). URL: <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17360&lang=en> (дата звернення: 18.11.2019).

9. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України* : офіційний вебпортал. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 30.10.2019).

10. Конвенція ООН проти корупції, ратифікована Законом України від 18 жовтня 2006 р. № 251-V. *Верховна Рада України* : офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16 (дата звернення: 28.10.2019).

11. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності, ратифікована Законом України від 4 лютого 2004 р. № 1433-IV. *Верховна Рада України* : офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789 (дата звернення: 28.10.2019).

12. Конвенція ООН про боротьбу з незаконним обігом наркотиків і психотропних речовин, ратифікована Законом України від 24 квітня 1991 р. № 1000-XI. *Верховна Рада України* : офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_096 (дата звернення: 28.10.2019).

13. The German Code of Criminal Procedure St PO Full citation : Code of Criminal Procedure in the version published on 7 April 1987 (Federal Law Gazette [Bundesgesetzblatt]. Part I. P. 1074, 1319), as most recently amended by Article 3 of the Act of 23 April 2014 (Federal Law Gazette. Part I. P. 410) (English version). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stpo/englisch_stpo.html (дата звернення: 18.11.2019).

14. Criminal procedure code of France (translated with the participation of John Rason SPENCER QC) (English version). URL: <https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/30/France/show> (дата звернення: 19.11.2019).

15. Criminal Procedure Code of the Czech Republic (1961, amended 2012) (English version). URL: https://www.legislationline.org/download/id/6371/file/Czech%20Republic_CPC_1961_am2012_en.pdf (дата звернення: 20.11.2019).

16. Swiss Criminal Procedure Code of 5 October 2007 (Status as of 1 March 2019). (English version). URL: https://www.legislationline.org/download/id/8297/file/Swiss_CPC_2007_am2019_en.pdf (дата звернення: 21.11.2019).

Анотація

Кудінов С. С., Бачинський О. В. Правове регулювання виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації. – Стаття.

У статті проведено аналіз стану правового регулювання виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, виокремлено проблемні питання та подано пропозиції з їх розв'язання.

Авторами обґрунтовується необхідність ретельних досліджень у сфері правового регулювання виконання спеціального завдання. Це пов'язано зі значним впливом, який стан правового регулювання має на теоретичне забезпечення, а також практичну реалізацію виконання спеціального завдання. Однак правове регулювання виконання спеціального завдання сьогодні залишається недосконалим, значною мірою через те, що сфера його застосування обмежується виключно злочинами, учиненими організованими групами та злочинними організаціями. Такий підхід значно звужує потенціал цієї негласної слідчої (розшукової) дії, адже фактично унеможливує її застосування щодо не менш небезпечних, на даний момент особливо актуальних злочинів. Тому у статті звертається увага на необхідність покращення практики виконання спеціального завдання шляхом розширення сфери його застосування, не обмежуючись тільки злочинною діяльністю організованих груп та злочинних організацій.

Зокрема, одним із перших і найбільш важливих кроків з оптимізації правового регулювання виконання спеціального завдання повинна бути зміна назви статті 272 Кримінального процесуального кодексу України та викладення її в редакції: «Виконання завдання з розкриття злочинної діяльності», а також закріплення в її змісті нових, більш широких підстав для проведення, не обмежених поняттям «злочинна діяльність організованих груп та злочинних організацій».

Крім того, зазначається, що, урахувавши актуальні загрози державній безпеці, необхідно активізувати наукову спільноту щодо опрацювання проблеми утворення та правового забезпечення системи контррозвідувальних заходів, до якої має увійти й виконання спеціального завдання, форма здійснення якого відповідає б потребам контррозвідувальної діяльності.

Ключові слова: правове регулювання, негласні слідчі (розшукові) дії, виконання спеціального завдання з

розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

Summary

Kudinov S. S., Bachynskyi O. V. The legal regulation of carrying out special assignment to expose criminal activities of the organized group or criminal organization. – Article.

The article is devoted to the study of the legal regulation of carrying out special assignment to expose criminal activities of the organized group or criminal organization. Carrying out special assignment is attributed to the covert investigative (detective) actions, during which evidence is obtained or verified in criminal proceedings concerning the activities of an organized group or criminal organization as one of the most dangerous manifestations of crime.

This article shows that the need for a thorough study of the legal regulation of carrying out the special assignment still exists. That is also because of the huge impact which the legal regulation of carrying out special assignment has on the theoretical basis as well as its practical implementation. However, the legal regulation of carrying out special assignment nowadays is still imperfect, since its scope is limited solely to the crimes committed by organized groups and criminal organizations. This significantly diminishes the potential of this covert investigative (detective) action. Such approach makes it impossible to apply carrying out special assignment to other equally dangerous and relevant crimes. The article describes how to improve law enforcement practices by expanding the scope of carrying out special assignments application.

Therefore, the change in the formulation of Article 272 of the CPC of Ukraine for the following: "Carrying out special assignment to expose criminal activities" is required. As well as definition in its content new broader grounds for conducting (not limited to the concept of "criminal activity of organized groups and criminal organizations") is also necessary. The article alludes to the benefit of taking into consideration the foreign experience of legal regulation of similar activities

Besides, given the current threats to national security, it is necessary to step up the scientific community to address the problem of the creation and legal support of a system of counterintelligence measures, which should include carrying out special assignment, the form of implementation of which would meet the needs of the counterintelligence practice.

Key words: legal regulation, carrying out special assignment to expose criminal activities of organized group or criminal organization.

УДК 343.985–058.53

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).421](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).421)*М. О. Ларкін**orcid.org/0000-0002-4676-460X**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального права та правосуддя
Запорізького національного університету*

ТАКТИЧНІ ОПЕРАЦІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ЧЛЕНАМИ МОЛОДІЖНИХ НЕФОРМАЛЬНИХ ГРУП (ОБ'ЄДНАНЬ)

Розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), вимагає від слідчого (прокурора) використання всіх наявних у криміналістиці тактико-криміналістичних прикладних конструкцій, однією з яких є тактична операція. Так, Р.С. Белкін, підсумовуючи ідеї А.В. Дулова, які, без перебільшення, відіграють визначальну роль у теорії тактичних операцій, писав: «В наявному вигляді криміналістична тактика не відповідає потребам слідчої практики через те, що обмежується розробленням рекомендацій, розрахованих на окремі слідчі дії. Слідчому ж часто доводиться вирішувати завдання, за якими відповідь може бути знайдена тільки шляхом проведення серії слідчих, оперативно-розшукових, ревізійних та інших дій. Звідси – необхідність розробляти тактичні рекомендації для оптимального вирішення завдань загального характеру, що потребують для своєї реалізації проведення групи слідчих, оперативно-розшукових, ревізійних дій. Такі спільні завдання позначаються поняттям «тактичні операції» [1, с. 519]. І тут Р.С. Белкін абсолютно аргументовано вказує на те, що «у концепції А.В. Дулова є одна суттєва суперечність: тактичними операціями він називав завдання більш-менш загального характеру, що виникають у процесі розслідування, а не засоби розв'язання цих завдань [1, с. 520], адже «операція – це сукупність узгоджених і взаємопов'язаних дій за розробленим планом» [2, с. 906], у жодному разі не «завдання». Тактична операція, відповідно, є засобом вирішення завдань, які стоять перед слідчим (прокурором), і являє собою «систему однойменних або різнойменних, процесуальних або непроцесуальних дій і заходів (слідчих, оперативно-розшукових, організаційних), які спрямовані на вирішення проміжного завдання розслідування, об'єднані єдиним планом і єдиним задумом, характеризуються вибірковістю і ситуаційною обумовленістю та виконуються правомочними посадовими особами під керівництвом слідчого» [3, с. 22].

Слушно наголошує І.В. Смалъ, що важливо, щоби розслідування злочину починалося якомога раніше з моменту його вчинення. Така діяльність потребує на початку розслідування здійснення спе-

цифічного комплексу слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, що повинен забезпечити збір у найкоротші терміни такого обсягу доказів, які б цілком викрили винного у скоєнні цього злочину. Цей комплекс дій – тактична операція [4, с. 55].

Значний внесок у розроблення теорії тактичних операцій зробили такі вчені-криміналісти, як: О.Я. Баєв, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, П.Д. Біленчук, Л.Я. Драпкін, А.В. Дулов, Г.А. Матусовський, В.О. Образцов, С.Б. Россинський, М.В. Салтєвський, В.М. Шевчук, В.Ю. Шепітько, В.І. Шиканов, М.П. Яблоков та ін.

Метою статті є визначення особливостей змісту окремих тактичних операцій під час розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань).

Сучасна криміналістична наука пропонує досить широкий спектр тактичних операцій, проте саме специфіка злочинних посягань, щодо яких здійснюється розслідування, зумовлює їх вибір. Суттєві ознаки тактичної операції такі: 1) системність взаємопов'язаних слідчих (розшукових) дій, організаційно-технічних та інших дій (заходів) алгоритмічного характеру; 2) зумовленість цієї системи дій слідчою та судовою ситуацією на певному етапі кримінального провадження; 3) спланованість тактичної операції, тобто дії та заходи такої операції провадяться за єдиним планом; 4) керівна (управлінська) роль слідчого, прокурора (за винятком оперативно-тактичних операцій, де керівником може бути і посадова особа оперативних підрозділів); 5) спрямованість дій та заходів на вирішення окремого тактичного (проміжного) завдання в досудовому розслідуванні [5, с. 233–234].

Аналіз практики розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), дозволяє виокремити три тактичні операції, у проведенні яких може виникнути необхідність, зумовлена розвитком слідчої ситуації та специфікою злочинних проявів:

1. «Захист свідка». Є припущення, що існують дві тактичні операції, здійснення яких обов'язкове в усіх кримінальних провадженнях незалежно від того, до якого виду або категорії належить злочин, що розслідується, і в якій слідчій ситуації розглядається: «Захист доказів» і «Перевірка

показань особи, яка визнає себе винною у вчиненні злочину» [5, с. 248], що обґрунтовується в роботах В.В. Трухачова [7], О.Я. Баєва [8].

Варто погодитися з В.І. Бояровим у тому, що тактичну операцію «Захист свідка» (як і «Захист потерпілого») можна розглядати як таку, що здійснюється в рамках першої з названих обов'язкових тактичних операцій («Захист доказів») [9, с. 202].

Тактична операція «Захист свідка» притаманна розслідуванню групових злочинів, зокрема й розслідуванню кримінальної активності неформальної молоді. Слідчий (прокурор) ухвалює рішення про проведення зазначеної тактичної операції на підставі наявної вихідної інформації, якщо існує загроза життю, здоров'ю свідка (його близьких родичів), майну, репутації тощо. А.О. Масалітін слушно, на нашу думку, зазначає, що передувати ухваленню рішення про проведення вказаної тактичної операції може наявність однієї із двох типових слідчих ситуацій: 1) коли дані про свідка, який викриває винних, відомі підозрюваним, обвинуваченим (їхньому оточенню); 2) коли зазначені дані відомі лише слідчому (прокурору), а для інших ця особа залишається невідомою [10, с. 109].

Для розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), більш характерна перша слідча ситуація, адже здебільшого слідчим на початку розслідування не вживаються заходи щодо приховування особи свідка. І саме через це у більш ніж 60% випадків здійснюються спроби впливу на показання свідків із метою невикриття членів неформального співтовариства. Такі спроби можуть здійснюватися «однотумцями» із неформального середовища, родичами підозрюваного (підозрюваних), зокрема через адвокатів.

Зазначена тактична операція, під час розслідування аналізованої категорії злочинів, на нашу думку, повинна передбачати: 1) проведення комплексу слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів (це допит (допити) учасників кримінального провадження, окремі негласні слідчі (розшукові) дії, оперативно-розшукові заходи, подання запитів, клопотань, заяв до органів, установ тощо); 2) безпосереднє застосування заходів безпеки, передбачених Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві».

2. «Встановлення особи підозрюваного та його затримання». Потреба у проведенні цієї тактичної операції виникає на початку досудового розслідування, коли слідчий володіє мінімальним об'ємом інформації щодо того, який злочин учинено, а також припущення про причетність до нього молодіжного неформального угруповання.

Структурними компонентами зазначеної тактичної операції під час розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформаль-

них груп (об'єднань), може бути: 1) затримання підозрюваного «по гарячих слідах» під час спроби приховатися від органів, які здійснюють досудове розслідування; 2) проведення негласних слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів для встановлення місця перебування чи мешкання підозрюваної особи; 3) огляд місця події; 4) допит свідка (свідків); 5) допит потерпілого (потерпілих); 6) проведення обшуку (обшуків); 7) допит підозрюваного (підозрюваних).

3. «Нейтралізація протидії розслідуванню». Ураховуючи резонансність кримінальної активності неформальної молоді, органи слідства в більш ніж 60% випадків стикаються з різноманітними формами протидії розслідуванню щодо: 1) учасників кримінального провадження (наприклад, спроби впливу на потерпілого, свідка, експерта, перекладача, слідчого, прокурора шляхом погроз, підкупу тощо); 2) обставин учинення злочину (намагання знищити окремі сліди, заплутати слідство шляхом надання неправдивої інформації, підроблених чи сфальсифікованих документів тощо).

Є.Г. Сахарова слушно підкреслює, що нейтралізація протидії розслідуванню має складатися із двох етапів: 1) виявлення здійснюваної або такої, що готується, протидії; 2) її подолання та саме нейтралізації [11, с. 151]. Це, на нашу думку, й зумовлює структурні компоненти тактичної операції, яка спрямована на нейтралізацію протидії розслідуванню.

Отже, такими компонентами можуть бути:

- проведення негласних слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів;
- проведення слідчих (розшукових) дій;
- ужиття заходів щодо безпеки учасників кримінального провадження;
- направлення запитів до різних підприємств, установ, організацій тощо;
- проведення прес-конференцій тощо.

Отже, ситуаційна зумовленість процесу розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), може вимагати від слідчого (прокурора) застосування такої тактико-криміналістичної форми, як тактична операція. Так, нами запропоновані три види тактичних операцій, які спрямовані на вирішення окремих завдань і оптимізацію досудового розслідування.

Література

1. Белкин Р.С. Избранные труды. Москва : Норма, 2008. 768 с.
2. Сучасний тлумачний словник української мови : 60 000 слів / уклад. Н.Д. Кусайкіна, Ю.С. Цибульник ; за заг. ред. В.В. Дубічинського. Харків : ВД «Школа», 2014. 784 с.
3. Здоровко С.Ф. Тактичні операції при розслідуванні вбивств, що вчиняються організованими

групами і злочинними організаціями : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2002. 210 с.

4. Смалъ І.В. Методика розслідування підроблення проїзних квитків : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Донецьк, 2007. 203 с.

5. Криміналістика : підручник : у 2-х т. / В.Ю. Шепітько й ін. ; за ред. В.Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. Т. 1. 456 с.

6. Криміналістика. Академічний курс : підручник / Т.В. Варфоломеева та ін. Київ : Юрінком-Інтер, 2011. 504 с.

7. Трухачев В.В. Преступное воздействие на доказательственную информацию: правовые и криминалистические средства предупреждения, выявления и нейтрализации / научн. ред. : О.Я. Баев. Воронеж : Изд-во Воронежского гос. ун-та, 2000. 232 с.

8. Баев О.Я. Основы криминалистики : курс лекций. Москва : Экзамен, 2001. 288 с.

9. Бояров В.І. Деякі питання допиту свідків у кримінальних провадженнях про екстремістську діяльність. *Право і суспільство*. 2017. № 3/1. С. 199–204.

10. Масалітін А.О. Розслідування злочинів, що вчиняються учасниками угруповань футбольних уболівальників : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2019. 190 с.

11. Сахарова Е.Г. Расследование причинения вреда здоровью : монография / под ред. В.П.Лаврова. Москва : Юрлитинформ, 2007. 193 с.

Анотація

Ларкін М. О. Тактичні операції під час розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). – Стаття.

У статті наголошується, що розслідування злочинів, які вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), вимагає від слідчого (прокурора) використання всіх наявних у криміналістиці тактико-криміналістичних прикладних конструкцій, однією з яких є тактична операція.

Аналіз практики розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), дозволяє виокремити три тактичні операції, у проведенні яких може виникнути необхідність, зумовлена розвитком слідчої ситуації та специфікою злочинних проявів.

Тактична операція «Захист свідка» притаманна розслідуванню групових злочинів, зокрема й розслідуванню кримінальної активності неформальної молоді. Слідчий (прокурор) ухвалює рішення про проведення зазначеної тактичної операції на підставі наявної вихідної інформації, якщо існує загроза життю, здоров'ю свідка (його близьких родичів), майну, репутації тощо. Зазначена тактична операція, під час розслідування аналізованої категорії злочинів, повинна передбачати: 1) проведення комплексу слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових і організаційних заходів (це допит (допити) учасників кримінального провадження, окремі негласні слідчі (розшукові) дії, оперативно-розшукові заходи, подання запитів, клопотань, заяв до органів, установ тощо); 2) безпосереднє застосування заходів безпеки, передбачених Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві».

Потреба у проведенні тактичної операції «Встановлення особи підозрюваного та його затримання» виникає на початку досудового розслідування, коли слідчий володіє мінімальним об'ємом інформації щодо того, який злочин вчинено, а також припущення про причетність до нього молодіжного неформального

угруповання. Структурними компонентами зазначеної тактичної операції під час розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), може бути: 1) затримання підозрюваного «по гарячих слідах» під час спроби приховатися від органів, які здійснюють досудове розслідування; 2) проведення негласних слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів для встановлення місця перебування чи мешкання підозрюваної особи; 3) огляд місця події; 4) допит свідка (свідків); 5) допит потерпілого (потерпілих); 6) проведення обшуку (обшуків); 7) допит підозрюваного (підозрюваних).

Ураховуючи резонансність кримінальної активності неформальної молоді, органи слідства в більш ніж 60% випадків стикаються з різноманітними формами протидії розслідуванню. Структурними компонентами тактичної операції «Нейтралізація протидії розслідуванню» можуть бути: проведення негласних слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів; проведення слідчих (розшукових) дій; ужиття заходів щодо безпеки учасників кримінального провадження; направлення запитів до різних підприємств, установ, організацій тощо; проведення прес-конференцій тощо.

Ключові слова: тактична операція, розслідування, злочин, молодь, неформальна група, неформальне об'єднання.

Summary

Larkin M. O. Tactical operations in the investigation of crimes committed by members of youth informal groups (associations). – Article.

The article emphasizes that the investigation of crimes committed by members of youth informal groups (associations) requires the investigator (prosecutor) to use all available tactical and criminalist applied structures, one of which is a tactical operation.

Analysis of the practice of investigating crimes committed by members of youth informal groups (associations) allows to distinguish three tactical operations, which may be necessary due to the development of the investigative situation and the specificity of criminal manifestations.

The tactical operation “Witness protection” is inherent in the investigation of group crimes, in particular the investigation of criminal activity of informal youth. The investigator (prosecutor) makes the decision to conduct the specified tactical operation on the basis of the available background information if there is a threat to the life, health of the witness (his close relatives), property, reputation, etc. This tactical operation, when investigating the analyzed category of crimes, should include: 1) conducting a complex of investigative (searching) actions, operative-investigative and organizational measures (this is the interrogation (interrogations) of participants of criminal proceedings, some unspoken investigative (searching) actions, operative-investigative measures, filing of requests, petitions, applications to bodies, institutions, etc.); 2) direct application of the security measures provided by the Law “On ensuring the safety of persons involved in criminal proceedings”.

The need to conduct a tactical operation to identify and apprehend a suspect arises at the beginning of a pre-trial investigation, when the investigator has a minimal amount of information about the crime and is suspected of involvement in a youth informal group. The structural components of this tactical operation in the investigation of crimes committed by members of youth informal groups (associations) may be: 1) apprehending the suspect in hot

pursuit while attempting to hide from the authorities conducting the pre-trial investigation; 2) conducting unspoken investigative (search) actions and operative-search measures for establishing the location or residence of the suspected person; 3) an overview of the scene; 4) interrogation of the witness (s); 5) questioning the victim (s); 6) conducting a search (searches); 7) interrogation of the suspect (suspects).

Given the resonance of criminal activity of informal youth, in more than 60% of cases, investigative bodies are confronted with various forms of counteraction

to the investigation. Structural components of the tactical operation “neutralization of counteraction to the investigation” may include: conducting of unspoken investigative (search) actions and operative-search measures; conducting investigative (search) actions; taking measures on the safety of participants in criminal proceedings; sending requests to different companies, institutions, organizations, etc; holding press conferences, etc.

Key words: tactical operation, investigation, youth, crime, informal group, informal association.

УДК 343.137.07

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).422](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).422)**О. М. Миколенко***orcid.org/0000-0003-2080-413X*

доктор юридичних наук,

професор кафедри кримінального права, кримінального процесу та криміналістики
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова**Н. В. Неледва***orcid.org/0000-0002-9317-512X*

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МЕДІАЦІЮ ТА МЕДІАТОРА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Постановка проблеми. Одним з аспектів реформування кримінального процесуального законодавства України є розвиток альтернативних (позасудових) способів врегулювання конфліктів. Термін «альтернативне вирішення спорів» вперше було уведено у США для позначення сукупності позасудових недержавних механізмів вирішення спорів [1, с. 6]. Альтернатива класичній судовій формі захисту була спрямована на розвантаження судової системи і протидію таким негативним тенденціям у сфері судочинства, як надмірна тривалість строків судового розгляду, занадто високі розміри судових витрат, а також складні та неефективні судові процедури. Серед таких альтернативних способів у кримінальному процесі України особливе місце займає медіація, тобто посередництво з метою укладання угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим. По-перше, медіація є одним із засобів гуманізації діючого законодавства, який максимально враховує інтереси громадянина – учасника кримінального провадження, по-друге, є правовою процедурою, що забезпечує реалізацію та ефективність альтернативного вирішення спорів на досудовому етапі або під час судового розгляду. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває вирішення питань, які пов'язані з визначенням поняття «медіації» в профілюючому законодавчому акті – діючому КПК України, з закріпленням статусу органу, що здійснює процедуру медіації, з визначенням правового статусу медіатора у кримінальному процесі, а також питання щодо здійснення ефективного контролю за якістю послуг, які надають медіатори. І це не повний перелік питань, що потребують свого вирішення на теоретико-науковому і законодавчому рівнях. Вирішення ж цих питань є важливим для забезпечення ефективної роботи зазначеного інституту кримінального процесуального права. Саме тому медіація як явище правової дійсності потребує ретельного наукового обґрунтування та супро-

воду під час практичного впровадження у кримінальний процес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання щодо запровадження і ефективної дії інституту медіації досліджувалось різними вченими, кожен з яких аналізував особливості запровадження цього інституту в Україні. Окремі питання застосування медіації в кримінальному процесі були предметом дослідження таких вчених, як Х. Алікперов, А. Анцупов, А. Арутюнян, Ю. Баулін, О. Белінська, А. Біцій, Л. Володіна, І. Войтюк, А. Гайдук, Л. Головка, О. Губська, В. Землянська, Р. Коваль, Л. Лобанова, В. Маляренко, Л. Панов, Л. Сало, З. Смітєнко, З. Симоненко, І. Курляк, Н. Турман, В. Трубников, А. Шипилов й інші. Проте залишається необхідність у дослідженні медіації як явища у кримінальному провадженні (зокрема, чинників, які впливають на ефективність медіації у кримінальному провадженні, примирення як складника медіації та кримінального процесуального статусу особи медіатора тощо).

Постановка завдань. Основними завданнями, розв'язанню яких присвячена ця стаття, є такі:

1) дослідити хронологічні та змістовні аспекти розвитку національного законодавства про медіацію та медіатора у кримінальному провадженні;

2) виявити особливості та здійснити порівняльний аналіз участі у медіаційних процедурах адвоката та медіатора, як нового учасника кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. З кожним роком все більше уваги у науковій літературі приділяється альтернативним (позасудовим) способам врегулювання конфліктів та таким поняттям, як «відновне правосуддя», «посередництво», «медіація» або «примирення». Всі ці терміни, так чи інакше, знайшли своє закріплення як у національних нормативних актах або законопроектах, так і міжнародних актах європейського та світового рівня.

Протягом останніх десятиріч медіація успішно розвивається в багатьох країнах світу. В США, Канаді, Австрії, Великобританії, Німеччині, Норвегії, Фінляндії, Франції та інших європейських країнах прийняті спеціальні закони, які захищають право медіатора на нерозголошення інформації, отриманої від сторін в процесі медіації [2, с. 131]. В деяких країнах прийняті спеціальні юридичні норми, згідно з якими сторони до моменту безпосередньої участі в судовому процесі повинні спробувати вирішити свій спір шляхом медіації. Також практика медіації поширюється і в країнах Східної Європи та колишніх республіках Радянського Союзу. Значний досвід з цього питання мають Польща, Албанія, Росія та інші країни.

Досвід країн світу дозволяє виявити наступні переваги інституту медіації. По-перше, участь сторін у цій процедурі вирішення конфліктів є добровільною. Учасник будь-коли може припинити переговори та медіаційні відносини за власним бажанням. По-друге, посередництво в медіаційній процедурі вимагає менших фінансових і часових затрат. По-третє, таке посередництво уникає протистояння між сторонами, а тому краще сприймається учасниками правовідносин, ніж традиційний судовий процес. Таке посередництво є короткотривалим, не ворожим та орієнтованим на виконання завдання щодо розв'язання конфлікту. Ще однією перевагою медіації є її конфіденційність, яка є додатковою гарантією забезпечення та захисту прав учасників кримінального провадження [3].

Слід зазначити, що вже багато років в Україні обговорюється необхідність прийняття закону про медіацію. На розгляд парламенту було подано кілька проектів, які не знайшли підтримки народних депутатів. Одним з перших був законопроект «Про медіацію» від 27 березня 2015 р. № 2480 [4], який був підготований народними депутатами України А.І. Шкрум, О.І. Сироїд, В.Ю. Пташником та іншими. В законопроекті медіатор розглядався як особа, яка відповідає вимогам, встановленим цим законом та медіаційним застереженням (угодою про медіацію), яка має статус медіатора відповідно до цього закону і яку сторони спору обрали для проведення медіації (ст. 2).

Згідно зі ст. 13 цього законопроекту медіатором може бути фізична особа, яка досягла двадцяти п'яти років, має вищу або професійно-технічну освіту та пройшла професійне навчання медіації, що має включати 90 академічних годин початкового навчання, в тому числі не менше 45 академічних годин навчання практичним навичкам. Додаткові вимоги щодо набуття статусу медіатора за спеціалізацією можуть встановлюватися законами України, організаціями, що забезпечують проведення медіації, об'єднаннями медіаторів.

Ще один законопроект «Про медіацію» від 17 грудня 2015 р. № 3665 був розглянутий

у другому читанні, але 28 лютого 2019 р. відхилений Верховною Радою України [5]. Вимоги щодо медіатора такі ж самі, як і у попередньому проекті, адже розробниками є ті ж самі народні депутати. Додаткові ж вимоги щодо набуття статусу медіатора вже не були передбачені у зазначеному проекті.

5 липня 2019 р. народним депутатом Ю. Мірошніченко було подано законопроект, який має назву: «Про діяльність у сфері медіації» № 10425 [6]. Але цей законопроект був знятий з розгляду у зв'язку з розпуском Верховної Ради. Медіатором за законопроектом № 10425 є спеціально підготовлений посередник, який сприяє сторонам конфлікту (спору) в його врегулюванні шляхом структурованого переговорного процесу. І вимоги щодо особи медіатора вже зовсім інші. Так, медіатором може бути фізична особа, яка досягла 30 років, має вищу освіту та пройшла спеціальну підготовку у Всеукраїнській школі медіаторів або в інших акредитованих Радою медіаторів України закладах в Україні чи за її межами. Стандарти та обсяги підготовки і підвищення кваліфікації кадрів для медіації, а також відповідні навчальні програми затверджуються Радою медіаторів України. Спеціальну підготовку у сфері медіації здійснюють юридичні особи будь-якої форми власності та організаційно-правової форми, у тому числі навчальні заклади, одним із видів діяльності яких є діяльність з професійного спеціального навчання медіаторів (ст. 10).

Останній законопроект «Про медіацію» було зареєстровано 28 грудня 2019 р. за № 2706, ініціатором розробки якого є Прем'єр-міністр України – О.В. Гончарук [7]. Медіатором у цьому законопроекті визнається незалежна, нейтральна, неупереджена фізична особа, яка проводить медіацію і не має повноважень щодо прийняття рішення по суті конфлікту (спору). Медіатором може бути фізична особа, яка має вищу освіту та пройшла базову підготовку у сфері медіації в Україні або за її межами. Як бачимо, законопроект не містить вимог щодо віку медіатора, але визначено: «Сторони медіації, державні органи та органи місцевого самоврядування можуть встановлювати додаткові вимоги до медіаторів, яких вони залучають або послугами яких користуються, у тому числі щодо віку, освіти, досвіду роботи. Об'єднання медіаторів та організації, що забезпечують проведення медіації, можуть встановлювати додаткові вимоги до медіаторів, яких вони включають до своїх реєстрів» (ст. 9).

На наш погляд, таке встановлення додаткових вимог до медіаторів призведе лише до створення «закритих клубів», де засновники замість ефективної роботи будуть придумувати нові вимоги і нові правила гри, а в кінцевому рахунку це призведе до монополізації цього інституту та його корумпованості.

Ще декілька важливих питань: які саме права та обов'язки має медіатор у кримінальному провадженні?; чи може захисник підозрюваного (обвинуваченого) або представник потерпілого приймати участь у медіаційному процесі?; якщо так, то в яких саме межах?

У сучасній юридичній літературі питаннями участі адвокатів у медіації присвячені праці А. Понасюка, М. Семеняко, А. Біцій. У зазначених працях висвітлюються окремі аспекти участі адвоката у процедурі посередництва як медіатора.

Особливості участі адвоката в урегулюванні правових спорів (юридичних конфліктів) як медіатора, на думку А. Понасюка, проявляються у таких ознаках: 1) особлива предметна сфера діяльності адвоката, пов'язана з глибоким всебічним аналізом протиріч і відносин у конфліктах різних предметних категорій; 2) особлива роль адвоката як незалежного та неупередженого посередника, який сприяє сторонам в пошуку взаємоприйнятних та взаємовигідних умов припинення спору; 3) особлива процедура (медіація), в рамках якої може здійснюватися адвокатська діяльність, і місце адвоката-медіатора в цій процедурі [8, с. 148].

Якщо з першою ознакою участі адвоката у медіаційній процедурі (але не в якості медіатора) слід погодитися, то дві наступні є дискусійними та викликають сумніви щодо їх переконливості.

Так, угода про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим може бути укладена у провадженні щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої чи середньої тяжкості та у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення (ч. 4 ст. 469 КПК України), тільки за добровільною згодою сторін. У разі, коли підозрюваний чи обвинувачений виявить бажання примиритися з потерпілим, відшкодувати завдану ним шкоду, нормалізувати відносини з потерпілим, а потерпілий – пробачити підозрюваного / обвинуваченого, отримати від нього відшкодування та відновити стосунки, адвокат повинен поінформувати свого клієнта щодо укладання угоди про примирення на підставі ст. 469 КПК України та примирення з потерпілим на підставі ст. 46 КК України. Ініціатором примирення також може бути і потерпілий, і в цьому разі адвокат так само роз'яснює своєму клієнту його права. Тобто роль адвоката полягає у наданні професійної допомоги особі як захисника чи представника щодо роз'яснення можливості ініціювання, організації та проведення процедури медіації, прав сторін, можливих правових наслідків досягнення певної домовленості між сторонами та наслідків невиконання цих домовленостей. Повністю підтримуємо думку А. Біцій стосовно того, що адвокату слід рекомендувати клієнту взяти участь у примирній зустрічі з підозрюваним чи обвинуваченим, якщо це сприятиме психологічному «зціленню» по-

терпілого як жертви злочину, а також дозволить йому швидше і в повному обсязі отримати відшкодування заподіяної злочином шкоди [9, с. 8–14].

Особливу роль адвоката як незалежного та неупередженого посередника, який сприяє сторонам в пошуку взаємоприйнятних та взаємовигідних умов урегулювання спору, вважаємо досить спірною. У цій ситуації адвокат повинен змінити стереотип мислення, сконцентрувати свою увагу не тільки на правових позиціях клієнта, але і на інтересах, які приховані за цими позиціями. Адвокат повинен вміти перейти від звичайної для нього стратегії змагальності до вміння застосовувати стратегію консенсусу чи компромісу у взаємовідносинах з іншою стороною спору. Наскільки це можливо для особи, яка звикла «перемагати» в процесуальному протистоянні, чіпляючись за юридичні факти, що свідчать про порушення форми кримінального процесу, спростовують докази винуватості підозрюваного (обвинуваченого) тощо? Сумніваємось, що така особа спроможна перейти на рівень надання посередницьких послуг. Наприклад, О. Яновська, А. Біцай з цього приводу зазначають, що юридично мислячим посередникам доволі важко дається надання сторонам свободи. Юрист має здатність, звички і навіть амбіції до оперативного аналізу та вирішення заплутаних проблем, тому він схильний обмежувати автономію сторін і втручатися в переговори з власними пропозиціями [10, с. 21–23]. Але ж йому необхідно забезпечувати усім сторонам правового спору рівні можливості, діяти на рівних засадах та виконувати роль модератора, який направляє сторони до узгодження спірних питань. Адже головним завданням адвоката в медіаційній процедурі буде не доказування обґрунтованості позиції клієнта іншій стороні спору, а узгодження інтересів клієнта з іншою стороною, що необхідно для взаємовигідного вирішення спору між сторонами.

Така ж позиція простежується у законопроекті «Про медіацію» від 27 березня 2015 р. № 2480, де у ст. 17 «Незалежність медіатора» зазначено, що медіатором не може виступати адвокат, представник та/або законний представник сторони медіації. Особа не може виступати адвокатом або представником сторони медіації у справі (провадженні), в якій вона надавала або надає послуги медіатора [4].

Подібне положення міститься і у законопроекті «Про медіацію» від 28.12.2019 р. № 2706 у ст. 6 «Незалежність та нейтральність медіатора» – медіатор не може бути представником або захисником будь-якої із сторін у досудовому розслідуванні, судовому, третейському чи арбітражному провадженні у конфлікті (спорі), в якому він був медіатором [7].

Щодо останньої ознаки, у якій виявляються особливості діяльності адвоката як медіатора у

процедурі медіації, то думки вчених діаметрально розділилися. Так, О. Яновська, А. Біцай вважають, що адвокати можуть бути присутніми і брати участь у процедурі медіації, якщо сторони заздалегідь досягнуть згоди з цього питання. У виборі в якості медіаторів представників юридичних професій вони вбачають такі переваги, як: володіння навичками «процедурної» гри та здатність передбачати юридичні наслідки укладеної угоди [9, с. 8–14; 10, с. 21–23].

Інші науковці вважають, що представлення інтересів потерпілого або підозрюваного чи обвинуваченого юристом-професіоналом суперечитиме власне концепції відновного правосуддя, де кожен із учасників говорить за себе і демонструє намір досягти домовленості або результату, за якого кожна сторона залишається у вигаді, а не до традиційного для адвокатів результату, де одна сторона обов'язково програє [11, с. 110–112]. Не заперечуємо проти доступу сторін до консультації адвокатів до або під час заключення медіаційної угоди (угоди про примирення за ст. 469 КПК України), але участь адвоката поруч зі своїм клієнтом під час процедури медіації у кримінальних справах варто визнати недоцільною.

Висновки та перспективи подальших розвідок. На підставі проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Всі законодавчі ініціативи щодо визначення місця та ролі медіатора в судових процесах, на жаль, не набули свого реального втілення у житті. Зумовлено це тим, що у політиків, теоретиків та юристів-практиків відсутнє єдине бачення щодо: а) вимог до особи-медіатора; б) об'єму прав та обов'язків, які він реалізує в межах кримінального процесу; в) юридичної відповідальності за порушення закону під час участі у медіаційній процедурі; г) організаційних форм медіаційних організацій тощо. Тому є нагальна потреба у прийнятті не тільки загального закону про медіацію, а й законів про внесення змін до кримінального процесуального законодавства, які б враховували специфіку здійснення медіаційної процедури у кримінальному провадженні.

2. Відсутність чітких вимог до особи медіатора, які повинні бути закріплені винятково на рівні законів, створює умови для зловживань та розквіту корупції. Інакше, встановлення додаткових вимог до особи медіатора на рівні підзаконних чи локальних актів призведе до створення так званих «закритих клубів», де засновники замість ефективної роботи будуть придумувати нові вимоги і нові правила гри для охочих вступити в їх ряди.

3. Основна відмінність адвоката і медіатора полягає в тому, що адвокат є фахівцем у галузі права, а медіатор – у психології та конфліктології. Поєднання в одній особі цих двох статусів (адвоката і медіатора) є недопустимим з таких причин: а) адво-

кат у кримінальних процесуальних відносинах використовує стратегію змагальності, тоді як медіатор – стратегію консенсусу чи компромісу; б) адвокат відстоює лише інтереси одного з учасників процесу, тоді як медіатор намагається знайти злагоду між інтересами всіх учасників медіаційної процедури.

Література

1. Носырева Е.И. Альтернативное разрешение споров в США. Москва, 2005. 320 с.
2. Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування / Уклад. : Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Терешко. Львів : ПАІС, 2007. 296 с.
3. Подковенко Т.О. Альтернативні способи розв'язання юридичних конфліктів. URL: <http://dSPACE.tneu.edu.ua/bitstream/316497/8769/1/%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%A2%D0%95%D0%A0%D0%9D%D0%90%D0%A2%D0%98%D0%92%D0%9D%D0%86%20%D0%A1%D0%9F%D0%9E%D0%A1%D0%9E%D0%91%D0%98%20%D0%A0%D0%9E%D0%97%D0%92%D0%AF%D0%97%D0%90%D0%9D%D0%9D%D0%AF%20%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A4%D0%9B%D0%86%D0%9A%D0%A2%D0%86%D0%92.pdf>.
4. Проект Закону України «Про медіацію» від 27.03.2015 р. № 2480. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54558.
5. Проект Закону України «Про медіацію» від 17.12.2015 р. № 3665. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57463.
6. Проект Закону України «Про діяльність у сфері медіації» від 05.07.2019 р. № 10425. URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/JH81L00A.html.
7. Проект Закону України «Про медіацію» від 28.12.2019 р. за № 2706. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67831.
8. Понасюк А.М. Участие адвоката в урегулировании юридических споров посредством медиации : дис.... канд. юр. наук : 12.00.11 – судебная власть, прокурорский надзор, организация правоохранительной деятельности; Российская академия адвокатуры и нотариата (институт). Москва, 2011. 269 с.
9. Біцай А.В. Участь адвоката в медіації у кримінальному провадженні у контексті реалізації права на справедливий суд. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 2. С. 8–14.
10. Яновська О., Біцай А. Особливості участі адвоката у процедурі медіації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Юридичні науки*. Вип. 1 (99). 2014. С. 21–23.
11. Реконструкція зв'язей в сообществе – медіація і восстановительное правосудие в Европе / И. Айртсен, Р. Маккей, М. Райт и др.; пер. с англ. Киев : Издатель Захаренко В.А., 2008. 183 с.

Анотація

Миколенко О. М., Неледва Н. В. Тенденції розвитку національного законодавства про медіацію та медіатора у кримінальному провадженні. – Стаття.

У роботі розкриті тенденції розвитку національного законодавства про медіацію та медіатора у кримінальному провадженні. Виявлені особливості та здійснено порівняльний аналіз участі у медіаційних процедурах адвоката та медіатора, як нового учасника кримінального провадження. Зазначається, що всі законодавчі ініціативи щодо визначення місця та ролі медіатора

в судових процесах, на жаль, не набули свого реального втілення у житті. Зумовлено це тим, що у політиків, теоретиків та юристів-практиків відсутнє єдине бачення щодо: а) вимог до особи-медіатора; б) об'єму прав та обов'язків, які він реалізує в межах кримінального процесу; в) юридичної відповідальності за порушення закону під час участі у медіаційній процедурі; г) організаційних форм медіаційних організацій тощо. Зроблено висновок, що відсутність чітких вимог до особи медіатора, які повинні бути закріплені винятково на рівні законів, створює умови для зловживань та розквіту корупції. Встановлено, що основною відмінністю адвоката і медіатора є те, що адвокат є фахівцем у галузі права, а медіатор – у психології та конфліктології і поєднання в одній особі цих двох статусів (адвоката і медіатора) є недопустимим.

Ключові слова: кримінальний процес, спосіб врегулювання конфліктів, медіація, медіатор, правовий статус медіатора, адвокат, спеціаліст.

Summary

Mykolenko O. M., Neledva N. V. Tendencies in the development of national legislation on mediation and mediator in criminal proceedings. – Article.

Tendencies in the development of national legislation on mediation and mediator in criminal proceedings,

are exposed in the work. There were revealed some peculiarities and a comparative analysis of participation in the mediation procedures of a lawyer and mediator as a new participant in criminal proceedings.

It was noted that all legislative initiatives as for determination of the place and role of the mediator in the lawsuits, unfortunately, were not implemented.

This happened because politicians, theorists and practitioners have a lack of common vision as for: a) the requirements for the mediator; b) the scope of rights and obligations that he/she (mediator) exercises in the course of criminal proceedings; c) legal responsibility for law violation during participation in mediation procedure; d) organizational forms of mediation agencies, etc. It was concluded that the lack of clear requirements for the mediator's personality which should be fixed exclusively at the level of the law, creates several conditions for abuse and flourishing of corruption.

It is established that the main difference between a lawyer and a mediator is that a lawyer is a specialist in the field of law and a mediator is in psychology and conflictology, and the combination of these both statuses (lawyer and mediator) in one person is unacceptable.

Key words: criminal procedure, method of conflicts resolution, mediation, mediator, legal status of mediator, lawyer, specialist.

УДК 344.65

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).423](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).423)

О. О. Торбас

orcid.org/0000-0002-1465-4238

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального процесу

Національного університету «Одеська юридична академія»

ОЗНАКИ РОЗСУДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Розсуд у праві є досить дієвим механізмом правового регулювання. Законодавець не може врегулювати всі можливі ситуації, які виникають в процесі реалізації права, а тому в окремих випадках спеціально надає суб'єктам правозастосування досить широкі повноваження в частині вибору кінцевого рішення. І галузь кримінального процесу в даному випадку не є винятком, адже можна констатувати велику кількість оцінних понять в кримінальному процесуальному законодавстві, які потребують додаткових зусиль в частині їх застосування. Саме тому досить важливо для встановлення особливостей застосування розсуду в кримінальному процесі дослідити ознаки, які такому розсуду притаманні. Розпочати такий аналіз необхідно з дослідження позиції інших науковців щодо виділення ознак розсуду в праві.

Ю.В. Грачова, аналізуючи у власному дисертаційному дослідженні сутність судового розсуду, дійшла висновку про існування таких ознак судового розсуду:

- 1) правозастосовувачу надається відносна свобода вибору при прийнятті рішення;
- 2) право вибору при прийнятті рішення існує в межах, окреслених законом;
- 3) всі рішення, з яких правозастосовувач може прийняти будь-яке, в рівній мірі є законними, але тільки одне з них для відповідної ситуації буде обґрунтованим та справедливим;
- 4) існує обов'язок враховувати конкретні обставини вчиненого суспільно небезпечного діяння [1, с. 145].

О.В. Корабліна, аналізуючи судовий розсуд, встановила такі ознаки, які притаманні даному явищу:

- 1) правозастосовувачу надається відносна свобода вибору при прийнятті рішення, пов'язаного із застосуванням даної норми в конкретній життєвій ситуації;
- 2) правозастосовувачу надається право вибору при прийнятті рішення в межах, встановлених законом;
- 3) всі рішення, з яких правозастосовувач може вибрати будь-яке, в рівній мірі є законними та обґрунтованими;
- 4) має відбуватися обов'язкове врахування конкретних обставин вчиненого суспільно небезпечного діяння при здійсненні вибору одного з можливих варіантів рішення [2, с. 246].

Можна помітити, що підходи Ю.В. Грачової та О.В. Корабліної є досить подібними. Проте у вказаних позиціях існує суттєва відмінність, на яку необхідно звернути увагу. Так, Ю.В. Грачова стверджує, що всі рішення, які можуть бути обрали правозастосовувачем, є законними, проте лише одне з них є обґрунтованим та справедливим. О.В. Корабліна до цієї проблеми підходить дещо інакше, зазначаючи, що всі можливі рішення мають бути і законними, і обґрунтованими. Такий підхід видається дещо радикальним та, можливо, не зовсім відповідає суті розсуду. Якщо всі альтернативи, які доступні правозастосовувачу, є одночасно і законними, і обґрунтованими, то взагалі зникає необхідність застосування розсуду.

А.С. Скударнов, вивчаючи проблему розсуду з позиції людиноцентристського праворозуміння, робить досить цікаві висновки щодо переліку ознак, які притаманні розсуду в праві:

- 1) розсуд здійснюється будь-яким суб'єктом, а не лише уповноваженими на те особами;
- 2) розсуд має цілеспрямований характер;
- 3) розсуд є елементом індивідуального правового регулювання;
- 4) розсуд проявляється в правомірній поведінці;
- 5) розсуд має творчий характер [3, с. 30].

І.І. Поляков, підсумовуючи власне бачення сутності розсуду в праві, дійшов висновку про наявність таких ознак розсуду:

- 1) легальності (спроможність суб'єктивного розсуду представлена об'єктивним правом);
- 2) інтелектуально-вольового характеру;
- 3) правоздатності і дієздатності суб'єкта розсуду;
- 4) цілеспрямованості суб'єкта розсуду (розсуд завжди спрямований на вибір поведінки, необхідної для досягнення конкретної мети) [4, с. 235].

П.В. Марков згадує такі ознаки:

- 1) відповідність загальноправовим принципам має виступати в якості цілі для судового розсуду та судової діяльності в цілому;
- 2) судовий розсуд здійснюється (або хоча б отримує зовнішнє вираження) у формі логічної аргументації, оскільки в такий спосіб суд зможе продемонструвати відповідність прийнятого ним рішення правовим нормам;

3) суд приймає рішення відповідно до своїх особистих переконань, розсуд суду означає його свободу від будь-якого впливу – політичного, економічного тощо [5, с. 74].

Оцінивши підходи різних науковців до проблеми визначення ознак розсуду в праві, можна спробувати встановити характеристики, які притаманні розсуду в кримінальному процесі. Спочатку необхідно зазначити, що розсуд – це **повноваження**, а не право. У даному випадку розсуд має досліджуватися не як спосіб прийняття рішень, а як *можливість* прийняття юридично значущих для інших учасників правовідносин рішень. Кримінальний процес є публічною галуззю права, тому необхідно оцінювати саме можливості застосування правових норм уповноваженими на те суб'єктами. Отже, аналіз розсуду через оцінку повноважень дозволяє зробити ще один досить важливий висновок. Розсуд в кримінальному процесі як повноваження (не спосіб прийняття рішення) притаманний лише уповноваженим суб'єктам – слідчому судді, суду, слідчому, прокурору та ін., тобто тим суб'єктам в кримінальному провадженні, які реалізують владні повноваження. Суб'єктами розсуду в кримінальному процесі не можуть бути інші учасники кримінальних процесуальних правовідносин, які реалізують лише права та виконують обов'язки (підозрюваний, обвинувачений, захисник, потерпілий тощо).

У такому разі важливо також встановити відмінність між розсудом у виборі власних прав та розсудом при реалізації владних повноважень. Наприклад, підозрюваний, подаючи до слідчого клопотання в порядку ст. 220 КПК, створює обов'язок слідчого надати відповідь не пізніше трьох днів з моменту подання відповідного клопотання. Проте тут відсутній розсуд у його правовому розумінні, адже, як вже було зазначено, розсуд також пов'язаний виключно з можливістю реалізації владних повноважень, якими наділені лише відповідні суб'єкти. Створення обов'язків для інших учасників кримінальних процесуальних правовідносин шляхом реалізації власних прав не робить таких учасників суб'єктами розсуду в кримінальному процесі.

Виходячи з позиції, що в кримінальному процесі розсуд пов'язаний з повноваженнями конкретного суб'єкта, можна встановити таку ознаку даного правового явища: розсуд полягає в прийнятті **обов'язкових для виконання юридично значущих рішень**. Результатом розсуду завжди має бути певне юридичне рішення, винесення якого має створювати юридичні права та обов'язки для інших учасників кримінального провадження. При цьому таке рішення не обов'язково має бути оформленим як окремий процесуальний документ або бути пов'язаним з вирішенням кримінального провадження по суті. Наприклад,

слідчий на власний розсуд може прийняти рішення про проведення допиту свідка, наслідком чого стане обов'язок такої особи з'явитися для участі у слідчій (розшуковій) дії, повідомити про наявність поважних причин неявки тощо. При цьому таке рішення не буде оформлюватися у вигляді окремого документа.

Зазначена ознака також допомагає розділяти розсуд як метод та розсуд як результат. Якщо в результаті розсуду уповноваженою особою буде прийняте рішення, яке не створюватиме для будь-якого учасника кримінальних правовідносин обов'язків, то некоректним буде твердження, що відповідним уповноваженим суб'єктом було застосовано розсуд. Наприклад, слідчий, аналізуючи та перевіряючи версії вчинення кримінального правопорушення, може внаслідок розсуду робити для себе певні висновки. У такому разі слідчий застосуватиме розсуд саме як метод прийняття рішення, що притаманно будь-кому. Якщо в результаті такої діяльності слідчим буде прийняте рішення про проведення додаткових слідчих (розшукових) чи будь-яких інших процесуальних дій або застосування до осіб заходів забезпечення тощо, то слідчий виступатиме саме в якості суб'єкта розсуду, адже він прийме дозволене законом рішення, яке виступить в якості юридичного факту та потягне за собою створення певних обов'язків для інших учасників кримінального провадження.

Наступною ознакою, на яку посилалась значна кількість науковців, є **відносна свобода** розсуду у кримінальному процесі. Розсуд можливий лише в певних межах, які чітко визначені законодавчим актом. Проте в даному випадку одразу необхідно зауважити, що такі межі не обов'язково мають бути встановлені лише відповідною нормою права, а і всім нормативно-правовим актом. Розсуд, як правило, застосовується у випадках застосування законодавцем відносно визначених норм, які вимагають від уповноважених суб'єктів прийняття найбільш оптимального рішення, яке відповідає фактичним обставинам провадження. Однак науковці також неодноразово зазначали, що розсуд також може застосовуватись уповноваженими суб'єктами і у випадках подолання прогалин нормативно-правового акта. Прогалини в праві, попри їхній негативний вплив на порядок правозастосування, завжди були присутніми в будь-якому нормативно-правовому акті, і не схоже, що така тенденція може змінитися.

Також, аналізуючи дану характеристику, необхідно вказати, що уповноважений на розсуд суб'єкт кримінального провадження завжди обмежений у своєму розсуді кримінальним процесуальним законодавством та не має права вийти за такі межі. Саме цим пояснюється відмінність між розсудом та зловживанням правом. Така

вимога дозволяє сформулювати наступну ознаку, яка полягає у тому, що розсуд має бути **законним**. Розсуд надає право уповноваженим суб'єктам обирати один з декількох способів реалізації певного правового положення. Проте ключовим в даному випадку має бути той факт, що будь-яке з можливих рішень повністю відповідає вимогам норми права, тобто є законним. Отже, якщо норма права передбачає лише один законний варіант поведінки, то розсуд відсутній, а будь-які відхилення від правової норми вказують на незаконність поведінки уповноваженого суб'єкта.

Якщо ідеться про законний розсуд, то в якості окремої ознаки необхідно підкреслити зв'язок між розсудом та **кримінальним процесуальним законодавством**. Галузь кримінального процесу з урахуванням специфіки методів та форм правового регулювання містить в собі досить велику кількість обмежень. Особливо ці обмеження стосуються повноважень владних суб'єктів, на яких покладається обов'язок розслідування, розгляду та вирішення кримінальних правопорушень. З огляду на це можливості вільного застосування власних повноважень такими суб'єктами порівняно з іншими галузями права значно обмежені. Чітке та неухильне дотримання процедури здійснення кримінального провадження є однією з головних гарантій забезпечення прав та законних інтересів учасників кримінального провадження. Отже, будь-яке незаконне відхилення від таких процедур може бути підставою для скасування процесуальних рішень, визнання доказів неналежними тощо. Кримінальні галузі права з урахуванням власної специфіки мають суттєво вужчі можливості щодо застосування розсуду.

Також серед ознак, які притаманні кримінальному процесуальному розсуду, необхідно вказати **інтелектуально-вольовий** характер такої діяльності. Обов'язково необхідно підкреслити саме зв'язок цих двох компонентів, які діють у симбіозі і надають можливість застосувати розсуд відповідним уповноваженим суб'єктам. Розсуд базується на правильному тлумаченні та застосуванні відповідної правової норми, в чому і проявляється інтелектуальна характеристика розсуду. За таких умов застосування розсуду потребує використання інтелектуального механізму (огляду фактів, обґрунтування позиції, оцінки фактів, здійснення переконання, формування висновка) [6, с. 16]. Водночас розсуд нерозривно пов'язаний із суб'єктом, який його застосовує, тому в будь-якому разі має також бути присутній вольовий елемент.

Також необхідно вказати на ще одну характеристику, яка в деяких випадках може мати ключове значення при прийнятті уповноваженим суб'єктом відповідного рішення. Ідеться про необхідність врахування обставин **конкретного кримінального провадження** при застосуванні розсуду

в кримінальному процесі. Сама ідея необхідності визначення розсуду в процесі правозастосування пов'язана з тим, що на законодавчому рівні неможливо спрогнозувати всі можливі ситуації, які можуть виникнути на практиці. Отже, уповноважені особи при застосуванні розсуду повинні враховувати конкретні обставини кожного кримінального провадження, давати оцінку кожній обставині кримінального правопорушення, враховувати особливості всіх учасників кримінального провадження тощо. Рішення, яке виглядає найбільш оптимальним в одному кримінальному провадженні, може абсолютно не відповідати обставинам іншого провадження. Як приклад можна навести положення ч. 4 ст. 182 КПК України, відповідно до якого слідчий суддя або суд при визначенні розміру застави для підозрюваного чи обвинуваченого мають враховувати матеріальний стан осіб, до яких буде обрана застава, адже розмір застави не може бути завідомо непомірним для них. Отже, навіть в межах одного кримінального провадження до двох підозрюваних може бути обраний різний розмір застави, адже помірний розмір для одного може бути непомірним для іншого. Лише при врахуванні обставин конкретного кримінального провадження можна вести мову про те, що розсуд в кримінальному процесі виконує покладене на нього завдання.

Також окремо мають бути згадані **ознаки, які впливають на розсуд в кримінальному процесі**. Дослідивши думки та позиції інших вчених, можна зробити висновок, що на розсуд в кримінальному процесі впливають:

- засади кримінального процесу;
- професійний досвід правозастосовувача;
- судова та слідча практика;
- моральні та етичні характеристики суб'єкта правозастосування.

Також цілком очевидним є те, що на розсуд (особливо на його межі) впливають правові норми.

Проте обмеження розсуду нормою права було описане в якості окремої ознаки (законності), тому в додатковому виділенні такої характеристики немає сенсу.

Засади кримінального провадження є невід'ємною частиною всього кримінального процесу та мають значний вплив на всі процеси, що в ньому відбуваються. Засади як певні фундаментальні положення вказують на спрямованість ідеї законодавця в частині застосування всіх положень КПК України. Законодавець прямо передбачив обов'язок уповноважених суб'єктів застосовувати засади кримінального провадження у разі відсутності або неоднозначності правового регулювання будь-яких кримінальних процесуальних відносин. Сама процедура застосування принципів кримінального провадження чітко не прописана у законодавстві, що тягне за собою

складність в процесі імплементації в практику даного положення КПК України. Проте в цьому і полягає сутність розсуду в кримінальному процесі, відповідно до якого уповноваженому суб'єкту описуються лише певні межі застосування норми, проте прийняття рішення в конкретному кримінальному провадженні має залежати від суб'єкта кримінального провадження, який, крім іншого, також повинен враховувати засади кримінального провадження.

Оцінюючи характеристики, які можуть впливати на рішення уповноваженої особи, також необхідно надати оцінку професійному досвіду особи, до повноважень якої належить застосування розсуду в кримінальному процесі. Не можна переоцінити досвід, який набув, наприклад, слідчий або прокурор на власній посаді, а також значення такого досвіду при розслідуванні подібних кримінальних правопорушень. Крім того, уповноважені особи, аналізуючи результати кримінального провадження, роблять висновки щодо власних прорахунків при застосуванні правових норм і коригують власний підхід до аналогічних ситуацій з метою отримання позитивного результату або недопущення помилок, які трапилися в минулому.

У кримінальному процесі досить складно переоцінити значення слідчої та судової практики для прийняття конкретного процесуального рішення (особливо в процесі застосування розсуду). Як відомо, одним з основних завдань оновленого Верховного Суду є уніфікація судової практики шляхом прийняття рішень, в яких би містились правові позиції з найбільш типових чи значимих проваджень, які є обов'язковими для інших учасників правовідносин. Також досить важливе значення має практика судів першої та апеляційної інстанції, з якою постійно знайомляться правозастосовувачі через Єдиний державний реєстр судових рішень. На даний момент можна констатувати, що, крім випадків застосування абсолютно нових норм кримінального процесуального законодавства, в більшості ситуацій можна знайти схожі кримінальні провадження в ЄДРСР, а отже, можна відшукати і аргументацію суду чи прокурора щодо особливостей застосування тієї чи іншої процесуальної норми. Аналогічна ситуація спостерігається і в частині аналізу та застосування слідчої практики. При цьому слід підкреслити, що значення практики в процесі застосування розсуду дійсно велике, навіть попри відносно ігнорування даного питання як науковцями, так і практиками.

Останньою в переліку, але далеко не останньою за значенням є така ознака, як моральні та етичні характеристики суб'єкта правозастосування. Процес застосування розсуду нерозривно пов'язаний з суб'єктом, який цей розсуд застосовує. Отже, особистісні характеристики завжди будуть

мати вплив на результати прийнятого рішення. Різниця може лише сила впливу таких факторів на остаточне рішення та у разі низького рівня етичності та моральності суб'єкта правозастосування деформація остаточного рішення і його віддаленість від мети розсуду.

Також надважливою характеристикою розсуду, на яку вказували інші науковці, є **кінцева мета розсуду**, тобто той бажаний результат, якого планується досягти в процесі застосування розсуду в кримінальному процесі.

У правовій доктрині науковці досить часто вказували на таку кінцеву мету розсуду, як ефективність, доцільність, справедливість тощо. Очевидно, що з такими позиціями досить важко сперечатися. Проте проблеми виникають в процесі глибшого аналізу вказаних понять. І ефективність, і доцільність, і справедливість є занадто оцінними поняттями, в яких майже неможливо встановити межі, особливо в такій регульованій сфері, як кримінальний процес. Крім того, всі ці поняття є занадто суб'єктивними, адже, наприклад, те рішення, яке одному учаснику кримінального провадження видається справедливим, іншому таким не здається. З огляду на це використання настільки оцінних понять буде зайвим, особливо за умови, що саме поняття «розсуд» також є оцінним.

Водночас встановити єдину і чітку кінцеву мету розсуду, яка б мала лише одне тлумачення, також неможливо. Проте необхідно використати такі межі, які дозволять мінімізувати некоректне або занадто широке тлумачення кінцевої мети застосування розсуду. У такому разі більш доцільним виглядає використання поняття «інтерес» як мети розсуду. Так, аналіз категорії «інтерес» в кримінальному процесі знайшов своє відображення в достатній кількості наукових досліджень, що значно полегшує оперування таким поняттям [7; 8]. Крім того, законодавець у ст. 2 КПК України також вказує на інтерес як на одне із завдань кримінального провадження, що дозволяє стверджувати про певне легальне підґрунтя даної правової категорії.

У наукових роботах виділяються два таких види інтересу у кримінальному провадженні: інтерес приватний та інтерес публічний. Розсуду в кримінальному процесі також повинна бути притаманна така ознака, як захист приватних та публічних інтересів. При цьому, як і у всьому кримінальному провадженні, при застосуванні розсуду має бути збережений баланс цих двох інтересів.

З одного боку, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд повинні обрати таке рішення, яке найбільше відповідає інтересам окремої особи у кримінальному провадженні. Такою особою може бути як підозрюваний, так і потерпілий. З іншого боку, уповноважена особа завжди повинна враховувати

суспільні інтереси при застосуванні розсуду, адже в значній мірі саме для захисту суспільства здійснюється кримінальне провадження. А. Барак, аналізуючи роль судді при застосуванні розсуду, цілком слушно зазначає, що суддя повинен знати настрої суспільства, в якому він служить суддею. Він повинен знати націю та різноманіття її проблем, тому він повинен перебувати в контакті з широкою публікою [9, с. 34]. «Не варто кидатися з одних крайнощів в інші. Не варто будувати стіну між суддею та суспільством, в якому він діє. Суддя – частина свого народу. <...> Суддя – громадянин, гарний суддя повинен бути гарним громадянином. Він повинен робити свій вклад в будівництво свого суспільства» [9, с. 34].

Отже, можна зробити висновок, що кінцевою метою розсуду в кримінальному процесі є забезпечення приватних та публічних інтересів. Крім того, таке забезпечення має бути збалансованим, адже саме баланс між цими двома інтересами гарантує виконання завдань кримінального провадження, що є кінцевою метою будь-якої кримінальної процесуальної діяльності.

Підсумовуючи все зазначене, можна констатувати, що розсуд в кримінальному процесі можна охарактеризувати так:

- розсуд є повноваженням;
- розсуд полягає в прийнятті обов'язкових для виконання юридично значущих рішень;
- розсуд передбачає відносну свободу;
- розсуд має бути законним;
- розсуд має відповідати вимогам кримінального процесуального законодавства;
- розсуд має інтелектуально-вольовий характер;
- при застосуванні розсуду мають враховуватись обставини конкретного кримінального провадження;
- у кримінальному процесі на розсуд впливають засади кримінального процесу, професійний досвід правозастосовувача, судова та слідча практика, моральні та етичні характеристики суб'єкта правозастосування;
- кінцевою метою розсуду є якнайкраще забезпечення приватних та публічних інтересів.

Література

1. Грачева Ю.В. Судейское усмотрение в реализации уголовно-правовых норм: проблемы законоотворчества, теории и практики : дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 2011. 535 с.
2. Кораблина О.В. Понятие и признаки судейского усмотрения в российском уголовном праве. *Вестник АГТУ. Серия «Гуманитарные науки»*. 2007. № 3(38). С. 242–248.
3. Скурданов А.С. К вопросу об усмотрении в праве. *Сибирский юридический вестник*. 2012. № 3 (58). С. 27–33.
4. Поляков І.І. Розсуд у праві: поняття, ознаки і види. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. Одеса : Фенікс, 2009. Вип. 38. С. 233–239.

5. Марков П.В. Правовая природа и условия осуществления судебного усмотрения : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2012. 180 с.

6. Ермакова К.П. Пределы судебного усмотрения : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2010. 212 с.

7. Тітко І.А. Нормативне забезпечення та практика реалізації приватного інтересу у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2016. 37 с.

8. Рибалко В.О. Оцінне поняття «суспільний інтерес» як підстава для відмови у затвердженні угоди про примирення і визнання винуватості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 356–366.

9. Барак А. Судейское усмотрение / пер. с англ. Москва : Норма, 1999. с. 364.

Анотація

Торбас О. О. Ознаки розсуду у кримінальному процесі України. – Стаття.

У статті досліджуються ознаки розсуду у кримінальному процесі України. Автор аналізує позиції науковців щодо визначення ознак розсуду в праві та на підставі наукових розробок робить висновок щодо ключових характеристик розсуду у кримінальному процесі. У статті зазначається, що розсуд в кримінальному процесі можна охарактеризувати так: розсуд є повноваженням; розсуд полягає в прийнятті обов'язкових для виконання юридично значущих рішень; розсуд передбачає відносну свободу; розсуд має бути законним; розсуд має відповідати вимогам кримінального процесуального законодавства; розсуд має інтелектуально-вольовий характер; при застосуванні розсуду мають враховуватись обставини конкретного кримінального провадження; у кримінальному процесі на розсуд впливають засади кримінального процесу, професійний досвід правозастосовувача, судова та слідча практика, моральні та етичні характеристики суб'єкта правозастосування; кінцевою метою розсуду є якнайкраще забезпечення приватних та публічних інтересів.

При цьому автор обґрунтовує кожну з характеристик, надаючи приклади і посилання на норми КПК України. Наприклад, при дослідженні такої ознаки розсуду в кримінальному процесі, як врахування обставин конкретного кримінального провадження, автор використовує в якості ілюстрації ч. 4 ст. 182 КПК України, відповідно до якої слідчий суддя або суд при визначенні розміру застави для підозрюваного чи обвинуваченого мають врахувати матеріальний стан осіб, до яких буде обрана застава, адже розмір застави не може бути завідомо непомірним для них. Автор робить висновок, що лише при врахуванні обставин конкретного кримінального провадження можна вести мову про те, що розсуд в кримінальному процесі виконує покладене на нього завдання. Схожі приклади та висновки робляться і щодо інших зазначених характеристик. Це підтверджує правильність кінцевих висновків.

Ключові слова: розсуд у кримінальному процесі, ознаки розсуду.

Summary

Torbac O. O. Features of discretion in criminal process of Ukraine. – Article.

The article discusses features of discretion in criminal process of Ukraine. The author analyses positions of scientists in determining features of discretion in law,

and on the basis of scientific researches makes his own conclusion about key characteristics of discretion in criminal proceedings. In article author proves that discretion in criminal proceedings can be characterized as follows: discretion is a power; discretion consists in making legal decisions that are obligatory; discretion implies relative freedom; discretion must be lawful; discretion must comply with the requirements of criminal procedural law; discretion is intellectual and willing activity; circumstances of specific criminal proceeding must be taken into account when applying discretion; in criminal proceedings, the principles of criminal process, professional experience of law enforcer, judicial and investigative practice, moral and ethical characteristics of the law enforcer have an influence on discretion; ultimate goal of discretion is to secure private and public interests.

At the same time, author substantiates each of the characteristics, providing examples with references to the articles of the CPC of Ukraine. For example, during the research of such feature as taking into account all circumstances of particular criminal proceedings, author uses as an example part 4 of Art. 182 of the CPC of Ukraine, according to which investigating judge or court, when determining the amount of bail for the suspect or accused, must take into account financial status of the persons to whom the bail is selected, since the bail amount cannot be deliberately exorbitant for them. In this case, author concludes that after taking into account all of circumstances of a particular criminal proceeding we can state that discretion in the criminal process fulfilled its task. Similar examples and conclusions are drawn with respect to other mentioned characteristics, which confirms the correctness of final conclusions.

Key words: criminal proceedings, signs of judgment.

УДК 343.13

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).424](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).424)**Ю. В. Циганюк***orcid.org/0000-0002-8495-3583**кандидат юридичних наук, адвокат,**завідувач кафедри права та правоохоронної діяльності**Хмельницького інституту**Міжрегіональної Академії управління персоналом*

ОКРЕМІ ОЗНАКИ РЕЛІГІЙНО-ТРАДИЦІЙНОГО ТИПУ СИСТЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Сучасний світ повністю залежний від інтеграційних процесів. Вони відбуваються у суспільній, державній, а також правовій сфері. Світове співтовариство переважно підтримує такі процеси, адже вони взаємно пов'язані та залежні одні від інших. Процеси глобалізації та інтеграції відбуваються у різних правових системах, що створює окремі наукові проблеми для їх вивчення, в тому числі юридичною наукою. Досліджуються спільні та відмінні риси. Одним із таких досліджень необхідно презентувати аналіз окремих ознак релігійно-традиційного типу кримінального процесу за допомогою ізолюючої абстракції самостійних і нетипових для континентальної системи кримінального процесу елементів.

Окремі елементи релігійно-традиційного типу системи кримінального процесу віднайшли своє місце у працях Ю.П. Аленіна, І.В. Гловюк, М.Л. Грібова, О.М. Дроздова, О.В. Капліної, Д.Б. Кастарнова, О.М. Коваль, О.П. Кучинської, М.А. Погорецького, О.Г. Шило, О.Г. Яновської, М.М. Шумило та інших правників-науковців. Однак узагальненого дослідження з виокремленням ознак релігійно-традиційного типу системи кримінального процесу в контексті встановлення їх системності не було. Отже, метою статті є аналіз окремих ознак релігійно-традиційного типу системи кримінального процесу. У цій статті ми звернемо увагу на нетипові для кримінального процесу України правові явища або їх елементи, що існують у країнах релігійно-традиційної системи права.

У Індії кодифікація вивела на поверхню внутрішню напруженість у лібералізмі та імперії. Парадокс спроб створити демократичні правові інститути в умовах абсолютного авторитаризму проявився з яскравою чіткістю в дискусіях про Кримінально-процесуальний кодекс. Хороші ідеї в теорії, юридична рівність та однакова кримінальна юрисдикція були оголошені неприйнятними в умовах особливих обставин Індії, коли різні культури робили поняття «рівність» відносним, а не абсолютним принципом. Є. Кольська визначила, що для задоволення цих особливих обставин було вироблено спеціальне законодавство, яке підкреслює багатомірність колоніальної різниці [1, с. 683].

Про таку ж ситуацію зазначають у наукових джерелах щодо Республіки Малаві. Попри рівність, на яку люди мають право перед законом, на практиці доступ до правосуддя не працює саме так, як каже теорія [2, с. 1]. Комісія з прав людини у Малаві назвала систему кримінального правосуддя країни слабкою, посилаючись на справедливість, та компрометованою через занадто велику кількість архаїчних законів про статутні книги й відмову від правосуддя з огляду на відсутність законного представництва для корінних народів [2, с. 1]. У Малаві винаймання приватних адвокатів є дуже дорогим навіть для тих людей, які мають вищий економічний статус [2, с. 2].

Що стосується Японії, то японська правова система справді унікальна. Це суміш цивільної і загальноправової систем, яка була прищеплена до системи, заснованої на звичаях та цінностях, які протягом століть мали першорядне значення в Японії та нині залишаються яскравими. У багатьох інших аспектах їхньої системи японці досягли надзвичайного успіху в запозиченні особливостей закордонних правових систем, не жертвуючи власними корінними цінностями [3, с. 538]. На те, що вказана система є конгломератом двох типів правових систем – континентальної та англо-американської – також вказує С.А. Соловйов [4, с. 232].

Занадто рано судити про те, наскільки ефективним є новий Кодекс (далі – КПК) у досягненні його мети, якою є встановлення процедури, яка роз'яснювала б справжні факти кримінальних справ і застосовувала б та виконувала б кримінальне законодавство справедливо та швидко, щоб підтримувати громадський добробут та забезпечувати основні права людини щодо різних осіб. Його реформи ґрунтуються на потребах, виявлених японською історією, а також на правових ідеях, розроблених за допомогою багатовікового досвіду в інших країнах, які були адаптовані та інтегровані в японську легальну систему. Немає сумнівів, що його прийняття стало важливим кроком у напрямку свободи людини та верховенства права в Японії [5, с. 429–430].

Прикладом традиціоналізму можна назвати те, що, за словами П.М. Бірюкова, в Японії існує заборона на виконання обшуку в приміщенні,

будівлі або на судні «до сходу сонця або після заходу сонця, якщо тільки в ордері не міститься письмова заява про те, що виконання вночі дозволено». Якщо виконання ордеру починалося до заходу сонця, воно може тривати й далі [6, с. 303].

У Китайській Народній Республіці (далі – Китай) існують окремі традиції, що нами були дослідженні [7, с. 73–75], однак ми звернемо увагу ще на деякі особливості. Наприклад, адвокати не можуть зустрічатися і спілкуватися з клієнтами, які перебувають під вартою, і не можуть збирати докази за власною ініціативою. Після судового переслідування адвокати, як правило, мають менший доступ, ніж раніше, до інформації, зібраної обвинуваченням. Крім того, вони можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за активний захист своїх клієнтів [8, р. 830–831]. Також відповідно до положень КПК Китаю адвокати можуть виконувати дві різні функції у кримінальному процесі, тобто надавати юридичну допомогу (*falu zixun*) та захисне представництво (*daili bianhu*) [8, с. 832].

Багато китайських науковців зазначало, що проблеми були притаманні старому КПК у зв'язку з інквізиційною системою, в якій судді виконували подвійну роль (як прокурора, так і судді). Однак КПК 1996 р. перетворив кримінально-процесуальний процес у Китаї з процесу інквізиційної системи в систему зі змішаними змагальними та інквізиційними елементами. Розвиток системи кримінального правосуддя свідчить про те, що політичні лідери в Китаї зараз врівноважують свій контроль за злочинністю з більшим акцентом на захист прав обвинувачених як відповідь на критику [9, с. 207].

Кодифікація як форма систематизації кримінального процесуального законодавства не так давно відбулась у країнах Латинської Америки. За останні 15 років 14 країн Латинської Америки та значна кількість латиноамериканських провінцій та штатів запровадили нові кримінально-процесуальні кодекси. Ці реформи – це, мабуть, найглибша трансформація, яку латиноамериканська кримінальна процедура зазнала протягом майже двох століть. Хоча реформи не були однаковими серед різних систем кримінального процесу, однак вони були описані реформаторами як перехід від інквізиції до звинувачувальної чи змагальної системи. Реформи мають багато характеристик, зокрема і запровадження громадських судових процесів, запровадження та / або посилення посади прокурора, рішення про призначення прокурора замість судді, відповідального за досудове слідство. Інші зміни включають надання обвинуваченим більших прав на етапах досудового провадження, введення принципу прокурорського розсуду, забезпечення можливості укладання угоди про визнання вини та альтернативних механізмів вирішення

спорів, розширення ролі захисту жертви під час кримінального процесу [10, с. 619–620].

Ісламський кримінальний процес виник, розвивався і сформувався як специфічний (суддівський) засіб розгляду справ про злочини і покарання, що виникають в двох основних сферах суспільних відносин у мусульманському співтоваристві. Це відносини віруючих з Аллахом і відносини між людьми (в тому числі й між правовірними мусульманами і немусульманами, які проживають на території мусульманської громади або держави). Порядок розгляду таких справ є судовим порядком вирішення правових спорів взагалі (здійснення правосуддя у будь-яких справах), тому він регламентується (поряд з питаннями про призначення на суддівські посади, організацію та компетенцію судів) нормами мусульманського судового права [11, с. 204]. За словами П.А. Гусьонової, кримінальний процес Ісламської Республіки Іран і Королівства Саудівська Аравія за своїми релігійно-правовими характеристиками відносять до ісламського типу, а за загальними і функціональними характеристиками – до слідчого типу процесу [12, с. 130–131].

Наприклад, якщо говорити про гарантії справедливого судового розгляду у кримінальному провадженні з ісламського права, то конституційне законодавство Афганістану та міжнародне право – це спроба порівняння трьох дуже різних тем: 1) міжнародного права, що складається з обмеженої кількості міжнародних конвенцій більш менш точного формулювання, міжнародного звичаю, прийнятого як закон, загальних принципів права, що визнані цивілізованими націями, а також тлумачення цих джерел рішеннями суду та міжнародною науковою дискусією; 2) Конституції Афганістану як закону, який був прийнятий нещодавно; 3) ісламського закону, який розроблявся протягом століть, базуючись на Корані, Сунні (традиціях, які стосуються того, що Пророк сказав чи робив, або його мовчазного схвалення чогось сказаного чи зробленого в його присутності), Іджмі (консенсусі юристів) і Киясі (аналогії з Кораном і Сунною, проведеній юристами) або на їхніх головних джерелах, доповнених подальшими додатковими джерелами [13, с. 932].

Щоб точно зрозуміти ісламську систему кримінального правосуддя, її слід розглядати з урахуванням таких основних особливостей, що похідні від Корану та Сунни: а) те, що не є харамом (забороненим), є моба (дозволенним); б) правила та однозначні заборони часто базуються на справжніх подіях, а не на умовних ситуаціях (це збільшує можливість аналогічних міркувань); в) мова, що використовується у попередженнях, дозволяє розробляти та впроваджувати політику, що спирається на обґрунтування політики та суспільної необхідності; г) експрес-мова, яка використовується у заборонах,

часто використовується іншими текстами, які допускають виправдання особи разом із судовим розсудом; e) доказові передумови (передбачається обмежити розсуд суддів та посилити визнання підозрюваним своєї вини й застосовувати покарання щодо конкретних злочинних діянь) гарантують сувору сутність покарання; f) заборони кримінального правосуддя не зосереджені в жодній частині Корану і в Сунни, але поєднуються серед інших питань; g) створення процедурних гарантій покликане захистити особу від зловживань владою суддею та від інших зловживань, а також захистити права такої особи; h) кодифікація та законотворчість є прийнятними для всіх трьох класів правопорушень, при цьому дискреційне право допускається в кримінальних діях *ta'azir*; i) покарання за кожен вид злочину визначається окремо, підтверджуючи цим філософію та політику покарань; j) вироки є засобами стримування, хоча окреме питання також приділяється реінтеграції здебільшого у злочинах *ta'azir* (зі стійкою тенденцією до компенсаційних санкцій (непокарання) у злочинах *qisas* та інших); k) питання про кримінальне правосуддя (злочини, покарання, доказові правила, процедури, судові процеси тощо) контекстно згадуються як частина різних віршів Корану, підкреслюючи соціальні та моральні аспекти кримінальної справедливості. Однак ці особливості залежать від обраного джерела права, його місця серед інших джерел та їх зв'язку згідно з чинними правилами інтерпретації, підкресленими наукою *usul al-fiqh* (ісламською юриспруденцією) [14, с. 2–3].

Однак духовну основу кримінального правосуддя, як і всього ісламського права, утворює Коран і Сунна. Саме в цих джерелах містяться найбільш загальні релігійні передумови ісламського кримінального правосуддя. Це такі передумови: закон і правосуддя походять від Бога; людське правосуддя висловлює суверенітет Бога, а не народу; милість Бога знаходиться в межах справедливості, а правосуддя є здійсненням справедливості у всіх сферах життя мусульманського суспільства [12, с. 127]. При цьому необхідно враховувати, що для багатьох немусульман сьогодні основним джерелом інформації про іслам і шаріат є засоби масової інформації. Але картинка, що транслюється там про шаріат як серію фіксованих, часто жорстоких правил, суттєво відрізняється від реальності [15, с. 96].

Специфічною особливістю кримінального процесу в мусульманському праві є те, що він не відмежовується і не має відмінностей від цивільного судочинства. Також примітним є те, що аж до другої половини VIII століття, поки до влади не прийшли Аббасіди, цивільні і кримінальні справи розглядалися без письмової фіксації ходу судочинства, тобто процес був усним [16, с. 70].

У Індонезії, наприклад, є три нетипові для нас теорії про закон доказування. Це теорії про тягар

доказування обвинувачення, тягар доказування підсудного, тягар доказування, який збалансований [17, р. 822]. При цьому тягар доказування обвинувачення необхідно розуміти за аналогією із нашим вітчизняним забезпеченням доведення вини, тягар доказування підсудного – як вітчизняне визнання вини, а тягар доказування, що збалансований, – як змагальність. На думку Северіуса Хулу, Діантота Сіманджунтак, Джошуа О.І Лімбонга та інших, існує теорія доказування «догори ногами». Це теорія, яка нав'язує обвинуваченому доказ, іншими словами, підсудний зобов'язаний довести, що він не допустив помилок, порушень чи злочинів, як стверджує прокурор [17, р. 827–828]. Цікавим є індонезійський підхід до окремих питань правового регулювання процесуальних джерел доказів. Законодавець оцінює показання експертів як один з важливих доказів при розгляді кримінальних справ [17, р. 829]. Тобто експертиза та показання експерта мають перевагу над іншими процесуальними джерелами доказів.

Поняття «документ» також містить елемент традиційності. Деталізується, що письмо – це те, що містить знаки, призначені для розуміння думки, які можна збагнути [17, р. 829]. Документом є предмет (може бути аркуш паперу, дерево, пальмовий листок тощо), який містить зрозумілу пунктуацію і виражає думку (створений на аркуші). Це регулюється лише однією статтею 187, в якій зазначається, що такий документ має бути написаний під присягою та з підписом. Документ може сповіщати про подію або бути офіційним листуванням, здійсненим компетентним державним службовцем [17, с. 830]. Також у Індонезії як доказ використовується аналог вітчизняної експертизи у сфері права, за винятком того, що її сутність більш схожа на тлумачення права.

Необхідно також звернути увагу, що в Індонезії система кримінального правосуддя називається кримінально-правовим процесом, який починається з арешту, ув'язнення, обвинувачення та судового розгляду перед судом і закінчується виконанням кримінальних покарань у в'язниці [18, с. 82]. Тобто початок кримінального правосуддя в Індонезії визначається встановленням особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

В Ізраїлі англійська загальноприйнята законмірність послужила зразком для здійснення правосуддя, однак відбувся різкий відхід від неї, тобто відсутність присяжних. Система присяжних для досудових розслідувань і самого судового розгляду так і не була прийнята. Навіть у кримінальних справах суди складаються лише з професійних суддів. Це усуває деякі проблеми визначення відповідних функцій судді та присяжних. Відмінність між законом і фактом все ще має практичне значення, наприклад, в тому, що стосується здійснення апеляційної юрисдикції. Цей

принцип полягає в тому, що апеляційні суди, як правило, розглядають лише питання права, відмінні від фактичних висновків. Ця відмінність також стосується кількох правил прохання і доказів [19, с. 1091].

У Нігерії діє Закон «Про адміністрування кримінального судочинства» (2015 р.) (далі – АСJA). Примітно, що, хоча Закон є гендерно чутливим, він все ще зберігає вживання чоловічих займенників (він, його та сам) в описі людини. У літературі визначено, що деякі міжнародні стандарти відсутні у АСJA, що вказує на традиційність окремих відносин, які досі існують у кримінальному процесі Нігерії. Зокрема, відсутні такі положення: положення, що забезпечують доступ дітей до правової допомоги на більш м'яких умовах, ніж дорослих; положення, що забезпечують право дитини на захисника (з метою представлення дитини від власного імені в процесі, коли існує або може виникнути конфлікт інтересів між дитиною та її батьками чи іншими залученими сторонами), а також на надання інформації про законні права у спосіб, відповідний віку та зрілості дитини, мовою, яку дитина може зрозуміти; положення про захист конфіденційності та особистих даних дитини, яка перебуває або яка була залучена до судових чи позасудових процедур та інших втручань; положення про надання правової допомоги навіть для свідків та вжиття адекватних заходів для забезпечення того, щоб свідки були негайно поінформовані про свої права на інформацію та право на допомогу і захист; положення щодо забезпечення права жінки на доступ до правової допомоги (включення гендерної перспективи у всі політики, закони, процедури, програми та практики, що стосуються правової допомоги) для забезпечення гендерної рівності та рівного й справедливого доступу до правосуддя; положення, що стосуються використання активних заходів для того, щоб, де це можливо, адвокати-жінки могли представляти жінок-підсудних, обвинувачених та потерпілих; положення, що стосуються забезпечення справедливості у доступі до правової допомоги та спеціальних заходів не лише для жінок та дітей, а й груп з особливими потребами, таких як літні люди, люди з інвалідністю, люди з психічними захворюваннями, особи, які живуть з ВІЛ та іншими серйозними захворюваннями, наркозалежні, шукачі притулку, іноземні громадяни тощо [20, с. 76–77]; положення про те, що всі особи, які контактують з дітьми в системі кримінального правосуддя або несуть відповідальність за них, повинні отримувати освіту та навчання з прав людини, а також з принципів, стандартів та норм ювенальної юстиції як невід'ємної частини їхніх навчальних програм тощо [20, р. 78].

Отже, на підставі аналізу наукових джерел були проаналізовані деякі нетипові для вітчиз-

няного кримінального процесу особливості кримінально-процесуальних систем релігійно-традиційного типу. Можна сформулювати висновки про те, що кримінальний процес деяких країн засновується на традиціях, звичаях, релігійних нормах, а також враховує соціально-економічну формацію кожної країни. При цьому відбувається зближення усіх кримінальних процесів окремих країн (особливо тих, які географічно близькі) та гармонізація із міжнародними стандартами кримінального судочинства. Проте на такі процеси впливають економічні та соціокультурні реалії кожної окремої держави.

Також необхідно враховувати, що країни традиційного типу кримінального процесу більш лояльні до запозичення елементів кримінального процесу англо-американської (континентальної) правової системи, а країни релігійного типу таке запозичення здійснюють за умови повної трансформації релігійного типу у інший тип кримінального процесу.

Література

1. Kolsky E. Codification and the Rule of Colonial Difference: Criminal Procedure in British India. *Law and History Review*. 2005. Vol. 23, No. 3 P. 631-683. DOI: 10.1017/S073824800000596.
2. Anderson H. Justice Delayed in Malawi's Criminal Justice System Paralegals vs. Lawyers. *International Journal of Criminal Justice Sciences*. 2006. Vol 1 Issue 1 January. URL: <http://www.sascv.org/ijcjs/anderson.pdf>.
3. Hahn J. Elliott. An Overview of the Japanese Legal System. *Northwestern Journal of International Law & Business*. 1983. Vol. 5. Iss. 3. P. 517–539.
4. Соловьев С. А. Феномен благоприствования в уголовном процессе зарубежных стран. *Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА)*. 2018 № 01 (41). С. 230-238. DOI: 10.17803/2311-5998.2018.42.2.230-238.
5. Appleton B. Richard, Far Eastern Section, Reforms in Japanese Criminal Procedure Under Allied Occupation, *Wash.L. Rev. & St.B.J.* 1949. 24. P. 401–430. URL: <https://digitalcommons.law.uw.edu/wlr/vol24/iss4/13>.
6. Бирюков П.Н. Особенности совершения некоторых уголовно-процессуальных действий по праву Японии. *Вестник Воронежского государственного университета*. 2019. № 2. С. 298–304.
7. Циганюк Ю.В. Традиціоналізм у Кримінальному процесуальному кодексі Китайської Народної Республіки. *Шістнадцять економіко-правові дискусії (юридичне спрямування)* : матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, м. Львів, 15 березня 2017 року. Львів, 2017. С. 73–75.
8. Ping Yu. Glittery Promise vs. Dismal Reality: The Role of a Criminal Lawyer in the People's Republic of China after the 1996 Revision of the Criminal Procedure Law. 2002. Vol. 35. P. 827–865. URL: https://www.researchgate.net/publication/265399514_Glittery_Promise_vs_Dismal_Reality_The_Role_of_a_Criminal_Lawyer_in_the_People's_Republic_of_China_after_the_1996_Revision_of_the_Criminal_Procedure_Law.
9. Chu Mike P.H. Criminal Procedure Reform in the People's Republic of China: The Dilemma of Crime

Control and Regime Legitimacy. *Pacific Basin Law Journal*. 2000. 18 (2). P. 157–210.

10. Langer Máximo. Revolution in Latin American Criminal Procedure: Diffusion of Legal Ideas from the Periphery. *The American Journal of Comparative Law*. 2007. Volume 55, Issue 4. P. 617–676, DOI: 10.1093/ajcl/55.4.617.

11. Стойко Н.Г., Гусейнова П.А. Особенности исламского порядка уголовного судопроизводства. *Правоведение*. 2014. № 2. С. 203–212.

12. Гусенова П.А. Исламский уголовный процесс: религиозно-правовая природа и характерные черты: на примере Исламской Республики Иран и Королевства Саудовская Аравия: дисс. ... канд. юридических наук: 12.00.09. Санкт-Петербург, 2016. 271 с.

13. Tellenbach S. Fair Trial Guarantees in Criminal Proceedings Under Islamic, Afghan Constitutional and International Law. *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*. 2004. 64. P. 929–941.

14. Arafa Mohamed A. Islamic Criminal Law: The Divine Criminal Justice System between Lacuna and Possible Routes. *Journal of Forensic and Crime Studies*. 2018. 2 102 (Spring 2018). URL: <https://ssrn.com/abstract=3189521>. DOI: 10.18875/2638-3578.2.104.

15. Robinson, P. H., Zulfiqar A., Kammerud M., Orchowski M., Gerlach E. A., Pollock A. L., O'Brien T. M.; Lin J. C., Stenson T., Katirai N.; Lee J. J., and Melzer, M. A. Codifying Shari'a: International Norms, Legality & the Freedom to Invent New Forms. *Faculty Scholarship*. 2006. Paper 96. URL: http://scholarship.law.upenn.edu/faculty_scholarship/96.

16. Сизов А.А., Шахбазов Р.Ф. Состязательность в российском уголовном процессе: сравнительный анализ с судопроизводством в мусульманском праве. *Известия Югозападного государственного университета. Серия «История и право»*. 2015. № 1 (14). С. 69–76.

17. Hulu S., Simanjuntak D., Limbong J. O. I., Sagala M. J. P., SH. MS, Penerapan Sistem Pembuktian Terbalik Dalam Tindak Pidana Pencucian Uang. *Jurnal Darma Agung*. 2019. Volume XXVII, Nomor 1. P. 822–833.

18. Hanafi H., Pamuji R. A. Urgensi Keterangan Ahli Sebagai Alat Bukti Berdasarakan Sistem Peradilan Pidana di Indonesia. *Al'Adl*. 2019. Volume X Nomor 1, P. 81–90. URL: <https://ojs.uniska-bjm.ac.id/index.php/aldli/article/view/2020>.

19. Eliaru Harnon. Criminal Procedure in Israel – Some Comparative Aspects. *University of Pennsylvania Law Review*. 1967. Vol.115. P. 1091-1110. URL: http://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=6218&context=penn_law_review.

20. Ohlami R., Uruegi A., Bekehnabeshe J. A Critique of the Nigerian Administration of Criminal Justice Act 2015 and Challenges in the Implementation of the Act. *African Journal Of Criminal Law And Jurisprudence*. 2019. 4. P. 69–81.

Анотація

Циганюк Ю. В. Окремі ознаки релігійно-традиційного типу системи кримінального процесу. – Стаття.

У статті розглянуто окремі ознаки релігійно-традиційного типу системи кримінального процесу. Автором визначено, що глобалізація та інтеграція відбуваються у різних правових системах, а це створює окремі наукові проблеми для їх вивчення, в тому числі юридичною наукою. Автором для дослідження обрано аналіз окремих ознак релігійно-традиційного типу кримінального процесу за допомогою ізолюючої абстракції самостійних і нетипових для континентальної системи кримінального процесу елементів.

Автор звернув увагу на окремі особливості таких країн, як Індія, Індонезія, Японія, Китай, Ізраїль, Нігерія, Малаві, Афганістан, Іран і Саудівська Аравія. При порівнянні визначено деякі особливості систем кримінального процесу цих країн, які є атиповими для України.

На підставі аналізу наукових джерел проаналізовано деякі нетипові для вітчизняного кримінального процесу особливості кримінально-процесуальних систем релігійно-традиційного типу. Сформульовано висновки про те, що кримінальний процес цих країн засновується на традиціях, звичаях, релігійних нормах, а також враховує соціально-економічну формацію кожної країни. Автор визначив, що відбувається зближення усіх кримінальних процесів окремих країн (особливо тих, які географічно близькі) та гармонізація із міжнародними стандартами кримінального судочинства. Проте на такі процеси впливають економічні та соціокультурні реалії кожної окремої держави.

Автор зазначає про необхідність враховувати, що країни традиційного типу кримінального процесу більш лояльні до запозичення елементів кримінального процесу англо-американської (континентальної) правової системи, а країни релігійного типу таке запозичення здійснюють за умови повної трансформації релігійного типу у інший тип кримінального процесу.

Ключові слова: релігійно-традиційний тип кримінального процесу, система кримінального процесу.

Summary

Tsiganyuk Yu. V. Some features of the religious-traditional type of criminal process system. – Article.

The article deals with some features of a religious-traditional type of criminal process system. The author determines that globalization and integration occur in different legal systems, and this, accordingly, creates separate scientific problems for their study, including legal science. Accordingly, the author selected for the study the analysis of individual features of a religiously-traditional type of criminal process using isolating abstraction of independent atypical elements for the continental system of criminal process.

The author drew attention to the specific features of countries such as India, Indonesia, Japan, China, Israel, Nigeria, Malawi, Afghanistan, Iran and Saudi Arabia. In comparison, some features of criminal systems of these countries that are atypical for Ukraine are identified.

As a result, on the basis of the analysis of scientific sources, some peculiarities of the criminal-procedural systems of the religious-traditional type were analyzed for the domestic criminal process. The conclusions are drawn that the criminal process of these countries is based on the traditions, customs, religious norms, and also takes into account the socio-economic formation of each country. The author has determined that there is a convergence of all criminal processes in individual countries (especially those that are geographically close) and harmonization with international standards of criminal justice. However, such processes are influenced by the economic and socio-cultural realities of each individual state.

The author notes that it is necessary to take into account that countries of the traditional type of criminal process are more loyal to borrow elements of the criminal process of anglo-american or continental legal systems, and countries of religious type carry out such borrowing on condition of complete transformation of religious type into another type of criminal process.

Key words: religious-traditional type of criminal process, system of criminal process.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

| | |
|--|----|
| Л. М. Андрусів Особливості та проблемні аспекти оприлюднення законів України | 3 |
| В. К. Антошкіна Способи і правила тлумачення норм права та договорів | 8 |
| О. С. Бакумов Реалізація концепту «держава у смартфоні» як напрям підвищення юридичної відповідальності держави в сучасній Україні | 15 |
| І. Д. Веркалець Юридичне закріплення та реалізація функцій права в контексті загального рівня правосвідомості | 23 |
| Д. В. Крилов Досвід окремих європейських держав у сфері здійснення публічно-сервісної діяльності органами державної влади | 28 |
| О. М. Нестеренко, Н. А. Горбова Теоретико-методологічні механізми впливу державної політики на процес формування свідомої особистості | 33 |
| О. В. Острогляд Доказування в апеляційному суді (історичний екскурс) | 38 |
| В. О. Панкратова Точність як вимога до змісту нормативно-правового акта | 43 |
| Н. П. Харченко Стратегічні правові акти України: плюралізм наукових підходів | 48 |

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

| | |
|--|----|
| Л. П. Амелічева Деякі проблеми забезпечення реалізації права працівника на ділову репутацію в умовах кризи гідної праці | 52 |
| О. В. Віжунів Історичні передумови формування поняття «особа з інвалідністю» | 58 |
| О. В. Епель Практичні проблеми захисту конституційних соціальних прав людини і громадянина | 62 |
| А. І. Мотрич Особливості кодифікації законодавства України у сфері соціального забезпечення | 70 |
| Н. М. Обушенко До проблеми визначення сутності й ознак трудового законодавства України | 74 |
| Н. П. Пилипчук Специфіка конституційного права на відпочинок у Литві: напрями запозичення в Україну | 79 |
| В. Ю. Пряміцин, С. В. Ланкін Захист трудових прав працівників у неоформлених трудових відносинах | 84 |

О. Г. Реуцьков

Позитивний досвід Грузії щодо правового регулювання атестації працівників поліції:
напрями запозичення в національне трудове законодавство..... 89

Д. І. Сіроха

Проблеми співвідношення публічної та корпоративної нормотворчості
у трудовому праві України 94

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО**С. В. Дегтярьова**

Зміст контролю в агропромисловій сфері та можливості його вдосконалення 99

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ**А. В. Андрушко**

Кримінологічна характеристика торгівлі людьми,
вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом..... 104

І. І. Давидович, К. П. Задоя

Ціннісна концепція об'єкта злочину в доктрині кримінального права України:
проблеми філософського підґрунтя 111

І. О. Єна

Санкції за злочини проти основ національної безпеки України:
окремі закономірності та проблеми побудови 116

І. В. Козич

Кримінально-правова політика
як результат функціонування політичної системи 120

І. Б. Медицький

Нематеріальні наслідки злочинності індивідуального рівня
(кримінологічний вимір) 124

С. М. Мохончук

Місце злочинів проти миру та безпеки людства
в системі міжнародних правопорушень..... 129

І. В. Однолько

Шляхи протидії корупції в Україні (механізм реагування) 135

А. С. Попій

Щодо визначення кримінологічної характеристики особи,
засудженої за сукупністю злочинів 140

В. В. Топчій

Напрями запобігання невиконанню чи неналежному виконанню
медичним працівником своїх професійних обов'язків та незаконній трансплантації 143

В. В. Топчій

Географія злочинності у сфері інтелектуальної власності в Україні..... 148

С. В. Щоголєв

Еволюція організованої злочинності в Україні (окремі аспекти) 153

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА***І. І. Башта***

Проблеми взаємодії правоохоронних органів з іншими недержавними суб'єктами безпеки при протидії злочинам на підприємствах харчової промисловості 157

Н. Г. Габлей

Смерть засудженого як підстава для закриття касаційного кримінального провадження 161

О. О. Гриньків

Становлення правового регулювання заподіяння шкоди під час проведення таємних операцій на прикладі окремих зарубіжних країн 165

В. М. Єднак

Шляхи вдосконалення форм і методів взаємодії органів прокуратури України з іншими правоохоронними органами держави 173

Г. Р. Крет

Міжнародні стандарти доказування в системі стандартів справедливого правосуддя у кримінальному провадженні 178

С. С. Кудінов, О. В. Бачинський

Правове регулювання виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації 183

М. О. Ларкін

Тактичні операції під час розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) 189

О. М. Миколенко, Н. В. Неледва

Тенденції розвитку національного законодавства про медіацію та медіатора у кримінальному провадженні 193

О. О. Торбас

Ознаки розсуду у кримінальному процесі України 198

Ю. В. Циганюк

Окремі ознаки релігійно-традиційного типу системи кримінального процесу 204

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

| | |
|---|----|
| Andrusiv L. M. | |
| Features and problematic aspects of the promulgation of the laws of Ukraine | 3 |
| Antoshkina V. K. | |
| Methods and rules for interpreting of law and contracts | 8 |
| Bakumov O. S. | |
| Implementation of the concept «the state in a smartphone» as a direction for improving the legal responsibility of the state in modern Ukraine. | 15 |
| Verkalets I. D. | |
| Statutory consolidation and implementation of the functions of law in the context of general level of legal consciousness | 23 |
| Krylov D. V. | |
| The experience of European states in public service activities by the state bodies | 28 |
| Nesterenko O. M., Gorbova N. A. | |
| Theoretical and methodological mechanisms of influence of public policy on the process of formation of conscious personality | 33 |
| Ostrohliad O. V. | |
| Proof in the court of appeals (historical journey)..... | 38 |
| Pankratova V. O. | |
| Accuracy as a requirement for the content of a legal act..... | 43 |
| Kharchenko N. P. | |
| Strategic legal acts of Ukraine: pluralism of scientific approaches..... | 48 |

LABOR LAW, SOCIAL SECURITY LAW

| | |
|--|----|
| Amelicheva L. P. | |
| Some problems of ensuring the implementation of the employee's right to a business reputation in a crisis of decent work | 52 |
| Vizhunov O. V. | |
| Historical background of the formation of the concept “person with disabilities” | 58 |
| Epel O. V. | |
| Practical problems of protection of constitutional social rights of man and citizen..... | 62 |
| Motrych A. I. | |
| Features of codification of the legislation of Ukraine in the field of social security | 70 |
| Obushenko N. M. | |
| On the problem of determination of the essence and features of labour legislation of Ukraine | 74 |
| Pilipchuk N. P. | |
| Specificity of the constitutional right to rest in Lithuania: directions of borrowing to Ukraine | 79 |
| Pryamitsyn V. Yu., Lankin S. V. | |
| Protection of labor rights of workers in unformed labor relations..... | 84 |
| Reutskov O. H. | |
| A positive experience of Georgia in the legal regulation of police officers appraisal: directions of borrowing in the national labour legislation | 89 |
| Sirokha D. I. | |
| Problems of public relations and corporate rule-making in the labor law of Ukraine | 94 |

ENVIRONMENTAL AND LAND LAW

Dehtiarova S. V.

Control in the agro-industrial area and its possible improvements 99

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY

Andrushko A. V.

Criminological characteristics of trafficking in persons
with the purpose of forced involvement in begging..... 104

Davidovich I. I., Zadoya K. P.

The value concept of a crime object in the doctrine of criminal law of Ukraine:
problems of philosophical basis..... 111

Yena I. O.

Approvals for crimes against bases of national safety of Ukraine:
separate conformities to law and problems of construction..... 116

Kozych I. V.

Criminal policy as a result of the functioning of the political system..... 120

Meditkiy I. B.

Intangible consequences of crime at the individual level (criminological dimension)..... 124

Mokhonchuk S. M.

Place of crimes against the peace and security of mankind in the system of international crimes 129

Odnolko I. V.

Ways to counter corruption in Ukraine (mechanism of response)..... 135

Popii A. S.

In relation to determination of description of criminology of person, convict after totality of crimes.. 140

Topchii V. V.

Ways to prevent medical professionals from failing or improperly performing
their professional responsibilities and illegal transplantation 143

Topchii V. V.

Geography of crime in intellectual property in Ukraine 148

Shchokoliev S. V.

The evolution of organized crime in Ukraine (selected aspects)..... 153

CRIMINAL PROCESS, CRIMINALISTICS

Bashta I. I.

Problems of interaction of law enforcement with other non-state security actors
in combating crimes in the food industry..... 157

Hablei N. G.

The death of the convicted person as grounds for closing the cassation criminal proceedings 161

Hrynkiv O. O.

Formation of legal regulation of causing damage during the conduct of covert operations
on the example of certain foreign countries 165

| | |
|--|-----|
| However V. M. | |
| Ways to improve the forms and methods of interaction of the prosecutor's office of Ukraine with other law enforcement agencies of the state..... | 173 |
| Kret G. R. | |
| International standards of proof in the system of fair justice standards in criminal proceedings | 178 |
| Kudinov S. S., Bachynskyi O. V. | |
| The legal regulation of carrying out special assignment to expose criminal activities of the organized group or criminal organization..... | 183 |
| Larkin M. O. | |
| Tactical operations in the investigation of crimes committed by members of youth informal groups (associations)..... | 189 |
| Mykolenko O. M., Neledva N. V. | |
| Tendencies in the development of national legislation on mediation and mediator in criminal proceedings..... | 193 |
| Torbias O. O. | |
| Features of discretion in criminal process of Ukraine | 198 |
| Tsiganyuk Yu. V. | |
| Some features of the religious-traditional type of criminal process system | 204 |

НОТАТКИ

Науково-практичне юридичне видання

ПРИКАРПАТСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний журнал

Випуск 4(29)

Том 1

Виходить чотири рази на рік

Українською, російською та англійською мовами

Коректор – Я. Вишнякова
Комп'ютерна верстка – Н. Кузнецова

Підписано до друку 29.07.2019 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 25,47, ум.-друк. арк. 25,11.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0420/105.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6424 від 04.10.2018 р.)
Україна, м. Херсон, 73021, вул. Паровозна, 46-а. Тел. (0552) 39 95 80, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua